ΙΣΤΟΡΙΑ @ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ @ ΤΕΧΝΗ @ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ @ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ @

ΤΟΜΟΣ 21

Θεσσαλονικέων Πόλις

www.peebe.gr

Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ «ΑΛΥΣΙΔΑ»
Ευφροσύνη Ρούπα

ΚΑΤΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΑ ΔΕΡΜΑΤΩΝ
Ευαγγελία Α. Βαρέλλα

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΩΣ ΤΟΠΟΣ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΥ
Ευτέρπη Μαρκή
Ευάγγελος Χεκίμογλου
Γιώργος Αναστασιάδης
Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου

ΜΟΝΗ ΑΚΑΠΝΙΟΥ ΚΑΙ «ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ»
Θανάσης Παπαζώτος

Ο ΧΙΟΝΙΟΣ ΦΥΛΑΚΙΖΕΤΑΙ
Χαράλαμπος Παπαστάθης

«ΕΜΦΥΤΕΥΣΗ» ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΓΟΡΑ ΑΚΙΝΗΤΩΝ
Έλλη Γκαλά-Γεωργιλά

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ΦΡΑΓΚΩΝ 6-8, 54626 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΗΛΕΦΩΝΟ: 2310.551754, ΟΜΟΙΟΤΥΠΟ: 2310.551748

ΓΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ: Τ.Θ. 10756, 54110 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΟ: peebe2@otenet.gr
ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΑ: www.peebe.gr

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ
ΤΕΥΧΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟ ΠΡΩΤΟ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2007

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: 10 ΕΥΡΩ
ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 30 ΕΥΡΩ
ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:
ΕΥΡΩΠΗ 44 ΕΥΡΩ, ΑΜΕΡΙΚΗ 50,40 ΕΥΡΩ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ - ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ
ΑΝΝΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (2310.551754)

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ
ΧΑΪΔΗ ΛΑΝΑΡΑ-ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΧΑΡΑ ΠΑΣΑΛΙΔΟΥ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
TEMPUS FUGIT Ε.Π.Ε.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ-ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ Α.Ε.
ΦΙΛΙΠΠΟΣ

ΧΟΝΔΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΛΑΣΣΑΝΗ 3, 54622 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
(2310.237463, 2310.237515)

Ερανιζόμαστε το εξώφυλλο από την έκδοση του τευχιδίου *Un Parisien à Salonique*, το οποίο έγραψε ο C. Altam. Εκδόθηκε από τις εκδόσεις Patrie, χωρίς χρονολογία. Η τιμή του ήταν 25 λεπτά.

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η ιστορία εξηγεί τους λόγους για τους οποίους
συμβαίνουν γεγονότα και πραγματοποιούνται αλλαγές

Ανάμεσα στο εκδοτικό σημείωμα ενός περιοδικού επιστημονικού τόμου και στο κύριο άρθρο μιας εφημερίδας υπάρχουν μεγάλες ομοιότητες και ακόμη μεγαλύτερες διαφορές. Η βασική ομοιότητα είναι ότι αμφότερα τα είδη εκφράζουν τη βεβαιότητα του γράφοντος υποκειμένου, που «γνωρίζει» την ύλη την οποία προλογίζει και «υποπτεύεται» το είδος των αναγνωστών που θα τη διαβάσουν. (Τα εισαγωγικά υπονοούν ότι μπορεί να μην γνωρίζει στην πραγματικότητα την ύλη ούτε τους αναγνώστες). Η βασική διαφορά ανάμεσα στα δύο είδη κειμένων είναι ο χρόνος. Στην εφημερίδα το κείμενο συντάσσεται εν ριπή οφθαλμού και θα διαβαστεί μέσα σε μερικές ώρες. Στην επιστημονική έκδοση ο παράγοντας χρόνος είναι τόσο αόριστος, ώστε προκαλεί μούδιασμα. Πότε θα διαβαστούν οι γραμμές αυτές; Οι πρώτοι αναγνώστες θα τις διατρέξουν μερικές εβδομάδες μετά τη σύνταξή τους. Οι πιο καθυστερημένοι ύστερα από μερικά χρόνια ή ίσως και μερικές δεκαετίες. Τι είδους αναγνώστες θα είναι αυτοί και πώς θα σκέπτονται; Ο συντάκτης του παρόντος νιώθει ευάλωτος στην ιδέα ότι ίσως θα χαμογελούν συγκαταβατικά με αυτές τις λέξεις, όπως εμείς χαμογελούμε με κατανόηση διαβάζοντας τους προλόγους των εντύπων του Μεσοπολέμου.

Σ' αυτόν τον μελλοντικό αναγνώστη, πάντως, και στον άλλο, τον κοντινότερο και οικειότερο, ο παρών τόμος προσφέρει τρεις φακέλους έρευνας και έναν βιβλιογραφικό. Ο πρώτος φάκελος αφορά το παπούτσι και το δέρμα στο μεταβατικό διάστημα ανάμεσα στη διάλυση των οθωμανικών δομών και τη συγκρότηση της σύγχρονης βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη. Ο δεύτερος -και μεγαλύτερος- φάκελος έχει ως αντικείμενο τη Θεσσαλονίκη ως τόπο προορισμού. Καθ' όλη την περίοδο από τον δέκατο πέμπτο αιώνα μέχρι τον Μεσοπόλεμο -αθροίζοντας τη νεότερη και τη σύγχρονη ιστορία- η πόλη αυτή υποδέχεται ταξιδιώτες, άλλοτε σποραδικά και άλλοτε πυκνότερα. Οι τρόποι που είδαν την πόλη συγκροτούν ένα σώμα σκέψεων που ερμηνεύουν ποικιλοτρόπως «γεγονότα και αλλαγές». Ο τρίτος φάκελος αφορά τη βυζαντινή Θεσσαλονίκη, υπό ποικίλες εκδοχές της: Αρχιτεκτονική, ναοδομία, δίκαιο, αγορά ακινήτων. Τέλος, μια τέταρτη ενότητα αφορά την παρουσίαση νέων βιβλίων που έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με τη Θεσσαλονίκη και τις επιστήμες που ασχολούνται με αυτή.

΄Ετσι, ο αναγνώστης του παρόντος και του μέλλοντος έχει τέσσερις φακέλους στη διάθεσή του, με μελέτες υψηλών κριτηρίων. Εκφράζουν ό,τι καλύτερο έχει να δώσει αυτή τη στιγμή η περί τη Θεσσαλονίκη έρευνα. Δεν μας διαφεύγει ότι κάποτε -ελπίζουμε ύστερα από πολλές δεκαετίες- οι μελέτες αυτές αναπόφευκτα θα ξεπεραστούν, όπως ξεπεράστηκαν και τα κείμενα των εκδόσεων του Μεσοπολέμου. Αλλά, ας μη γελιόμαστε! Ποιοι και πώς θα ήμαστε σήμερα, αν δεν υπήρχαν πίσω μας οι εκδοτικές προσπάθειες του Χρήστου Γουγούση, της Μερόπης Βασιλικού, της Αγγελικής Μεταλλινού, του Νίκου Σφενδόνη; Κι αν δεν υπήρχαν οι επιχειρηματίες υποστηρικτές τους, ο Δαλέγκας, ο Λαναράς, ο Οικονόμου, ο Κονιόρδος, η Σχινά, ο Ζάννας, ο Μαυρογορδάτος, ο Τσίτσης, ο Μισιρλόγλου, ο Σεφερτζής και άλλοι, που -γνωρίζοντας ασφαλώς τι έκαναν- έδιναν αφειδώς διαφημίσεις σε έντυπα μικρής κυκλοφορίας, εξασφαλίζοντας την έκδοσή τους; ΄Εντυπα μικρής κυκλοφορίας, αλλά αμύθητου σημερινού πλούτου. Κατέγραψαν τις ρίζες μας και με τον δικό τους -ατελή και αφελή μερικές φορές τρόπο- μας έδειξαν *τους λόγους για τους οποίους συνέβησαν γεγονότα και πραγματοποιήθηκαν αλλαγές*. Αυτό προσπαθούν να δείξουν και οι φάκελοι που ακολουθούν.

18 ΔΕΡΜΑ ΚΑΙ ΠΑΠΟΥΤΣΙ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

ΜΟΛΙΣ ΛΙΓΑ ΧΡΟΝΙΑ μετά την άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς, ο κλάδος του δέρματος και της υποδηματοποιίας είχε καταλάβει εξέχουσα θέση στη Θεσσαλονίκη, αν κρίνουμε από τους εκδοθέντες φορολογικούς καταλόγους. Τη σημασία του αυτήν ο κλάδος τη διατήρησε μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, οπότε και οι τοπικές συντεχνίες εξασθένισαν και έχασαν τον έλεγχο της αγοράς, έως ότου σταδιακά διαλύθηκαν. Ο φάκελος του παρόντος τόμου για το παπούτσι και τη βυρσοδεψία εντοπίζεται χρονικά στον εικοστό αιώνα. Έχει ως αντικείμενο μερικές όψεις της μετάβασης από το κενό - που δημιούργησε η διάλυση των παλαιών οθωμανικών δομών- προς τη σύγχρονη βιομηχανική παραγωγή.

20 ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΕΛΑΣΤΙΚΟ ΠΑΠΟΥΤΣΙ ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΥΠΟΔΗΜΑΤΟΠΟΙΙΑΣ «ΑΛΥΣΙΔΑ»

Η κατασκευή φτηνών και ανθεκτικών παπουτσιών από λάστιχο αυτοκινήτου στη Θεσσαλονίκη ξεκινά στη δεκαετία του 1920 και συνεχίζεται και μετά τον πόλεμο. Κύριος φορέας αυτής της μεταποιητικής δραστηριότητας ήταν η «Αλυσίδα», που δημιουργήθηκε στα 1932, όταν διάφορες τοπικές βιοτεχνίες ένωσαν τις δυνάμεις τους, για να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Δημιουργήθηκε έτσι μια επιχείρηση που -παρά τις ποικίλες αντιξοότητες- έφτασε σε μεγάλη ακμή. Η **Ευφροσύνη Ρούπα** ιχνηλάτησε τις απαρχές και την εξέλιξη της «Αλυσίδας» βασιζόμενη κυρίως σε μαρτυρίες απογόνων των οικογενειών που τη δημιούργησαν.

34 ΚΑΤΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΑ ΔΕΡΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΟΨΙΜΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Η **Ευαγγελία Α. Βαρέλλα** διερευνά το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο σημειώθηκε η εξέλιξη της βυρσοδεψίας και της εμπορίας των δερμάτων. «Οι πλείστοι μεγάλοι οίκοι της πόλεως -ανάμεσά των και οι ασχολούμενοι με το δέρμα- αρχικώς δραστηριοποιούνται ως εμπορικές επιχειρήσεις, κατόπιν δε κατανοούν την ανάγκη επιτοπίου βιομηχανικής παραγωγής». Η ερευνήτρια εξετάζει ειδικότερα τη δημιουργία του οίκου Μπένη, με ιδρυτή τον Θωμά Μπένη, ο οποίος γεννήθηκε το 1884 στην ενορία του Αγίου Υπατίου, δηλαδή στην Παναγία Δεξιά. Ήταν γιος ενός μηχανικού αλευρόμυλων από το Μελένικο και έγραψε λαμπρή επιχειρηματική ιστορία.

48 IN MEMORIAM: ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΕΝΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΣ ΜΟΥΣΟΥΡΓΟΥ

Πόσους μουσουργούς γέννησε η νεότερη Θεσσαλονίκη; Ο Σώτος Βασιλειάδης (1906-1990) υπήρξε καθηγητής και διευθυντής ωδείων, αρχιμουσικός και δημιουργός συμφωνικών έργων. Τιμήθηκε με διακρίσεις από ιδρύματα διεθνούς κύρους. Γράφει γι' αυτόν ο **Σπύρος Βασιλειάδης**.

52 Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΩΣ ΤΟΠΟΣ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΥ (1430-1940)

ΚΑΠΟΙΟΣ ΤΑΞΙΔΙΩΤΗΣ ΤΟΥ 1903 εντυπωσιάσθηκε από το γεγονός ότι όλα τα κέντρα της παραλίας της Θεσσαλονίκης ήταν κάθε βράδυ γεμάτα κόσμο. Η παρατήρηση αυτή θα παραξένευε έναν Θεσσαλονικιό του 1950 -όταν η παραλία ήταν μετά τη δύση του ηλίου μια ήσυχη συνοικία- όχι όμως και τον σημερινό κάτοικο ή επισκέπτη, που βλέπει τα παραλιακά καταστήματα να γεμίζουν από το πρωί. Οι ταξιδιωτικές ειδήσεις μάς είναι χρήσιμες όχι μόνο γιατί προσφέρουν ειδήσεις για το παρελθόν κάθε πόλης αλλά και γιατί αποκαλύπτουν τις παρανοήσεις και τα στερεότυπα που τη βαρύνουν σε κάθε εποχή.

54 ΣΑΝ ΚΥΚΝΟΣ ΠΑΝΩ ΣΤΑ ΚΥΜΑΤΑ... ΤΟ ΘΑΛΑΣΣΙΝΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ο **Ευάγγελος Χεκίμογλου** αντιμετωπίζει τα ταξιδιωτικά κείμενα ως συνάρτηση των εντυπώσεων που αφήνουν τρεις διαφορετικές πόλεις: Η «εκ των προτέρων» πόλη (αυτή που δημιουργεί κανείς στη φαντασία του από τις αφηγήσεις και τις αναγνώσεις), η «εκ του μακρόθεν» πόλη (αυτή που βλέπει κανείς από μακριά, όταν το πλοίο εισέρχεται στον κόλπο της Θεσσαλονίκης) και η «απτή» πόλη (που αντιστοιχεί στις δυνατότητες του επισκέπτη να αντιληφθεί την οθωμανική πραγματικότητα και κληρονομιά). Αυτές οι τρεις πόλεις, όλες μείγματα φαντασίας και παρανόησης, συγκρούονται μεταξύ τους.

64 Η ΑΙΣΘΗΣΗ ΠΟΥ ΔΗΜΙΟΥΡΓΕΙ Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΟΥΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣ ΤΗΣ

Ο **Γιώργος Αναστασιάδης** επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην περίοδο του Μεσοπολέμου και συγκεντρώνει αποσπάσματα με «εντυπώσεις» επισκεπτών της Θεσσαλονίκης σε αυτή την περίοδο. Εκείνο που «κρίνουν» οι επισκέπτες (ή αυτό που τους εντυπωσιάζει) είναι η πολεοδομική αλλαγή της πόλης, μετά τον επανασχεδιασμό της που επακολούθησε την πυρκαγιά του 1917. Μερικοί -κυρίως Αθηναίοι δημοσιογράφοι- βρίσκουν στη Θεσσαλονίκη και στους κατοίκους της ασυνήθιστες ιδιότητες: «Κοιτάμε τις Θεσσαλονικιές με περίεργα βλέμματα να ανακαλύψουμε αυτό το κάτι που τις ξεχωρίζει από τις πρωτευουσιάνες (...) Έχουν το μισό από Ευρωπαία και το άλλο μισό από Ανατολίτισσα», γράφει κάποιος δημοσιογράφος το 1935.

84 Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ ΤΗΣ

Η **Ευτέρπη Μαρκή** αντιμετωπίζει τις ταξιδιωτικές μαρτυρίες σε σχέση με την αναζήτηση του παρελθόντος της Θεσσαλονίκης. Οι επισκέπτες της πόλης δεν ήταν τυχαίοι άνθρωποι ούτε και άμοιροι γνώσεων για την ιστορία του τόπου. Αντίθετα, μέχρι και τα μέσα του 18ου αιώνα ένα ταξίδι από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολή -με στάση στη Θεσσαλονίκη- αποτελούσε μια μεγάλη και δαπανηρή περιπέτεια, η οποία απαιτούσε μακρά προετοιμασία. Οι επισκέπτες συνήθως ήταν μελετημένοι, στοιχείο που είχε βέβαια και τα μειονεκτήματά του: Μερικές φορές αντέγραφαν ο ένας τον άλλον.

96 ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΑΛΛΩΝ ΤΑΞΙΔΙΩΤΩΝ

Ο πυρήνας του φακέλου για τη Θεσσαλονίκη ως τόπο προορισμού είναι η μελέτη που καταθέτει ο **Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου**, ύστερα από επιμελή έρευνα. Αν και βιβλιογραφικής υφής, η συστηματική παράθεση της σύνοψης των περιγραφών διαβάζεται πολύ ευχάριστα, διότι αποτυπώνει ενδιαφέροντα δεκάδων διαφορετικών επισκεπτών της Θεσσαλονίκης, που ήταν όλοι Γάλλοι και έγραψαν στη γαλλική γλώσσα. Ο συγγραφέας διαποικίλλει τις πληροφορίες των ταξιδιωτών με βιογραφικές πληροφορίες για τους ίδιους τους ταξιδιώτες. Έτσι, ο αναγνώστης μπορεί να διαβλέψει το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο έγινε κάθε ταξίδι και να υποπτευθεί με ποιους τρόπους υπηρετήθηκαν οι σκοπιμότητές του.

132 **ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ**

Λίγο πριν πεθάνει, ο Θανάσης Παπαζώτος έγραψε μια μελέτη για τη μονή Ακαπνίου, την οποία δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει. Το 1997 η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ δημοσίευσε την εν λόγω μελέτη, αλλά ο τόμος εκείνος (ο δεύτερος της πρώτης περιόδου της εκδοτικής μας σειράς) κυκλοφόρησε σε ελάχιστα αντίτυπα, για λόγους ανεξάρτητους από τη βούληση της συντακτικής επιτροπής. Έτσι, η μελέτη του Παπαζώτου ήταν από τότε δυσεύρετη. Σήμερα, δέκα χρόνια από τον θάνατο του συγγραφέα, αναδημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, με ελάχιστες και απαραίτητες σιωπηρές διορθώσεις. Ο φάκελος για τη βυζαντινή Θεσσαλονίκη συμπληρώνεται από μια άκρως ενδιαφέρουσα μελέτη στον τομέα της ιστορίας του δικαίου και μια πρωτότυπη έρευνα για τη βυζαντινή αγορά ακινήτων.

134 ΥΠΟΘΕΣΗ ΧΙΟΝΙΟΥ. ΜΙΑ ΔΙΩΞΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΦΡΟΝΗΜΑΤΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ

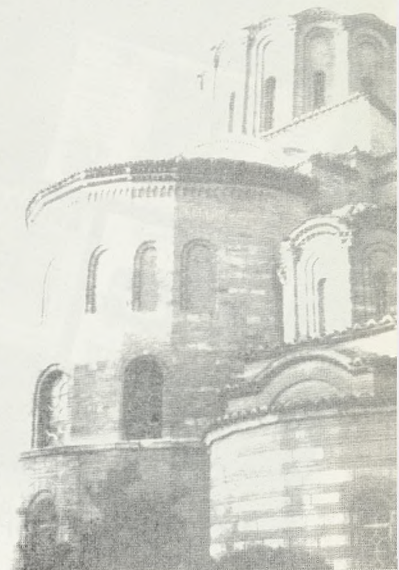
Ο **Χαράλαμπος Παπαστάθης** εξετάζει την περιπέτεια του Χιονίου, ενός κρατικού αξιωματούχου, αρμόδιου για την ισραηλιτική κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Ο Χιόνιος κατηγορείται ότι προσχώρησε στον ιουδαϊσμό και επιπλέον ότι προσπάθησε να προσηλυτίσει και άλλους. Προφυλακίζεται και κατηγορεί με τη σειρά του διάφορους επιφανείς Θεσσαλονικείς για σωρεία αδικημάτων. Ο συγγραφέας αναλύει τη νομική πλευρά του θέματος, επισημαίνοντας τη βαρύτητα των κατηγοριών και τη φύση των αδικημάτων. Κυρίως, όμως, οδηγεί τον αναγνώστη στο ερώτημα. Γιατί ο Χιόνιος ανακάλεσε τις κατηγορίες του; Μήπως η όλη εξέλιξη ήταν μεθοδευμένη και οι εχθροί του συνασπίσθηκαν εναντίον του; Μήπως τελικά η θρησκευτική ταυτότητα ήταν απλώς ένα πρόσχημα;

142 Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ «ΕΜΦΥΤΕΥΣΗΣ» ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΑΚΙΝΗΤΩΝ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η εμφύτευση είναι γνωστή στους παλαιότερους νομικούς, αφού ο εισαγωγικός νόμος του ισχύοντος αστικού κώδικα διατήρησε το εμπράγματο αυτό δικαίωμα επί αλλοτρίου εδάφους και όρισε ότι εξακολουθεί να διέπεται «υπό του μέχρι τούδε δικαίου ή των μέχρι τούδε υπαρχουσών ειδικών περί αυτού διατάξεων». Η **Έλλη Γκαλά-Γεωργιλά** δεν ασχολείται με τη γνωστή νομική πτυχή του ζητήματος, αλλά εξετάζει τον άγνωστο τρόπο με τον οποίο η εμφύτευση φαίνεται να επηρέασε την αγορά ακινήτων της βυζαντινής Θεσσαλονίκης και να δημιούργησε συνοικίες στη θέση κήπων. Πηγή της ερευνήτριας είναι τα αγιορειτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Εξετάζοντας όλες τις περιπτώσεις εμφύτευσης που σημειώνονται στα τεκμήρια μεταβιβάσεων ακινήτων σχηματίζει έναν αποκαλυπτικό «χάρτη εμφυτεύσεων» της Θεσσαλονίκης κατά τα τελευταία βυζαντινά χρόνια.

154 Η ΜΟΝΗ ΑΚΑΠΝΙΟΥ-Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ «ΠΡΟΦΗΤΗ ΗΛΙΑ»

Υπάρχουν πολλοί λόγοι που προσδίδουν σε αυτή τη μελέτη του **Θανάση Παπαζώτου** μεγάλη σπουδαιότητα. Ο πρώτος λόγος είναι ότι κλείνει οριστικά το ζήτημα της ταύτισης με τη Νέα Μονή του άγνωστου βυζαντινού ναού στον οποίο τιμούμε σήμερα τον Προφήτη Ηλία. Ύστερα από την επιχειρηματολογία του Παπαζώτου, κανείς δεν μπορεί πλέον να έχει και την παραμικρή αμφιβολία ότι η Νέα Μονή είχε άλλο, πολύ μικρότερο καθολικό. Επίσης, ότι η Νέα Μονή ήταν αφιερωμένη στην Παναγία, ενώ ο άγνωστος ναός στον Χριστό. Ο δεύτερος λόγος που καθιστά σημαντική τη μελέτη είναι ότι με τη μέθοδο της επαγωγής ο ερευνητής κατέληξε στην πειστική ταύτιση του άγνωστου ναού με τη Μονή Ακαπνίου, εξετάζοντας ένα προς ένα τα μεγάλα μοναστήρια της Θεσσαλονίκης που ήταν αφιερωμένα στον Χριστό. Τα δύο αυτά πρώτα κεφάλαια της μελέτης είναι κατά το μάλλον ή ήττον ολοκληρωμένα. Πολύ σημαντικό είναι το τρίτο κεφάλαιο, που αφορά τη θέση του καθολικού της Μονής Ακαπνίου (δηλαδή του «Προφήτη Ηλία») στην παλαιολόγειο αρχιτεκτονική. Ακόμη και ο εντελώς αμύητος θα αντιληφθεί ότι η αλληλουχία των αρχιτεκτονικών στοιχείων που ο Παπαζώτος επισήμανε σε διάφορες εκκλησίες του ορθόδοξου κόσμου προσδίδει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στο εν λόγω καθολικό. Με την αλληλουχία αυτή χρονολόγησε ο Παπαζώτος το επίμαχο κτίσμα. Αυτός είναι ο τρίτος λόγος που καθιστά σημαντική τη μελέτη. Τα δύο τελευταία κεφάλαια είναι ημιτελή, αλλά άκρως ενδιαφέροντα. Αφορούν τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού και τη θέση του στην παλαιολόγειο αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης. Εγγράφουν υποθήκες για τη συνέχιση του εγχειρήματος.

208 **ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΑ**

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΝΕΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ ΔΥΟ ΤΜΗΜΑΤΑ

Στο σύνηθες *Βιβλιοπροσκλητήριο* παρουσιάζονται έργα του *Καθηγητή Αντώνιου Αιμίλιου Ταχιάου και του Καθηγητή Ali Arslan* από τον **Ευάγγελο Χεκίμογλου** καθώς και η διδακτορική διατριβή του *Κώστα Θεολόγου* από την **Έλλη Γκαλά-Γεωργιλά**.

Στο *Βιβλιοδιαλογητήριο* ο **Γιώργος Κορδομενίδης** παρουσιάζει βιβλιογραφικές ενότητες, με άξονα τη φωτογραφική μαρτυρία. Προηγείται μία ομάδα βιβλίων με αντικείμενο φωτογραφίες και μαρτυρίες για το Άγιον Όρος και τίτλο «Ο αγώνας της μνήμης ενάντια στη λήθη» (*Boissonnas, Μέριλ, Ράλλης*). Έπεται η «Νοσταλγία μιας "αθώας" εποχής που δεν υπήρξε», με εξεταστέο αντικείμενο φωτογραφικά λευκώματα που απεικονίζουν μια Ελλάδα «άδολη», επινόηση μάλλον των μεταγενεστέρων (*McMabe, Ξανθάκης, Λέτσιος, Σχινά-Πολίτης*).

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΤΕΤΡΑΤΟΜΗ ΕΚΔΟΣΗ

Μία νέα συμβολή της Πολιτιστικής Εταιρείας Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος στην ιστορία της Θεσσαλονίκης

Περί του έργου

Η Θεσσαλονίκη είναι μία από τις λίγες πόλεις στον κόσμο που έχει να επιδείξει συνεχή και αδιάλειπτη επιχειρηματική ζωή 23 αιώνων.

Η Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος εκπόνησε ένα μεγάλο ερευνητικό και συγγραφικό πρόγραμμα, με αντικείμενο την επιχειρηματικότητα στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυση της πόλης μέχρι το 1940.

Ύστερα από προσπάθειες πέντε ετών, στις οποίες συμμετείχαν ως ερευνητές, σύμβουλοι και συγγραφείς 25 επιστήμονες όλων των επιστημονικών βαθμίδων, το έργο συγγραφής της ιστορίας της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη ολοκληρώθηκε.

Δεν πρόκειται απλώς για μία επιστημονική μελέτη υψηλών προδιαγραφών αλλά για κάτι εντελώς καινούργιο. Για πρώτη φορά στην ελληνική ιστοριογραφία, η επιχειρηματικότητα παύει να είναι ένας αφηρημένος συντελεστής της οικονομικής ιστορίας και αποκτά πρόσωπο, το πρόσωπο του επιχειρηματία. Γραμμένο μέσα από την οπτική της ανάδειξης των ιχνών που άφησαν πίσω τους επιχειρηματίες και επιχειρήσεις, το έργο φέρνει στο φως την ύπαρξη και τη δραστηριότητα χιλιάδων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης, κατά τους είκοσι τρεις αιώνες της ύπαρξής της.

Το έργο αποτελείται από τέσσερις αυτοτελείς τόμους, συνολικού όγκου 2.200 σελίδων:

- Η επιχειρηματικότητα από τους προϊστορικούς μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους
- Η επιχειρηματικότητα κατά την Τουρκοκρατία
- Οι μεγάλες επιχειρήσεις και οι επιχειρηματικές οικογένειες, 1900-1940
- Λεξικό επιχειρηματιών της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης, 1900-1940

Τόμος Α΄

Από τους προϊστορικούς μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους

Σελίδες 270

Στον τόμο αυτόν η Δρ Πολυξένη Αδάμ - Βελένη και η Δρ Ευτέρπη Μαρκή, έφοροι αρχαιοτήτων του υπουργείου Πολιτισμού με πολυετή ανασκαφική πείρα και πολύτομο επιστημονικό έργο, καταθέτουν τις γνώσεις τους σχετικά με τις μορφές επιχειρηματικότητας που αναπτύχθηκαν στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυση της πόλης (315 π.Χ.) μέχρι την άλωσή της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στα 1430. Το χρονικό αυτό διάστημα περιλαμβάνει την προϊστορική, την αρχαϊκή, την κλασική, την ελληνιστική, τη ρωμαϊκή, την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή περίοδο της Θεσσαλονίκης. Η πραγμάτευση στηρίζεται σε ποικίλες ιστορικές πηγές και στα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα.

Οι τύποι επιχειρηματικότητας που εντοπίστηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά το ανωτέρω χρονικό διάστημα καλύπτουν όλες τις μορφές παραγωγής, από τα τρόφιμα και τα ποτά μέχρι την παραγωγή υφασμάτων και ενδυμάτων, που ήταν εξαιρετικά ανεπτυγμένη. Καλύπτουν, επίσης, την παραγωγή ειδών από πηλό, γυαλί, λίθο, μέταλλο, οπλισμό, οικοδομικές κατασκευές καθώς και τις δραστηριότητες που είχαν σχέση με τη θρησκευτική ζωή των Θεσσαλονικέων.

Ταυτόχρονα, οι συγγραφείς καταγράφουν τις ποικίλες εμπορικές σχέσεις της Θεσσαλονίκης με άλλες περιοχές, όπως αυτές αποτυπώνονται στα ευρήματα των ανασκαφών που έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι τώρα στη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα, συνδέουν τα ευρήματα της έρευνας με τη συγκεκριμένη τοπογραφία της πόλης έτσι, ώστε το όλο έργο, εκτός από την ιστορία της επιχειρηματικότητας, να συνδέει την παράδοση με τους αστικούς μετασχηματισμούς που προσέδωσαν στη Θεσσαλονίκη τα μακροχρόνια γεωγραφικά χαρακτηριστικά της.

Πρόκειται για εγχείρημα πρωτοπόρο στην ελληνική και διεθνή αρχαιολογική έρευνα.

Τόμος Β΄ (ημίτομοι Β΄1, Β΄2)

Η Οθωμανική περίοδος

Σελίδες 808

Ο τόμος αυτός στηρίζεται σε τριετή εργασία ερευνητικής ομάδας, υπό την εποπτεία του καθηγητή Χαράλαμπου Παπαστάθη της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου. Στην έρευνα συνεργάστηκαν η αν. καθηγήτρια Θάλεια Μαντοπούλου (ΑΠΘ), η επ. καθηγήτρια Ευαγγελία Βαρέλλα (ΑΠΘ), η τουρκολόγος Κίρκη Γεωργιάδου και οκτώ ακόμη επιστήμονες από την Ελλάδα και τις βαλκανικές χώρες. Συγκεντρώθηκε έτσι πλήθος ανέκδοτων πηγών, με ευρύτερο ενδιαφέρον για το αντικείμενο του τόμου. Την έρευνα συμπλήρωσε ο συγγραφέας του έργου, Δρ Ευάγγελος Χεκίμογλου, ειδικός στην ιστορία της Θεσσαλονίκης.

Το βιβλίο επικεντρώνεται στις μορφές της επιχειρηματικότητας που αναπτύχθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά την Οθωμανική περίοδο (1430-1912). Χωρίζεται σε δύο μέρη, εκ των οποίων το πρώτο ασχολείται με το χρονικό διάστημα από τον 15ο μέχρι τον 18ο αιώνα και το δεύτερο με τον 19ο. Οι ευρεθείσες μορφές επιχειρηματικότητας είναι ποικίλες και περιλαμβάνουν όλους τους τομείς της παραγωγής, του εμπορίου και της πίστης. Το εμπόριο συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με τη Μασσαλία, την Τεργέστη, το Λιβόρνο, το Λονδίνο, τη Βουδαπέστη, τη Βιέννη και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις.

Οι μορφές επιχειρηματικότητας εξετάσθηκαν στη βάση ότι οι επιχειρήσεις αποτελούν όχι απρόσωπο αποτέλεσμα τυφλών συστημικών δυνάμεων, αλλά προϊόν της δραστηριότητας των επιχειρηματιών. Έτσι, καταγράφηκαν (με τη μορφή λημμάτων) τα διαθέσιμα στοιχεία για εκατοντάδες επιχειρηματίες που έζησαν στη Θεσσαλονίκη, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους και τη θρησκευτική τους ταυτότητα.

Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στον κοινωνικό ρόλο των επιχειρηματιών, οι οποίοι όχι μόνο ίδρυσαν σχολεία, νοσοκομεία, γηροκομεία και ορφανοτροφεία αλλά και μερίμνησαν με την προσωπική τους επίβλεψη για την άρτια λειτουργία τους.

Τόμος Γ΄

Μεγάλες επιχειρήσεις και επιχειρηματικές οικογένειες, 1900-1940

Σελίδες 600

Το έργο προήλθε από τη συνεργασία του Δρος Ευάγγελου Χεκίμογλου και της Ευφροσύνης Ρούπα, Μ.Α., ειδικής σε θέματα εφαρμοσμένων τεχνών. Στηρίχθηκε σε δεκάδες προσωπικές συνεντεύξεις με απογόνους επιχειρηματιών καθώς και σε έρευνα δημοσιευμένων αποτελεσμάτων εταιρικών χρήσεων.

Ο τόμος περιλαμβάνει: (α) την ανασκόπηση της επιχειρηματικής ζωής της Θεσσαλονίκης στην περίοδο 1900-1940 και (β) αναλυτικά λήμματα για επιχειρήσεις και επιχειρηματικές οικογένειες, από τις σημαντικότερες της συγκεκριμένης περιόδου.

Σκοπός του βιβλίου ήταν να ερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους δημιουργήθηκε επιχειρηματική δράση σε μία πόλη με σημαντικά οικονομικά εμπόδια, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη της εποχής εκείνης. Εκτός από τις πολεμικές περιπέτειες, η Θεσσαλονίκη υπέστη εκτεταμένες πληθυσμιακές και δημογραφικές αλλαγές που ανατάραξαν τα επιχειρηματικά δεδομένα της.

Στην περίοδο αυτήν η επιτυχία στην επιχειρηματικότητα αποτελεί περισσότερο αποτέλεσμα οικογενειακών συνδυασμών και αναβίωσης τοπικών δικτύων και λιγότερο προϊόν του συνδυασμού κεφαλαίου και εργασίας. Οι επιχειρηματικές σχέσεις αρθρώνονται στη βάση της κοινής καταγωγής και των οικογενειακών δεσμών, έτσι ώστε η οικονομική πραγματικότητα αναπαράγει μάλλον συνήθειες της περιοχής προέλευσης των επιχειρηματιών, παρά την κατεστημένη νοοτροπία της οθωμανικής Θεσσαλονίκης, νοοτροπία που σταδιακά εξαλείφεται.

Η σύγκριση των περιπτώσεων που εξετάζονται αναλυτικά δείχνει ότι η αναπαραγωγή της τάξης των επιχειρηματιών είναι αποτέλεσμα στρατηγικών επιγαμίας μεταξύ οικογενειών που ελέγχουν τοπικά δίκτυα ή προέρχονται από αυτά, σε συνδυασμό με τις στρατηγικές προσπορισμού ωφελημάτων από τον δημοσιονομικό τομέα.

Τόμος Δ΄

Λεξικό επιχειρηματιών της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης

Σελίδες 500

Στον τόμο αυτόν καταγράφονται περίπου πέντε χιλιάδες επιχειρηματίες που δραστηριοποιήθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο μεταξύ του Πρώτου και του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Ο τόμος είναι διαρθρωμένος σε λήμματα κατά επιχείρηση, που παρουσιάζονται με αλφαβητική σειρά. Συχνά οι επιχειρήσεις έλαβαν διαφορετικές συνεχόμενες ή παράλληλες εταιρικές μορφές, οι οποίες ενσωματώθηκαν στο ίδιο λήμμα.

Ως βάση για την κατάρτιση των λημμάτων ελήφθησαν τα αρχεία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης και ειδικώς τα μητρώα εγγραφής των νέων επιχειρήσεων. Τα στοιχεία των αρχείων του ΕΒΕΘ συμπληρώθηκαν και με άλλες βασικές πηγές, όπως οι εμπορικοί οδηγοί της Θεσσαλονίκης καθώς και οι κτηματολογικές πηγές που αναδείχθηκαν από την έρευνα.

Το αποτέλεσμα είναι ένα πλούσιο δείγμα των επιχειρηματιών και των επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης του μεσοπολέμου με διπλή χρησιμότητα:

(α) Την προσωπογραφική καταγραφή με ποικίλες πληροφορίες για τους επιχειρηματίες της πόλης (θρήσκευμα, υπηκοότητα, γεωγραφική προέλευση, τόπο εργασίας, τόπο κατοικίας, εταιρικές μορφές λειτουργίας, συγγενικά δίκτυα, γεωγραφικές σχέσεις, επιχειρηματική τύχη).

(β) Την ανάδειξη μιας γενικής εικόνας για την επιχειρηματική δραστηριότητα σε μία περίοδο που συνέπεσε με τη διεθνή οικονομική κρίση, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την άτυχη έκβαση εκατοντάδων επιχειρήσεων.

Ενδιαφέρουσες είναι οι ειδήσεις σε ό,τι αφορά το αντικείμενο ενασχόλησης των επιχειρήσεων, οι πλείστες των οποίων ασχολήθηκαν με τους κλάδους της διατροφής και της ένδυσης. Αν και η υπεροχή των κλάδων αυτών είναι ήδη γνωστή από τις στατιστικές, η αναλογία τους στο σύνολο των εμπορικών επιχειρήσεων ξεπερνά τα αναμενόμενα.

Ο τόμος περιλαμβάνει και αναλυτικά ευρετήρια όλης της έκδοσης.

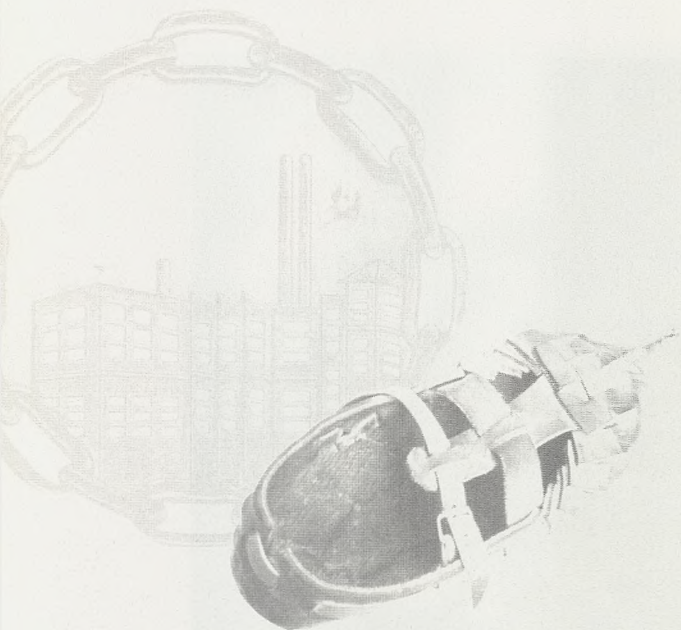

«Τον 15ο αιώνα ένας στους έξι μουσουλμάνους της Θεσσαλονίκης απασχολούνταν στον κλάδο του δέρματος (...) Μεταξύ των ελάχιστων επαγγελματικών προσωνυμίων που γνωρίζουμε για τους χριστιανούς της πόλης, επτά άντρες αναγνωρίζονται ως pabuççi [υποδηματοποιοί]...»

HEATH LOWRY

Δέρμα και παπούτσι στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου

- Το πρώτο ελαστικό παπούτσι και η ίδρυση της υποδηματοποιίας «Αλυσίδα»
- Κατεργασία και εμπορία δερμάτων στην Θεσσαλονίκη της όψιμης Τουρκοκρατίας και του Μεσοπολέμου

Το πρώτο ελαστικό παπούτσι και η ίδρυση της υποδηματοποιίας «Αλυσίδα»

Η εταιρεία κατασκευής αθλητικών και επαγγελματικών υποδημάτων «Αλυσίδα» ιδρύθηκε το 1932 με τον διακριτικό τίτλο «Ηνωμένα Εργοστάσια Καουτσούκ Ο.Ε.». Εταίροι ήταν επιχειρηματίες και επιχειρήσεις που ασχολούνταν με το εμπόριο και την κατεργασία του καουτσούκ (ελαστικά είδη και είδη από καουτσούκ): η επιχείρηση των Παναγιώτη Δεληγκάρη και Περικλή Χαλκιά, η επιχείρηση των Ευάγγελου Βασδέκη και Σταύρου Νόλκα, η «Σωτήριος Στυλιανού και Σία», οι αδελφοί Φώτιος και Δημήτριος Φωτιάδης, ο Κ. Μπατάρας και ο Θ. Κουτρούκης. Κατά την ίδρυση συμμετείχαν επίσης οι Ιωάννης και Ανδρέας Μανδραβέλης, οι οποίοι ωστόσο σύντομα αποχώρησαν[1].

Η παρουσία των προαναφερθέντων επιχειρηματιών στην υποδηματοποιία χρονολογείται αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918) και κατά τη δεκαετία του 1920 όταν, μεταξύ των διάφορων προϊόντων που κατασκεύαζαν, κυριότερο ήταν το τσαρούχι από παλιά ελαστικά αυτοκινήτων.

Το αυτοκίνητο έγινε γνωστό στην Ελλάδα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Πριν από τον πόλεμο, το 1912 κυκλοφορούσαν σε όλη την Ελλάδα εξήντα πέντε αυτοκίνητα. Τα περισσότερα ανήκαν σε εύπορες οικογένειες της Αθήνας, όπου και είχαν πρωτοεμφανιστεί, κατά πάσα πιθανότητα, πριν από δεκαοκτώ μόλις χρόνια, το 1894[2]. Στη Θεσσαλονίκη, που έφερε ακόμη τα χαρακτηριστικά μιας τουρκικής πόλης, -πυκνοκατοικημένη, με στενά σοκάκια και λασπωμένους δρόμους- κυκλοφορούσαν όλο κι όλο έξι αυτοκίνητα[3].

Ομοίως ο κλάδος των ελαστικών ήταν ακόμη μία καινοτόμος τεχνολογία που

Το κτίριο του εργοστασίου στη δεκαετία του 1980

μόλις είχε εισαχθεί στη χώρα μας. Στο εξωτερικό τα πρώτα αυτοκίνητα που κατασκευάσθηκαν περί το 1880 είχαν χαλύβδινους τροχούς. Στα τέλη του 19ου αιώνα και αφού ο C. Goodyear επινόησε τη θείωση του ελαστικού καθιστώντας το απρόσβλητο από τις διάφορες θερμοκρασίες (βουλκανισμός, Η.Π.Α., 1839) οι χαλύβδινοι τροχοί αντικαταστάθηκαν από τα συμπαγή ελαστικά. Ωστόσο, τα συμπαγή ελαστικά αποδείχθηκαν πολύ σκληρά και το 1889 η βρετανική «Dunlop Rubber Co.» εφεύρε τα ελαστικά με αεροθάλαμο (ή αλλιώς αερογεμή λάστιχα με σαμπρέλα). Μέχρι την περίοδο του Μεσοπολέμου το ελαστικό με αεροθάλαμο είχε κυριαρχήσει έναντι του συμπαγούς ελαστικού.

Σημαντικό ρόλο στη διάδοση του αυτοκινήτου στην Ελλάδα έπαιξε η χρήση του από τον ελληνικό στρατό. Ο ελληνικός στρατός χρησιμοποίησε το αυτοκίνητο για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού Πολέμου στη Μακεδονία (1912). Τότε αγοράσθηκαν εκατό ετοιμοπαράδοτα φορτηγά FIAT, ενός και ενάμισι τόνου, καθώς και δεκαπέντε ελαφρά Peugeot, τα οποία μετασκευάσθηκαν σε νοσοκομειακά[4]. Η χρήση του αυτοκινήτου διαδόθηκε ευρέως κατά τον ελληνοβουλγαρικό Πόλεμο (1913) και κατόπιν κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το 1913 δημιουργήθηκε το Τάγμα των Αυτοκινήτων, το οποίο χρησιμοποιούσε αυτοκίνητα Ford, Hotchkiss και Dietrich. Ο ελληνικός στρατός εξοπλίστηκε αρχικά με διακόσια αυτοκίνητα, ενώ μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου είχε αποκτήσει συνολικά 13.000 αυτοκίνητα[5]. Επιπλέον, κατά τη θητεία τους οι έλληνες στρατιώτες μάθαιναν την τέχνη της οδήγησης και της επι-

σκευής του αυτοκινήτου ή των ελαστικών, που μέχρι τότε ήταν σχεδόν άγνωστα στη χώρα.

Το τέλος του πολέμου βρήκε την περιοχή γεμάτη με εγκαταλελειμμένα ελαστικά αυτοκινήτων, τα περισσότερα από τα συμμαχικά στρατεύματα. Η έλευση των προσφύγων που ακολούθησε λίγα χρόνια αργότερα με τη Μικρασιατική Καταστροφή θα πρέπει να αύξησε την ανάγκη οικονομικών υποδημάτων για αγροτική χρήση.

Όπως παρουσιάζεται στα σύντομα βιογραφικά που ακολουθούν, πολλοί από τους ιδρυτές της «Αλυσίδας» γνώρισαν το αυτοκίνητο και τα ελαστικά επίσωτρα κατά τη θητεία τους στον στρατό. Με το τέλος του πολέμου μεταπήδησαν με άνεση στην κατασκευή υποδημάτων από καουτσούκ. Ποιος από αυτούς ήταν ο πρώτος δεν έχει ίσως μεγάλη σημασία μια και όλοι μαζί κατά τη μετέπειτα συνεργασία τους δημιούργησαν μία επιχείρηση που κατόρθωσε να παραγάγει επώνυμα προϊόντα τα οποία έχουν καταχωριστεί στη μνήμη των ελλήνων καταναλωτών. Αξίζει, ωστόσο, να μελετήσουμε με προσοχή τις προσωπικές σημειώσεις ενός εκ των ιδρυτών, του Σωτήρη Στυλιανού.

Ο Στυλιανού αναφέρει ότι συνάντησε για πρώτη φορά τα κατασκευασμένα από ελαστικό παραδοσιακά υποδήματα το 1920 όταν, κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας, επισκέφθηκε τη Γαλάτιστα. Ήταν έργο του τοπικού υποδηματοποιού Χρυσού Γιαννάκη. Ο Στυλιανού συνέλαβε την ιδέα να εμπορευθεί το προϊόν. Παρήγγειλε στον Γιαννάκη ποσότητα υποδημάτων, αναλαμβάνοντας να του προμηθεύσει όσα παλιά ελαστικά έβρισκε πεταμένα.

Όλα τα εικονιζόμενα αντικείμενα προέρχονται από τη συλλογή Μ. Φωτιάδη

Καλαπόδι της «Αλυσίδας»

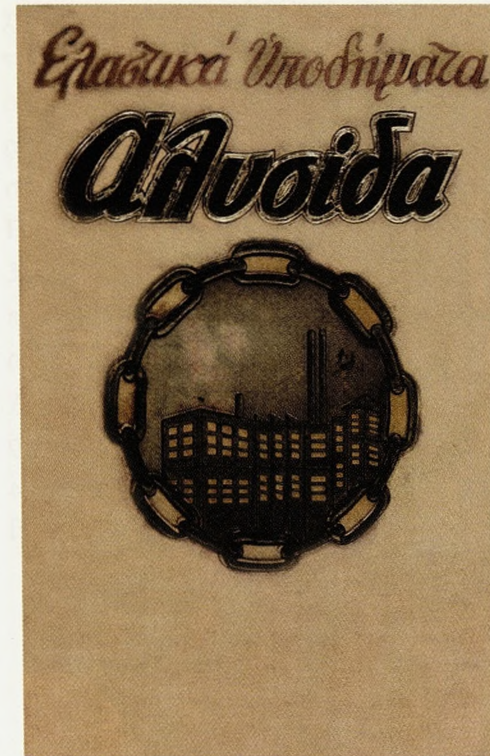
Μήτρα για καλαφάτισμα

Υπόδημα από καουτσούκ για το χειρουργείο

Καλούπι της «Αλυσίδας»

Διαφήμιση της «Αλυσίδας», με έμφαση στις εγκαταστάσεις

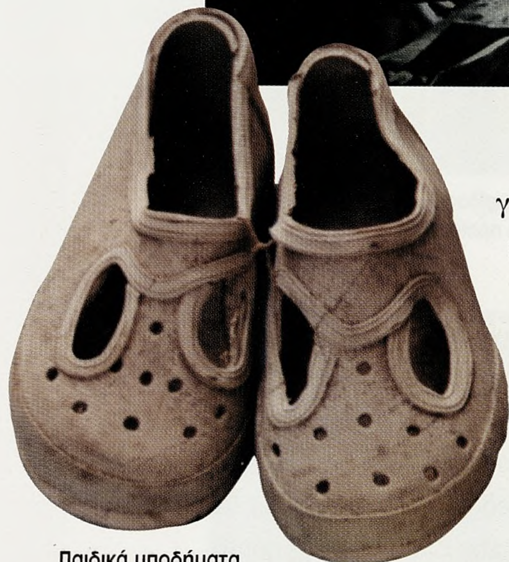
Διαφήμιση της «Αλυσίδας», με έμφαση στην ανθεκτικότητα του προϊόντος

Σύντομα τα υποδήματα από ελαστικό καουτσούκ αποδείχθηκαν ιδιαίτερα δημοφιλή μεταξύ των εργατών και των χωρικών στη Μακεδονία και τη Θράκη. Ακολουθούσαν την παραδοσιακή μορφή του τσαρουχιού, που επί αιώνες χρησιμοποιούσαν οι χωρικοί της περιοχής. Ήταν μία μορφή οικεία αλλά και αποδεδειγμένα λειτουργική, καθώς η υπερυψωμένη κυρτή μύτη δεν βούλιαζε μέσα στις λάσπες. Επιπλέον, το καουτσούκ, σε σύγκριση με το δέρμα, ήταν αδιάβροχο και ιδιαίτερα ανθεκτικό στις δύσκολες περιβαλλοντολογικές συνθήκες από τις οποίες χαρακτηρίζονται τα αγροτικά επαγγέλματα. Ενώ τα δερμάτινα υποδήματα άντεχαν τρεις μήνες, τα υποδήματα από ελαστικά επίσωτρα είχαν διάρκεια ζωής δέκα με δώδεκα μήνες. Πωλούνταν δε στη χαμηλή τιμή των σαράντα δραχμών[6]. Ο Στυλιανού αναφέρει ότι αυτός μόνο πούλησε περίπου 2.000 ζεύγη ξεκινώντας από τα χωριά της Χαλκιδικής και φθάνοντας μέχρι το Παγγαίο. Κατά τους επιχειρηματίες, οι βυρσοδέψες παρακολουθούσαν με ανησυχία την υψηλή δημοτικότητα του νέου αυτού είδους υποδήματος.

Αρχικά η πρώτη ύλη προερχόταν από τα πεταμένα, παλιά ελαστικά των αυτοκινήτων και από εγκαταλελειμμένα αποθέματα του συμμαχικού στρατού. Κάθε ελαστικό επίσωτρο έδινε τρία ζεύγη υποδημάτων. Περί το 1926 οι τοπικές ποσότητες παλιών ελαστικών εξαντλήθηκαν και οι κατασκευαστές στράφηκαν στην εισα-

Εργάτριες της «Αλυσίδας» και γραμμή παραγωγής

Παιδικά υποδήματα από καουτσούκ

γωγή παλιών ελαστικών από το εξωτερικό. Για παράδειγμα, ο Στυλιανού επισκέφθηκε τη Γαλλία και το Βέλγιο και παρήγγειλε ποσότητα 3.000-4.000 ελαστικών μηνιαίως. Για την παραλαβή τους, διατηρούσε ιδιωτικές αποθήκες στην Ελευθέρα Ζώνη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Επίσημες πηγές αναφέρουν ότι περί το 1928 εισάγονταν από το εξωτερικό 50.000 παλιά ελαστικά ετησίως.

Τα κριτήρια με τα οποία τα ελαστικά αυτά υποδήματα σχεδιάστηκαν απέχουν πολύ από την καλαισθησία που κατ' επανάληψη έχουν επιδείξει οι ελληνικές λαϊκές και οι αστικές εφαρμοσμένες τέχνες και θα επιδείξει η ίδια η «Αλυσίδα» τα επόμενα χρόνια. Ως εκ τούτου, ίσως να μην τους δοθεί ποτέ μία θέση στην επίσημη ιστορία της ελληνικής υποδηματοποιίας, όταν αυτή γραφτεί. Ωστόσο, αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα της ελληνικής ευρηματικότητας.

Το 1928 εντυπωσίασαν τους ξένους παρατηρητές που επισκέφθηκαν τον τόπο και παρουσιάσθηκαν στο έγκυρο αμερικανικό περιοδικό *Scientific American*. Το άρθρο παρατηρούσε ότι παρόμοια παπούτσια από ελαστικά αυτοκίνητων εντοπίστηκαν και στο Μεξικό, «εκεί όμως συνηθίζουν να κόπτουν καττύματα από καουτσούκ και να τα εφαρμόζουν επί των υποδημάτων των ράπτοντες αυτά διά λωρίων». Η αίγλη της ξένης δημοσίευσης αλλά και η πρωτοτυπία της κατασκευής προκάλεσαν το ενδιαφέρον του «εικονογραφημένου περιοδικού της βιομηχανίας, της συγκοινωνίας και των τεχνικών έργων» στη χώρα μας, των *Έργων*[7].

Η διεθνής οικονομική ύφεση του 1929 επέφερε σημαντικές ζημίες στους επιχειρηματίες της πόλης και κυρίως σε όσους εξαρτώνταν από την εισαγωγή πρώτης ύλης από το εξωτερικό. Συγκεκριμένα το καουτσούκ εισαγόταν υπό καθεστώς σοβαρών ποσοτικών περιορισμών και διετίθετο στους ενδιαφερόμενους επιχειρηματίες ανάλογα με τον κύκλο των εργασιών τους. Από την άλλη, ο αριθμός των σχετικών με το αντικείμενο επιχειρήσεων είχε αυξηθεί μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι συνθήκες επέφεραν την πτώση της τιμής των παπουτσιών από 65 σε 35 δραχμές[8]. Ωσάν αυτό να μην ήταν αρκετό, τον επόμενο χρόνο, το 1930, νέο πλήγμα δόθηκε από τη βαριά φορολογία που επιβλήθηκε στα ελαστικά. Για παράδειγμα, η επιχείρηση του Στυλιανού υπέστη ζημίες 2 εκ. δραχμών και κήρυξε χρεοστάσιο. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το 1932 οι προαναφερθέντες επιχειρηματίες αποφάσισαν να συνεταιριστούν, για να αντιμετωπίσουν αφενός τη μεγάλη έλλειψη πρώτης ύλης και αφετέρου τον εξοντωτικό ανταγωνισμό. Έτσι, ιδρύθηκε η πρώτη τους κοινή επιχείρηση με την επωνυμία «Ηνωμένα Εργοστάσια Καουτσούκ Ο.Ε.». Το σήμα τους, η «Αλυσίδα», εξέφραζε τον δεσμό μεταξύ των επιχειρηματιών,

Τσαρούχι από ρόδα αυτοκινήτου, αρχές εικοστού αιώνα

Το ελαστικό τσαρούχι

Εργάτριες της «Αλυσίδας» και γραμμή παραγωγής

Μήτρες για την κατασκευή σόλας

Αριστερά: Σόλα με το σήμα «alisida MADE IN GREECE»

Δεξιά:Σόλα με το σήμα ΕΛΒΙΕΜ

αυτόνομοι κρίκοι που ενώθηκαν για να διαμορφώσουν μία δυνατή αλυσίδα.

Η πρώτη εταιρεία διαλύθηκε μέσα σε έναν χρόνο και το 1934 συστάθηκε νέα ομόρρυθμος[9], στην οποία συμμετείχαν οι Σωτήριος Ι. Στυλιανού, Περικλής Χαλκιάς, Φώτιος Φωτιάδης, Δημήτριος Φωτιάδης, Παναγιώτης Δεληγκάρης, Ευάγγελος Βασδέκης και Σταύρος Νόλκας. Το πρώτο εργοστάσιο βρισκόταν στην οδό Ολυμπίου Διαμαντή 2 ή 4, στα Λαδάδικα.

Το 1938 η επιχείρηση απέκτησε την επωνυμία «Μακεδονική Βιομηχανία Ελαστικού». Σε καταχώριση της επιχείρησης σε εμπορικό οδηγό της εποχής αναφέρεται ότι παρήγε «υποδήματα ελαστικά παντός είδους, ανδρικά, γυναικεία, παιδικά, τακούνια μάρκας Tiger, σωλήνες, τόπια και τσαρούχια εκ καουτσούκ μάρκας "Αλυσίδα"».

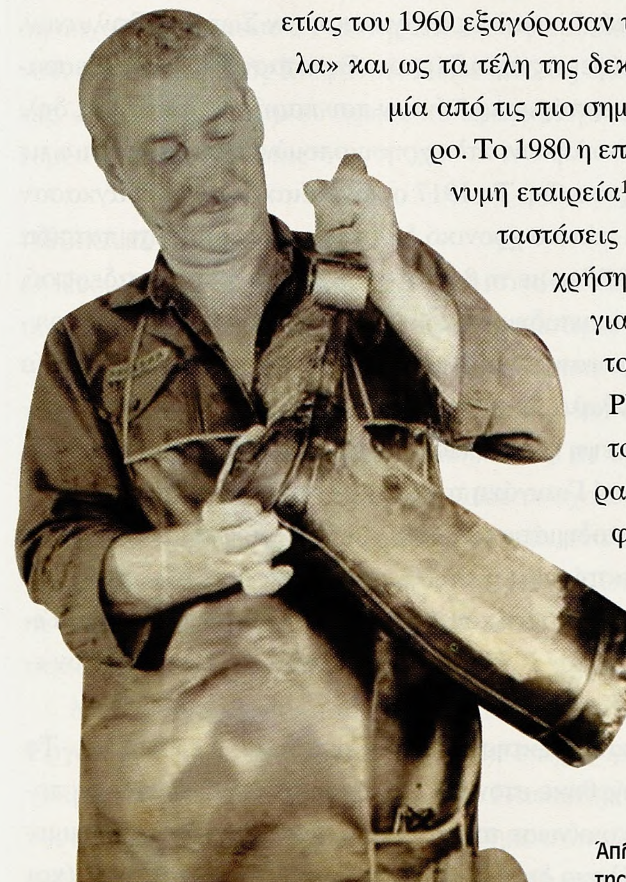
Οι επιχειρηματίες είχαν διατηρήσει τα πρατήριά τους, όπως ήταν πριν από τον συνεταιρισμό. Οι αρμοδιότητες μέσα στην επιχείρηση είχαν ορισθεί ως εξής: Ο Περικλής Χαλκιάς ήταν υπεύθυνος του εργοστασίου και της παραγωγής. Στη λειτουργία του εργοστασίου συνέβαλλε και ο Παναγιώτης Δεληγκάρης. Παράλληλα, οι δύο εταίροι διατηρούσαν κατάστημα στην οδό Παπαμάρκου 8. Οι αδελφοί Φωτιάδη διατηρούσαν αντιπροσωπείες στους νομούς Δράμας, Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου. Το πρατήριό τους ήταν στην οδό Ασκητού 20. Ο Σωτήριος Στυλιανού διατηρούσε την αντιπροσωπεία των προϊόντων στην υπόλοιπη Ελλάδα. Το πρατήριό του βρισκόταν στη συμβολή των οδών Εγνατίας και Αριστοτέλους, στην οδό Αριστοτέλους 30. Ο Ευάγγελος Βασδέκης ήταν ταμίας. Ο Σταύρος Νόλκας ήταν αποθηκάριος. Το κατάστημά τους βρισκόταν στην οδό Ασκητού 8[10].

Ύστερα από λίγα χρόνια, η επιχείρηση ήταν σε θέση να επεκταθεί. Ξεκίνησε έτσι την ανέγερση νέων εγκαταστάσεων στην περιοχή Χαριλάου, σε οικόπεδο 1.790 τ.μ. Αφορμή για επιτάχυνση των διαδικασιών έδωσε το κτύπημα ενός κεραυνού, το 1939, το οποίο έπληξε μερικώς τις παλιές εγκαταστάσεις. Στις νέες εγκαταστάσεις μεταφέρθηκαν το 1940. Την περίοδο της Κατοχής και μέχρι το 1945 το εργοστάσιο επιτάχθηκε από τους Γερμανούς, οι οποίοι το χρησιμοποίησαν για να κατασκευάζουν ή να επιδιορθώνουν ελαστικά.

Από την ίδρυση της επιχείρησης και μέχρι τη δεκαετία του 1960 η παραγωγή άλλαξε ελάχιστα. Το κύριο προϊόν ήταν διάφοροι τύποι υποδημάτων από καουτσούκ, που προορίζονταν για τους εργάτες και τους αγρότες καθώς και για όσους αθλούνταν.

Τα προϊόντα τους διοχετεύονταν σε όλη την Ελλάδα, κυρίως στην επαρχία. Παρήγαν γαλότσες (λαστιχένιο κάλυμμα που φοριέται πάνω από το παπούτσι), μπότες διάφορων ειδών και χρήσεων, όπως για παράδειγμα μπότες «κνήμης» και «μηρού» (μέχρι την κνήμη ή τον μηρό αντίστοιχα) καθώς και μπότες με ειδικό σχεδιασμό για τους τεχνικούς της ΔΕΗ. Τα υποδήματα αυτά είχαν μεγάλη δημοτικότητα, διότι ήταν πολύ φτηνά και πρακτικά σε σύγκριση με τα δερμάτινα, κυρίως μέχρι την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, όταν ακόμη και στις μεγαλουπόλεις οι ασφαλτοστρωμένοι δρόμοι ήταν ελάχιστοι και οι λάσπες κυριαρχούσαν. Οι δεκαετίες του 1950 και του 1960 υπήρξαν ιδιαίτερα ανθηρές για την επιχείρηση, που έφτασε να απασχολεί προσωπικό 750 ατόμων.

Από τη δεκαετία του 1960 στράφηκαν πιο συστηματικά στο αθλητικό υπόδημα και από το καουτσούκ πέρασαν στο PVC. Αρχές της δεκαετίας του 1960 εξαγόρασαν την αθηναϊκή εταιρεία «Ελβιέλα» και ως τα τέλη της δεκαετίας του 1970 αποτελούσαν μία από τις πιο σημαντικές επιχειρήσεις στον χώρο. Το 1980 η επιχείρηση μετατράπηκε σε ανώνυμη εταιρεία[11]. Τα επόμενα χρόνια οι εγκαταστάσεις μεταφέρθηκαν στη Θέρμη. Η χρήση του καουτσούκ έπαυσε και για την παραγωγή των προϊόντων τους χρησιμοποιούσαν πλέον PVC. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, παράλληλα με την παραγωγή, η επιχείρηση είχε στραφεί και στην εισαγωγή αθλητικών υποδημάτων. Η παραγωγή έπαυσε τελειωτικά το 1998. Σήμερα η μετοχική σύνθεση της εταιρείας έχει αλλάξει.

Άπλωμα της κόλλας

Αριστερά: Σωτήριος Στυλιανού του Ιωάννη (1899-1990). Λήψη 1925-1930

Δεξιά: Ο Σωτήριος Ι. Στυλιανού με τη σύζυγό του Κωνσταντία Στυλιανού, το γένος Πατού (περ. 1915-1987). Λήψη 1939 ή 1940

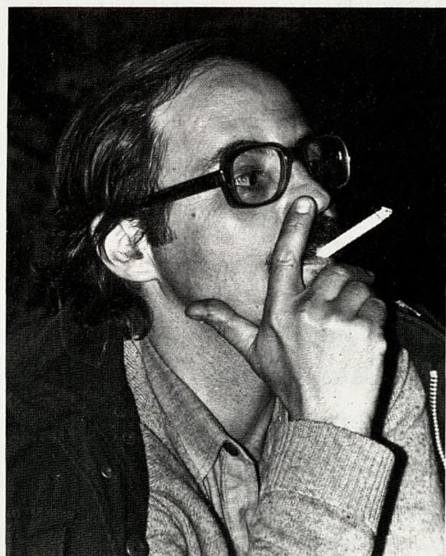

ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ

Ο Σωτήριος Ι. Στυλιανού (1899-1990)[12] καταγόταν από το Λιβάδι της Χαλκιδικής και ήταν γιος του δημοδιδάσκαλου Ιωάννη Στυλιανού, ο οποίος, για να αντεπεξέλθει στις βιοποριστικές ανάγκες, το βράδυ ασχολούνταν με την κατασκευή υποδημάτων. Το 1915, οι οικονομικές δυσκολίες ανάγκασαν τον Σωτήριο Στυλιανού, σε ηλικία 16 ετών, να εγκαταλείψει τις σπουδές του. Εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου ασχολήθηκε με το εμπόριο προϊόντων που παρήγε ο τόπος του, δηλ. δημητριακών, καπνού, μεταξοσκωλήκων, κτλ., χρησιμοποιώντας ως κεφάλαιο τις οικονομίες του αδελφού του Αριστείδη. Το 1917 οικογενειακοί λόγοι ανάγκασαν τον Σωτήριο να επιστρέψει για κάποιο χρονικό διάστημα στην ιδιαίτερη πατρίδα του και να αναλάβει, με τη βοήθεια του μικρότερού του αδερφού, του Στέφανου, το υποδηματοποιείο του πατέρα του. Όταν οι συνθήκες το επέτρεψαν, επιδόθηκε και πάλι στο εμπόριο, το οποίο συνέχισε παράλληλα με τη στρατιωτική του θητεία το 1920.

Γιάννης Στυλιανού του Σωτηρίου (1941-1996)

Η επίσκεψη του Στυλιανού στη Γαλάτιστα και η γνωριμία του με τον Χρυσό Γιαννάκη τον έφεραν στον χώρο της κατασκευής ελαστικών υποδημάτων. Αμέσως μετά τις πρώτες παραγγελίες οργάνωσε εργαστήριο και στη Θεσσαλονίκη με υπαλλήλους τον Κωνσταντίνο Ηλιόπουλο, τον Δημήτριο Τριανταφυλλίδη, τον Γεώργιο Ριζόπουλο, τον Κ. Γούσιο και κάποιον άλλο τεχνίτη, τον επωνομαζόμενο Καμπά.

Σταδιακά απέκτησε μεγάλη οικονομική επιφάνεια. Το 1949 συμπεριλήφθηκε στον φορολογικό κατάλογο «ευπόρων πολιτών», που ανακοίνωσε το υπουργείο Οικονομικών[13]. Η συμμετοχή στον κατάλογο δείχνει ότι ο επιχειρηματίας ξεπέρασε (και

Καθιστός στη μέση με τα γυαλιά ο Περικλής Χαλκιάς. Αριστερά (με το παιδί) η Ελένη Χαλκιά. Όρθιος, τελευταίος δεξιά, ο Δημήτριος Π. Χαλκιάς

Ο Περικλής Χαλκιάς με τη σύζυγό του Καλλιόπη, το γένος Μεϊμαρίδου

σε ποιο μέτρο) τα οικονομικά προβλήματα που δημιούργησε ο ελληνοιταλικός Πόλεμος, η γερμανική Κατοχή και ο Εμφύλιος.

Ο Σωτήριος Στυλιανού νυμφεύθηκε Κωνσταντία Πατού και απέκτησαν έναν γιο, τον Γιάννη (1941-1996), και μία κόρη, τη Σουλτάνα-Σούλα. Με την επιχείρηση ασχολήθηκαν τόσο ο Γιάννης Στυλιανού όσο και ο σύζυγος της Σούλας Στυλιανού, ο Κωνσταντίνος Στεφάνου. Πέρα από τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες, ο Γιάννης Στυλιανού άφησε πίσω αξιόλογο καλλιτεχνικό έργο, κυρίως στον τομέα της φωτογραφίας[14].

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΧΑΛΚΙΑΣ

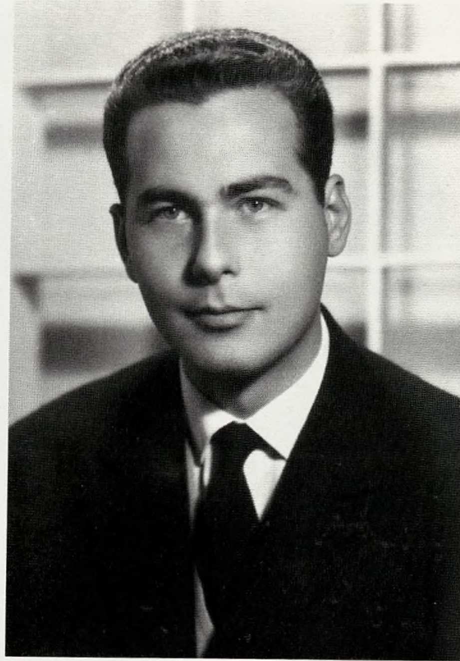
Ο Περικλής Χαλκιάς (1896-1979)[15] καταγόταν από το Μοναστήρι. Εκεί ο πατέρας του Κωνσταντίνος διατηρούσε κατάστημα εμπορίας υφασμάτων. Ήταν νυμφευμένος με τη Δάφνη και είχαν αποκτήσει τέσσερα παιδιά, τον Γεώργιο[16], τον Νικόλαο, τη Δόμνα και τον Περικλή. Το 1901 ο Κωνσταντίνος Χαλκιάς πέθανε και η Δάφνη Χαλκιά εγκαταστάθηκε μαζί με τα παιδιά στη Θεσσαλονίκη.

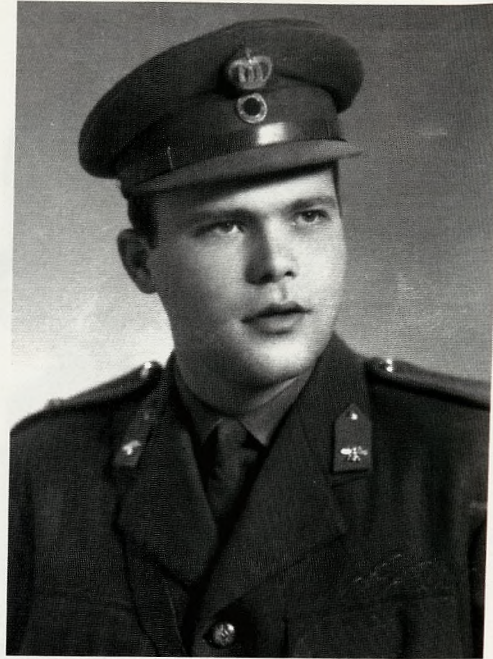
Ο Περικλής Χαλκιάς, αφού τελείωσε το σχολείο, στράφηκε στη μεγάλη του αγάπη, τις μηχανές. Αγόρασε, κατά συνέπεια, ένα αυτοκίνητο και έγινε σοφέρ. Το 1919 υπηρέτησε στην Ήπειρο ως οδηγός στρατιωτικών αυτοκινήτων. Εκεί γνώρισε τον Παναγιώτη Δεληγκάρη, με τον οποίο πειραματίστηκε στην κατασκευή ελαστικών παπουτσιών από παλιά ελαστικά.

Μετά τη στρατιωτική του θητεία και πριν από τη συνεργασία στα «Ηνωμένα Εργοστάσια Καουτσούκ» συνεργάστηκε επιχειρηματικά με τον Παναγιώτη Δεληγκάρη, ιδρύοντας κατάστημα στην οδό Παπαμάρκου 8. Σταδιακά, απέκτησε αξιόλογη περιουσία. Το 1949 συμπεριλήφθηκε στον φορολογικό κατάλογο «ευπόρων πολιτών», που ανακοίνωσε το υπουργείο Οικονομικών[17]. Στα τέλη της δεκαετίας

Αριστερά: Κωνσταντίνος Χαλκιάς του Περικλή

Δεξιά: Δημήτριος Περ. Χαλκιάς

του 1960 στη συμβολή των οδών Παπαναστασίου και Καρακάση ίδρυσε μονάδα παραγωγής ειδών συσκευασίας από πλαστικό.

Ήταν νυμφευμένος με την Καλλιόπη Μεϊμαρίδου. Απέκτησαν τρία παιδιά, τον Κωνσταντίνο-Θησέα (1936-1990), την Ελένη-Ερατώ (1936-2001) και τον Δημήτριο (1938-1989). Με την επιχείρηση «Αλυσίδα» ασχολήθηκαν τα δύο του αγόρια, ο Κωνσταντίνος και ο Δημήτριος. Ο Κωνσταντίνος είχε σπουδάσει αρχιτεκτονική στη Μασσαλία και ο Δημήτριος λογιστικά.

Δημήτριος Φωτιάδης του Αθανασίου

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΙ ΦΩΤΗΣ ΦΩΤΙΑΔΗΣ

Η οικογένεια Φωτιάδη[18], που αποτελούνταν από τέσσερα αδέρφια και μία αδερφή, καταγόταν από τη Ραιδεστό, όπου είχε μπακάλικο. Προβλέποντας τις εξελίξεις στην Ανατολική Θράκη, ήρθε στη Θεσσαλονίκη πριν από την καταστροφή, το 1919 ή το 1920. Τα τέσσερα αδέρφια εξελίχθηκαν επαγγελματικά ως εξής: ο Χρήστος άνοιξε χρηματιστηριακό γραφείο, ο Γιώργος (ή Τζώρτζης) έγινε εμπειρογνώμων στα καπνά, ενώ ο Δημήτριος (1900-1981)[19] και ο Φώτης (1893-1965) ασχολήθηκαν, αρχικά, με το εμπόριο βαλανιδιών και δερμάτων σε ιδιόκτητο κατάστημα 25 τ.μ. στην οδό Ασκητού 20.

Λόγω του επαγγέλματός τους, τα δύο αδέρφια είχαν επαφή με τους κατασκευαστές υποδημάτων. Η σχέση τους με την υποδηματοποιία ενισχύθηκε, όταν ο Δημήτριος Φωτιάδης νυμφεύθηκε την Αλκμήνη Καρατσόλη από την Ξάνθη. Ο πατέρας της Μιχάλης Καρατσόλης ήταν εκεί κατασκευαστής δερμάτινων υποδημάτων. Ο Δημήτριος Φωτιάδης και η Αλκμήνη απέκτησαν έναν γιο, τον Μιχάλη. Ο Φώτης Φωτιάδης νυμφεύθηκε την Αναστασία Βαχαρίδου και απέκτησαν έναν γιο, τον Αθανάσιο.

Σταδιακά οι δύο αδερφοί στράφηκαν και αυτοί στην κατασκευή υποδημάτων από ελαστικά. Στην οδό Ασκητού ξεκίνησαν την κατεργασία καουτσούκ. Τα πρώτα υποτυπώδη μηχανήματα που χρειάζονταν, όπως για παράδειγμα τους κυλίνδρους μέσα από τους οποίους περνά με πίεση το λάστιχο για να βγει σε φύλλο, τα κατασκεύασαν χρησιμοποιώντας ως κυλίνδρους τις κάννες από παλιά τούρκικα κανόνια[20].

Τα επόμενα χρόνια στην επιχείρηση συμμετείχαν ο γιοι των δύο αδερφών, ο Μιχάλης Δ. Φωτιάδης και ο Αθανάσιος Φ. Φωτιάδης.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΔΕΛΗΓΚΑΡΗΣ

Ο Παναγιώτης Δ(ε ή ι)ληγκάρης (1900-1977)[21] γεννήθηκε στα Σύλατα της Χαλκιδικής. Σε ηλικία 16 χρόνων κατατάχτηκε στον στρατό της Εθνικής Άμυνας, που οργανώθηκε για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Εκεί έμαθε την τεχνική του βουλκανισμού από γάλλους στρατιωτικούς. Ταυτόχρονα συνάντησε τον μελλοντικό επαγγελματικό του συνεργάτη, τον Περικλή Χαλκιά, με τον οποίο πειραματίστηκε για πρώτη φορά στην κατασκευή παπουτσιών από καουτσούκ.

Με τη λήξη της θητείας του επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη και άρχισε να κατασκευάζει παπούτσια από τα παλιά ελαστικά των στρατιωτικών οχημάτων. Άνοιξε το πρώτο μαγαζί στη σημερινή οδό Σβώλου και με ένα παλιό, σαραβαλιασμένο αυτοκίνητο διακινούσε το εμπόρευμά του στην επαρχία.

Η εμπορία των υποδημάτων αυτών απέφερε στον Δεληγκάρη αρκετά κέρδη. Στα 1920 είχε μεταφέρει την επιχείρησή του στην οδό Παπαμάρκου και συνεργαζόταν με τον Περικλή Χαλκιά. Είχε νυμφευθεί τη Δήμητρα, αγνώστων λοιπών στοιχείων, από τα Βασιλικά. Απέκτησαν τρία παιδιά: τον Θανάση (1928-1978), τον Στέλιο (1930-1998) και την Παυλίνα (1935).

Στην επιχείρηση εργάστηκαν οι γιοι του Παναγιώτη, ο Θανάσης, ο οποίος ήταν διευθυντής παραγωγής, και ο Στέλιος. Ο Θανάσης Δεληγκάρης ήταν αντιπρόεδρος του αθλητικού συλλόγου «Άρης». Ο Στέλιος, ο οποίος ξεκίνησε σπουδές ως μηχανολόγος, στράφηκε στις ευρεσιτεχνίες και αποχώρησε από την επιχείρηση σε σύντομο χρονικό διάστημα για να αφιερωθεί σε αυτές. Το 1969 μία από αυτές παρουσιάσθηκε στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης και καταγράφηκε από τον τύπο. Αφορούσε φύλλο χάλυβα ειδικής διαμόρφωσης, το οποίο, επειδή ήταν ελαφρύτερο, μεταφερόταν και τοποθετούνταν εύκολα, αντικαθιστώντας πληθώρα άλλων υλικών στον σκελετό ενός κτιρίου, στα τοιχώματα, στα πατώματα, στις πόρτες και στα παράθυρα[22]. Για τις ευρεσιτεχνίες του βραβεύτηκε με χρυσό μετάλλιο από το κράτος. Επίσης ασχολήθηκε με την επιχείρηση και ο γιος του Θανάση, ο Παναγιώτης Δεληγκάρης, ο οποίος παράλληλα ίδρυσε δική του εταιρεία κατασκευής κορδονιών.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΑΣΔΕΚΗΣ

Οι αδελφοί Γρηγόρης, Ευάγγελος και Απόστολος Βασδέκης κατάγονταν από

τους Πύργους Κοζάνης[23]. Εκεί ασχολούνταν με την κατασκευή δερμάτινων υποδημάτων, τα οποία τα πωλούσαν στα διάφορα παζάρια. Στον Μεσοπόλεμο πέρασαν στην κατασκευή παραδοσιακών υποδημάτων από καουτσούκ.

Το 1932 ο Ευάγγελος Βασδέκης, ενεργώντας ως εκπρόσωπος όλης της οικογένειας, συμμετείχε στην «Αλυσίδα». Το 1936 ο Γρηγόρης Βασδέκης διατηρούσε κατάστημα πώλησης ελαστικού επί προμηθεία στην οδό Ασκητού 8[24]. Ενδέχεται η επιχείρηση να υπήρχε και πριν από το έτος αυτό.

Ο Ευάγγελος Βασδέκης νυμφεύθηκε τη Μαριγώ Νόλκα, αδελφή του Σταύρου. Απεβίωσε το 1987 σε ηλικία πάνω από 80 ετών. Στην επιχείρηση συμμετείχαν ο Δημήτριος Βασδέκης, ως αποθηκάριος, και ο γιος του Απόστολου, ο Ιωάννης Βασδέκης, ως ταμίας.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΝΟΛΚΑΣ

Ο Σταύρος Νόλκας (1912-1950)[25] καταγόταν από τους Πύργους Κοζάνης. Έζησε την παιδική του ηλικία στην Αμερική, από όπου επέστρεψε στην Ελλάδα περί το 1930 και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Ξεκίνησε επιχείρηση πώλησης ελαστικού σε συνεργασία με τον Ευάγγελο Βασδέκη, με τον οποίο τους συνέδεαν και συγγενικοί δεσμοί. Το κατάστημά τους βρισκόταν στην οδό Ασκητού 12 ή 14.

Ο Νόλκας συμμετείχε στην επιχείρηση ως αποθηκάριος. Απέκτησε έναν γιο, τον Αθανάσιο Νόλκα, ο οποίος συμμετείχε και αυτός ως αποθηκάριος από το 1948 έως το 1989.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναφέρεται σε ανέκδοτο χειρόγραφο σημείωμα του Σ. Στυλιανού. Το 1938 ο Ανδρέας Μανδραβέλης συνεργαζόταν σε ομοειδή επιχείρηση με τον Θ. Κουτρούκη και είχαν κατάστημα στην οδό Προμηθέως 14. Ο Ιωάννης Μανδραβέλης συνεργαζόταν με τον Γ. Βαχάρη στην επιχείρηση ΕΒΕΚ, με κατάστημα στην οδό Εγνατία 57. *Εμποροβιομηχανικός Οδηγός 1938*, 485.
2. Αττικός, «Αττικαί ημέραι», εφ. *Σκριπ*, 20.1.1894. Πλ. Χατζημιχάλη, *Συγκοινωνίαι και μεταφοραί*, Αθήνα, 1938, 15.
3. Για τη διάδοση των αυτοκινήτων στη Θεσσαλονίκη βλέπε Β. Κ. Γούναρης, Π. Γ. Καραμπάτη, «Αρειμάνιοι καβάσηδες και δραστήριοι επιχειρηματίες: Το Αμερικανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20ού αιώνα», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 20, Σεπτέμβριος 2006, 56-57.
4. Πλ. Χατζημιχάλη, *ό.π.*
5. *Πολεμική ιστορία του Έθνους*, Έκδοσις Στρατιωτικής Εγκυκλοπαιδείας, Αθήνα, τ. 3, 171. «Το Τάγμα των Αυτοκινήτων», εφ. *Εμπρός*, 29.5.1916. Πλ. Χατζημιχάλη, *ό.π.*
6. «Εκ του ξένου τύπου: Πού πηγαίνουν τα παλαιά ελαστικά των αυτοκινήτων», *Έργα*, 4 (1928-1929), 492.
7. Τα *Έργα* άρχισαν να εκδίδονται στην Αθήνα το 1925 από την Α.Ε. Τεχνικών Εκδόσεων Έργα. Μέτοχοι της εταιρείας ήταν μερικές από τις μεγαλύτερες επιχειρηματικές προσωπικότητες της χώρας: Οι Χαρίλαος και Κανελλόπουλος, ο Δημήτριος Κ. Ζάννος, ο Γεώργιος Στ. Παπαγεωργίου και άλλοι. Οι συγγραφείς των άρθρων ήταν τεχνολόγοι πανεπιστημιακού επιπέδου, οι οποίοι με έγκυρα και κατανοητά κείμενα παρουσίαζαν τις τελευταίες εξελίξεις της επιστήμης και της τεχνολογίας.
8. Αναφέρεται σε ανέκδοτο χειρόγραφο σημείωμα του Σωτηρίου Στυλιανού.
9. Πράξη 5205/13.9.1934 συμβολαιογράφου Δήμου Παπαδήμου.
10. Οι διευθύνσεις προέρχονται από το Α. Παναγόπουλος και Σία, *Εμποροβιομηχανικός Οδηγός 1938*, χ.τ., χ.χ., 468, 484-485.

11. Φ.Ε.Κ., 192/2.2.1980.
12. Οι πληροφορίες για τον Σωτήριο Ι. Στυλιανού προέρχονται από το αρχείο του εγγονού του Άρη Ι. Στυλιανού, λέκτορα στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ. Επίσης μερικά στοιχεία αναφέρονται στο βιβλίο Κλ. Βενετόπουλος, *Τόπος καταγωγής: Λιβάδι Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη, 1998, 137-138.
13. Ο κατάλογος δημοσιεύθηκε στον τύπο. Κάθε «εύπορος πολίτης» χρεώθηκε με έκτακτο φόρο από 20 ως 200 εκατομμύρια δραχμές της εποχής. Κάθε εκατομμύριο αντιστοιχούσε σε τέσσερις χρυσές λίρες περίπου. Η επιβολή έκτακτου φόρου αντανακλούσε τις μεγάλες δημοσιονομικές δυσχέρειες και την αδυναμία για επιβολή κανονικής φορολογίας εισοδήματος στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Ο Στυλιανού φορολογήθηκε με 40 εκατομμύρια.
14. Στη Θεσσαλονίκη έχουν γίνει δύο εκθέσεις με έργα του. Η πρώτη το 1969 από την «Τέχνη» και η δεύτερη, τον Μάιο του 2002, από το Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης, στο οποίο η οικογένειά του έχει δωρίσει το αρχείο του.
15. Για τον Περικλή Χαλκιά πληροφορίες παρείχε ο εγγονός του Κωνσταντίνος Σουσλούς (1959) της Ελένης Χαλκιά και του Νικόλαου Σουσλού. Ο Κωνσταντίνος Σουσλούς είναι πλαστικός χειρουργός, μετεκπαιδευθείς στη Βαρκελώνη και στο Παρίσι στην αισθητική και την επανορθωτική χειρουργική.
16. Ο Γεώργιος Χαλκιάς ήταν ο εκδότης του σατιρικού εντύπου *Το Κουνούπι* κατά την πρώτη περίοδο της έκδοσής του το 1908. Είχε σοσιαλιστικές ιδέες και εξέδωσε το βιβλίο με τίτλο *Περί σοσιαλισμού*. Πέθανε νέος, ανύπαντρος, περί το 1919. Για την έκδοση της εφημερίδας βλ. Μανόλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998, τ. Α΄, 251-252.
17. Περί του καταλόγου βλέπε ανωτέρω. Ο Χαλκιάς φορολογήθηκε με 30 εκατομμύρια.
18. Για την οικογένεια Φωτιάδη και την επιχείρηση πληροφορίες παρείχε ο Μιχάλης Φωτιάδης (1942), γιος του Δημητρίου.
19. Είχε δηλώσει ημερομηνία γέννησης το 1896.
20. Τα κανόνια ανήκαν στους Τούρκους, στο πυροβολείο του Καραμπουρνού, και τα είχαν αγοράσει ως σίδηρο.
21. Πληροφορίες για την οικογένεια Δεληγκάρη παρείχε η Παυλίνα Δεληγκάρη-Λαμπρινού του Παναγιώτη.
22. «Κύτταρον D-Cell: Νέον υλικόν κατασκευών το οποίον επεδείχθη εις την εφετινή ΔΕΘ», *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, Οκτώβριος 1969, 51.
23. Πέρα από τις αρχειακές πηγές και τη βιβλιογραφία, πληροφορίες για την οικογένεια Βασδέκη παρείχε ο Δημήτριος Βασδέκης (1927), γιος του Γρηγορίου, που υιοθετήθηκε όμως από τον Ευάγγελο.
24. Αριθμός μητρώου Ε.Β.Ε.Θ.: 3279.
25. Πληροφορίες για την οικογένεια Νόλκα παρείχε ο Αθανάσιος Νόλκας (1930).

Κατεργασία και εμπορία δερμάτων στην Θεσσαλονίκη της όψιμης Τουρκοκρατίας και του Μεσοπολέμου

Οικονομική μητρόπολη των Βαλκανίων ισορροπούσα στο μεταίχμιο Ανατολής και Δύσεως, η Θεσσαλονίκη της όψιμης Τουρκοκρατίας και του Μεσοπολέμου δεν θα αρκεσθεί στο αυτονόητο εμπορικό της πρόσωπο. Η παράλληλη εμμονή στο εγχείρημα εκσυγχρονίσεως των μεταποιητικών κλάδων θα δημιουργήσει συχνά βιομηχανικές μονάδες περιωπής, μεταξύ των οποίων πολυάριθμα βυρσοδεψεία. Η σχετική παράδοση ανάγεται πρωτίστως στον κτηνοτροφικό και θηρευτικό πλούτο της ευρύτερης ενδοχώρας, η δε εκτεταμένη εμπορία των ερίων -μόνη η πεδιάδα της Θεσσαλονίκης απέδιδε περί τις 200.000 οκάδες ετησίως- και δερμάτων ανέκαθεν συνοδεύεται από την επιτόπιο επεξεργασία τους: δείγματα, η μονοπωλιακή ύφανση των στρατιωτικών αμπάδων από τους εβραϊκούς πληθυσμούς, η προνομιακή κατασκευή ερυθροβαφών σανδαλίων και λεπτών βακεττών σε γενιτσαρικά εργαστήρια, η ευρεία διάδοση των γουναρικών της ρωμαίικης συντεχνίας.

Χαρακτηριστική σύνοψη της καταστάσεως θα δώσει η γραφίδα *Ερμού του κερδώου* στις αρχές του ιη΄ αιώνα: *τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης είναι πλουσιώτατα εις μαλλία πολλά και λαγωτόμαρα... οι βυρσοδέψαι της είναι πολλοί και επιτηδεύονται άριστα διά τα λώκια, ήτοι ερυθροβαφή σαχτάνια, από τα οποία πολλά διαδίδονται εις την λοιπήν Τουρκίαν και έχουν την καλυτέραν υπόληψιν... η επισημοτάτη συντεχνία των διφθερουργών ετησίως κάμνει πολλάς αποστολάς διφθερών διά την Συρίαν και την Αίγυπτον... λιμένες ευρωπαϊκοί εις άμεσον δοσοληψίαν με την πόλιν είναι το Τριέστιον, η Βενετία, η Λιβόρνος, η Γένουα, η Μασσαλία, η Λόνδρα και το Αμστελλόδαμον, δι' όλα δε ταύτα τα μέρη στέλλονται ετησίως μαλλία πολλά και καλά κουρευμένα και μαδισμένα.*

Στους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατοχής η βυρσοδεψία ασκείται κυρίως από το σεφαρδικό στοιχείο ως συνδυασμένη εφαρμογή των προηγμένων μεθόδων του Μαγρέμπ και της μακρότατης επιτοπίου παραδόσεως. Μολονότι η εντρύφηση του περιωνύμου νομοδιδασκάλου Σαμουήλ ντε Μεδίνα στα προβλήματα του κλάδου υποδεικνύει την σημασία του, οι σωζόμενες μαρτυρίες είναι έμμεσες και θεωρητικές. Ούτως ή άλλως, η επεξεργασία των δερμάτων σύντομα θα περάσει σε μουσουλμανικά χέρια, τα δε λαμπρά κοκκοβαφή του βυζαντινού μονοπωλίου θα αντικατασταθούν εν μέρει από τα ελαφρώς καστανωπά λώκια-τα ερυθρά της ινδικής λάκκας.

Η συντεχνία των ταμπάκηδων, κληρούχων του δευτέρου γενιτσαρικού τάγματος, δεν περιορίζεται στην τροφοδοσία της εσωτερικής αγοράς σε λώκια εξ αιγών και αρνίων, χονδροειδή πελματοδέρματα και ημικατεργασμένες δορές, αλλ' αναπτύσσει υψηλής μορφής τεχνογνωσία στην επεξεργασία βυρσών βοοειδών: πρόκειται για τα περίφημα κορδοβάνια, τα οποία έχουν επί μακρόν μεγάλη ζήτηση στην Ευρώπη. Ενδεικτικώς, γάλλοι έμποροι θα προμηθευθούν το 1691 10.000 τεμάχια, ιταλοί θα εισαγάγουν περί το 1700 15.000 καντάρια ερίων και κατειργασμένων δερμάτων, περαιτέρω δε παραγγελίες ύψους 2.427 (1722), 1.237 (1734), 3.146 (1739) και 3.000 πιάστρων (1750) θα φθάσουν σε γαλλικούς και ιταλικούς λιμένες, ενώ η Γερμανία του 1796 θα απορροφήσει μαροκινά αξίας 6.000 πιάστρων. Η χονδρική, άλλωστε, τιμή της βακέττας θα παραμείνει καθ' όλο τον ιη΄ αιώνα σταθερή στα 25 άσπρα το τεμάχιο, ενώ τα δεψικά εκχυλίσματα θα συνεχίσουν να παρασκευάζονται από βαλανίδια των Δαρδανελλίων.

Παραλλήλως και εις πείσμα των περιορισμών, γαλλικά και δευτερευόντως ενετικά συμφέροντα επιλαμβάνονται των εξαγωγών ερίων -και δη των λεπτοτάτων της Καλαμαριάς- και ακατεργάστων δορών, εφ' όσον ούτως ή άλλως η γενιτσαρική βυρσοδεψία καταναλίσκει μικρό μόνον τμήμα των προσφερομένων: το 1702 η Βενετία εισάγει 55.470 τεμάχια αιγών, 24.684 τεμ. εριφίων, 2.442 τεμ. αρνίων, 3.283 τεμ. βοών και 122 γούνες αρκούδας, το δε 1751 ακατέργαστα δέρματα αξίας 22.000 πιάστρων φορτώνονται με προορισμό την Ιταλία. Συνάμα, 5.000 περίπου λαγωτόμαρα παίρνουν τον δρόμο προς τα γαντοποιεία και πιλοποιεία της Γαλλίας και Αγγλίας. Στα τελευταία χρόνια του αιώνα ιταλοί και γάλλοι εισαγωγείς παραγγέλλουν ετησίως περί τις 5.500 *μπάλλαις* ερίων προς 45 έως 75 άσπρα την οκά και 10.000 οκ. *λαγοδερμάτων* προς 30 έως 35 άσπρα το ζεύγος.

Τα επακόλουθα, ωστόσο, της Γαλλικής Επαναστάσεως θα επιτρέψουν στους Θεσσαλονικείς να μονοπωλήσουν βαθμιαίως το εμπόριο του δέρματος. Καθώς δε ο εξοπλισμός των οικοτεχνικών υφαντουργείων και ταμπάκικων καθίσταται όλο και ολιγότερο ανταγωνιστικός, ιδίως μετά το 1880, οπότε γενικεύονται οι αργαλειοί τύπου Ζακάρ και κάμνουν την εμφάνισή τους οι περιστρεφόμενες βαρέλες δέψεως, η αύξηση των εξαγωγών ερίων και δερμάτων είναι κατακόρυφη: η παραγωγή της Μακεδονίας απορροφάται σχεδόν εν τω συνόλω από οίκους αυστριακούς, γερμανικούς, γαλλικούς, αγγλικούς, αμερικανικούς και ενίοτε ιταλικούς, οι δε βύρσες κατέχουν αξιόλογο μερίδιο των φορτωτέων του λιμένος: 11% το 1885,

14,5% το 1891, 18% το 1900, 12% το 1906, 11% το 1911, ή ενδεικτικώς σε απόλυτα μεγέθη: αρνίων τεμ. 550.000, εριφίων 480.000, αιγών 110.000, προβάτων 80.000, λαγών 220.000 και αλωπέκων 5.500 το 1888, αντιστοίχως τεμ. 600.000, 550.000, 180.000, 30.000, 150.000 και 15.000 το 1892, τεμ. 1.000.000, 800.000, 495.000, 200.000, 300.000 και 20.000 το 1899. Σημαντικοί εξαγωγείς του όψιμου ιθ΄ αιώνα ενεργοί και μετά την απελευθέρωση είναι οι Ελ. Φρανσές και υιός (1860), Αφοί Παύλου και Σία με έδρα τον Βόλο (1874), Αλέξ. Μαύρος (προ του 1880), αφοί Κατσικά και Ναούμ Μαυροβίτης (1881), Μουσών Ε. Κοέν (1884), Μωσέ, Γκατένιο και Σία (1890).

Από του 1900 περίπου κλείνουν οι μεσογειακές αγορές, εν συνεχεία δε το 45% των πωλήσεων θα κατευθυνθεί προς τις Η.Π.Α., ενώ ανάλογο ποσοστό -και το σύνολο των αγριμικών- θα μοιρασθούν οι γερμανόφωνες χώρες. Οι παραγγελίες των ετών 1909 και 1911 ακολουθούν παρόμοια πορεία: αρνίων τεμ. 1.525.000 (αντιστοίχως 700.000), εριφίων 500.000 (650.000), αιγών 107.000 (180.000), προβάτων 250.000 (250.000), λαγών 280.000 (250.000), αλωπέκων 17.000 (14.000). Η αξία των εξαγωγών σε στερλίνες είναι μάλλον σταθερή: 120.000 (1884), 143.000 (1885), 212.000 (1886), 110.000 (1887), 100.000 (1888), 220.000 (1889), 210.000 (1890), 110.000 (1891), 130.000 (1892), 140.000 (1893), 150.000 (1894), 140.000 (1895), 135.000 (1896), 145.000 (1897), 155.000 (1898), 231.000 (1899), 235.000 (1900), 260.000 (1902), 265.000 (1903), 140.000 (1904), 199.000 (1905), 198.000 (1906), 100.000 (1907), 123.000 (1908), 168.000 (1909), 110.000 (1910), 153.000 (1911), 168.000 (1912).

Τα τελευταία, άλλωστε, χειροποίητα ερυθρά μαροκινά αποφέρουν 10.000 περίπου στερλίνες ετησίως. Ως εξαγωγείς μεγάλης εμβελείας δραστηριοποιούνται οι Σαμουέλ Φλωρεντίν, Ιωσήφ Αμήρ και Ισαάκ Μεβοράχ, Δ. Σερέφας, Κ. Ξάνθος, Δ. Φερνάνδεζ, Σ. Σαρφατή, Ε. Μαλβίνης, Γουάϊτωλ και Σαλτιέλ, Ισαάκ Ασσέρ και Ζοζέφ Σαλτιέλ, Α. και Δ. Καμπίτογλου, Π. Πεσνικίδης, Ι. Μπενιέσσε, Ι. Σαλώμ, Αβραάμ Ι. Εζρατή, Αφοί Χαΐμ Σαλέμ με κεφάλαιο 100.000 δρχ., ενώ περίφημοι μεσίτες/εμπειρογνώμονες είναι οι Δαυΐδ Ιωχανά Σαλτιέλ και Ναούμ Χ. Μαυροβίτης. Αμυδρή ανάμνηση του γενιτσαρικού μονοπωλίου, οι οθωμανοί Οσμάν Σαράτση, Μεχμέτ εφένδη και Μουσταφά Σαράτση διατηρούν περί το 1890 προβιομηχανικά ταμπάκικα, οι δε Ισμαήλ, Αβδάλ και Μεχμέτ Σουσμούλ Αλή εμπορεύονται είδη υποδηματοποιίας από του 1910.

Η απελευθέρωση ελάχιστα διαφοροποιεί τις παραμέτρους, μόνη δε η γένεση της επιτοπίου βιομηχανίας θα οδηγήσει συν τω χρόνω σε σχετική εξισορρόπηση των εξαγωγών μικρών δερμάτων και εισαγωγών χονδρών ακατεργάστων -καταλλήλων για τις βυρσοδεψικές μονάδες της πόλεως- ή πολυτελών κατειργασμένων, τα οποία ούτως ή άλλως υπόκεινται πλέον σε ιδιαιτέρως υψηλή δασμολόγηση. Ούτω το 1913 εξάγονται από τον λιμένα της Θεσσαλονίκης 1.920.000 χγρ. ακατεργάστων δερμάτων, το 1915 1.076.000 χγρ., το 1917 1.094.000 χγρ., το 1919 1.020.000 χγρ., το 1921 854.000 χγρ., το 1925 667.152 χγρ. αξίας 17.345.952 δρχ., το 1926 971.976 χγρ. (28.215.328 δρχ.), το 1927 929.743 χγρ. (26.030.804 δρχ.), το

Η βόρεια όψη του βυρσοδεψείου Θωμά Μπένη

1928 1.384.000 χγρ. (64.001.000 δρχ.), το 1929 808.000 χγρ. (39.000.000 δρχ.). Κύριοι εξαγωγείς της περιόδου είναι οι αφοί Μπένη και ο Σ. Αβαγιού. Μεικτή, άλλωστε, δραστηριότητα ποικίλης βαρύτητος έχουν οι πλείστοι οίκοι των τελευταίων οθωμανικών χρόνων, καθώς και οι Γκατένιο και Φωτιάδης, Σωτήριος Παπαδημητρίου και Ισαάκ ΄Εργας, Ισαάκ Ι. ΄Αντζελ και Γιουδά Α. Αραμά, Ισαάκ Ασσέο και Σαμπετάι Ασσαέλ, Σιών Μπενρουμπή, Ισαάκ Ααρών Γκάβιο, Μωίς Ιωσήφ Σαλμόνα και Μωίς Σαρφατή, Κόβο και Άντζελ, Ισούα Αβραάμ και Αντώνιος Μαρκόζης με κεφάλαιο 100.000 δρχ., Αβραάμ Γιακοέλ και Αβραάμ Μπεναρδούτ Ο.Ε., Μουσών και Γιακό Χ. Κοέν, Ιωσήφ Κούνιο και Σαλβατόρ Ρεβάχ με ειδίκευση στα μικρά ζώα, Νεφουσή και Σία με πρόσθετο ενδιαφέρον για τα έρια και τρίχες, Κ. Γκοβεδάρος και Μιχ. Μαυροβίτης, Σ.Γ. Γεωργιάδης Ο.Ε., Σουλιάδης και Ματαράσσο, Σολομών Ι. Σαρφατή/Υιοί Βαρούχ Σαρφατή Ε.Ε., Η. Κατσικόπουλος, Σαλτιέλ και Μεβοράχ, Δ. Ιωαννίδης, Αλέξανδρος Χ. Μπαλεζίδης, Αβραάμ Λεβή Σίμτζη, Χαΐμ Χαουέλ, Δάριο Σ. Νεφουσή, Δαβίδ Ματθ. Μπεζά, Αφοί Μητσομπόνου από την ΄Αμφισσα, Ευάγγελος Γ. Τζώρτζης, Ααρών Γκάβιος και Σία, Ιωάννης Καρίντης, Ισάκ Γ. Φλωρεντίν, Σαλβατώρ Φλωρεντίν, Δημήτριος Γ. Πετρούδης, Γεώργιος Σαΐτης, Σαλομόν Μαΐρ Ματαράσσο, Παναγ. Λαζαρίδης, Γεώργιος Α. Φαλτσής, Υιοί Μποχώρ Γκάβιος, Ι.Ν. Βοσνιάκος και Υιοί. Ως αξιόλογοι μεσίτες καταγράφονται οι Λάμπρος Π. Μητσομπόνος, Γιουδά Ελ. Κοέν, Ν. Σερέφας, ενώ αντιπροσωπείες έχουν αναλάβει μεταξύ άλλων οι Βαρούχ Χαΐμ Σαδικάριο, μετέπειτα ιδιοκτήτης βιοτεχνικής μονάδος στον Επτάλοφο, Χαράλαμπος Γιαννακάρης και Σία, Γ. Ιακωβίδης και Ν. Παϊδούσης.

Παραλλήλως, το 1913 εισάγονται κατειργασμένα δέρματα αξίας 3.175.000 δρχ., το 1924 410.000 χγρ., το 1925 300.000 χγρ., το 1927 100.000 χγρ., το 1928 54.100 χγρ., ενώ τα εισαχθέντα ακατέργαστα ανέρχονται το 1925 σε 976.206 χγρ.

αξίας 11.714.272 δρχ., το 1926 σε 679.059 χγρ. (8.136.708 δρχ.), το 1927 σε 1.015.000 χγρ. (14.211.000 δρχ.), το 1928 σε 402.000 χγρ.: αν η μείωση του 1921 οφείλεται σε επιδημική πνευμονία των ζώων, η μετά το 1925 περίοδος οπωσδήποτε αντανακλά την απορρόφηση από τα εργοστάσια του Μπες τσινάρ. Οι μεγάλοι εισαγωγείς των εμπολέμων χρόνων -πλείστα παλαιά ονόματα αλλά και οι Ιω. Χαρίτος, Σαμουήλ Γ. Γενή, Ιωσήφ Μπενιέσσε, Ι. Χανέ και Αλμπέρ Τένι, Ασσέρ και Σίμση, Ευ. Π. Κοκαλάκης, Παναγ. Ι. Δέλλιας και Δ.Ν. Τσολέκας, ενεργοί από του 1885 στην σερβική Νύσσα, Υιοί Μωίς Ασσέρ, Σολομών Κοένκα, Α. Κατσικόπουλος, Δ. Κομνηνός και Ν. Φωκιανός (πρώην Αθανάσιος Ανδρέου και Σία), Δημ. Προέδρου και Σία, Σαμπετάι Απάες, Ζιάκ Χαΐμ, Υιός Δαβίδ Μπέζα και Σία με κεφάλαιο 120.000 δρχ., Λάμπρος Π. Μητσομπόνος, Γιουδά Αραμά και Δ. Σαλτιέλ, Ι.Χ. Τοταμάν, Ρισάρ Ιεσουά Φρανσέζ, Στ. Φαφαλιός και Σία, Α.Ι. Φαφαλιός, Μωίς Σαλμόνα, Β. Αθ. Κασάρκας, Αβραάμ Λεβή, Γ. Ιακωβίδης και Ν. Παϊδούσης, Αφοί Ν. Τσιολέκα, Αφοί Ματαλών, Μωίς Χανέν και Σιμσή, Σολομών Αλμοσνίνο, Μωίς Τιάνο, Ν. Ζαρίφης και Ε. Κυπέρης- θα συνεργασθούν με τις περίφημες Tanneries Lyonnaises της Βουργουνδίας, συνάμα δε θα συστηματοποιήσουν την αγορά ακατεργάστων και κατειργασμένων δορών από την αιγυπτιακή Αλεξάνδρεια. Αξιόλογα υποκαταστήματα διαθέτουν περαιτέρω οι μονάδες της Χίου Ανώνυμος Βυρσοδεψική Εταιρεία Κυτριλάκης και Ν. Ζαφειράκης και Υιοί.

Στο ίδιο πλαίσιο οι σημαντικώτεροι οίκοι εισάγουν εξ ιδίων την απαραίτητη ναφθαλίνη, ενώ ορισμένοι εφοδιάζονται και την διακίνηση ειδών υποδηματοποιίας συνήθως βρεταννικής ή βορειοαμερικανικής προελεύσεως: αξιόλογοι σχετικοί προμηθευτές της επιτοπίου αγοράς αποδεικνύονται κατά την διάρκεια του πολέμου οι Μπενίκο και Ισαάκ Δ. Άντζελ, Αλέξ. Καζάζης. Κ. Γραικός και Ι. Τριώλης, Σαούλ Μπεναρδούτ, Σ. Γκεδαλιά, Αβραάμ Χ. Αμάρ, Β. Μούσιος και Υιοί. Τέλος, τα πλέον συγκροτημένα καταστήματα δερματίνων ειδών διατηρούν εργαστήρια κατασκευής των προϊόντων τους: ούτω ενδεικτικώς οι Αρ. Βλαχοδήμος (1910), Δ. Χρηστίδης (1920), Σ. Κοσμίδης και Δ. Βρασίδας (1925), Χαρ. Ταλίδης και Ιω. Αραβόπουλος (1926), Γ. Χαριτόπουλος (1926), Σ. Μουστάκας (1926), Θ. Πολατώφ (1926), Γ.Δ. Σακαλής (1927, μετέπειτα Παπαδημήτρης και Σακαλής), Κιμπάρης, Κουφουδάκης και Κρητικός (1927). Ας σημειωθεί ότι οι καταστηματάρχαι υποδηματοποιοί ιδρύουν το 1917 σωματείο με πρόεδρο τον Μ. Χαριτόπουλο: τούτο θα μετατραπεί μετά τετραετία σε συντεχνιακό όργανο υπό τον Θ. Μπάρμπα, δεν θα επιτύχει όμως να συσπειρώσει σύνολο τον κλάδο, καθώς το 1919 εμφανίζεται αντίστοιχος ισραηλιτικός φορέας διοικούμενος από τον Μωίς Κοέν.

Εν προκειμένω χαρακτηριστική της ευελιξίας του εμπορικού κόσμου είναι η πολιτεία μιας από τις αρχαιότερες επωνυμίες στον λιανικό χώρο: ο Γεώργιος Βλαχοδήμος εγκαινιάζει τις δραστηριότητές του στην Κωνσταντινούπολη το 1855, μετά δε τριακονταετία μεταφέρει την μονάδα στον ελληνικό πλέον Βόλο, για να καταλήξει το 1910 στην Θεσσαλονίκη. Συνάμα, κατά την περίοδο 1913-1930 διαθέτει υποκατάστημα στα Χαυτεία των Αθηνών. Με την μεγάλη πυρκαϊά το κατάστημα μεταφέρεται στην οδό Βασ. Βουλγαροκτόνου ως διεθνής αγορά Αριστοτέ-

Η ανατολική όψη του βυρσοδεψείου Θωμά Μπένη

λους Βλαχοδήμου και Αριστείδου Καραδήμου. Η συνεργασία θα διαρκέσει δεκαπέντε περίπου χρόνια και κατόπιν η επιχείρηση θα καταστεί εκ νέου προσωπική και θα εύρει την συνέχεια -επί της οδού πλέον Ελ. Βενιζέλου- στους εγγονούς του ιδρυτού Γεώργιο, Κλέωνα και Δημήτριο.

Η οικονομική κρίση του 1929 και οι δασμολογικοί περιορισμοί της δεκαετίας του '30 θα επηρεάσουν το δερματεμπόριο. Στο επίπεδο της επικρατείας οι εισαγωγές ακατεργάστων και αντιστοίχως κατειργασμένων πολυτελών δερμάτων ανέρχονται σε 3.526.000 (114.000) χγρ. το 1932, 6.077.000 (97.000) χγρ. το 1933 και 6.349.000 (128.000) χγρ. το 1934, οι δε εξαγωγές σε 3.466.000 χγρ. το 1930, 2.811.000 χγρ. το 1931, 2.068.000 χγρ. το 1932, 2.285.000 χγρ. το 1933 και 2.075.000 χγρ. το 1934. Ταυτοχρόνως από τον λιμένα της Θεσσαλονίκης φορτώνονται 875.000 χγρ. αξίας 35.000.000 δρχ. το 1930, 740.000 χγρ. (29.000.000 δρχ.) το 1931, 493.000 χγρ. (18.000.000 δρχ.) το 1932, 551.000 χγρ. (44.000.000 δρχ.) το 1933, 352.000 χγρ. (29.000.000 δρχ.) το 1934 και 290.000 χγρ. (22.000.000 δρχ.) το 1935. Στους εξαγωγείς προστίθενται οι -ενίοτε διάδοχοι των παλαιοτέρων- Σ. Μωσέ και Σία, Πέπο Α. Σαλτιέλ, Μπαρούχ Αρών Γκάβιος, Νικόλαος Πέκας, Παναγιώτης Μητσομπόνος, Αβράμ Μ. Χαγουέλ, Αβραάμ Ιωσ. Σαβή, Γαβριήλ Ι. Κοέν για μικρά ζώα, Ιωάννης Σ. Φαφαλιός, ενώ ως νέοι εισαγωγείς καταγράφονται οι Αθ. Παπαμιχαήλ, Πέτρος Πετρίδης, Ιωσήφ Σαλτιέλ, Σοφορόπουλος και Κατσικούλης, Λάζ. Καμέσας και Γ. Χριστοδούλου.

Η κατά τα ανωτέρω πτώση των μεγεθών θα έχει διττό αντίκτυπο στην βιομηχανική παραγωγή: θα ενισχύσει την απορρόφηση των προϊόντων της, ταυτοχρόνως όμως θα δημιουργήσει ελλείψεις σε πρώτες ύλες, καθώς περί το 1936 η εισαγωγή ευγενών βυρσών έχει ήδη περιορισθεί κατά 60%. Την προβληματική θα κληθούν να αντιμετωπίσουν οι μεγάλες μονάδες της πόλεως, οι οποίες στις παρα-

Λεπτομέρεια
του βυρσοδεψείου
Θωμά Μπένη

μονές του παγκοσμίου πολέμου εξακολουθούν να παρακολουθούν με συνέπεια την ευρωπαϊκή τεχνογνωσία.

Κατά τα τελευταία ήδη χρόνια του ιθ΄ αιώνα η Θεσσαλονίκη αρχίζει να καλλιεργεί την βιομηχανική της οντότητα: ως κατ' εξοχήν αξιοπρόσεκτος οίκος της οθωμανικής περιόδου -πέραν τριών ελασσόνων μηχανοκινήτων εργαστηρίων του 1910/11- καταγράφονται τα βυρσοδεψεία Θεσσαλονίκης των Αφών Ν. και Μ. Νούσια. Τούτα εγκαινιάζονται το 1907 στην συνοικία Τσαΐρ πέραν των δημοτικών Σφαγείων, απασχολούν δε περί τους 150 εργάτες και παράγουν ετησίως 200.000 οκ. σε *βιδέλα μαύρα και άσπρα, βακέτταις, πετσιά διά σιόλαις, ράχαις, κεφαλαίς, άκραις*. Οι περιστρεφόμενες βαρέλες δέψεως εργάζονται με κινητήρες πτωχού αερίου ισχύος 75 ίππων, χρησιμοποιούνται δε γαλλικά και γερμανικά εκχυλίσματα δρυός, καστανέας ή πεύκης. Τα προϊόντα εξάγονται σε Βαλκάνια, Μέση Ανατολή και Αίγυπτο. Σε επόμενο στάδιο της παραγωγής, το εργοστάσιο αρβυλών των Καλδερόν και Αροέστι διαθέτει, το 1911, 75 μηχανές τροφοδοτούμενες από κινητήρα πτωχού αερίου 40 ίππων και προσωπικό 60 ατόμων. Μετά την απελευθέρωση η επωνυμία Π. και Μ. Καλδερόν θα εξυπηρετήσει αποκλειστικώς ανάγκες του στρατού.

Η ελληνική πλέον Θεσσαλονίκη επενδύει πολύ μόχθο και ενέργεια στην προσπάθεια συντήξεως του παλαιού της προσώπου ως οικονομικού κέντρου των οθωμανικών Βαλκανίων και του νέου της ρόλου ως πρωτευούσης των Νέων Χωρών. Η βιομηχανική υποδομή διευρύνεται: βάσει των δεδομένων της απογραφής του 1920 επί 53 εκσυγχρονισμένων βυρσοδεψείων της επικρατείας τα έξι ευρίσκονται στην μακεδονική μητρόπολη. Το 1923 η χώρα έχει 28 μηχανοκίνητες μονάδες με 1.252 εργάτες, μεταξύ των δε περιλαμβάνονται σημαντικοί οίκοι της Θεσσαλονίκης, όπως αυτοί των Αφών Γεωργίου, Αφών Νούσια, Δώδου και Γιάκα, βυρσοδεψείον και παγοποιείον «Νάουσσα». Το εργοστάσιο των Αφών Γεωργίου -διάδοχος ατμοκινήτου συγκροτήματος της δεκαετίας του '80 στον Βόλο- διαθέτει δύο δηζελομηχανάς 150 ίππων και 32 διαφόρους μηχανάς 280 ίππων, απασχολεί δε 400 εργάτες και στοχεύει σε παραγωγή 1.000.000 οκ. πελματοδερμάτων και βακεττών ετησίως. Μικρότερης εμβελείας, το βυρσοδεψείον και παγοποιείον «Νάουσσα» παράγει 120.000 οκ., έχει προσωπικό 20 έως 30 ατόμων και ισχύ 75 ίππων. Ανενεργή μένει η παρουσία της ανωνύμου γαλλοελληνικής εταιρείας βιομηχανικών επιχειρήσεων των Στ. Νεγρεπόντη, Αλ. Ζάννα, Δημ. Παπακωνσταντίνου, Αθ. Σερέφα, Γρ. Νάτση, Αλκ. Μάλιου και Κ. Κύρτση.

Στις οκτώ επιχειρήσεις του 1924 καταλέγονται περαιτέρω τα αρτισύστατα μακεδονικά βυρσοδεψεία Αφών Μπένη, τα οποία έχουν ισχύ 120 ίππων, απασχολούν 50 άτομα και αποδίδουν ετησίως 150.000 οκ., και οι οίκοι των Α. Λαμνίδου, Γ.Β. Μπόλλα εκ Χίου και Δημ. Χρ. Χριστοφορίδου: τούτος διαθέτει πετρελαιοκινητήρες 150 ίππων και 30 έως 60 εργάτες, το 1927 δε αποκτά και τον εξοπλισμό της βραχύβιας μονάδος Μιχ. Γουλανδρή. Η σύνολη παραγωγή υπερβαίνει τις 600.000 οκ. για να εγγίσει μετά έναν χρόνο τις 750.000 οκ.

Το 1927 μεταξύ των επτά εργοστασίων τα τέσσερα έχουν *νεωτάτας εγκαταστάσεις*, με συνολική δε ισχύ 500 ίππων και προσωπικό 300 ατόμων, φέρουν στην αγορά περίπου 1.200.000 χγρ. αξίας 78.000.000 δρχ. (208.00 στερλ.). Τα ανάλογα μεγέθη του 1928 είναι εννέα μονάδες, 800.000 χγρ. και 64.000.000 δρχ. Τα προϊόντα-βακέττες, πελματοδέρματα εφάμιλλα των εισαγομένων και επανωδέρματα- απορροφώνται στην αγορά του εσωτερικού, μικρό δε ποσοστό διοχετεύεται στην Σερβία και Αλβανία. Ωστόσο η οικονομική κρίση θα επιφέρει σημαντικές ανακατατάξεις: τον Δεκέμβριο του 1931 ο Παναγ. Π. Παρασκευόπουλος αναλαμβάνει την εκμετάλλευση της μονάδος Αφών Γεωργίου *μεθ' όλων των τελειοτάτων εγκαταστάσεών της, σχεδόν δε συγχρόνως ιδρύεται ως ομόρρυθμος εταιρεία η ελληνοαμερικανική βυρσοδεψία* των Ιωάννου Χαρίτου, Γ.Ε. Χαραλαμπίδου και Παν. Καββαδά. Ο σχεδιασμός δεν θα υλοποιηθεί, εν τέλει δε ο Γ. Χαραλαμπίδης θα εξαγοράσει τα μακεδονικά βυρσοδεψεία των Αφών Νούσια.

Κατόπιν τούτων το 1935 καταγράφονται οι οίκοι Αφών Μπένη, Αμήρ και Μεβοράχ, Σ. Αβαγιού, Γ. Χαραλαμπίδου, Π. Παρασκευοπούλου, Γ. Μπόλλα και Δ. Χριστοφορίδου: από τον επόμενο χρόνο ο τελευταίος θα λειτουργήσει ως *Ανώνυμος Ελληνική Βυρσοδεψική Εταιρεία «Το δέρμα»* με κεφάλαιο 6.000.000 δρχ. και εταίρους τους Δ.Χ. Χριστοφορίδη, Μ.Η. Πιρελόγου, Ηρ. Η. Πιρελόγου, Χρ. Α. Χριστοφορίδη και Ευ. Λουκέλλη. Συνάμα έχει μόλις εγκαινιασθεί η βιομηχανία κατασκευής *ευθηνών* υποδημάτων *«Αλυσίδα»*.

Περί το 1938 η βορειοελλαδική παραγωγή ανέρχεται σε 850.000 τετραγ. πόδες επανωδερμάτων αξίας 24.400.000 δρχ. και 570.000 χγρ. πελματοδερμάτων αξίας 45.600.000 δρχ. Ακολουθώντας την παράδοση των οψίμων γενιτσαρικών εργαστηρίων, τα μεγάλα εργοστάσια, αλλά και τα βιοτεχνικά ταμπάκικα -όπως αυτά των Νδουδούν Σαρφατή και Γουσέφ Αμήρ, Δ. Τσιγκαρά και Δ. Δασκοπούλου, Ευγ. Καμαλακίδου, Β. Μπέλλα και Υιών- συγκεντρώνονται στην περιοχή των δημοτικών Σφαγείων.

Σε γενικές γραμμές η ελληνική βυρσοδεψία του Μεσοπολέμου ειδικεύεται *εις χονδρά δέρματα διά πελματοδέρματα, βακέττας και τελατίνια, κατά δεύτερον λόγον εις δέρματα δι' εμβάδας (προβιές), τρίτον εις δέρματα πολυτελείας (σεβρώ, αδιάβροχα, λουστρίνια, χειροκτίων κ.τ.λ.)*. Σημαντικό μέρος των δεψικών εκχυλισμάτων είναι εγχωρίου παρασκευής: ήδη, άλλωστε, από το 1917 οι Νέστωρ Γουλινούδης και Παν. Εξηνταβελόνης εγκαθιστούν στην Θεσσαλονίκη *μύλον χαρουπίων*. Εισαγωγές συναφών υλών από Ευρώπη και Αμερική πραγματοποιούν χονδρικώς και λιανικώς οι Κωνστ. Αλ. Μαύρου, Σουλιάδης και Ματαράσσο, Κατσούλης και Βαμβακάς, Ιωάννης Σ. Φαφαλιός, Ισαάκ Δ. Αρδίτη, Ν. και Δ. Κουβαλιάς, ενώ ο Στ. Αρφαράς διατηρεί βαφείο δερμάτων (1932).

Όπως ήδη διαφαίνεται, οι πλείστοι μεγάλοι οίκοι της πόλεως -ανάμεσά των και οι ασχολούμενοι με το δέρμα- αρχικώς δραστηριοποιούνται ως εμπορικές επιχειρήσεις, κατόπιν δε κατανοούν την ανάγκη επιτοπίου βιομηχανικής παραγωγής, η οποία θα εκμεταλλευθεί τα πρωτογενή προϊόντα, αλλά και θα διευρύνει το αντικείμενό της κατά τις επιταγές της αγοράς. Στις επόμενες παραγράφους η διττή αυτή στράτευση, λαμπρή μαρτυρία της τόλμης και διορατικότητος των Θεσσαλονικέων, θα σκιαγραφηθεί στο παράδειγμα του Θωμά Μπένη, σημαντικού εξαγωγέως ερίων, δερμάτων και συναφών, συνάμα δε ιδιοκτήτου βυρσοδεψικής μονάδος ευρωπαϊκών προδιαγραφών.

Και πρώτα το πρόσωπο. Γεννημένος στις 17 Μαρτίου 1884 στην ενορία Αγ. Υπατίου της Θεσσαλονίκης ο Θωμάς, πρωτότοκος γιος του Μελενικιώτου Νικολάου Μπένη, μηχανικού αλευρομύλων, και της Μαρίας Κ. Σαφαρίκα, αναλαμβάνει ενωρίς την ευθύνη των πέντε αδελφών του. Φοιτά στο γυμνάσιο της πόλεως και εν συνεχεία υπηρετεί ως διδάσκαλος στην Γευγελή μαζύ με την αδελφή του Ελένη, απόφοιτο του παρθεναγωγείου. Το 1903 προσλαμβάνεται ως γραμματεύς του οίκου Π. Πεσνικίδου, εξαγωγέως ακατεργάστων δερμάτων και αντιπροσώπου ελλαδικών ή αλλοδαπών εταιρειών, οσονούπω δε αναλαμβάνει διευθυντικά καθήκοντα. Εκπροσωπών τα συμφέροντα του εργοδότου του και των καπνεμπόρων Αφών Γρηγοριάδου, ο πολύγλωσσος Θωμάς διέρχεται πλέον το μέγιστο του χρόνου στο εξωτερικό -Σουηδία, Φιλλανδία, Γερμανία- και συνδυάζει την εκεί παραμονή του με σπουδές ναυπηγού στο Αμβούργο και χημικού μηχανικού στην Δρέσδη. Θα επιστρέψει στην Θεσσαλονίκη τον Ιούλιο του 1915, για να παραστεί στην διάλυση του οίκου Π. Πεσνικίδου.

Εξοπλισμένος με εγχώριες και ευρωπαϊκές διασυνδέσεις, μεγάλη εμπειρία και ακαδημαϊκή μόρφωση, ο Θ. Μπένης αρχίζει πλέον αυτόνομη πορεία με βοηθό τον αδελφό του Κωνσταντίνο, εξαίρετο πραγματογνώμονα δερμάτων. Συνάμα, άλλωστε, κατά την περίοδο 1917 έως 1919 θα εκπληρώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις στην υπηρεσία υδάτων σταθμών πορείας της Στρατιάς της Ανατολής, τον δε επόμενο χρόνο θα νυμφευθεί την Άννα Αθ. Παπούλια. Θα αποκτήσουν την Μαρία, τον Νικόλαο, τον Αθανάσιο και την Αικατερίνη.

Πέραν των επαγγελματικών του ενασχολήσεων, ο Θ. Μπένης διατηρεί ενεργό ενδιαφέρον για τα κοινά: επί δεκαετίες μέλος του Ταμείου Ανεγέρσεως Διδακτηρίων και έφορος του Α΄ Γυμνασίου Αρρένων, ταμίας του Παπαφείου Ορφανοτροφείου και επίτροπος του ι. ναού Αγ. Τριάδος, ο πολυπράγμων επιχειρηματίας έχει έντονη παρουσία στον εμποροβιομηχανικό χώρο ως ιδρυτικό μέλος και πραγματογνώμων του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, δραστήριο μέλος του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας από του 1923, μόνιμος διαιτητής του Χρηματιστηρίου Εμπορευμάτων, διαιτητής των Γ΄ και Ε΄ Οικονομικών Εφοριών και μέλος των φορολογικών επιτροπών και εκδικαστικών επιτροπών ενστάσεων της Γ΄ Οικονομικής Εφορίας. Από του 1934 καθίσταται μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Ε.Β.Ε.Θ. ως εκπρόσωπος του συνδέσμου βιομηχάνων, υπό την ιδιότητά του δε αυτή μετέχει της ελλανοδίκου επιτροπής της Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης, των επιτροπών κατανομών και της επιτροπής δειγμάτων, οργανώνει τα συσσίτια εμποροϋπαλλήλων του 1935 και αποδεικνύει την φροντίδα του για την εκπαίδευση με καθοριστική παρουσία στα πράγματα της Νυκτερινής Εμπορικής Σχολής του Επιμελητηρίου. Τέλος, από Νοεμβρίου 1937 μέχρι Σεπτεμβρίου 1941 διατελεί εκλεγμένος γραμματεύς της διοικούσης επιτροπής του Ε.Β.Ε.Θ. και κατόπιν μέχρι του Απριλίου 1945 ταμίας της. Στα δύσκολα τούτα χρόνια θα τιμήσει παντοιοτρόπως την θέση του, ιδίως κατά τους τελευταίους μακρούς μήνες της Κατοχής, οπότε η επιτροπή συρρικνούται σε διμελή. Ο Θ. Μπένης θα αποβιώσει στις 3 Δεκεμβρίου 1955.

Στην Θεσσαλονίκη του 1915 οι ιδιοπροσωπίες αμφισβητούνται, η παραδεδομένη τάξη κοινωνικής συνυπάρξεως ταράσσεται, οι πολιτικές δομές αμφιρρέπουν, η εμπόλεμη κατάσταση διαμορφώνει μάλλον εύθραυστες οικονομικές προοπτικές. Η διττή, ωστόσο, ελπίδα εκμεταλλεύσεως της εμπορικής εμπειρίας των οθωμανικών χρόνων και στηρίξεως στην νομοθεσία μιας ελληνικής πλέον πολιτείας, καθώς και οι δυνατότητες επαφής με τις χώρες της Αντάντ δίδουν στους πολίτες την αίσθηση ανοικτών οριζόντων. Στο πλαίσιο τούτο συστήνεται στις 8 Νοεμβρίου 1915 τριετούς διαρκείας ομόρρυθμος εταιρεία με την επωνυμία Αφοί Μπένη και Σία και πρωταρχικό αντικείμενο την αγοραπωλησία ακατεργάστων δερμάτων, ερίων και τριχών, δευτερεύουσα δε ενασχόληση την εμπορία οινοπνευματωδών, οπίου, αρτυμάτων -ιδίως κρόκου- ή ενίοτε τροφίμων. Το κεφάλαιό της ανέρχεται σε 16.000 δρχ., ενώ μέλη της είναι οι Θωμάς Μπένης, Κωνσταντίνος Μπένης και Περικλής Κράλλης, εκπρόσωπος του οίκου Ν. Κράλλη και Υιών. Τα γραφεία εγκαθίστανται παρά την πλατεία Μοριχόβου, σε νεόδμητο διώροφο κτήριο της οδού Περιστερίου 8. Τον Μάιο του 1916 το κεφάλαιο αναβιβάζεται σε 50.000 δρχ.

Στο πλαίσιο των κυρίων ενδιαφερόντων της η εταιρεία προμηθεύεται ακατέργαστα δέρματα από τις μακεδονικές αγορές και τα πωλεί σε βυρσοδεψεία των νήσων (Σάμου, Λέσβου, Χίου, Κρήτης), της Γαλλίας (*Tanneries Lyonnaises*), της Αγγλίας, της Ιταλίας και των Η.Π.Α. -υπερατλαντικοί αντιπρόσωποι είναι οι *Hitchcock Dernody Co.* (31 West Fourth str., Ν. Υόρκη), *Abe Stein Co. Inc.* (97 Gold str., Ν. Υόρκη), *A.C. Needham* (179 Summer str., Βοστώνη), *Burns Fecht Dicknell Co.* (South str., Βοστώνη), *C.J. Webb Co.* (Φιλαδέλφεια). Ενδεικτικώς, το 1916 διοχετεύονται 20.000 τεμάχια αγριμικών - αλουπίων και λοιπών, 30.000 τεμ.

λαγωτομάρων πιλοποιίας, 20.000 οκ. *υγραλάτων βωδινών και βουβαλινών Σερρών* με τιμή πωλήσεως 3,25-3,35 δρχ., 40.000 τεμ. ελαφρών και βαρέων εριφοδερμάτων και 40.000 οκ. ερίων. Άλλες 20.000 οκ. υγραλάτων προορίζονται για την εσωτερική αγορά, περαιτέρω δε παραγγελία αφορά αρνοδέρματα πηλικίων του γαλλικού στρατού. Η ναφθαλίνη συντηρήσεως φθάνει τους πέντε τόννους και προέρχεται από την Ισπανία και τις Η.Π.Α.

Με την λήξη της τριετίας και καθώς τα αποτελέσματα είναι υπεράνω πάσης προσδοκίας συμπήγνυται νέα ομόρρυθμος εταιρεία κεφαλαίου 50.000 δρχ., με μέλη τους Θωμά και Κωνσταντίνο Μπένη και στόχο *την αγοραπωλησίαν και κυρίως εξαγωγήν ακατεργάστων δερμάτων ή και παντός είδους εμπορευμάτων*: η σχετική καταχώριση στα μητρώα του Ε.Β.Ε.Θ. φέρει ημερομηνία 19 Αυγούστου 1919 και α/α 15. Το 1923 η διάρκεια θα παραταθεί για μία ακόμη εικοσιπενταετία, τον δε Μάρτιο του 1928 θα προστεθούν ως ομόρρυθμοι εταίροι με χαμηλότερο μέρισμα οι νεώτεροι αδελφοί Αθανάσιος -πρώην αντιπρόσωπος στην Ιταλία- και Αντώνιος. Το κεφάλαιο ανέρχεται πλέον σε 750.000 δρχ.

Ήδη όμως ο οίκος -*εκ των αρχαιοτέρων των ασχολουμένων με την εμπορίαν και εξαγωγήν ακατεργάστων δερμάτων*- έχει συνδέσει τις δραστηριότητές του με βιομηχανική μονάδα επί της οδού 26ης Οκτωβρίου, πέραν των δημοτικών σφαγείων. Πράγματι, το 1921 αγοράζεται έναντι 60.500 δρχ. παραθαλάσσιο γαιοτεμάχιο εμβαδού 3.667 τ.μ., τμήμα παλαιού δημοσίου κηποτόπου ανήκον στον Ιωσήφ Νάαρ και οριζόμενο προς δυσμάς από οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Γεωργιάδου/Ι. Πλατσούκα (πρώην Τζαφέρ Σαδίκ εφένδη) και προς ανατολάς από ανάλογο ιδιοκτησίας Μ. Νάαρ (μετέπειτα βυρσοδεψείο Σ. Αβαγιού). Τον Μάρτιο του 1922 υψώνεται το πρώτο *ξύλινον παράπηγμα* διαστάσεων 15Χ8 μ. και αμέσως ακολουθεί η εκτελώνιση των μηχανημάτων, ήτοι *ενός μύλου αλέσματος δεψικών υλών, ενός στεγνωτηρίου πρέσσας, μιας βαρέλας δέψεως, μιας βαρέλας πλυσίματος, ενός θερμομέτρου βαρέλας, μιας αντλίας, ενός πλυντηρίου τριχός και ερίου δερμάτων, ενός μηχανήματος αποξηράνσεως τριχός και ερίου δερμάτων, ενός πιεστηρίου τριχός και ερίου δερμάτων, ενός μηχανήματος ξεμαλλίσματος και ξελεπιάσματος, ενός μηχανήματος σφραγίσεως δερμάτων, ενός μηχανήματος διχασμού δερμάτων, ενός περιστρεφομένου πιεστηρίου διά τα δέρματα, ενός μηχανήματος διά μαλάκωμα του δέρματος, ενός μηχανήματος διά στρώσιμον αυτού, ενός μηχανήματος εμβαλλαρίσματος δερμάτων, ενός μηχανήματος διά λείανσιν του δέρματος, ενός μηχανήματος διά καθαρισμόν αυτού, ενός σκεφέ, ενός μηχανήματος διά γυάλισμα του δέρματος, ενός μηχανήματος προς καταμέτρησιν του πάχους αυτού, ενός διαχωριστού ελαίου de Laval, τέλος δύο πετρελαιοκινητήρων ισχύος 40 και 80 ίππων αντιστοίχως.*

Παραλλήλως, άλλωστε, με την ανιχνευτική έναρξη των εργασιών θα μεθοδευθεί η ανέγερση μονίμων εγκαταστάσεων, τα δε σχέδια του εργοστασίου -πόνημα του αρχιτέκτονος Φιλήμονος Παιονίδου- θα εγκριθούν στα τέλη του 1924. Πρόκειται για διώροφο σχεδόν ορθογώνιο κτήριο εμβαδού 25Χ10 (9,5) μ. με μονόριχτη στέγη στηριγμένη σε κεντρικές και πλάγιες σιδηροκολώνες και επάλληλες σειρές συμμετρικών παραθύρων. Για την εξωτερική εικόνα μεριμνούν η επιμελημένη πλινθοκατασκευή, τα αετώματα των τοξωτών παραθύρων και το διακοσμητικό κράσπεδο της σκεπής, ενώ την φροντισμένη όψη ολοκληρώνουν η περίτεχνη πύλη εισόδου και οι πολύχρωμοι υαλοπίνακες της κεντρικής θύρας. Οι ενιαίοι εσωτερικοί χώροι του ισογείου έχουν ύψος 4,5 μ. και οι αντίστοιχοι του ορόφου 3,7 μ. Η διεύρυνση, άλλωστε, των εργασιών οδηγεί σε επέκταση της μονάδος: η προσεγμένη νέα κατασκευή, μονώροφο οικοδόμημα διαστάσεων 18Χ9,5Χ4,5μ., είναι έργο των Ξεν. και Φιλ. Παιονίδου, ολοκληρώνεται δε το 1930 ως ανεξάρτητο αρμονικό συμπλήρωμα της υφισταμένης. Τον επόμενο χρόνο υπόστεγο εμβαδού 8Χ9,5μ. θα ενώσει τα δύο κτίσματα.

Η διάταξη του αρχικού εργοστασίου ακολουθεί τις συνήθεις προδιαγραφές: προς την θάλασσα ευρίσκονται τέσσερεις δεξαμενές, μία βαρέλα πλύσεως και μία δέψεως, ενδιαμέσως οι μηχανές επεξεργασίας των δαφέντων υλικών, προς δε την πλευρά της οδού 26ης Οκτωβρίου το μηχανοστάσιο, ο μύλος αλέσεως βαλανιδίων, τοποθετημένος σε ίδιο διαμέρισμα, και ο κύλινδρος σιδερώματος -*βαρύτατον μηχάνημα*. Στον χώρο, άλλωστε, τούτον γίνονται η διαλογή και το *εμβαλλάρισμα* των προοριζομένων για εξαγωγή ακατεργάστων δερμάτων του εμπορικού τμήματος, ενώ ο όροφος φιλοξενεί στεγνωτήρια, αποθήκες και τα γραφεία. Οι προσθήκες, εν τούτοις, του 1930/31 θα επιφέρουν ορισμένες αλληλεπικαλύψεις. Ούτω το νέο κτήριο θα καταστεί η κατ' εξοχήν πτέρυγα προκαταρκτικών διεργασιών και δέψεως, φιλοξενούσα δεκατέσσερεις δεξαμενές με αναταρακτικές ανέμες, δύο βαρέλες, καβαλέττα, τις μηχανές μαλάξεως, αποτριχώσεως, αποκρεατώσεως και διχασμού των βυρσών, τον σμυριδοτροχό και τον τραβηκτήρα. Στο υπόστεγο θα τοποθετηθούν ο διαχωριστής ελαίου και ο τροχός ακονίσματος, στο δε ισόγειο του παλαιού οικοδομήματος θα εγκατασταθούν οι λειαντήρες, οι στιλβωτήρες και ο σκεφές, ομού με τις υπάρχουσες δεξαμενές και βαρέλες, τον κύλινδρο, το συσκευαστήριο και τον μύλο.

Η εφαρμοζομένη διαδικασία συνίσταται σε πλύση των βυρσών εντός δεξαμενών εναλλασσομένου ύδατος εφοδιασμένων με αναδευτικές ανέμες, μάλαξη των δι' επιδράσεως αραιού διαλύματος καυστικού νατρίου, αποστράγγιση και εν συνεχεία διόγκωση εντός συστήματος τριών δεξαμενών, ένθα αναταράσσονται με θειούχο νάτριο και εσβεσμένη άσβεστο, κατόπιν αποτρίχωση, αποσάρκωση και διχασμόν των παχυτέρων, νέα πλύση και απασβέστωση, οξίνιση με χλωριούχο νάτριο και θειικό οξύ, τέλος δε την προδέψη και κυρίως δέψη, ήτοι την εν θερμώ κατεργασία των

Η κεντρική θύρα του βυρσοδεψείου Θωμά Μπένη

βυρσών με εκχυλίσματα ταννινών εντός δεξαμενών και την συνακόλουθη άφεση εναλλασσομένων στρωμάτων δορών και κονιοποιημένων δεψικών υλών σε δεξαμενές ή βαρέλες πλήρεις εκχυλίσματος. Σε τελική φάση τα δέρματα βάφονται, λιπαίνονται, ξηραίνονται, τανύονται, στιλβώνονται, σιδερώνονται και τίθενται υπό το πιεστήριο συσκευασίας.

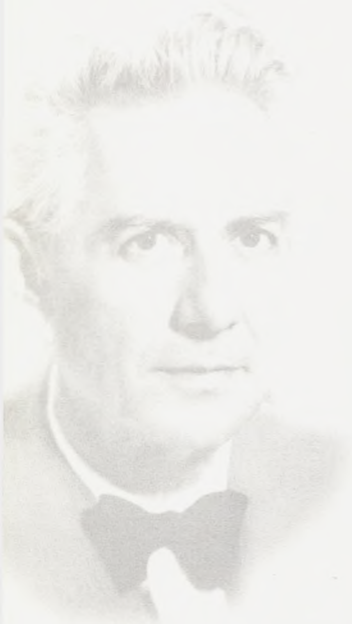
Ήδη στα τέλη της δεκαετίας του '20 η μονάδα απασχολεί 50 άτομα και συναριθμείται στους προμηθευτές του ελληνικού στρατού, η δε ετησία παραγωγή ανέρχεται σε 150.000 οκ. πελματοδερμάτων και βακεττών αξίας περίπου 15.000.000 δρχ.

Βάσει, άλλωστε, των διττών της ενασχολήσεων η ομόρρυθμος εταιρεία θα καταχωρισθεί πλέον στα μητρώα του Ε.Β.Ε.Θ. (α/α 5108/1936) ως ασκούσα την *εμπορίαν ακατεργάστων δερμάτων παντός είδους, ερίων, τριχών και συναφών ειδών, καθώς και την εκμετάλλευσιν ιδιοκτήτου μηχανοκινήτου βυρσοδεψείου από του έτους 1922*. Οι δασμολογικές, συνάμα, δεσμεύσεις θα καταστήσουν αναγκαίες τις διευκρινίσεις του 1937/38 ότι ασχολείται και *με την εμπορίαν γλυκανίσου, σησαμίου και σπόρων, ως και την εξαγωγήν ακατεργάστων εντέρων παντός είδους*.

Στα χρόνια της Κατοχής ο κλάδος του δέρματος θα αντιμετωπίσει τεράστια προβλήματα: οι εμπορικές εργασίες αναστέλλονται εκ των πραγμάτων, οι βακέττες και τα σολοδέρματα έχουν ήδη διατεθεί για το μέτωπο της Αλβανίας, από δε του Οκτωβρίου 1941 τα αποθέματα ακατεργάστων δερμάτων δεσμεύονται και προωθούνται στην Γερμανία διατιμούμενα σε τρία και κατόπιν πέντε μάρκα ανά χλγ. αρνίων. Οι μονάδες λειτουργούν πλέον με βήμα σημειωτόν ως εκ της ελλείψεως πρώτων υλών. Τον Οκτώβριο, άλλωστε, του 1942 το στοκ των βυρσοδεψείων απογράφεται λεπτομερώς από την *Αυτόνομο Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας*, ενώ ολίγους μήνες αργότερα οι εβραϊκές επιχειρήσεις τίθενται υπό μεσεγγύηση. Μόνον μετά την απελευθέρωση ο χώρος θα επανεύρει βαθμιαίως την ζωτικότητά του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχείο Θωμά Ν. Μπένη.
- Αρχεία Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσ/νίκης.
- Αρχείο Αλεξ. Κ. Μαύρου.
- F. Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, Παρίσι 1800.
- Ν. Παπαδοπούλου, *Ερμής ο κερδώος*, Βενετία 1817.
- E. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, Παρίσι 1831.
- Ν. Ιγγλέση, *Νέος πανελλήνιος εμπορικός και βιομηχανικός οδηγός*, Αθήναι 1915.
- *Δελτίον Ε.Β.Ε Θ.*, Θεσσαλονίκη 1919 κ.εξ.
- G. Venturoli, *Concia delle pelle*, Μιλάνο 1921.
- Ι. Βεχρή, *Εμπορικόν Εγκόλπιον Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1923 και 1928.
- Δ. Ρουτζούνη και Β. Μιχαηλίδου, *Εμπορικός Οδηγός Θεσσαλονίκης και Καβάλας*, Θεσσαλονίκη 1926.
- Γ. Μισταρδή, *Οικονομία της Μακεδονίας*, Αθήναι 1928.
- Χ. Σωτηροπούλου, *Γενικαί μέθοδοι βυρσοδεψίας*, Θεσσαλονίκη 1933.
- Χ. Σωτηροπούλου, *Η βυρσοδεψία-ειδικαί μέθοδοι*, Θεσσαλονίκη 1934.
- Α. Αβραμίδου, *Το ελληνικόν εμπόριον*, Αθήναι 1935.
- Γ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν 1830-1930*, Θεσσαλονίκη 1936.
- Γαβ. Γαβ., *Μέγας οδηγός της Βορείου Ελλάδος*, Αθήναι 1936.
- L. Meunier και C. Vaney, *La tannerie*, Παρίσι 1937.
- Κ. Μέρτζου, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.
- Γ. Αναστασοπούλου, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, Αθήναι 1947.
- Ι. Βασδραβέλλη, *Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας - Αρχείον Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1952.
- N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956.
- Ό. Τραγανού Δεληγιάννη και Β. Κολώνας, *Απαρχές της βιομηχανίας στην Θεσσαλονίκη 1870-1912*, Θεσσαλονίκη 1987.
- Ε.Α. Βαρέλλα, *Το Ε.Β.Ε.Θ. - χρονικό 1919-1994*, Θεσσαλονίκη 1994.

In memoriam Σώτου Βασιλειάδη

Συμπληρώνονται φέτος 100 χρόνια από τη γέννηση του Θεσσαλονικέως μουσουργού, αρχιμουσικού και συγγραφέα Σώτου Βασιλειάδη. Ο Σώτος, δευτερότοκος γιος του Τζώρτζη και της Βαγγελής Βασιλειάδη, γεννήθηκε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα στη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα με τις γυμνασιακές του σπουδές, φοίτησε στο Κρατικό Ωδείο της πόλης, που ιδρύθηκε το 1914 από τον τότε πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο. Το 1929 αποφοίτησε με «άριστα» παίρνοντας πτυχίο αρμονίας (τάξη Γ. Βακαλόπουλου) και δίπλωμα βιολιού (τάξη Χ. Δέλλα). Σε σχετικό σημείωμα της εποχής ο μουσουργός Αιμ. Ριάδης γράφει για τον Σώτο: «ο κ. Βασιλειάδης δεν είναι απλώς και μόνο δεξιοτέχνης του βιολιού, είναι επίσης ο άριστα κατηρτισμένος μουσικός, ο οποίος και εις όλα τα συναφή με το επάγγελμά του μαθήματα του Ωδείου Θεσσαλονίκης, μηδέ της αρμονίας εξαιρουμένης, διεκρίθη και ηρίστευσε».

Ο Σώτος Βασιλειάδης ίδρυσε το 1929 το Ελληνικό Ωδείο Θεσσαλονίκης, που στεγάστηκε στην οδό Εγνατία, δίπλα στην αυλή του ναού της Υπαπαντής. Το 1933, ο διευθυντής του Εθνικού Ωδείου Αθηνών, μουσουργός Μανόλης Καλομοίρης, εκτιμώντας τις γνώσεις, το ταλέντο και την ευσυνειδησία του Σώτου, του ανέθεσε τη διεύθυνση του παραρτήματος του Εθνικού Ωδείου στη Θεσσαλονίκη. Το Ωδείο μεταφέρθηκε αργότερα σε διώροφο παραδοσιακό κτίριο της οδού Παλαιών Πατρών Γερμανού 26 και λειτούργησε μέχρι το 1938, χρονιά που ο Σώτος εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Συνεργάτες του Σώτου ήταν οι καθηγητές Θωμαΐδης, Τσόχας, Ζερβός, Ορπί, Δέλλας και ο ηθοποιός Κώστας Κροντηράς στη υποκριτική[1].

Με τη Μαρία Κάλλας, Αύγουστος 1957
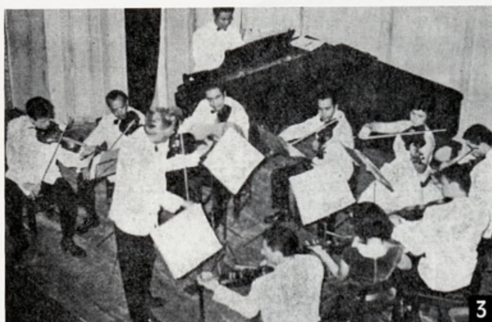
Ο Σώτος συγκέντρωσε την περίοδο εκείνη τους καλύτερους τραγουδιστές της Θεσσαλονίκης και δημιούργησε τη θαυμάσια Χορωδία Θεσσαλονίκης, που σύμφωνα με τον τύπο της εποχής «ανέπτυξε έντονη καλλιτεχνική δραστηριότητα, είτε σαν μικτή χορωδία με την από σκηνής παρουσίαση ορατοριακών, λυρικών κ.ά. έργων της παγκόσμιας μουσικής φιλολογίας, είτε σαν ανδρική χορωδία με πολυάριθμες συναυλίες που έδωσε, τόσο στη Θεσσαλονίκη, όσο και σε πλείστες άλλες πόλεις, αλλά και εκτός των ορίων της Ελλάδος (Σόφια 1936), όπου πρόβαλε επάξια το ελληνικό καλλιτεχνικό δυναμικό. Το ανδρικό τμήμα της χορωδίας Θεσσαλονίκης, ανέπτυξε ιδιαίτερη δραστηριότητα σε πολλές εμφανίσεις του στην πόλη μας και σε συναυλίες που δόθηκαν στην Αθήνα, Πειραιά, Βόλο, Λάρισα, Δράμα, Καβάλα, Σέρρες, Ξάνθη, Σιδηρόκαστρο, Κατερίνη, Κιλκίς κ.α. που είχαν σαν αποτέλεσμα να αναγνωρισθεί το φωνητικό τούτο σύνολο, σαν το πιο τέλειο που ανέδειξε η χώρα μας, όπως πιστοποιείται από παρατιθέμενες κρίσεις που δημοσιεύθηκαν στον τύπο»[2]. Η χορωδία έδινε τακτικά συναυλίες στο θέατρο Κήπου του Λευκού Πύργου, στα Διονύσια, στο Πατέ και το Παλλάς, με συνθέσεις των Ροδίου, Λαμπελέτ, Κόκκινου, Δουράκη, Λαυράγκα, Σακελλαρίδη και Χατζηαποστόλου, ορατόρια και λυρικά έργα[3]. Ο Σώτος διηύθυνε παράλληλα και την τετράφωνη εκκλησιαστική χορωδία των ιερών ναών της Παναγίας Αχειροποιήτου και της Αγίας Σοφίας.

Από το 1938 ο Σώτος εγκαταστάθηκε στην πρωτεύουσα, όπου προσέφερε τις υπηρεσίες του ως καθηγητής του Ελληνικού και μετέπειτα του Εθνικού Ωδείου,

1. Διευθύνοντας «Τραβιάτα», Μάιος 1952
2. Με την παιδική χορωδία Β΄ Δημοτικού Σχολείου, Μάιος 1959
3. Από τη συναυλία μουσικής δωματίου, Μάιος 1960
4. Με τη Χορωδία Σιδηροδρομικών συνοδεία ορχήστρας, Μάιος 1962
5. Με τη Χορωδία της Ελλάδος στην Ιταλία, Αύγουστος 1964
6. Με τη Χορωδία της Ελλάδος στο Ισραήλ, Σεπτέμβριος 1968

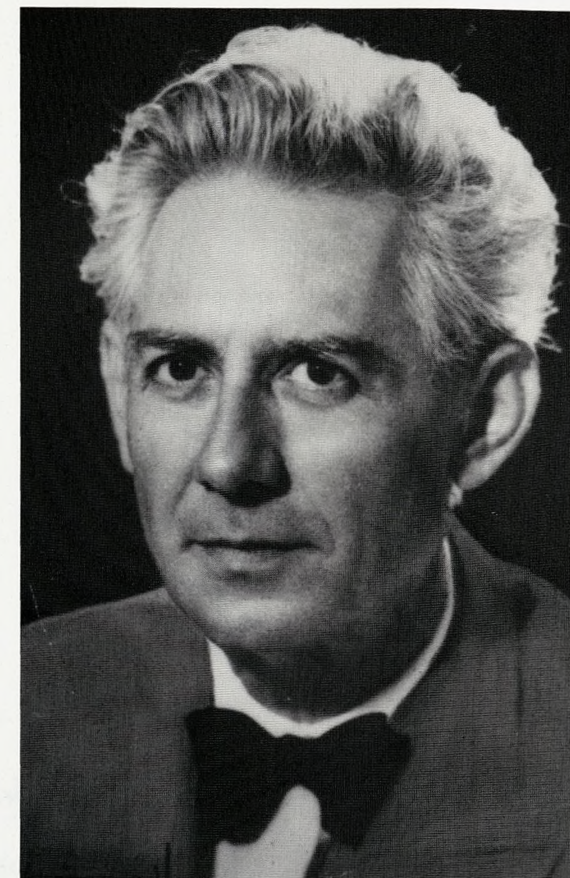

διευθυντής της Χορωδίας Σιδηροδρομικών και ως αρχιμουσικός της Εθνικής Λυρικής Σκηνής (ΕΛΣ). Το 1942 του ανατέθηκε η όπερα «Τόσκα» του Πουτσίνι, που διηύθυνε για 17 παραστάσεις. Στην πρεμιέρα έκανε το ντεμπούτο της η Μαριάννα Καλογεροπούλου, η μετέπειτα Μαρία Κάλλας, παρέχοντάς του το προνόμιο του **«πρώτου μαέστρου της»**[4].

Το 1952 επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη ως διευθυντής του Κρατικού Ωδείου, που τότε στεγαζόταν στην οδό Βασιλέως Γεωργίου, στο αρχοντικό του Τουρπάλη[5], και σε συνεργασία με την ΕΛΣ οργάνωσε στην πόλη «Λυρική Εβδομάδα» με τις όπερες: «Κουρέας της Σεβίλλης», «Τραβιάτα» και «Χώρα του Μειδιάματος», που ανέβηκαν στο Βασιλικό Θέατρο υπό τη διεύθυνσή του. Το 1953 επανήλθε στην Αθήνα και το 1962 ίδρυσε τη Χορωδία της Ελλάδος, που ανέπτυξε αξιόλογη δραστηριότητα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό (Γαλλία, Ιταλία, Ισραήλ). Το 1963, έπειτα από πρόσκληση του Δήμου Θεσσαλονίκης, διηύθυνε στο Καυταντζόγλειο Στάδιο «Μελοδραματική Βραδιά», με συμμετοχή του διάσημου βαθύφωνου Νίκου Μοσχονά και της σοπράνο Έλλης Ζωγραφάκη. Συμφωνικές του συνθέσεις παίχτηκαν από την ΚΟΑ, την ΚΟΘ και την ΕΡΤ, ενώ το συμφωνικό του έργο «Θεσσαλονίκη Κοσμοξακουσμένη», που γράφτηκε για τα 2300 χρόνια της Θεσσαλονίκης, παίχτηκε από την ΚΟΘ το 1985.

Λίγους μήνες πριν από τον θάνατό του (Νοέμβριος 1990), ευτύχησε να παρευρεθεί στο ανέβασμα από την ΕΛΣ της μονόπρακτης όπεράς του «Αραμπώ», υπό τη διεύθυνση του Ηλία Βουδούρη και με πρωταγωνίστρια τη σοπράνο Βαρβάρα Τσαμπαλή. Στην όπερα αυτήν, που εξυμνεί τη δύναμη της αγάπης και του έρωτα, χαρακτηριστικοί είναι οι παρακάτω τρεις στίχοι από το λιμπρέτο:

«Αγάπη! του σύμπαντος η ευλογία κι η χαρά
Αγάπη! άστρο της αυγής που φως λαμποκοπά
Αγάπη! τάχραντα σου χέρια φιλούμ' ευλαβικά».

Ο Σώτος Βασιλειάδης

Για την προσφορά και το δημιουργικό έργο του έτυχε τιμητικών διακρίσεων και απονομής χρυσών μεταλλίων από πνευματικά ιδρύματα διεθνούς κύρους, όπως η υπεραιωνόβια Accademia Tiberia di Roma, που τον ανακήρυξε τακτικό μέλος της, το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, το Τάγμα του Κωνσταντίνου του Μεγάλου, η American International Academy, το Conseil Suprême de l'Intellectualité Mondiale, ο Δήμος Αθηναίων κ.ά.

Το υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών του απένειμε το 1974 ισόβια σύνταξη μουσουργού, σε αναγνώριση των υπηρεσιών που προσέφερε στην ανάπτυξη των καλών τεχνών. Εκτός από την τέχνη της μουσικής, καλλιέργησε και εκείνη του λόγου, εκδίδοντας βιβλία, συνεργαζόμενος με διάφορα περιοδικά και δίνοντας διαλέξεις.

Στη διάρκεια των φοιτητικών μου χρόνων στην Αθήνα, είχα την ευκαιρία να γνωρίσω από κοντά τον άνθρωπο Σώτο Βασιλειάδη και να εκτιμήσω τα ψυχικά του χαρίσματα. Ήταν ένα άτομο ψύχραιμο, φιλοσοφημένο, συναισθηματικό, κοινωνικό, με έμφυτο χιούμορ. Συχνά μας ενθάρρυνε με την εξής φράση: «παίρνε τα πράγματα στα σοβαρά μα μην τα κάνεις τραγικά».

Για τη σημαντική καλλιτεχνική και πνευματική προσφορά του Σώτου Βασιλειάδη, θα πρέπει ο Δήμος Θεσσαλονίκης να δώσει το όνομά του σε κάποιον από τους δρόμους της πόλης, της πόλης που γεννήθηκε, σπούδασε και ξεκίνησε την σπουδαία καλλιτεχνική του καριέρα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

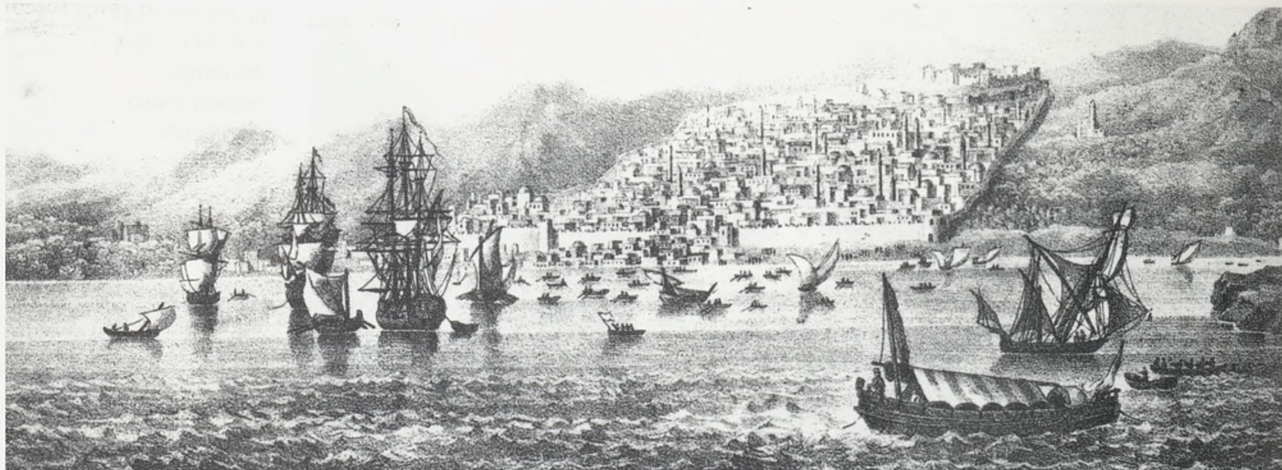
1. Τομανάς Κ., *Η καλλιτεχνική κίνηση της Θεσσαλονίκης 1885-1944*, εκδόσεις ΝΗΣΙΔΕΣ, σελ. 14.
2. «Η Δράσις της Χορωδίας Θεσσαλονίκης και ο κ. Σώτος Βασιλειάδης», Εφημερίδα *Κοινωνική* 30/4/1974, σελ. 3.
3. Τομανάς Κ., *ό.π.*, σελ. 63.
4. Βασιλειάδης Σώτος, «In Memoriam Μαρίας Κάλλας», *Ιατρολογοτεχνική Στέγη*, τ. 76, Δεκ.-Ιαν.-Φεβρ. 1987-1988, σελ. 44-46
5. Τομανάς Κ., *ό.π.*, σελ. 13.

Ο συνδυασμός δύο φανταστικών πόλεων,
της εκ των προτέρων και της εκ του μακρόθεν,
δημιουργεί τελικά την κυρίαρχη αίσθηση της πόλης,
την αίσθηση που μένει στα ταξιδιωτικά κείμενα...

Η Θεσσαλονίκη ως τόπος προορισμού (1430-1940)

- Σαν κύκνος πάνω στα κύματα...
- Η αίσθηση που δημιουργεί η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου στους επισκέπτες της
- Η Θεσσαλονίκη και η αναζήτηση του παρελθόντος της
- Περιγραφές της Θεσσαλονίκης μέσα από τα κείμενα γάλλων ταξιδιωτών

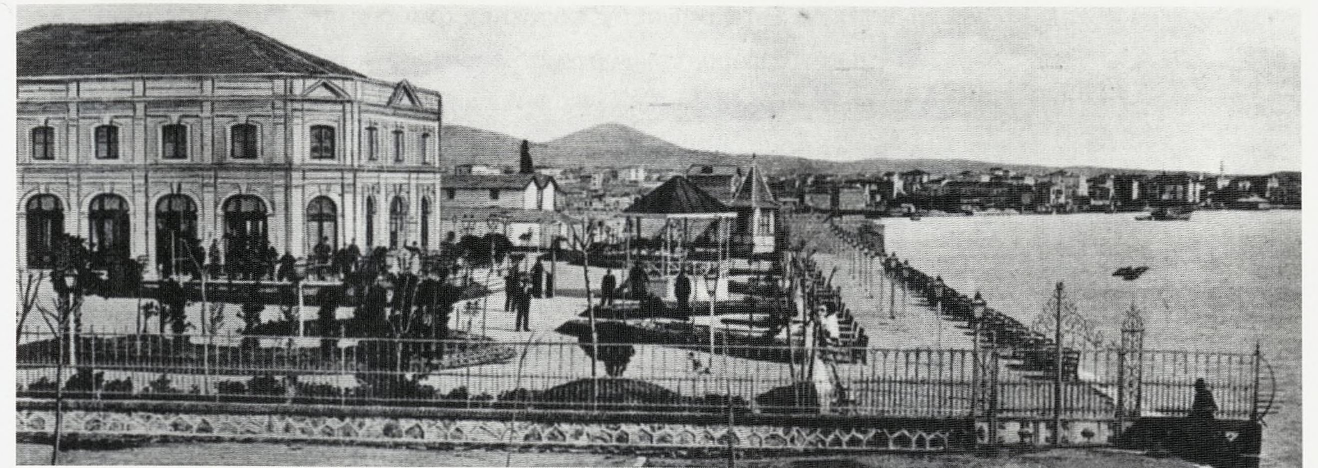
E. M. Cousinery, *Voyage dans la Macédoine*, Paris 1831, χαλκογραφία, *συλλογή Σάββα Α. Δεμερτζή*

της *εκ των προτέρων* και της *εκ του μακρόθεν*, εκείνος που δημιουργεί τελικά την κυρίαρχη αίσθηση της πόλης, την αίσθηση που μένει στα ταξιδιωτικά κείμενα. Μαθαίνουμε για τους τόπους μας από τους παλιούς περιηγητές. Δεν φτάνουν ως εμάς, όμως τα «καθαρά», πραγματικά δεδομένα, παρά αναμειγμένα με τις πλασματικές εικόνες που τα συνοδεύουν. Η *εκ των προτέρων*, η *εκ του μακρόθεν* και η *απτή*, η πραγματική πόλη συμβιώνουν μέσα στα κείμενα, συχνά όχι αρμονικά, πιθανόν η μία σε βάρος της άλλης.

Πέρασαν πάνω από τριάντα χρόνια, από τότε που ο Κωστής Μοσκώφ έστρεψε την προσοχή μας στη θέα της Θεσσαλονίκης από τη θάλασσα, αρχίζοντας μια μελέτη του με τα λόγια αυτά: «Στην πόλη εισάγεται συνήθως κανείς από την θάλασσα ακόμα και ως μετά την κατασκευή των πρώτων σιδηροδρόμων, στα τέλη του περασμένου αιώνα. Η πόλη εμφανίζεται σαν τραπέζιο στις υπώρειες του όρους Χορτιάτη -εντός του διαγράφονται τα σχέδια των σπιτιών της. Μόνες κάθετες γραμμές τονίζονται οι μιναρέδες των μετασκευασθεισών εκκλησιών. Μέχρι το 1867 το τραπέζιο μένει περιχαρακωμένο από το στεφάνι των τειχών της -μετά κατεδαφίζονται τα προς τη θάλασσα...»[9]. Η αμφιθεατρικότητα, η θάλασσα, τα τείχη είναι τα κύρια στοιχεία της *εκ του μακρόθεν* θέασης.

Αρκετά χρόνια πριν, ο Σάκης Σερέφας συγκέντρωσε σε ένα μικρό βιβλίο έξι αποσπάσματα από μαρτυρίες στρατιωτικών που έφτασαν στη Θεσσαλονίκη, στη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου[10]. Προλογίζοντας, καταθέτει το καίριο ερώτημα: «Τι παθαίνει η ανθρώπινη ψυχή όταν καταφθάνει αντίκρυ σε μια πολιτεία;». Δεν είναι μόνο η αμφιθεατρικότητα της πόλης, το κλειστό σχήμα του κόλπου και τα άλλα στοιχεία που καταθέτουν οι περιηγητές. Είναι και οι ψυχικές διεργασίες του ταξιδιώτη, η συναισθηματική και συνειδησιακή σχέση του ανθρώπου με τον χώρο.

Αυτή η σχέση εκφράζεται σε πολλά περί Θεσσαλονίκης κείμενα. Ο Καμενιάτης, ένδεκα αιώνες πριν από μας, γράφει με υπερηφάνεια για το λιμάνι της και για την ασφάλεια που παρέχει στα πλοία, ακόμη και σε κακές καιρικές συνθήκες: «Νότια από την πόλη απλώνεται ένας θαλάσσιος κόλπος, που τη ζώνει από τη μία πλάγια πλευρά και παρέχει άνετη πρόσβαση στα φορτηγά πλοία που έρχονται από παντού.

Τρίπτυχο με το θέατρο Λευκού Πύργου (λεπτομέρεια), εκδότης Alber J. Barzilai 1908-1909, Θεσσαλονίκη, *συλλογή Άγγελου Γ. Παπαϊωάννου*

Γιατί εκεί υπάρχει ένα θαυμάσιο λιμάνι, που ανοίγει την είσοδό του με ασφάλεια στα πλοία, αφού δεν επηρεάζεται από τις φουρτούνες και ο κόλπος μένει ακύμαντος. Αυτόν τον όρμο ο τεχνίτης τον απέκοψε από την υπόλοιπη θάλασσα. Γιατί με ένα τείχος που έκτισε μέσα στη θάλασσα ανέκοψε την ορμή των υδάτων και μαζί εμπόδισε τις τρικυμίες που προκαλούνται από την ταραχή της θάλασσας...»[11].

Εγκώμιο του λιμανιού της Θεσσαλονίκης πλέκει ο Κυδώνης το 1346: «Λιμάνια πολλοί επαίνεσαν. Το εδώ λιμάνι όμως δίκαια αποτελεί παράδειγμα για όλα τα άλλα, γιατί το ίδιο είναι και πόλη και λιμάνι και δεν αφήνει την πόλη να τελειώνει στη θάλασσα, αλλά σε μια άλλη πόλη»[12]. Δηλαδή, δίνει την εντύπωση ότι η πόλη δεν καταλήγει σε λιμάνι, αλλά σε άλλη πόλη[13]. Φαίνεται, έτσι, πόσο παλιά είναι η «σημειολογική» σχέση λιμανιού και πόλης.

Με την ίδια οπτική, πάλι μέσω του λιμανιού της, αξιολογεί τη Θεσσαλονίκη στα 1521 ο ναύαρχος Piri Reis: «Ακόμα και σήμερα είναι η Θεσσαλονίκη μια μεγάλη πόλη. Ο όρμος της πόλης είναι palaca, δηλαδή είναι ανοικτές θέσεις, αλλά με κάθε άνεμο μπορεί κανείς να σταθεί με τη βοήθεια άγκυρας. Σε κάθε περίπτωση μπορούν σ' αυτό το λιμάνι 300 πλοία ταυτόχρονα να ρίξουν άνετα άγκυρα και να μείνουν εδώ»[14].

Με ανάλογο τρόπο, ο Γάλλος πρόξενος Arasy προλογίζει το 1777 τις αναφορές του: «Η πόλη της Θεσσαλονίκης, κτισμένη στο βάθος του ομώνυμου κόλπου, έχει περίπου περίμετρο μία λεύγα. Είναι χτισμένη αμφιθεατρικά δίπλα στη θάλασσα και περιβάλλεται από ένα ψηλό, παλαιό τείχος από πλίνθους, που σωριάζεται σε ερείπια σε πολλά σημεία και το οποίο επισκευάσθηκε ελαφρά το 1771, με την προοπτική της εμφάνισης της ρωσικής αρμάδας στο Αιγαίο...»[15]. Η περιγραφή του μοιάζει πολύ μ' αυτήν του De la Croix, έναν αιώνα νωρίτερα (1676): «Η Θεσσαλονίκη είναι κτισμένη στον μυχό του ομώνυμου κόλπου, στην κατωφέρεια του βουνού που την δεσπόζει. Το σχήμα της είναι τριγωνικό. Τα τείχη της με τις επάλξεις είναι κτισμένα με πέτρες, κεραμίδια, ασβέστη και άμμο, και ενισχυμένα με πολλούς τετράγωνους πύργους...»[16].

Η πρώτη εντύπωση του ταξιδιώτη που έφτανε στην πόλη από χερσαία οδό ήταν απογοητευτική: «Στην πύλη στέκονται γενίτσαροι με ραβδιά. Εδώ μας ελέγ-

χουν τα δισάκια. Ένας τσιφούτης φοροεισπράκτορας μας παίρνει από δύο παράδες κατ' άτομο για φόρο» σημειώνει ο Σέρβος ιερομόναχος Πόποβιτς που έφτασε στη Θεσσαλονίκη με καραβάνι τον Αύγουστο του 1745, με τελευταίο σταθμό την Άσσηρο. Ωστόσο, κι αυτός δεν θα αργήσει να τραβήξει για την αποβάθρα: «το λιμάνι των καραβιών υπέροχο, έχει καράβια που έρχονται από διάφορες χώρες, με ποικίλα εμπορεύματα»[17]. Ο ενθουσιασμός λείπει και από τον W. M. Leake, που μπήκε στην πόλη από την πύλη του Βαρδάρη, αφού διέσχισε ένα μουσουλμανικό νεκροταφείο και προσπέρασε ένα δέντρο στο οποίο κρεμόταν το πτώμα κάποιου ληστή[18].

Ο Charles Cockerell έφτασε στη Θεσσαλονίκη τον Σεπτέμβριο του 1810, με πλοίο, αλλά στις 8 το βράδυ. Στο ημερολόγιό του δεν σημειώνει τίποτε για την άφιξη, παρά μόνο ότι οι πύλες ήταν πια κλειστές κι ότι αναγκάσθηκε να περιμένει, σε ένα δωμάτιο του τελωνείου, τον Βρετανό πρόξενο. Μπήκαν στην πόλη «από μια μικρή πόρτα στη βάση ενός μεγάλου πύργου»[19], δηλαδή από την πύλη της Σκάλας, δίπλα στον Τοπχανέ. Κρίνοντας από το ημερολόγιό του, αν και έφτασε από την πύλη, ο περιηγητής αυτός δεν εντυπωσιάσθηκε από τη θέα του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, ζωγράφισε τη Θεσσαλονίκη από την πλευρά του νοτιοδυτικού τείχους, σε ένα αχνό σχέδιο, που ίσως το φιλοτέχνησε το δειλινό που έμπαινε στο λιμάνι[20].

Ακόμη και ο Φαλμεράγιερ έμεινε ενθουσιασμένος από τη Θεσσαλονίκη και την *εκ του μακρόθεν* αίσθησή της, όταν την επισκέφθηκε το 1840. Η περιγραφή προδίδει ότι είχε κι αυτός την εμπειρία της θαλάσσιας προσέγγισης: «Η έκταση της πόλης, *η θέση της στη θάλασσα*, ο ήμερος ουρανός, [...] προσδίδουν στην παραμονή στη Θεσσαλονίκη μια τέτοια γοητεία που ασφαλώς καμία άλλη πόλη της Ευρωπαϊκής Τουρκίας δεν την έχει. Κι αυτός ακόμη *ο αέρας έχει σ' αυτό το σημείο της θάλασσας* κάτι το μαλακό, το ιωνικό, που προσκαλεί τον άνθρωπο σε χαρμόσυνη απόλαυση της γήινης ύπαρξής του...»[21] (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

Σχεδόν την ίδια εποχή, ο Edward Lear βρίσκει την πόλη σαν «ένα τρίγωνο περίκλειστο στο πλαίσιο του *λευκού* τείχους, προς το λόφο, στο βάθος του κόλπου». Ο Lear έφτασε απόγευμα και τα τείχη αντιφέγγιζαν το φως του ηλιοβασιλέματος. «Και ήταν σχεδόν 6 μ.μ. όταν προσεγγίσαμε το λιμάνι για να αγκυροβολήσουμε»[22] (η υπογράμμιση δική μου).

Ο περιηγητής Karl Brown γράφει το 1875: «Η θέση της στο βορειοανατολικό όρμο του κόλπου που είναι προστατευμένος από όλες τις πλευρές με μια θάλασσα συνήθως ατάρακτη, καταγάλανη και αστραφτερή αλλά που μπορεί να γίνει πολύ άγρια όταν φυσάνε νοτιοδυτικοί άνεμοι γύρω από τον προστατευτικό κάβο του Βαρδάρη και του Καρα-Μπουρνού». Και προσθέτει την περίεργη παρατήρηση «... ανατολικά ο μεγαλόπρεπος Χορτιάτης, μια μακρόσυρτη βουνοραχιά με κορφή αιώνια χιονισμένη από μια γεωλογική ιδιομορφία των βράχων της»[23](!).

Λίγο αργότερα, ο Μωραϊτόπουλος σημειώνει στην περίφημη πατριδογνωσία του: «Ο από του λιμένος ερχόμενος προς την πόλιν, τερπνοτάτην και ζωγραφικήν εικόνα έχει προ οφθαλμών. Αι οικίαι της, οι ναοί της, οι λευκοί μιναρέδες, αι υψηλαί κυπαρίσσοι και τα λοιπά δένδρα δίδουσιν εις αυτήν μακρόθεν λίαν ευάρεστον όψιν. Αι οικίαι καλύπτουσι πρώτον το πεδινόν μέρος της πόλεως, ολίγον δε κατ' ολίγον αναβαίνουσαι προς τον λόφον φθάνουσι μέχρι του άκρου της πόλεως». Και προσθέτει: «Όταν αι πόλεις έχουσι τοιαύτην θέσιν, λέγομεν, ότι αύται είναι εκτισμέναι αμφιθεατρικώς»[24].

The Illustrated London News, 1876, ξυλογραφία, *συλλογή Υβόννης Αραμπατζίδου*

Οι συνθήκες του ταξιδιού είναι ένας παράγοντας που μπορεί να αμαυρώσει τις εντυπώσεις. Τα χαρακτηριστικά της *εκ του μακρόθεν* πόλης ατονούν, όταν ο ταξιδιώτης βρίσκεται σε κακή φυσική κατάσταση, ακόμη κι όταν είναι ένας σκληραγωγημένος αξιωματικός, όπως ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, ο οποίος φτάνει το 1906 στη Θεσσαλονίκη, για να ιδρύσει την περίφημη οργάνωσή του: «... έφτασα ύστερα από ένα ελεεινό, θυμούμαι ταξίδι [...]. Ο καιρός ήταν κάκιστος και το πλοίο μικρό και ακάθαρτο. Θυμούμαι ότι είχα υποφέρει ελεεινά. Όταν ημπόρεσα να ανέβω στο κατάστρωμα μόλις είχε αρχίσει να διακρίνεται η Θεσσαλονίκη. Κάτι σαν πολιτεία στον μυχό του τρικυμισμένου Θερμαϊκού, *κάτι πολύ λίγο*, μικρό, πέρα από τα κύματα, στην άκρη της γύρω έρημης γης, κάτω από το σταχτί ουρανό»[25] (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

Μια λυρική περιγραφή οφείλουμε σε έναν χρονογράφο που έζησε στην πόλη στις αρχές του εικοστού αιώνα: «Δεν τη βλέπω ακόμη, την εννοώ όμως, την αισθάνομαι περικαλλή την του Θερμαϊκού Βασίλισσαν. Σκυμμένος εις τα σιδερένια κάγκελα του Helius ζητώ με υπερέντασιν του οπτικού μου νεύρου να διασχίσω την μεγάλην έκτασιν και να ίδω την μορφή της [...]. Αντικρύζω το ωραίο βουνό εις το οποίον είναι ενθρονισμένη και του οποίου την κορυφήν, περικυκλώνων με τα πρωινά ρόδινα φώτα του, ο Θεός της ημέρας μας την παρουσιάζει ως στέμμα ολόχρυσον, μυθικής βασιλίσσης στέμμα. Ήδη ο αριστοτέχνης αυτός κομμωτής ανασύρει βαθμηδόν και κατ' ολίγον τον αραχνοϋφή πέπλον της ομίχλης που κρύβει από τα μάτια μου, την ωραίαν βασίλισσαν και αρχίζει να μου αποκαλύπτη τα κάλλη της με υπέροχον σκηνοθετικήν τέχνην, αρχίζων, από της κεφαλής και σεμνώς, ευλαβώς προχωρών προς τους πόδας...» σημειώνει εντυπωσιασμένος ο Κ. Σνωκ το 1908[26].

Την πόλη εγκωμιάζει και ένας Αμερικανός δημοσιογράφος, που δίνει και μια

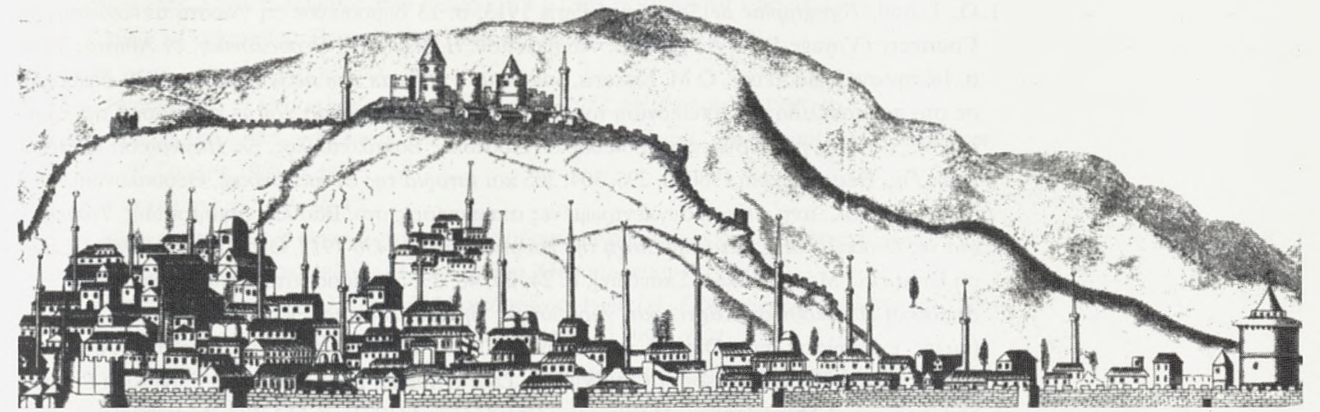
πρωτότυπη ιδέα για το σχήμα της: «Η Θεσσαλονίκη δεν είναι μια κοινή πόλη αλλά ένας τόπος για προνομιούχους», έγραψε στο περιοδικό *National Geographic* ο H.G. Dwight το 1916. «Στέκεται σε επικλινές έδαφος στη μέση ενός μακρόστενου κόλπου που έχει σχήμα όμοιο με αυτό που οι κλασικιστές ονομάζουν "φρυγικό σκούφο", ή αυτό που είναι πιο οικείο σε μας, ως σκούφος της γαλλικής επανάστασης. Αυτός ο κόλπος στρέφεται προς τα ανατολικά με τρόπο που το εσωτερικό μέρος του ποτέ δεν αισθάνεται την ταραχή της ανοικτής θάλασσας...»[27].

Μια «γυναικεία» αίσθηση της σχέσης ανάμεσα στην πόλη και τη θάλασσα θα προσθέσει, το 1915, η μυστηριώδης χρονογράφος «Δεσποινίς με τα μωβ»: «Η Θεσσαλονίκη, η ήσυχη, νωχελής πολιτεία, η εξαπλωμένη σαν μια ωραία λουομένη των πινάκων του Ingres ή του Van Huysum κατά μήκος του γαλήνιου κόλπου της...»[28].

Τα θαλάσσια τείχη της Θεσσαλονίκης κατεδαφίστηκαν πριν σχεδιαστούν με λεπτομέρεια[29], κι έτσι μόνο υποθετικά μπορούμε να εννοήσουμε την επίδρασή τους στην οπτική του ταξιδιώτη. Δεν ήταν εύκολο να πάει κανείς κοντά τους από τη θάλασσα «διότι ένεκα της ρηχότητος των υδάτων η λέμβος έπρεπε να πλέη αρκετά μακράν», όπως μας διαβεβαιώνει ο Χατζή Ιωάννου[30]. Η παραλία, που σχηματίζεται σταδιακά από το 1874[31], και τα κτίρια, που μορφοποιούν το νέο μέτωπο της πόλης προς τη θάλασσα, είναι εντυπωσιακό θέαμα, που όμως δεν συμπεριλαμβάνεται συνήθως στα όσα καταθέτουν οι ταξιδιώτες οι οποίοι φτάνουν στην πόλη μετά την κατεδάφιση των τειχών. Εξαίρεση είναι ο Κάρολος Ντηλ, που γράφει: «Λίγες πόλεις, πριν να την ερημώσει η τρομερή πυρκαϊά της 18ης Αυγούστου 1917, ήταν περισσότερο από τη Θεσσαλονίκη γραφικές και μαγευτικές. Ήταν μια αληθινή ανατολική πόλη. Πίσω από τη δυτική και σύγχρονη όψη που της παρείχαν κατά μήκος της θάλασσας οι ωραίες ευρωπαϊκές κατοικίες, αραδιασμένες στις πλατειές προκυμαίες του λιμανιού, η πόλη, διαρρυθμισμένη αμφιθεατρικά στις τελευταίες πλαγιές του όρους Χορτιάτη, εμφανιζόταν στεφανωμένη από πύργους τζαμιών και τρούλους, περικυκλωμένη από ψηλά οδοντωτά οχυρώματα...»[32].

Στην περίοδο του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, στην πόλη φτάνουν διά θαλάσσης πολλοί ξένοι στρατιωτικοί. «Η πόλη αναδύεται αργά μέσα από το πούσι των γύρω υψωμάτων, με τα σπίτια της να ροδίζουν στο πρώτο φως του ήλιου. Πρόκειται για μια εξαίσια οπτασία [...] ακίνητη πομπή των σπιτιών κι όλων των υπόλοιπων ανθρώπινων μνημείων, έτσι όπως στέκουν απαθή και ανθεκτικά», γράφει ο λοχαγός Canudo[33]. Άλλα στοιχεία εντυπωσιάζουν τον J. Arene: «Η Σαλονίκη εκτείνεται μπρος στα μάτια μας. Στην ακτή, στα δεξιά, αστράφτουν οι πολυτελείς βίλες, ολόλευκες κάτω από τον ήλιο της Ανατολής [...]. Στ' αριστερά, το τουρκικό τμήμα της πόλης σκαρφαλώνει -σαν κατακτητής- στους βράχους...»[34]. Περισσότερο προϊδεασμένος ο L. Moreau, τονίζει τα ανατολίτικα στοιχεία: «... σε λίγο προβάλλει στα βάθη της μεγαλόπρεπης αυγής το μαργαριτάρι της Ανατολής, θαμπό ακόμη απ' τη νυχτερινή του χαύνωση, η πόλη των εκατό μιναρέδων, την ώρα που στον τριανταφυλλένιο της όρμο ανοίγουν τα αδύναμα ρόδα του πρωινού»[35].

Αξίζει να προσέξουμε ιδιαίτερα δύο ακόμη περιγραφές *εκ του μακρόθεν*, επειδή δεν περιορίζονται στη συναισθηματική καταγραφή αλλά επιχειρούν οιωνεί

A. Elton, Σχέδιο της πόλης της Θεσσαλονίκης από τη θάλασσα (λεπτομέρεια), 1780-British Museum, *αρχείο Αλεξάνδρας Καραδήμου-Γερόλυμπου*

αισθητικές προσεγγίσεις. Και οι δύο προέρχονται από Βρετανούς στρατιωτικούς.

Μια γεωγραφική ερμηνεία, αλλά με ιδιαίτερη προσοχή στην ανατολική, νέα Θεσσαλονίκη, καταθέτει ο H. Day: «...αυτό που περισσότερο απ' όλα συμβάλλει στη γοητεία τούτης της σκηνής είναι ο τρόπος με τον οποίο η μικρή λευκή πολιτεία, σκορπισμένη εκεί ψηλά, κατρακυλά απότομα από τα υψώματα της ακρόπολης μέχρι κάτω στην ακτή από πλαγιά σε πλαγιά, ώσπου το διάβα της αναχαιτίζεται ακαριαία μπρος στο χείλος της θάλασσας, η οποία πέρα από τον Λευκό Πύργο παφλάζει ενάντια στους αυλότοιχους των εξοχικών κατοικιών και, σε μερικά μέρη, ίσα πάνω τους. *Τόσο κοντά στην ακροθαλασσιά κατεβαίνει η πόλη, που μοιάζει να γλυστρά μαλακά σαν κύκνος πάνω στα κύματα*. Είναι μια οφθαλμαπάτη που εντείνεται από το πλήθος των γραφικών καϊκιών και των φέριμπόουτς τα οποία ναυλοχούν σε μήκος δύο τριών μιλίων προς σε μαγαζιά και ξενοδοχεία χτισμένα πάνω στο δρόμο που οδηγεί στην Καλαμαριά»[36] (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

«Είναι τόσο ελκυστική η θέση και το φόντο της πόλης, ώστε ένας καλλιτέχνης ή οποιοσδήποτε διαθέτει αίσθηση του ωραίου καταλαμβάνεται ευθύς αμέσως από τον πόθο να αφεθεί έρμαιο καταμεσής του λιμανιού και να πασχίσει να αποτυπώσει στον καμβά με τα πιο ζωηρά χρώματα το πανόραμα που ξεδιπλώνεται μπρος στα μάτια του. *Στ' αλήθεια είναι σε τέτοιο βαθμό τέλεια η σύνθεση της εικόνας, που λες πως κάποιος την σχεδίασε και την ολοκλήρωσε από δω, από την θάλασσα, όπως ο διακοσμητής ενός μαγαζιού βγαίνει και σκηνοθετεί τα εκθέματα της βιτρίνας απ' έξω, από το πεζοδρόμιο*»[37], γράφουν οι A. Goff και H.A. Fawcett (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

Όμως αυτή την αίσθηση δεν την είχαν μόνο οι παλαιοί περιηγητές και οι ταξιδιώτες, αλλά κι εμείς που ζήσαμε σ' αυτή την πόλη. Όταν τα καλοκαίρια των παιδικών μας χρόνων εκείνα τα θαυματουργά, μικρά πλοία -ο *Ποσειδών*, η *Λευκή*, η *Θεσσαλονίκη*- μας έφερναν πίσω, από την άλλη πλευρά του κόλπου, από την άλλη πλευρά της προσωπικής μας μυθολογίας, από εκείνα τα θεσπέσια, χαμένα θέρετρα -την Περαία, το Μπαχτσέ Τσιφλίκ, την Αγία Τριάδα- τι άλλο κάναμε άραγε, *από δω από τη θάλασσα*, παρά να σκηνοθετούμε το μικρό, προσωπικό όνειρό μας, δίπλα σ' αυτόν τον κύκνο-πόλη, που *γλυστρά μαλακά πάνω στα κύματα*;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. O. Tafrali, *Topographie de Salonique*, Paris 1913, σ. 13 δημοσίευσε τη γνωστή απεικόνιση του Cousinéry (Voyage I). Ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου, *Η Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, εν Αθήναις 1914, σ. 16, την αναδημοσίευσε. Ο M. Lascaris, *Salonique à la fin du xviii siècle*, Athènes 1939, δημοσίευσε στο πρωτοσέλιδο την απεικόνιση του Dapper. Συστηματικότερα και με σχολιασμό της προέλευσης, τις ίδιες γκραβούρες δημοσίευσε ο Απόστολος Βακαλόπουλος, βλ. *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 296, 304, 305 και *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 254, 285. Βλ., αντί άλλων, συγκεντρωμένες απεικονίσεις στο: Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, [Έκδοση Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών], σ. 24, 29, 48, 53, 54. Προσφάτως, Δήμος Θεσσαλονίκης-Δημοτική Πινακοθήκη, *Χάρτες και γκραβούρες της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 85, 90 (καλές εντυπώσεις των Dapper και Cousinéry) και σ. 91 (Devereaux). Επίσης, Alexandra Yerolympos, «Changing Uses of City Walls in Late Ottoman Balkans. Urban Expansion Projects and the Case of Thessaloniki», *Μνημείο και Περιβάλλον* 2 (1994), σ. 114, 123. Αναλυτική καταγραφή περιηγητικών περιγραφών για τη Θεσσαλονίκη (μεταξύ των οποίων και για τη θαλάσσια όψη και το λιμάνι) βλ. στην υποδειγματική εργασία της Σαπφούς Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών 12ος-19ος αι. μ.Χ. Λατρευτικά μνημεία* (Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών), Θεσσαλονίκη 1998.
2. M. Vickers, «The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki», *Balkan Studies* 11 (1970), σ. 279-280.
3. Alexandra Yerolympos, *ό.π.*, σ. 113.
4. Πρβλ. Σύλλογος Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών Βόρειας Ελλάδας, *Θεσσαλονίκη στους Χάρτες*, Θεσσαλονίκη 1985 [λεύκωμα της ταυτώνυμης έκθεσης]. Δήμος Θεσσαλονίκης-Δημοτική Πινακοθήκη, *Χάρτες και γκραβούρες της Μακεδονίας*, *ό.π.*, όπου και εξαιρετικά διαφωτιστικό κείμενο των συλλεκτών και ιδιοκτητών της συλλογής Σάββα Δεμερτζή και Γιάννη Ευτυχίδη, σ. 15-25.
5. Ηλίας Πετρόπουλος, «Θεσσαλονίκη 1865», *Ζυγός*, τχ. 46-47 (1959), σ. 24. Βλ. και Μάριος Μαρίνος Χαραλάμπους, *Αλεξανδρινά Ποιήματα*, Θεσσαλονίκη 1991, οπισθόφυλλο.
6. Βλ. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος / Πολιτιστικό Κέντρο Βορ. Ελλάδος, *Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο δύο αιώνων: Προσέγγιση στην πόλη μέσα από παλιές καρτποστάλ (1896-1913)*, Θεσσαλονίκη 1990 [λεύκωμα της ταυτώνυμης έκθεσης], όπου και συνοπτική καταγραφή των εκδοτών καρτποστάλ της Θεσσαλονίκης.
7. Συλλογές καρτποστάλ με θέμα τη Θεσσαλονίκη διαθέτουν: το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, το Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών κ.ά. Όμως οι συλλογές αυτές δεν ανανεώνονται συστηματικά και, κυρίως, δεν είναι τεκμηριωμένες και ενήμερες από πλευράς δημοσιευμάτων. Οι ιδιωτικές συλλογές με το ίδιο θέμα είναι πολύ πιο πλούσιες, όχι μόνο γιατί έχουν περισσότερο υλικό αλλά και για τα σπάνια κομμάτια τους.
8. John Berger, *Ways of Seeing*, London 1972, σ. 7-8.
9. Κωστής Μοσκώφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912, Τομή της μεταπρατικής πόλης*, Αθήνα 1973 [έκδ. Στοχαστής], σ. 17.
10. Σάκης Σερέφας, *Η Θεσσαλονίκη εξ αποστάσεως* (βλέμματα από τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου, 1914-1919), Θεσσαλονίκη [εκδόσεις Εντευκτηρίου], 1991.
11. Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, *Εγκώμια της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης. Εισαγωγή, κείμενα, μετάφραση* [εκδόσεις Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1999, σ. 63.
12. Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, *ό.π.*, σ. 111.
13. Πρβλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, «Η Μονωδία επί τοις εν Θεσσαλονίκη πεσούσι (1346) του Δημητρίου Κυδώνη και τα ιστορικά στοιχεία της για την ψυχολογία των επαναστατημένων μαζών στη στάση του 1342», *Θεσσαλονίκη* [Επιστημονική Επιτροπή Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης Δήμου Θεσσαλονίκης] τ. 4 (1994), σ. 79-89.
14. Piri Reis, *Κατακτητική ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο (1521)*, Αθήνα χ.χ., σ. 85.
15. M. Lascaris, *ό.π.*, σ. 17.
16. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης από τον περιηγητή De la Croix στα 1679», *Μακεδονικά* 11 (1971), σ. 272.
17. Σωτήριος Κίσσας, «Οι πληροφορίες Σερβικού οδοιπορικού του 18ου αιώνα για τη Θεσσαλονίκη», *Προσφορά Παντελεήμονι Β΄ τω Παναγιωτάτω Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης επί τη εικοσιπενταετηρίδι της Αρχιερατείας Αυτού*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 304.
18. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1 1800-1810, Αθήνα 1985, σ. 439 κ.ε.
19. M. Vikcers, «Cockerell at Thessaloniki», *Balkan Studies* 13 (1972), σ. 50.
20. *Αυτόθι.*
21. Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια 1875-1912*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 88.
22. Susan Hyman (ed.), *Edward Lear in The Levant. Travels in Albania, Greece and Turkey in Europe, 1848-1849*, London 1988, σ. 68.
23. Π. Κ. Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σ. 46-47.
24. Γ. Κ. Μωραϊτόπουλος, *Η Θεσσαλονίκη* [προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων της πόλεως], εν Αθήναις 1882, [Αναστατική έκδοση Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1979], σ. 11.
25. Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών [Η «Οργάνωσις Θεσσαλονίκης» 1906-1908. Απομνημονεύματα]*, Θεσσαλονίκη [έκδοση ΙΜΧΑ] 1993, σ. 21.
26. Αρίστος Χασηρδζόγλου, *Το χρονογράφημα εν Θεσσαλονίκη επί μίαν εικοσαετίαν (1900-1920)*, Θεσσαλονίκη 1925, σ. 86-87.
27. H. G. Dwight, «Saloniki», *The National Georgaphic Magazine*, September 1916, Vol. XXX No 3, σ. 203.
28. Α. Χασηρδζόγλου, *ό.π.*, σ. 156. Η «Δεσποινίς με τα μωβ», ένα αναμφισβήτητο λογοτεχνικό ταλέντο των αρχών του αιώνα και πρόσωπο με βαθιά καλλιέργεια, δημοσίευσε χρονογραφήματα. Ταχυδρομούσε τις συνεργασίες της στις εφημερίδες, και η ταυτότητά της παρέμεινε άγνωστη (*ό.π.*, σ. 152). Οι αναφερόμενοι ζωγράφοι είναι ο Γάλλος Jean Auguste Dominique Ingres (1780-1867) και ο Ολλανδός Jan van Huysum (1682-1749). Ας σημειωθεί ότι ο πρώτος πράγματι απέδωσε γυμνές λουόμενες σε περίφημα έργα του, αλλά ο δεύτερος είναι γνωστός για τις νεκρές φύσεις του.
29. Πρβλ. M. Vickers, «Sea Walls», *ό.π.*, σ. 261.
30. Μιχαήλ Χατζή Ιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης, ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, εν Θεσσαλονίκη 1880 [αναστατική έκδοση Νέας Πορείας, Θεσσαλονίκη 1976].
31. Alexandra Yerolympos, *ό.π.*, σ. 111-124.
32. Κ. Ντηλ, *Η Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη [2]1988, σ. 9.
33. Σάκης Σερέφας, *ό.π.*, σ. 13.
34. *Αυτόθι*, σ. 18.
35. *Αυτόθι*, σ. 21.
36. *Αυτόθι*, σ. 25.
37. *Αυτόθι*, σ. 31.

Η οδός
Αγίας Σοφίας
γύρω στα 1900

Γιώργος Αναστασιάδης

Η αίσθηση που δημιουργεί η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου στους επισκέπτες της

[Παραθέματα από κείμενα των Κ. Ντηλ, Χ. Μοργκεντάου, Γ. Θέμελη, Κ. Παλαμά, Ν. Βεντήρη, Στ. Σταματίου, Ν. Γιόργκα, Μ. Καραγάτση, Μ. Ροδά, Ν. Γιοκαρίνη, Γ. Θεοτοκά, Γ. Σεφέρη, Ζ.Π. Σαρτρ, Μ. Βαμβακάρη, Γ. Μπτσάκη, Β. Τσιτσάνη, Αρ. Βαζούρα κ.ά.]

Ποια Θεσσαλονίκη «επισκέπτονται», αντικρίζουν, γνωρίζουν, βιώνουν και αποτυπώνουν-«απεικονίζουν», στα κείμενα των εντυπώσεων και των αναμνήσεών τους, Έλληνες και ξένοι παρατηρητές (δημοσιογράφοι, λόγιοι, καλλιτέχνες) που φτάνουν με τον σιδηρόδρομο ή το πλοίο στην «ασπρόμαυρη» πόλη στα χρόνια του Μεσοπολέμου;

Ποια αίσθηση τους δημιουργεί η μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη; Ποιες εικόνες εκπέμπει; Και τι μπορούμε να μάθουμε από την παράθεση των εμπειριών τους και από τις πληροφορίες (άμεσες ή έμμεσες) που μας παρέχουν για τον χαρακτήρα της, το νόημά της, ακόμη και για τη διαφαινόμενη τότε, προοπτική της πόλης;

Πώς λειτουργεί στα μάτια τους και στα γραφτά τους η πόλη ως οργανισμός αλλά και ως σκηνικό; Σε ποια πλάνα της δείχνουν προτίμηση και σε ποιους τόπους της στήνουν τη δική τους φανταστική μηχανή λήψης;

Πόσο τους έχει προϊδεάσει-«παραμυθιάσει» η συγκεκριμένη «μυθολογία» και το ιστορικό της βάρος και βάθος;

Ποια ακούσματα και μουσικές και τραγούδια, ποιο χαρακτηριστικό ηχόχρωμα συνδέει την πόλη με τις πρώτες εντυπώσεις τους, τις πρώτες εικόνες τους και λειτουργεί έτσι ως μουσική υπόκρουση της συγκεκριμένης μνήμης τους;

Στα κείμενα που αποθησαυρίζονται δεν υπάρχουν βέβαια απαντήσεις ολοκληρωμένες σ' όλα αυτά και σ' άλλα συναφή ερωτήματα. Σχηματίζεται όμως ένα ενδιαφέρον και χρήσιμο «υφαντό», μια πρώτη αφήγηση της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης (κάτω από μια συγκεκριμένη σκοπιά) και κυρίως ένα απόθεμα, όπου μπορείς να ανακαλύψεις θραύσματα από την ψυχή, την ουσία, την έκφρασή της και ενδεχομένως να βρεις έναν μίτο για τον λαβύρινθό της στον χώρο αυτής της γλυκόπικρης πατριδογνωσίας.

Το απάνθισμα περιλαμβάνει παραθέματα, μέσα από τα οποία αναδύεται η Θεσσαλονίκη με τα μάτια και τη γραφή του Κ. Ντηλ, του Γ.Θ. Γιαννόπουλου, του

Η εικονογράφηση έγινε με ευθύνη της σύνταξης

Η παραλία λίγο πριν από το 1900

Η παραλία περί το 1912

Ερμού και Βενιζέλου

Χ. Μοργκεντάου, του Γ. Θέμελη, του Κ. Παλαμά, του Ν. Βεντήρη, του Στ. Σταματίου (δεκαετία του '20) και των Ν. Γιόργκα, Μ. Καραγάτση, Σ. Βέμπο, Μ. Ροδά, Ν. Γιοκαρίνη, Ισ. Ζουργού, Γ. Θεοτοκά, Γ. Σεφέρη, Ζ.Π. Σαρτρ, Μ. Βαμβακάρη, Γ. Μητσάκη, Α. Σακελλάριου, Κ. Μπαστιά, Γρ. Ξενόπουλου, Β. Τσιτσάνη και Αρ. Βαζούρα (δεκαετία του '30).

Υπάρχει όμως και το μεγάλο έλλειμμα. Είναι οι σελίδες που λείπουν από αυτό το αποθησαύρισμα: Οι εντυπώσεις από τη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη που λανθάνουν ή δεν έχουν γραφτεί, για τη Θεσσαλονίκη της καθημερινής ζωής, της μικρής ανθρώπινης κλίμακας. Αυτές που θα μπορούσαν π.χ. να αντληθούν από:

Τους επιχειρηματίες που έρχονται στη Θεσσαλονίκη είτε για να εγκατασταθούν μόνιμα είτε για να στήσουν ένα διαρκές «αλισβερίσι», είτε για να αναδείξουν κάθε Σεπτέμβριο τα «προϊόντα» τους στο πλαίσιο της ΔΕΘ.

Τους καθηγητές και τους φοιτητές -και τις φοιτήτριες- που μετά το 1926 ανακαλύπτουν το πανεπιστήμιο της πόλης και τα «θέλγητρα» ή τα προβλήματα της ζωής στη Θεσσαλονίκη.

Τους φιλάθλους της Αθήνας και του Πειραιά και ιδίως όλους εκείνους τους ποδοσφαιρόφιλους που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη τον Ιούνιο του 1930 για να παρακολουθήσουν τον μεγάλο αγώνα Ολυμπιακού-ΠΑΟ στο γήπεδο του Άρη. [«Το 1930» -γράφει ο Λ. Ζησιάδης (*«Θεσσαλονίκη, όσα θυμάμαι»*)- «κατέφθασαν και άραξαν στο λιμάνι δύο βαπόρια γεμάτα κόσμο μέχρι τα μπούνια... Ήταν οπαδοί του Παναθηναϊκού και του Ολυμπιακού που δεν εστάθη δυνατόν ούτε να συνταξιδέψουν γι' αυτό ναυλώσανε δύο χωριστά καράβια]. Η Θεσσαλονίκη σ' αυτή την περίπτωση λειτούργησε ως τόπος προορισμού μόνο για τη διεξαγωγή ενός ποδοσφαιρικού -και επεισοδιακού ντέρμπι.

Οδός Ερμού, περί το 1930

Τον Ν. Καζαντζάκη που έρχεται στη Θεσσαλονίκη μαζί με τον Παναή Ιστρατί στις 30.12.1927. Τον διάσημο ηθοποιό Χάρι Μπορ, όταν φτάνει στην πόλη στις 20.11.1938 και δίνει στο Παλλάς δύο παραστάσεις. Τους ζωγράφους (Γ. Στέρη, Μ. Βιτσώρη κ.ά.) που έρχονται στη Θεσσαλονίκη για τις εκθέσεις των έργων τους. Τους ηθοποιούς Κατερίνα (Ανδρεάδη), Μαρίκα Κοτοπούλη, Αλέξη Μινωτή, Μ. Κατράκη, Β. Μανωλίδου, Γ. Παπά, Β. Λογοθετίδη, Κ. Παξινού, Κυβέλη, Ε. Χαλκούση και τόσους άλλους, όταν αντικρίζουν τη Θεσσαλονίκη όπου πρόκειται να δώσουν παραστάσεις για το απαιτητικό κοινό της.

[«Καμία χρονιά δεν βρήκα την πόλη ίδια με την προηγούμενη. Αυτό είναι το θαύμα της Θεσσαλονίκης. Πάντα καινούρια και ζωντανή, σαν να ζούνε μέσα στα σπλάχνα της νιάτα που τραβάνε πάντα μπροστά», γράφει στην «Μακεδονία» της 30.10.1938 η Αλίκη Μουσούρη].

Τους πολιτικούς ηγέτες, τέλος, όταν έρχονται στην πόλη συνήθως για να εκφωνήσουν πολιτικούς, κυρίως προεκλογικούς, λόγους. Ελευθέριος Βενιζέλος, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Παναγής Τσαλδάρης, Ιωάννης Μεταξάς, Γεώργιος Κονδύλης κ.ά. έχουν συνδέσει τη Θεσσαλονίκη με μεγάλες στιγμές της σταδιοδρομίας τους και της Πολιτικής μας Ιστορίας. Αλλά αυτό είναι ένα άλλο κεφάλαιο.

ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '20

Η «θελκτική» Θεσσαλονίκη του Καρόλου Ντηλ

Στο παράθεμα που ακολουθεί, αντλημένο από τον εικονογραφημένο οδηγό: *Salonique* (1920) (β΄ έκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1988) αποτυπώνεται η σαγήνη που ασκεί η Θεσσαλονίκη του 1918-1919, ενώ ακόμη είναι ανοικτές οι πληγές της μεγάλης πυρκαγιάς, στον Κάρολο Ντηλ (1859-1944), τον Γάλλο βυζαντινολόγο που ήρθε τότε στην πόλη και μας δίνει τελικά μια αρκετά εξωραϊσμένη εικόνα της.

«... Η Θεσσαλονίκη ό,τι και αν υποστεί παραμένει πάντα γοητευτική. Στον ταξιδιώτη που φτάνει σ' αυτήν από τη θάλασσα, προσφέρει αμέσως, πριν να έχει αποβιβασθεί, την εικόνα μιας μεγάλης πόλης, επιβλητικής και θαυμαστής, με την ζωηρότητα του λιμανιού της, και την πλατειά εξέλιξη των προκυμαίων της (...). Όταν τη βλέπει κανείς από τα ύψη, από τις στέγες που στέφουν τις κατοικίες της τουρκικής συνοικίας, η Θεσσαλονίκη δεν εμφανίζεται λιγότερο θελκτική, με την ελικοειδή γραμμή των οχυρωμάτων της και το πλήθος των οικημάτων της που χύνονται προς τη θάλασσα».

Η «πελαγωμένη» Θεσσαλονίκη στο μυθιστόρημα του Γ.Θ. Γιαννόπουλου

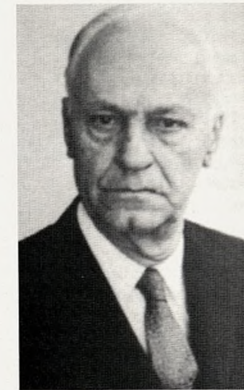
Η Θεσσαλονίκη του 1923 που μετά τη μεταπολεμική καταστροφή και την έλευση των προσφύγων μοιάζει σαν «σκοτεινή μητέρα ή μητριά», λειτουργεί ως βουβός προορισμός των προσφύγων στη λογοτεχνική γραφή του Γ.Θ. Γιαννόπουλου (*Το Μαύρο Βιβλίο*, Κοχλίας, 2003).

«... Το ατμοκίνητο εμπορικό σκάφος με τους πρόσφυγες στο Θερμαϊκό. Στο βάθος του βλέμματος η πόλη (...) βυθισμένη στο τοπίο της γεωγραφίας της. Από τη μεριά της θάλασσας μοιάζει σαν το χώμα να την τραβά μέσα του. Σαν να ρουφά τον χρόνο, τις ζωές των ανθρώπων. Η πόλη αυτή έχει ένα όνομα. Είναι το βουβό όνομα του προορισμού. Κανένας ήχος δεν φτάνει στο κατάστρωμα. Μόνον η θέα του δάσους των καραβιών που κρύβουν την ποθητή προκυμαία. Ιστιοφόρα, επιβατικά, εμπορικά ατμόπλοια, μαούνες, βάρκες, αλιευτικά, ατμάκατοι, ένα τορπιλοβόλο. Και τα τείχη της. Δύο γραμμές συντριβής που ανεβαίνουν ψηλά στην παλαιά ακρόπολη (...). Το ξεδοντιασμένο πρόσωπο μιας γριάς πόρνης που τα μάτια της είδαν πολλά (...). Η πόλη που πριν λίγα χρόνια είδε τη μεγάλη πυρκαγιά να καίει τις σάρκες της, έδειχνε πελαγωμένη μέσα στη θύελλα των γεγονότων...».

Η «φορτισμένη, προσφυγική» Θεσσαλονίκη του Χ. Μοργκεντάου

Στους ίδιους χαλεπούς καιρούς (1923) ο Χ. Μοργκεντάου (1856-1946) έρχεται στη Θεσσαλονίκη των προσφύγων ως απεσταλμένος της «Κοινωνίας των Εθνών» και εγκαθιστά στην πόλη το επιτελείο του ως πρόεδρος της -αυτόνομης- Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ). Χαρακτηριστικό για τις πρώτες εντυπώσεις που συναποκομίζει, όταν φτάνει στη Θεσσαλονίκη, είναι το απόσπασμα από το βιβλίο του: *Η αποστολή μου στην Αθήνα, 1922. Το έπος της εγκατάστασης* (έκδ. «Τροχαλία», 1994).

«... Φτάσαμε περίπου στις 11.30 π.μ. στη Θεσσαλονίκη και νιώσαμε έκπληξη, αντικρίζοντας την πολυμελή αντιπροσωπεία που μας περίμενε στο σταθμό (...). Ο Γενικός Διοικητής επέμενε να μας φιλοξενήσει. Μένει σ' ένα όμορφο σπίτι με πρόσοψη στην παραλία. Μου παραχώρησαν το δωμάτιο στο οποίο είχε μείνει ο βασιλιάς Κωνσταντίνος όταν είχε επισκεφτεί τη Θεσσαλονίκη και που στη συνέχεια το είχαν χρησιμοποιήσει και ο Βενιζέλος και ο Πλαστήρας (...). Οι ημέρες μας στη Θεσσαλονίκη ήταν γεμάτες ασχολίες. Επισκεφτήκαμε τέσσερις προσφυγικούς καταυλισμούς (...). Είδαμε πολλούς από τους 7.000 πρόσφυγες που είχαν φτάσει μ' ένα πλοίο χωρητικότητας περίπου 4.000 τόνων να αποβιβάζονται στο λιμάνι της πόλης. Δεν μπορεί κανείς να φανταστεί πιο τραγικό θέαμα. Η όλη ατμόσφαιρα στη Θεσσαλονίκη ήταν φορτισμένη με μεγάλη ένταση (...)».

Γιώργος Θέμελης (1900-1976). Τελικώς, ρίζωσε στην «πόλη της εξορίας»

Η Θεσσαλονίκη «πόλη εξορίας» για τον Γ. Θέμελη

Λίγα χρόνια αργότερα ο Γ. Θέμελης (1900-1976), ποιητής και δοκιμιογράφος, αφήνοντας τη Σάμο, «βλέπει» τη Θεσσαλονίκη της δεκαετίας του '20 σαν την «πόλη της τιμωρίας» του, όπου πρόκειται να βιώσει την αποξένωση και την εξορία.

Η Θεσσαλονίκη εκείνου του καιρού ήταν η σύγκρουσή του με τους ανθρώπους και τη φύση. «Πολιτεία καταχωμένη σε συσσωρεύσεις, διάφωτη σαν μέσα σε νύχτα, μεταφυσική, ανυπόστατη, πολιτεία-αμφιβολία...».

Στη Θεσσαλονίκη, όπως πίστευε ο Γ. Θέμελης, «μπορεί να υπάρχεις και να μην υπάρχεις, να σβήνεις και να χάνεσαι...» (Βλ. σχ. σχολιασμό στο βιβλίο του Δ. Τσάκωνα: *Η Σχολή Θεσσαλονίκης*, 1990, σ. 90 επ.).

Η Θεσσαλονίκη που (δεν) είδε ο Κ. Παλαμάς

Ο ερχομός του ποιητή Κ. Παλαμά (1855-1943) στη Θεσσαλονίκη του 1927 «αφη-

Οδος Βενιζέλου (Μπεζεστένι). Το κτίριο «Ερμείον» με σκαλωσιές (1925)

σε εποχή». Τη «συνάντηση» καταγράφει γλαφυρά ο Γ. Βαφόπουλος (*Σελίδες Αυτοβιογραφίας*, τ. Α΄, 1970, σ. 297 επ.).

Ποιες ήταν οι εντυπώσεις του μεγάλου ποιητή από την πόλη; Συνοψίζονται στις δύο φράσεις που υπάρχουν σ' ένα γράμμα που έστειλε ο Κ. Παλαμάς στον Γ. Βαφόπουλο (26.12.1927): «Δυνατή συγκίνηση μου έδωσε βέβαια η Θεσσαλονίκη. Το δυστύχημα είναι ότι δεν την είδα, αναγκασμένος να κοινωνώ αδιάκοπα με το ανθρώπινο στοιχείο».

Η «σφύζουσα» Θεσσαλονίκη που μαγνητίζει τον δημοσιογράφο Ν. Βεντήρη (1928-1929)

Η Θεσσαλονίκη που δεν πρόλαβε να δει ο Κ. Παλαμάς θα προκαλέσει έντονα συναισθήματα στον Ν. Βεντήρη (1901-1969), δημοσιογράφο στην εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», όταν θα την αντικρίσει, συνεπαρμένος, τον Ιούλιο του 1928 (αλλά και σαφώς πιο νηφάλιος και με διεισδυτική ματιά σχεδόν έναν χρόνο αργότερα): «Δεν είχα επανίδει -γράφει στις 3.4.1929- την πρωτεύουσα της Βορείου Ελλάδος από των τραγικών ημερών της πυρκαϊάς. Είχα μείνει με την συγκεχυμένην εντύπωσιν μιας φρικτά κατεστραμμένης περιοχής, ενός άμορφου σωρού μαύρων σκελετών και ερειπίων (...). Ευρήκα μιαν μεγάλην πόλιν, ζωντανήν, πρόσχαρην, με επιβλητικά κτίρια, με ευρείς ευθύγραμμους δρόμους, στίλβουσαν από νεότητα και ακμήν με τόνον νεόκοπου νομίσματος εις τας οικοδομάς και την όλην όψιν, σφύζουσαν με ορμητικόν παλμόν ζωής εις την όλην κίνησιν (...). Και ξεφεύγων από τον σάλον των υποδοχών και των ιαχών διά τον Ελ. Βενιζέλον (...) εχαιρόμουν να περιφέρομαι ασκόπως -ήσαν κάτι φλογερά κατακόκκινα απογεύματα εις την λεωφόρον Τσιμισκή ή κοντά εις τον Λευκόν Πύργον ενώ η σκέψις μου επήγαινε συγχρόνως προς την Ανδριανούπολιν και την Σμύρνην. Εις δευτέραν τώρα εξέτασιν η εντύπωσίς μου παραμένει αναλλοίωτος. Βέβαια μη ζητήσετε εις την Θεσσαλονίκην πολύν ρυθμόν, πολλήν ισορροπίαν, πολλήν συμμετρίαν, ούτε ιδιαίτερην σαφή προσωπικότητα, την χαρακτηριστικήν εκείνην σφραγίδα ιστορίας την οποίαν προσδίδει εις μίαν πόλιν μόνον το καταστάλαγμα μακρού πολιτισμού. Και πρέπει επίσης να αναμένετε πολλάς ελλείψεις και αρκετές εκδηλώσεις νεοπλουτικού γούστου. Είδα αίφνης κτίρια με επιχρυσώσεις, ενθυμίζοντα ελαφρώς τους παλαιούς κλασικούς εκ Σικάγου μετανάστας με τις καδένες και τα χρυσά δόντια.

Διότι η Θεσσαλονίκη είναι ακόμη εν τω γίγνεσθαι, ασχημάτιστος, εν πλήρει εξελίξει. Είναι, αν η παρομοίωσις επιτρέπεται, μια ωραία ζωντανή νέα πολύχυμος και σαγηνευτική που δεν απέκτησεν ακόμην την πείραν και την ασφαλή αίσθησιν της γραμμής και της κομψότητος (...). Δικαίως επίσης είναι υπερήφανοι οι κάτοικοί της. Και είναι μέχρις υπερβολής. Αντιλαμβάνεσθε ευκόλως από τας συζητήσεις των ότι δεν αναγνωρίζουν καμμίαν υπεροχήν εις τον "αθηναϊκόν πολιτισμόν", ότι μάλιστα τον περιφρονούν ελαφρώς από αρκετών απόψεων και ότι διεκδικούν την υπεροχήν δι' εαυτούς. Τρέφουν ακόμη την ενδόμυχον φιλοδοξίαν να ιδούν το κέντρον του κράτους, μετατιθέμενον προς βορράν (...). Παραπονούνται ότι δεν ησθάνθημεν τον παλμόν της Μακεδονίας (...). Η καρδιά της Ελλάδος

Διασταύρωση Παύλου Μελά και Τσιμισκή (Διαγώνιος), 1928 περίπου

-να είναι άραγε ένεκα και της γειτνιάσεως των συνόρων;- κτυπά εκεί επάνω τόσον εντόνως (...).

Θα ημπορούσα να γράφω διά τα ξενοδοχεία της Θεσσαλονίκης, τα οποία, τηρουμένων των αναλογιών, πρέπει να κριθούν ανώτερα των αθηναϊκών και ιδιαιτέρως διά το εξαίρετον "Μεντιτεράννεαν" το οποίο και μόνον διά τας ιδεώδεις αιθούσας λουτρού του, επιτρέπεται να λεχθεί ότι τιμά τον μακεδονικόν πολιτισμόν (...).

Υπάρχει εις την όλην έκφρασιν της Θεσσαλονίκης η υπόσχεσις ενός μεγάλου μέλλοντος. Πόλις με μέλλον- είναι ο τύπος της. Όλαι αι ενδείξεις, όλα τα σημεία, όλοι οι οιωνοί, ο ορμητικός παλμός με τον οποίο ζει και εργάζεται το μαρτυρούν (...). Κέντρον μιας ευρύτερης ενδοχώρας (...) οφείλει κατά πάσαν λογικήν πρόβλεψιν να λάβει εντός των προσεχών δεκαετηρίδων μεγάλην ανάπτυξιν. Πολλοί της προλέγουν την δόξαν του πρώτου εμπορικού και διαμετακομιστικού κέντρου των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου (...). Αλλ' έχει ελλείψεις. Οι δρόμοι της κατά μέγα μέρος δεν έχουν ακόμη επιστρωθεί. Το δίκτυον των υπονόμων της είναι ατελές. Το σύστημα της υδρεύσεώς της ανεπαρκέστατον. Ο φωτισμός της επίσης. Δεν έχει αγοράν. Δεν έχει ένα θέατρον της προκοπής. Ούτε ένα δημοτικόν νοσοκομείον ή έστω έναν σταθμόν πρώτων βοηθειών. Και ούτε υποψίαν ενός δημοσίου πάρκου, πλην ισχνών τινών ακακιών παρά τον Λευκόν Πύργον.

Τα τραμ, αξιοθρήνητα, από απόψεως παραστάσεως, ανέσεως, κινήσεως. Ο λιμήν, και αυτό είναι το πλέον ουσιώδες, έχει ανάγκην πολλών συμπληρώσεων, διευθετήσεων και εξοπλισμού, όπως ανταποκριθεί και εις την σημερινήν αλλά ίδια εις την προβλεπόμενην διά το προσεχές μέλλον κίνησίν του (...)».

Η «άλλη» Θεσσαλονίκη (1929) του Στ. Σταματίου

Το καλοκαίρι του 1929 ο Αθηναίος δημοσιογράφος Σταμάτης Σταματίου (γνωστός ως «Σταμ-Σταμ», 1881-1945) φέρνει στο φως μια «άλλη Θεσσαλονίκη» αφιερώνοντας στον κόσμο του λεγόμενου «περιθωρίου» της πόλης μια σειρά από ρεπορτάζ στην εφημερίδα «Μακεδονία» (αναδημοσιεύτηκαν στο περιοδικό «Γιατί» τχ. 242, Σεπτέμβριος 1995, σ. 23 επ.). Εύγλωττο είναι το παρακάτω απόσπασμα: «Έξω από τη Θεσσαλονίκη εκεί που τελειώνει η κοινωνία των ανθρώπων (...) εκτείνεται ο Τενεκέ Μαχαλάς εις τον οποίον εκβάλλει όλην την ένσαρκον σαπρίαν της η οδός της Αφροδίτης... Γύρω από αυτές τις συνοικίες της συμφοράς, γειτονιές, τρώγλες εβραϊκες εν συμπυκνωμένη κατοικήσει (...). Και όλες αυτές είναι οικογένειες βεβαίως τίμιες, περικυκλωμένες από τη γειτονιά της απωλείας, συμμετέχουσαι έστω και εν αποστάσει όλων των ακουσμάτων, των διαλόγων και των τραγουδιών, όλου του θορύβου και της φριχτής πανηγύρεως της νύχτας (...). Εκεί κάτω εις τον Τενεκέ Μαχαλά και περί την "λεωφόρον" Αφροδίτης υπάρχουν τέσσερα χασισοποτεία τα οποία είναι εν γνώσει της αστυνομίας (...). Εις την διασταύρωσιν των οδών Βενιζέλου και Εγνατίας υψούται το... "Βατικανόν". Δεν έχει ούτε Πάπαν, ούτε αβάδες, ούτε καρδινάλιους αλλά πρόθυμον υπηρεσίαν, ωραία δωμάτια και αυστηρόν κανονισμόν. Δεν επιτρέπεται η παραμονή εις αυτό θηλυκού μη έχοντος πιστοποιητικό ότι είναι νόμιμος σύζυγος ή αδελφή ή επί τέλους θεία ή γιαγιά του επιφέροντος αυτού. Είναι το ξενοδοχείο του "Σωσσίδη". Πώς επιτρέπει η αστυνομία την ύπαρξιν τέτοιων... Βατικανών εις την Θεσσαλονίκην;».

[Σαν παρένθεση: Στο μεταίχμιο των δύο δεκαετιών (του '20 και του '30), δύο λόγιοι της Θεσσαλονίκης, αναζητώντας το νεύμα και τις δημιουργικές δυνατότητες της πόλης τους, αυτής της «έρημης χώρας», λειτουργούν ουσιαστικά ως «εικονικοί» επισκέπτες-παρατηρητές που στον βαθμό τους με τις διεισδυτικές και καίριες επισημάνσεις τους, παροτρύνουν όσους θέλουν να γνωρίσουν τη βαθύτερη ουσία της πόλης να τη δουν χρησιμοποιώντας τους ειδικούς φακούς που επιβάλλουν οι καιροί και το αίτημα για πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία.

«Η Θεσσαλονίκη» -γράφει το 1928 στο «Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης» ο Π. Ωρολογάς- «... έγινε πελώρια, αγνώριστη, εγκολπώθηκε όλες τις συμφορές της φτωχολογιάς και τις επιδείξεις του πλούτου... Όλη όμως αυτή η ανασύνθεση επέφερε μια ωριμότητα εις τα πνεύματα. Και σιγά σιγά ο συνολικός κατατοπισμός πραγματοποιείται».

«Μοιάζει η Θεσσαλονίκη» -γράφει ο Π. Σπανδωνίδης στο «Μακεδονικόν Ημερολόγιον» του 1930- «σαν μια πόλη της δικτατορίας που δεν αφήνει στον πολίτη χώρο να αναπνεύσει και να εκδηλωθεί. Στην πόλη δεν υπάρχει το γονιμοποιό αισθητικό περιβάλλον»].

Οδός Βενιζέλου. Σε πρώτο πλάνο το ξενοδοχείο «Ριτζ», στη γωνία με την οδό Μητροπόλεως (δεκαετία 1930)

ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '30

Ο σταθμός της Θεσσαλονίκης του '30 με τα μάτια ενός Ρουμάνου

Ένας διακεκριμένος Ρουμάνος φτάνει στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1930 και γράφει τις εντυπώσεις του για τον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης. Πρόκειται για τον ιστορικό, πρύτανη του πανεπιστημίου Βουκουρεστίου και πρόεδρο της κυβέρνησης της Ρουμανίας Νικολάε Γιόργκα (δολοφονήθηκε από τους φασίστες λεγεωνάριους της χώρας του το 1941). Το παράθεμα που ακολουθεί διασώζει ο Κ. Τομανάς (*Χρονικό της Θεσσαλονίκης, 1921-1944*, 1996):

«Μια μακριά σειρά από ηλεκτρικά φώτα αναγγέλλει τη Θεσσαλονίκη. Η λέξη με μεγάλα ελληνικά γράμματα, γραμμένα πάνω σ' ένα πρώην τουρκικό σταθμό με παράξενα παράθυρα όλων των διαστάσεων, με φαρδιά περιθώρια, φραγμένα σαν τα παράθυρα χαρεμιού με τις πολύπλοκες λεπτομέρειες που αρέσουν στους Τούρκους. Η πιο μεγάλη επιγραφή δείχνει το μέρος στο οποίο βρίσκεται το καφενείο του σταθμού (...). Ένας κόσμος νευρικός, ανήσυχος αλλά και αθόρυβος κυκλοφορεί προς όλες τις κατευθύνσεις. Οι αξιωματικοί, με τις γαλλικές στολές τους, καπνίζουν το πρώτο τους τσιγάρο. Παχουλές εβραιοπούλες ψάχνουν θέση στο τρένο που περιμένει. Πουθενά δεν βλέπει κανείς την προσπάθεια των Σέρβων να φανούν και να επιβληθούν, πράγμα που θα συνιστούσα ίσως και λιγάκι σ' εμάς, όπου ο καθένας, ιδίως στους σταθμούς, δεν σκέπτεται αρκετά ότι υπάρχουν άνθρωποι που μας βλέπουν και μας κρίνουν».

Η «καταθλιπτική» Θεσσαλονίκη του Μ. Καραγάτση

Δεν εμπνέει τα ίδια αισθήματα ο σταθμός της Θεσσαλονίκης του 1930 και όλη η πόλη άλλωστε στον λογοτέχνη Μ. Καραγάτση (1908-1960). Στο μυθιστόρημά του

Ο Μ. Καραγάτσης [ψευδώνυμο του Δημήτριου Ροδόπουλου, (1908-1960)] ήταν γιος του πρώτου διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη, στην οποία πέρασε μικρό μέρος της παιδικής ηλικίας του

Ο Γιούγκερμαν και τα στερνά του (κυκλοφόρησε το 1940) περιγράφει μια μίζερη, κακόγουστη και καταθλιπτική Θεσσαλονίκη.

Γράφει στον πρώτο τόμο:

«Ο σταθμός της Θεσσαλονίκης ήταν πνιγμένος στην υγρασία (...). Οι άνθρωποι που τρέχαν δίπλα στο σταματημένο τρένο είχαν σηκωμένους γιακάδες, καμπουριαστές πλάτες και αχνούς στα ρουθούνια.

Κακόμοιρε Καραμάνο, συλλογίστηκε. Δεν πρέπει να είναι διόλου ευχάριστη η Θεσσαλονίκη. Μια πολιτεία που 'χει το κλίμα του Βορρά και τη βιοτική οργάνωση της Ελλάδας. Εδώ η σκόνη θα είναι λάσπη, η βροχή θάνατος, τα σπίτια ψυγεία, τα καφενεία χωρίς κομφόρ, τα θέατρα δίχως θέρμανση και οι άνθρωποι χωρίς μάλλινα εσώρουχα (...)».

Και στον δεύτερο τόμο:

«Ο Βάσιας σκυμμένος στο παραθυράκι του αεροπλάνου έβλεπε στα πόδια του καταθλιπτικού βουνού (Χορτιάτης) τη Θεσσαλονίκη ξαπλωμένη σαν ένα μακρύ - μακρύ λευκό μισοφέγγαρο που έπεσε στην ακρογιαλιά (...). Έφτασαν στο Ντεπό. Από τις δύο μεριές του δρόμου βίλες αρκετά άσχημες και παραμελημένες. Που και που μίζερα μαγαζιά και κανένα σπάνιο καινούργιο σπίτι, πάντοτε κακόγουστο (...). Ο δρόμος ακολουθούσε τώρα τη θάλασσα. Από τη μεριά της στεριάς ήταν πλαισιωμένος με ψηλά καινούργια σπίτια σπάνιας ασχήμιας. (...) πήραν έναν λοξό δρόμο, την οδό Τσιμισκή, πλατύ, με καλή προοπτική, τριγυρισμένο κι αυτόν από παρόμοια αηδιαστικά οικοδομήματα.

-Δεν έχει αρχιτέκτονες εδώ; Ρώτησε ο Βάσιας.

-Ό,τι θέλεις έχει και καλλιτεχνική κίνηση ακόμα. Μόνο γούστο δεν έχει.

Βγήκαν από το ξενοδοχείο "Μεντιτεράνεαν" (...). Μπήκαν στο αυτοκίνητο και τράβηξαν για το εργοστάσιο. Πήραν τους βρόμικους εμπορικούς δρόμους που σφίγγουν το λιμάνι, προσπέρασαν το σταθμό και τράβηξαν κατά το Μπεξινάρ. Εκεί απλώνεται μια παραλία γυμνή και αρκετά βρόμικη, γεμάτη ακαθόριστα οικόπεδα, μπαξέδες που γίνονται σιγά σιγά οικόπεδα κι εργοστάσια (...). Μια θάλασσα βιομηχανικής παραλίας, οχετών και ψοφιμιών, θολή, παχύρρευστη και δυσώδης (...).

Οι ρυθμοί της τζαζ που έπαιζε στην ταράτσα του "Μεντιτεράνεαν" έφταναν ως την κάμαρα του Βάσια από τα ορθάνοιχτα παράθυρα. Ένα slow-fox, εξαιρετικά όμορφο.

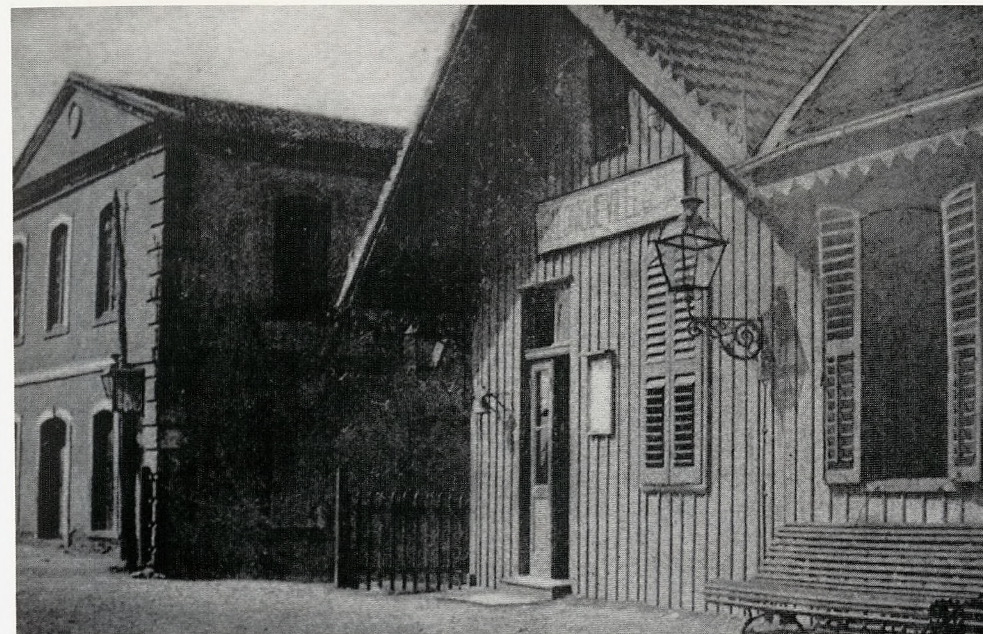
-Πώς το λένε αυτό το κομμάτι, ρώτησε το Μιχάλη (...).

-"Stormy weather", "Θυελλώδης καιρός" (...).

Η πολιτεία αυτή παρ' όλη την έκτασή της, είναι στο βάθος μια επαρχία σ' ό,τι μάλιστα αφορά το μεγαλοαστικό κόσμο της -δυσανάλογα ολιγάριθμο με τον πληθυσμό της».

Διατηρούσε άραγε ο Μ. Καραγάτσης αυτή την εικόνα απαξίωσης της πόλης όταν την επισκέφτηκε το 1936;

«Ο προικισμένος εκείνος συγγραφέας», γράφει ο Γ. Βαφόπουλος (*Σελίδες Αυτοβιογραφίας*, τ. Β΄ *Η Ανάσταση*, 1971), «είχε παλιούς δεσμούς με τη Θεσσαλονίκη, από τον καιρό που φοιτούσε στο Β΄ Γυμνάσιο απ' όπου είχα παλαιότερα αποφοιτήσει και εγώ (...). Όταν γνώρισα τον Καραγάτση το 1936 ήταν ένας ωραίος νέος άντρας, που δεν θα' χε περάσει τα είκοσι οκτώ του χρόνια. Είχε έρθει στη Θεσσαλονίκη, πιθανότατα για κάποια ατομική του υπόθεση, ίσως όμως και για να γνωρίσει τον "κύκλο των Μακεδονικών Ημερών". Συναντηθήκαμε ένα βράδυ οι δυο μας στο καφενείο του Λευκού Πύργου. Μου είχαν κάνει εντύπωση τα βαθιά αλλόκοτα γκρίζα μάτια του που φανέρωναν μια δαιμονική ψυχή που άγγιζε τον πυθμένα της κόλασης. Ωστόσο ήταν λεπτός, μετρημένος και σχεδόν σεμνός. Με ύφος "μπλαζέ" (...)».

Το καφενείο του σταθμού της πόλης (στον Βαρδάρη)

Η Θεσσαλονίκη της Σοφίας Βέμπο: Μεταξύ εξευρωπαϊσμού και λαϊκών ασμάτων

Η Σοφία Βέμπο αναζητά και βρίσκει στη Θεσσαλονίκη του 1933 το «πεπρωμένο» της:

«Τον Σεπτέμβριο του 1993» (γράφει ο Ανδρέας Μαμάης στο βιβλίο του *Σοφία Βέμπο. Η φωνή της Ελλάδας*, (2001) «η Σοφία Βέμπο πήρε την απόφαση να ταξιδέψει στη Θεσσαλονίκη, για να συναντήσει τον αδελφό της Τζώρτζη που είχε πάει να κανονίσει την εγγραφή του στο πανεπιστήμιο και να ψάξει για δουλειά. Ήταν σίγουρη πως η Θεσσαλονίκη, μεγάλη πόλη καθώς ήταν, θα είχε περισσότερες ευκαιρίες για δουλειά. Νωρίς το πρωί το καράβι "Κεφαλληνία" έπιασε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

Η Σοφία θα ξεκινούσε (να τραγουδά) στο πολυτελές ρεστοράν της Θεσσαλονίκης "Αστόρια Β" που βρισκόταν στην παραλιακή λεωφόρο Νίκης (...).

Η Θεσσαλονίκη που μόλις πριν από 20 χρόνια είχε απελευθερωθεί από τον τουρκικό ζυγό, προσπαθούσε απεγνωσμένα να εξευρωπαϊστεί, αποκηρύσσοντας μετά βδελυγμίας λαϊκά τραγούδια του στιλ "Αραμπάς περνά", τα οποία ωστόσο η Σοφία τραγουδούσε με την ψυχή της...».

Αθηναίοι προς Θεσσαλονικείς
Μια πρόταση του Μ. Ροδά

Αναζητώντας το «πνευματικό και καλλιτεχνικό» πρόσωπο της Θεσσαλονίκης του 1934, ο δημοσιογράφος του «Ελευθέρου Βήματος» Μιχ. Ροδάς αναφέρεται (27.12.1934) στην προστασία των βυζαντινών μνημείων, στην ανάγκη να αποκτήσει η πόλη δημοτικό θέατρο και στη χρησιμότητα ενός κύκλου διαλέξεων από διανοουμένους της Αθήνας, επισημαίνοντας ότι: «το ηθικό κέρδος θα ήταν μεγάλο όχι μονάχα για όσα θα έλεγαν οι κορυφαίοι των γραμμάτων "Προς Θεσσαλονικείς" αλλά και για όσα θα γράφουν στις εντυπώσεις των από τη μακεδονική πρωτεύουσα "Προς Αθηναίους" (...)».

Οι εντυπώσεις των Αθηναίων από τη Θεσσαλονίκη ως πρώτη ύλη και κινητήριο γρανάζι καλλιέργειας πνευματικού πολιτισμού στην πόλη.

Ο καινούργιος αέρας της Θεσσαλονίκης του Ν. Γιοκαρίνη

Ανιχνεύοντας τη «μορφή», τη σύγχρονη φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης του 1935 ο δημοσιογράφος του «Ελευθέρου Βήματος» Ν. Γιοκαρίνης επισκέπτεται την πόλη και βασισμένος στη διεισδυτική προσωπική του ματιά, διατυπώνει σε γλαφυρό ύφος ορισμένες ενδιαφέρουσες επισημάνσεις. Δεν πρέπει πάντως να ξεχνάμε τα πολιτικά συμφραζόμενα του κειμένου που δημοσιεύεται (και γράφεται;) στις 26.10.1935, ενώ στο πολιτικό σύστημα της χώρας έχουν έρθει «τα πάνω κάτω» μετά το μοιραίο βενιζελικό κίνημα στις 1.3.1935, την ανατροπή του συνταγματικού πλαισίου και τη μοναρχική παλινόρθωση.

«...Η Θεσσαλονίκη που ελευθερώσαμε πριν από 23 χρόνια δεν έχει μεγάλη σχέση με τη σημερινή καμαρωτή πρωτεύουσα της Μακεδονίας, τη μεγάλη πολιτεία που είναι ωσάν η μορφή της Ελλάδας, η γυρισμένη προς την αύραν της Ευρώπης. Πόση εργασία έγινε σ' αυτό το σύντομο χρόνο για να αλλάξει η όψη της πολιτείας. Άνθρωποι, ιδέες, γεγονότα, ωσάν αληθινή κοσμογονία και επάνω από τα άλλα και η φωτιά έκαναν τη Θεσσαλονίκη να είναι η πρώτη και η μόνη πολιτεία της Ελλάδος που έχει κοσμοπολίτικο χαρακτήρα και να είναι ωσάν συνδετικός κρίκος της Ευρώπης με την Ανατολή. Έτσι είδα πάντα τη Θεσσαλονίκη. Μου άρεσε πάντα η Θεσσαλονίκη. Αυτή η διάθεσή της να ξεφύγει από την κοινή ζωή της άλλης Ελλάδος, να αποκτήσει και να διατηρήσει αυτό το καινούργιο αίσθημα της προόδου και του συγχρονισμού. Και τα κατάφερε η Θεσσαλονίκη να ξεχωρίζει από όλες τις πολιτείες της Ελλάδος, ωσάν καινούριο φύτρο, δροσερό και τρυφερό επάνω στον γέρικο κορμό του έθνους μας.

Έχει δικό της τύπο αυτή η πόλις (...). Έχει ομορφιές που δεν κρύβονται (...). Πολύ κακό έγινε στη Θεσσαλονίκη από αρχιτεκτονικής απόψεως. Αλλά έτσι που εξελίχθη αυτή η πολιτεία, σε πληθυσμό και σε κίνηση, αυτό το ανακάτωμα των ρυθμών άρχισε να ταιριάζει με τη ζωή της και της εδημιούργησε δική της ατμόσφαιρα, έναν αέρα καινούριο και ιδιότροπο.

Έχουν και οι άνθρωποι αλλιώτικη έκφραση στη Θεσσαλονίκη. Σαν να έχουν ξεφύγει από την ελληνική κοινοτυπία και να το επιζητούν (...). Έχει τη χάρη της

Διασταύρωση Τσιμισκή και Βενιζέλου. Το τραμ μπαίνει στην οδό Αγίου Μηνά (παλαιά Τσιμισκή)

αυτή η χειραφέτησις, αυτός ο έντονος ευρωπαϊσμός (...). Κοιτάμε τις Θεσσαλονικιές με περίεργα βλέμματα να ανακαλύψουμε αυτό το κάτι που τις ξεχωρίζει από τις πρωτευουσιάνες (...). Έχουν το μισό από Ευρωπαία και το άλλο μισό από την Ανατολίτισσα (...). Η μορφή των κατοίκων μια ποικιλία εκφράσεων που αρχίζει από το ύφος του πρώτου κατακτητού και φτάνει ως την βυζαντινή συστολή του καλόγηρου. Αυτή είναι η μορφή της Θεσσαλονίκης, μορφή συνθετική των ελληνικών εποχών, ανάμεσα στην ιστορία του τόπου».

Η λασπουριά του Βαρδάρη στη Θεσσαλονίκη του '33

«Θα κατέβαιναν -το Μάρτη του '33- στη Σαλονίκη με τη σούστα ο Μάρκος με τον μεγάλο του, τον Ηλία (...). Μετά τη λαχαναγορά άφησαν την σούστα με την φοράδα πίσω από τη Ραμόνα, σ' ένα φαναρτζή, φίλο του Μάρκου από τα παλιά (...). Περπάτησαν όλη την οδό Γιαννιτσών με τα ζωεμπορικά και τα πατσατζίδικα, βγήκαν στον Βαρδάρη που ήταν κι αυτός γεμάτος λασπουριά από τις τελευταίες βροχές και πήραν την Εγνατία με τις βιτρίνες και έκαναν για λίγο τους αργόσχολους (...). Πέρασαν απ' του Ζωγράφου, ψώνισαν κι ύστερα βιαστικά τράβηξαν πάλι για τη Ραμόνα για να πάρουν την σούστα να φύγουν. Η βροχή τους βρήκε πάνω από το Μπες Τσινάρ, μετά το εργοστάσιο του Φιξ (...)». (Ισ. Ζουργός, *Στη σκιά της πεταλούδας-Μυθιστόρημα για έναν αγώνα*, 2002, σ. 127)

Οι εξαιρετικές δημιουργικές δυνατότητες της Θεσσαλονίκης του Γ. Θεοτοκά

Ο επιφανής πεζογράφος και δημοσιογράφος Γ. Θεοτοκάς (1905-1966) δημοσιοποιεί με καθυστέρηση τριών ετών τις εντυπώσεις του, που διαθέτουν διαχρονική εμβέλεια, από την επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη το 1935: «Μακεδονία», 30 Ο-

κτωβρίου 1938, απάντηση σε έρευνα υπό τον τίτλο «Επί τη εικοστή έκτη επετείω της απελευθερώσεως. Οι εκλεκτότεροι διανοούμενοι των Αθηνών διά την ελεύθερη πλέον Θεσσαλονίκη μας»:

«Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι από την ένωση των εντοπίων Μακεδόνων και της μεγάλης προσφυγικής μάζας και την αξιοποίηση των βορείων επαρχιών θα διαμορφωθεί τελικά μια κοινωνία με εξαιρετικές δημιουργικές δυνατότητες που ίσως δώσει την κατεύθυνση σ' ολόκληρη την ελληνική ζωή. Πάντως ένα πολύ μεγάλο μέρος του μέλλοντός μας θα εξαρτηθεί από εκεί. Όλα αυτά θα έπρεπε να μελετηθούν κατά βάθος και πλάτος, δεν ξέρω όμως να έγιναν ως σήμερα οι σχετικές εργασίες. Οι διανοούμενοι της Θεσσαλονίκης έχουν πολλήν δουλειά να κάνουν. Δεν είναι μικρό ζήτημα η μελέτη και η καθοδήγηση μιας κοινωνίας που αυτή τη στιγμή δημιουργείται (...). Σχηματίζεται εκεί κάτι καινούριο, δυνατό και σοβαρό (...)».

Η Θεσσαλονίκη του 1937 αφήνει αδιάφορο τον Γ. Σεφέρη

Η Θεσσαλονίκη του 1937 δεν θα συγκινήσει τον κορυφαίο ποιητή μας Γ. Σεφέρη (1900-1971). Είναι 37 χρόνων αλλά προφανώς έχει τότε σε πολλά άλλα τον νου και την καρδιά του: Γράφει στο ημερολόγιό του: (*Μέρες*, Γ΄, 1934-1940)

«Σάββατο, 19 Ιουνίου 1937, Θεσσαλονίκη. Σ' ένα καφενείο του μουράγιου περιμένοντας να περάσει η ώρα. Δύο κοριτσάκια:

-Μπα, φουρτούνα που έχει η θάλασσα

-Τι μας μέλλει εμάς;

2.30 μ.μ. Περπατώ ανάμεσα στο Λευκό Πύργο και στα πρακτορεία. Καΐκια λιγοστά φυτρώνουν. Παράξενα αναίσθητος μπροστά στη θάλασσα».

Ο Ζ.Π. Σαρτρ σ' ένα «υπέροχο» ξενοδοχείο της Θεσσαλονίκης

Και ο Ζαν Πωλ Σαρτρ στη Θεσσαλονίκη του 1937! Γράφει από το ξενοδοχείο. (Το παράθεμα αντλήθηκε από το βιβλίο *Σελίδες για την Ελλάδα του 20ού αιώνα. Κείμενα Γάλλων ταξιδιωτών*. Επιμ. Π. Μουλάς-Β. Μέντζου, 1995).

«Ritz Hotel», Θεσσαλονίκη, 28 Αυγούστου 1937

Αγαπητή μου μικρή σφαίρα (...). Βρισκόμαστε λοιπόν στη Θεσσαλονίκη σ' ένα υπέροχο ξενοδοχείο κι έχουμε στην τσέπη μας 50 δραχμές. Μας αρέσει πολύ η Θεσσαλονίκη. Θα σας μιλήσω γι' αυτήν στην κατάλληλη ώρα (...). Σας γράφω από το μεγάλο σαλόνι του ξενοδοχείου, μιαν απέραντη αίθουσα στον πρώτο όροφο του κτιρίου με εφτά μπαλκονόπορτες που όλα τα παραθυρόφυλλά τους είναι κλειστά. Έχω ωστόσο μισανοίξει μια γρίλια για να μπαίνει λίγο φως και βλέπω στ' αριστερά μου μόνο ένα κομμάτι θάλασσας αστραφτερής και εκτυφλωτικής από τον ήλιο (...)».

Η «πλούσια» Θεσσαλονίκη του Μ. Βαμβακάρη

Δύο από τους πιο σημαντικούς συνθέτες του λαϊκού μας τραγουδιού φτάνουν στη Θεσσαλονίκη το 1936-1937 και βιώνουν με τον δικό τους τρόπο τη ζωή της πόλης και τους ανθρώπους της.

Πλατεία Αριστοτέλους. Τα οικόπεδα της ανατολικής πλευράς δεν έχουν κτισθεί (τέλη δεκαετίας 1920)

«Η Θεσσαλονίκη» -γράφει ο Μάρκος Βαμβακάρης (1905-1972) στην *Αυτοβιογραφία* του (1978)- «μ' άρεσε πολύ. Ωραία πόλη (...). Η αγορά της Σαλονίκης μου 'κανε εντύπωση. Δεν έχει μόνο μια αγορά. Έχει τρεις-τέσσερις αγορές η Θεσσαλονίκη. Τι να σας πω, μου 'κανε μεγάλη εντύπωση τα πράγματα τα πολλά που έβλεπα. Τι ψάρια, τι κρέατα, τι όσπρια, τι λαχανικά. Εκοίταζα που κατεβαίνανε από τα άλλα μέρη απόξω από τα πέριξ της Σαλονίκης, τα κάρα γεμάτα, πάντα κάργα (...). Ό,τι ήθελες να ψωνίσεις το 'βρισκες. Μεγάλα νταραβέρια και ωραία πράγματα. Από είδη ρουχισμού και τι δεν έβλεπα εκεί στην αγορά και μ' άρεζε. Κόσμος, φτωχόκοσμος έτρεχε ντυμένος καλά. Και οι γυναίκες προπαντός πολύ σικ. Πολύ εντυπωσιακοί και οι άνδρες. Δηλαδή πλούσια χώρα. Σαν να ήμουν στην Ευρώπη, αν και δεν έχω πάει ακόμη (...)». (Βλ. τον στίχο του σχετικού τραγουδιού του Μ.Β.: «Ωραία την επέρασα μες τη Θεσσαλονίκη»).

Η φτώχεια της Θεσσαλονίκης του Γ. Μητσάκη

«Φτάνω στη Θεσσαλονίκη με το πλοίο "Κέρκυρα"» - γράφει ο Γ. Μητσάκης (1927-1993) στην *Αυτοβιογραφία* του (1995). «Εδώ να δεις πείνα, ταλαιπωρία και φτώχεια. Δεν ήξερα κανέναν. Δεν είχα πού να μείνω. Έπαιζα λίγο μπουζουκάκι και μάζευα κανένα δίφραγκο και πήγαινα στο καφενείο. Στο τραπέζι μ' έπαιρνε ο ύπνος. Όταν έκλεινε το καφενείο, φώναζε ο καφετζής "πιτσιρικά ξύπνα. Πρέπει να κλείσουμε". Κοιμόμουνα στο καφενείο γιατί δεν είχα πού να κοιμηθώ.

Στη Θεσσαλονίκη που έχει και υγρασία, γνώρισα τον Χατζηχρήστο, τον Απόστολο και κάποιον ενωμοτάρχη της χωροφυλακής ονόματι Κωστόπουλο (...). Με λυπήθηκε και μου 'δωσε τη διεύθυνση ενός ξενοδοχείου. Πες στον ξενοδόχο ότι σε στέλνω εγώ. Επιτέλους θα αποκτούσα μια δική μου γωνιά να ξεκουράζομαι.

Και μη φανταστείς δωμάτιο, όχι τέτοιες πολυτέλειες. Κάτω από τη σκάλα ένα ράντζο, αλλά για μένα ήταν "Χίλτον" αυτό (...)».

Ο Αλ. Σακελλάριος «γνωρίζει» τη Θεσσαλονίκη κλεισμένος στο Μεντιτεράνεαν

Ο δημοφιλής θεατρικός συγγραφέας και σκηνοθέτης Αλέκος Σακελλάριος (1913-1991) «γνωρίζει» για πρώτη φορά τη Θεσσαλονίκη το 1937 (ή 1938;) γράφοντας, κλεισμένος σ' ένα δωμάτιο ξενοδοχείου επί μια εβδομάδα μια καινούρια επιθεώρηση:

«... Στο σιδηροδρομικό σταθμό της Θεσσαλονίκης με περίμενε ο θεατρικός επιχειρηματίας του θερινού θεάτρου "Ηλύσια" (στην πλατεία Αριστοτέλους) όπου έπαιζε ο μεγάλος επιθεωρησιακός θίασος του Παρασκευά Οικονόμου (...), με πήρε και με πήγε στο πολυτελέστατο ξενοδοχείο "Μεντιτεράνεαν" (...). Κλείστηκα στο δωμάτιο του ξενοδοχείου και άρχισα να γράφω την καινούργια επιθεώρηση "Γαρδένια" που έκανε μια ωραία πρεμιέρα...».

Η Θεσσαλονίκη των ηθοποιών του «Βασιλικού θιάσου»

Ποιες εντυπώσεις και αισθήματα γέννησε η Θεσσαλονίκη τον Ιούνιο του 1938 στους εκλεκτούς ηθοποιούς του «Βασιλικού θιάσου» που έφτασαν στο λιμάνι της πόλης με το ατμόπλοιο «Κεφαλληνία»;

Διαβάζουμε στο εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο του Γ. Μπαστιά: *Κωστής Μπαστιάς. Δημοσιογραφία. Θέατρο. Λογοτεχνία* (2005).

«... Ο θίασος του Βασιλικού: Μπαστιάς, Ροντήρης, Μουζενίδης, Λιδωρίκης, Βεάκης, Μινωτής, Παξινού, Παπαδάκη, Μανωλίδου, Κατράκης, Κωστόπουλος κ.ά. θα παρέμεναν έναν ολόκληρο μήνα στη Θεσσαλονίκη για να ανεβάσουν Άμλετ, Σαίξπηρ, Γκόγκολ και από ελληνικό ρεπερτόριο Παλαμά, Ξενόπουλο, Μπόγρη και Ρώμα -πενήντα παραστάσεις σε τριάντα μέρες. Όπως έγραψε η "Βραδυνή": "Εκεί που δεν είχε η Θεσσαλονίκη ούτε περιοδεύοντα θιάσον και μόλις τολμούσε να ελπίσει ότι θα έβλεπε καμία οπερέττα της προκοπής, πληροφορείται σήμερον, χωρίς ακόμα να μπορεί να το πιστεύσει, ότι θα έχουμε εδώ για 50 παραστάσεις το Βασιλικό θέατρο"».

Η Θεσσαλονίκη του Γρ. Ξενόπουλου

Ο Γρ. Ξενόπουλος (1868-1951) επισκέπτεται τη Θεσσαλονίκη το 1938 με την ευκαιρία του ανεβάσματος του έργου του: «Ποπολάρος» από τον θίασο της Κατερίνας. Ο σημαντικός θεατρικός συγγραφέας, πεζογράφος και κριτικός, δεν μετέφερε στο χαρτί την αίσθησή του από την πόλη και τη συγκίνησή του από την υποδοχή που του επιφύλαξαν οι άνθρωποί της. Έμμεση αλλά χρήσιμη μαρτυρία για την συνάντηση Ξενόπουλου-Θεσσαλονίκης αντλείται πάλι από τις *Σελίδες Αυτοβιογραφίας* του Γ. Βαφόπουλου (τ. Β΄ *Η Ανάσταση*, σ. 95).

«Ήταν πολύ θερμές οι εκδηλώσεις του κοινού προς το γέρο συγγραφέα. Παρακολούθησα την παράσταση μαζί με τον Ξενόπουλο από το ακραίο θεωρείο του θεάτρου "Παλλάς" κι έβλεπα τη συγκίνηση στο πρόσωπο του συγγραφέα καθώς ο κόσμος χειροκροτούσε στο φινάλε της κάθε πράξης (...). Η συγκίνηση του Ξενόπουλου είχε κορυφωθεί όταν τον κάλεσαν πάνω στη σκηνή (...). Όταν προχώρησε στο κέντρο της σκηνής, κρατώντας στο χέρι το μαύρο μελόν καπέλλο και το λεπτό του μπαστούνι παρ' όλη την προσπάθειά του να αυτοκυριαρχηθεί δεν κατάφερε παρά να προφέρει, ήρεμα όμως και σταθερά, μονάχα τη φράση: "Δεν έχω να σας πω, παρά ένα μεγάλο, πολύ μεγάλο ευχαριστώ".

Την άλλη μέρα τον συνόδεψα πάλι στο πανεπιστήμιο, όπου προσκαλεσμένος από τη Σύγκλητο, μίλησε στο μεγάλο αμφιθέατρο για το έργο του Καβάφη. Διάβασε την ομιλία του καθισμένος στη μεγάλη έδρα, με εκείνο το σιγανό, σταθερό και βαρύ τόνο της φωνής του που για την περίσταση τουλάχιστον εκείνη, θα τον έλεγα τελετουργικό. Κι εδώ οι εκδηλώσεις των φοιτητών και του άλλου κόσμου ήσαν θερμές. Την ώρα που πήγαινε στο πανεπιστήμιο κι όταν έφευγε, οι νέοι συγκεντρωμένοι στο πεζοδρόμιο τον χειροκροτούσαν».

Η Θεσσαλονίκη του Β. Τσιτσάνη

Για τον Βασίλη Τσιτσάνη (1915-1984) η Θεσσαλονίκη που γνωρίζει το 1938 ταυτίζεται σχεδόν με το «Τάγμα Τηλεγραφητών».

Στις 3 Απριλίου του 1938 περνά την πύλη του στρατοπέδου που έμελλε να συνδεθεί με τα πρώτα καλλιτεχνικά του βήματα και με την αφετηρία της ζωής του και να γίνει έτσι ένα από τα τραγούδια του που τόσο πολύ αγαπήθηκαν.

[«Πέντε μήνες βρίσκομαι μες στη Θεσσαλονίκη στο τάγμα τηλεγραφητών εκεί που μου ανήκει...»].

Ωστόσο ο Β. Τσιτσάνης θα «ανακαλύψει» σύντομα και την πόλη έξω από το «Τάγμα Τηλεγραφητών». «Σε μικρό χρονικό διάστημα» -γράφει ο Σ. Αλεξίου (*Ο ξακουστός Τσιτσάνης*, 2003) «Ο Τσιτσάνης κατατοπίστηκε στα της Θεσσαλονίκης και με τον Τσανάκα ψιλοέπαιζαν σε κάποια ταβερνάκια στην αρχή για την πλάκα τους μετά για ό,τι προκύψει και αργότερα μ' ό,τι "χαρτούρα" έπεφτε και με κάποια ποσοστά. Πολλά είναι τα ταβερνάκια που οι μαρτυρίες λένε ότι πέρασε από εκεί ο Τσιτσάνης όπως το "Κέρκυρα" στην οδό Ειρήνης, του "Καρδάρα", του "Μακρίδη", το "Σιντριβάνι" που ήταν απέναντι από την Ασφάλεια Θεσσαλονίκης και άλλα (...). Ο Τσιτσάνης ή θα είναι σκοπός στην πύλη ή τιμωρημένος στο πειθαρχείο γράφοντας τραγούδια. Η ζωή του κυλάει σε πολύ έντονο ρυθμό, νυχτερινός ταξιδιώτης με το τρένο της γραμμής Θεσσαλονίκη-Αθήνα για τις ανάγκες των τραγουδιών του».

(...) «Κατέβηκα μια μέρα» -θυμάται ο Β. Τσιτσάνης- «στο δισκάδικο του Παυλίδη στην Εγνατία και παρατηρούσα τον κόσμο που έμπαινε στο μαγαζί. Όλοι βγαίναν με την "Αρχόντισσα" στο χέρι (...)». Πρόκειται για ένα από τα πιο σημαντικά και λαοφιλή λαϊκά τραγούδια που ο Β. Τσιτσάνης έγραψε στη Θεσσαλονίκη του 1938 μέσα στο πειθαρχείο του Τάγματος Τηλεγραφητών.

Η Θεσσαλονίκη του Αρ. Βαζούρα: «Εξαιρετικός τόπος διαμονής με ξενόφερτους υπαλλήλους»

Άφησα για το τέλος τις αναμνήσεις του Αριστοτέλη Βαζούρα, που έρχεται ως αντιεισαγγελέας πρωτοδικών στη Θεσσαλονίκη τον Σεπτέμβριο του 1935. Δεν πρό-

κειται μόνο για την πιο εκτενή μαρτυρία που έχουμε για την πόλη και τη νοοτροπία του πληθυσμού της εκείνης της εποχής. Οι αποκαλυπτικές εντυπώσεις του, δημοσιευμένες σε ύφος γλαφυρό («Το Βήμα» 20.6.1976-1.7.1976 βλ. και το σχετικό κεφάλαιο που του αφιέρωσα στο βιβλίο μου *Η Θεσσαλονίκη στις συμπληγάδες του 20ού αιώνα* (2005), σ. 218 επ.) αποτελούν πολύτιμη πηγή για τη διερεύνηση της καθοριστικής αυτής περιόδου αλλά και γενικότερα του σύγχρονου ιστορικού υπόβαθρου της Θεσσαλονίκης.

«Αρχές Σεπτεμβρίου της πολυτάραχης εκείνης χρονιάς του 1935» -αφηγείται ο Α. Βαζούρας- «αναλαμβάνω υπηρεσία στη Θεσσαλονίκη. Νεοδιόριστος αντιεισαγγελέας πρωτοδικών (...). Η Θεσσαλονίκη την ειρηνική εκείνη εποχή, καθώς συνδύαζε τις ευκολίες της μεγαλουπόλεως με τα καλά της επαρχίας, ήταν ένας τόπος διαμονής πραγματικά εξαιρετικός.

Ντόπιος και προσφυγικός ελληνικός πληθυσμός, το διαπιστώνεις αμέσως, παρουσιάζει μια έκδηλη διαφορά από την παλιά Ελλάδα. Πρώτα πρώτα δεν κυνηγάει καθόλου ο κόσμος αυτός τις δημόσιες θέσεις· ξέροντας να δουλεύει και μόνο να δουλεύει -και στην ύπαιθρο και στις πόλεις- μα να ζήσει, τόσο εκεί που ο τόπος αποδίδει και βοηθάει σε μια σχετική επάρκεια, όσο κι εκεί που είναι άγονος, δεν νιώθει καν τι θα πει κυνηγητό του προϋπολογισμού. Έπειτα δεν έχει συνηθίσει ακόμα την πολιτική συναλλαγή, το ατομικό κομματικό ρουσφέτι, την κομπίνα και τη λοβιτούρα των κρατικών ευνοιών. Το να ξοφλάει το γιατρό του ή το δικηγόρο του με την ψήφο του ή το να πουλιέται στις εκλογές για το ψητό κεφάλι μιας γίδας ή για ένα πεντακοσάρικο, δεν τόχει συνηθίσει ακόμα.

Εξάλλου απέναντι των κρατικών αρχών, θέλεις γιατί ήταν έτσι από πριν μαθημένος, θέλεις γιατί μετά τα τόσα παθήματά του απ' το μαχαίρι του βουλγαρικού μεγαλοϊδεατισμού ή του τούρκικου σωβινισμού, του αρέσει, συνειδητά ή αισθηματικά, να βλέπει στις ελληνικές αρχές τη φιλική θαλπωρή, εμφανίζει ο πληθυσμός αυτός μια νομιμοφροσύνη, υπακοή, πειθαρχικότητα, που αποτελεί για τον κάθε υπάλληλο που ξέρει απ' το ζοριλίκι των παλιών επαρχιών, σωστή έκπληξη. Επίσης ο κουτσαβακισμός, καθώς και η μηχανορραφία, οι δικολαβίστικες «μπηχτές», το κακόβουλο «δούλεμα» είναι πράγματα σχεδόν άγνωστα.

Παράλληλα ο βαθμός της εγκληματικότητος είναι εδώ από τους χαμηλότερους μέσα στην Ελλάδα. Κι από αυτά τα λιγοστά κατ' αναλογίαν αδικήματα που παρουσιάζει η περιφέρεια, ένα μεγάλο μέρος οφείλεται στους εγκατεστημένους ή περαστικούς από δω παλιοελλαδίτες. Ειδικότερα στα αδικήματα της απάτης, όσον αφορά την πόλη της Θεσσαλονίκης με το σύμμεικτο πληθυσμό της, τον πρώτο λόγο έχουν κι εδώ -όπως άλλωστε και στις άλλες μεγαλουπόλεις της Ελλάδος, σύμφωνα με τις στατιστικές- οι Πελοποννήσιοι. Το βασικό όμως κοντά σ' όλα αυτά, είναι ότι οι λέξεις «πατρίς», «έθνος», «ασφάλεια συνόρων», «εξωτερική πολιτική», δεν έχουν καθόλου εδώ πάνω, στο στόμα και στη σκέψη του πληθυσμού, στην ατμόσφαιρα γενικά που ζει κανείς, τη μακάρια θεωρητικότητα αφηρημένων εννοιών που τις συνέπειές της και τους αντικτύπους τους να τα αισθάνεται κανείς σαν κάτι το πολύ μακρινό απ' αυτόν. Εδώ είναι λέξη με νόημα ζωντανό, που σημαίνει -σπίτι, φα-

Παραλία, περί το 1950

μελιά, περιουσία, δουλειά, προκοπή, ατομικές ελευθερίες, αξιοπρέπεια του ανθρωπίνου "εγώ", ζωή ακόμα. Η ανάμνηση του τούρκικου δεσποτισμού και του Κεμαλικού για τους πρόσφυγες, του βουλγαρικού απολυταρχισμού και του κομιτατζίδικου μαχαιριού για τους ντόπιους, τα προηγούμενα των βουλγαρικών εισβολών για όλους μαζί, καθώς και η γειτνίαση των συνόρων με όλο το βάρος που κρύβει μέσα της υπέρ, από μια τέτοια ιστορία αυτή η λέξη "σύνορα" δίνουν στις έννοιες εκείνες και σε κάθε τι που συνδέεται με την έννοια του "έθνους", μια σοβαρότητα, μια ιερότητα μπορεί να πει κανείς, που δεν σου επιτρέπει να τις πιάνεις στο στόμα σου έτσι εύκολα εύκολα, όπως θα πιπίλιζες μια καραμέλα.

Όταν έζησα με τον κόσμο αυτό και μέσα στην ατμόσφαιρα αυτή, τότε τώνιωσα και κάθε φορά που γύριζα από την Αθήνα στη Θεσσαλονίκη τώνιωθα ακόμα καλύτερα, περνώντας με το τρένο τα παλιά σύνορα λίγο πιο πάνω από τον Πηνειό: ο αέρας είναι αληθινά αλλιώτικος από εκεί κι επάνω η πολιτική σκέψη πολύ πιο σοβαρή και πιο ευαίσθητη.

Μια πρώτη ιδέα μάλιστα μ' ένα πολύ χτυπητό παράδειγμα, την παίρνεις από την ίδια κιόλας στιγμή που θα βγεις -αν έρχεσαι με βαπόρι- στη Θεσσαλονίκη και θα αντικρίσεις την προκυμαία της. Μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917 που κατέστρεψε την κεντρική πόλη, το σχέδιο της ανοικοδομήσεως που έγινε επί υπουργού της Συγκοινωνίας Παπαναστασίου, προέβλεπε μια προκυμαία μεγάλη, φαρδιά, ανάλογη με την πόλη, το λιμάνι της και το μέλλον της στα 1921. Μετά την κυβερνητική αλλαγή της 1ης Νοεμβρίου, τροποποιήθηκε το σχέδιο αυτό χάριν μερικών πλουσίων που είχαν οικόπεδα στην παραλία, και η προκυμαία της μεγαλουπόλεως χαραμίσθηκε ανεπανόρθωτα: έγινε τόσο στενή ώστε σου θυμίζει τις προκυμαίες χωριών όπως το Κατάκωλο κι η Ερατεινή. Με άλλους δε μικρολιμένες, όπως π.χ. η Ιτέα, δε χωράει πια ούτε σύγκριση».

Η Θεσσαλονίκη και η αναζήτηση του παρελθόντος της

Η αναζήτηση του παρελθόντος της Θεσσαλονίκης απασχόλησε ελάχιστα τους περιηγητές που την επισκέφθηκαν κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Ο εβραίος έμπορος Βενιαμίν της Τουδέλης[1] που πέρασε από την πόλη το 1159 περιορίζεται να αναφέρει στο οδοιπορικό του ότι η Θεσσαλονίκη είναι μια μεγάλη παραλιακή πολιτεία που κτίστηκε από τον Σέλευκο και τόπος κατοικίας 500 περίπου Εβραίων που ζούσαν από το εμπόριο του μεταξιού.

Πολύ αργότερα (1405) ο ρώσος μοναχός Ιγνάτιος από το Σμολένσκ[2] καταγράφει συνοπτικά στο οδοιπορικό τους ναούς και τις μονές της Θεσσαλονίκης που επισκέφθηκε (Άγιος Δημήτριος, Αγία Θεοδώρα, Μ. Βλατάδων, Ισαάκ, Λατόμου, Ακαπνίου, Νέα Μονή, Φιλοκάλου, Μετόχιον Χορταΐτου, Πρόδρομος, Παντοδύναμος, Γοργοεπήκοος και τους καθολικούς ναούς της Αγίας Σοφίας, Αχειροποιήτου και Αγίων Ασωμάτων). Ο επίσης ρώσος διάκονος Ζώσιμος[3] που πέρασε από την πόλη το 1419 είναι πιο αναλυτικός, καθώς δίνει λεπτομέρειες για το προσκύνημα του τάφου του Αγίου Δημητρίου και της Αγίας Θεοδώρας, από το αριστερό πόδι της οποίας αναβλύζει το μύρο και γεμίζει το αγγείο που βρίσκεται δίπλα. Μας πληροφορεί ακόμη ότι κάθε τόσο αλλάζουν τα φορέματά της αγίας, που είναι εμποτισμένα με άγιο μύρο. Οι χριστιανοί τα μοιράζονται σαν ευλογία και ύστερα της φορούν καινούργια ρούχα. «Βλέποντάς την αγία ξαπλωμένη νομίζεις ότι είναι ζωντανή», γράφει.

Τα οδοιπορικά αυτά μολονότι δίνουν περιορισμένα στοιχεία, παρέχουν ωστόσο σημαντικές πληροφορίες για τους υφιστάμενους στη Θεσσαλονίκη ναούς και μονές κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Τον 15ο αιώνα και συγκεκριμένα το 1431 επισκέπτεται τη Θεσσαλονίκη ο Κυριάκος Αγκωνίτης[4] που δίνει μια πολύ συνοπτική περιγραφή της πόλης, την οποία ωστόσο χαρακτηρίζει nobilissima, amplissima και delubrum του μάρτυρα Δημητρίου τροπαιοφόρου. Το 1470 ο Ιταλός Giovani Maria Degli Angiolello[5] αναφέρει πως η πόλη είναι καλά τειχισμένη και καταγράφει συνοπτικά τις εντυπώσεις του για τους λειτουργούντες ναούς, αναφερόμενος ιδιαίτερα στον Άγιο Δημήτριο, που φαίνεται ότι τον εντυπωσίασε.

Σχεδιαστική απεικόνιση της Ροτόντας κατά τον 19ο αιώνα

Τον 16ο αιώνα με τη στροφή των Ευρωπαίων προς τις κλασικές σπουδές, άρχισε, μαζί με την επέκταση του εμπορίου με την Ανατολή, να εκδηλώνεται και το ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες. Πρώτοι οι Άγγλοι απέκτησαν επιρροή στην Κωνσταντινούπολη δημιουργώντας την Εταιρεία της Ανατολής κι εξασφάλισαν προνόμια και μέτρα προστασίας για τους ταξιδιώτες τους, χωρίς να ασχοληθούν όμως με τη Θεσσαλονίκη.

Το ενδιαφέρον των ξένων για την πόλη αρχίζει να εκδηλώνεται περισσότερο από τον 17ο αιώνα. Την εποχή αυτήν η Θεσσαλονίκη αναβαθμίζεται λόγω της ανάπτυξης του εμπορίου με την Ανατολή, όπως φαίνεται και από τις επιστολές των γάλλων προξένων[6]. Από το λιμάνι της εξάγεται μαλλί, κερί, μετάξι, ζαφορά (κρόκος), σχοινιά και πυρίτιδα και εισάγονται υφάσματα, μόλυβδος, κασσίτερος, πιπέρι, μπαχαρικά. Το 1665 ο καπουτσίνος ιερέας Robert De Dreux[7] επισκέπτεται τη Θεσσαλονίκη ως συνοδός του προξένου Le Haye-Vantelet και τη χαρακτηρίζει από τις πιο ωραίες και ονομαστές πόλεις της Μακεδονίας και όλης της Ελλάδας. Εντυπωσιάζεται ιδιαίτερα από τον Άγιο Δημήτριο και τη Μονή της Αγίας Θεοδώρας, όπου βλέπει το λείψανό της.

Η περιοχή του ναού του Αγίου Δημητρίου πριν από την πυρκαγιά του 1917. Λήψη από τη νότια όψη

Το 1667 ο οθωμανός έμπορος Εβλιγιά Τσελεμπή[8] περιγράφει τα τείχη και τα τεμένη της πόλης, με ιδιαίτερη μνεία στη μολυβοσκέπαστη Αγία Σοφία, την Αχειροποίητο (Εσκί Τζουμά), τη Ροτόντα (τέμενος Σουλεϊμάν Χορτάτζ), τον Άγιο Δημήτριο (Κασιμιέ τζαμί), τον Άγιο Παντελεήμονα (Ισαακιέ τζαμί) και τον ναό του Προφήτη Ηλία (Εσκί Σαράι τζαμί). Αναφέρεται επίσης στα τεμένη Αλατζά, Σουλεϊμάν, Ικί λουλέ τζαμί, Χαμζά Μπέη, Ακτσέ τζαμί, Μπουρμαλί τζαμί, τον μεβλεβιχανέ, τα ιμαρέτια και τα οθωμανικά προσκυνήματα, προσπαθώντας να καταγράψει τα ιδιαίτερα στοιχεία κάθε μνημείου.

Το 1669 ο Sieur De la Croix[9] αναφέρεται στη γεωγραφική θέση της πόλης στον μυχό του Θερμαϊκού, στον ορθόδοξο επίσκοπο, στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, που λειτουργούσε ως μητροπολιτικός ναός στη θέση του σημερινού ναού του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, στο μοναστήρι της Αγίας Θεοδώρας, που ήταν ακόμη ακμαίο, και σε άλλες δύο γυναικείες μονές, της Παναγίας και της Αγίας Legousse, που ίσως ταυτίζεται με τη χαμένη σήμερα εκκλησία της Ελεούσας. Επίσης στον Άγιο Δημήτριο και σε έναν ναό του Αγίου Γαβριήλ με μεγάλο θόλο, που ταυτίζεται αναμφίβολα με τη Ροτόντα. Μας πληροφορεί επίσης ότι την εποχή αυτήν η πόλη διέθετε 30 συναγωγές με σημαντικότερες της Καστίλλης, της Πορτογαλίας και της Ιταλίας και ότι κατοικείτο από 10.000 Τούρκους, 40.00 ΄Ελληνες και 22.000 Εβραίους.

Το 1688 ο Dapper[10] μνημονεύει 48 τζαμιά στην πόλη με ιδιαίτερη αναφορά στον Άγιο Δημήτριο και την Αγία Σοφία, ενώ λίγο αργότερα επαναλαμβάνει τις ίδιες περίπου πληροφορίες ο Hadschi Chalfa[11].

Το 1705 ο Paul Lucas[12], που ξεχωρίζει για τις αρχαιοθηρικές του τάσεις, αφού προσποιήθηκε τον γιατρό, για να αποκτήσει ασημένια νομίσματα, αναφέρεται

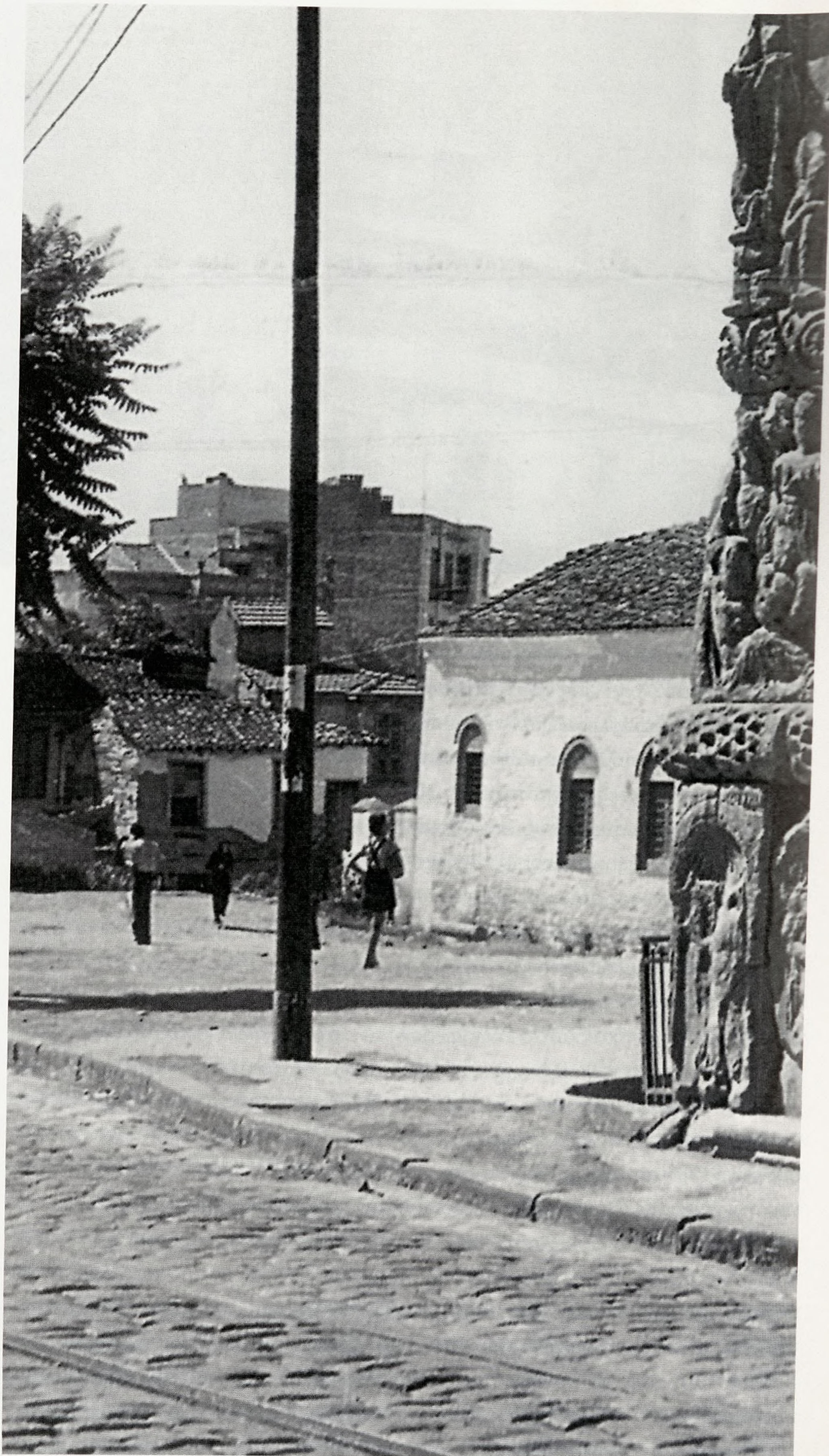

Η περιοχή της Αγίας Σοφίας στις αρχές του εικοστού αιώνα.

στο λαμπρό παρελθόν της Θεσσαλονίκης και στα μνημεία της, τον Άγιο Δημήτριο, τη Ροτόντα, την Αγία Σοφία, τη στοά των «Ειδώλων» που η ομορφιά τους έκανε τους Εβραίους της πόλης να τα ονομάσουν Incantadas («Μαγεμένες»), το Υδραγωγείο του Χορτιάτη αλλά και το Επταπύργιο. Μας πληροφορεί ακόμη πως οι έλληνες κάτοικοι της πόλης είναι περίπου 10.000 και οι Εβραίοι 30.000, αλλά ότι κατέχουν τα σκήπτρα του εμπορίου. Ακόμη ότι οι Γάλλοι εμπορεύονται στη Θεσσαλονίκη μαλλί, μετάξι και κερί, σιτάρι και καπνό.

Το 1726 ο ρώσος μοναχός Barskij[13] αναφέρει στη Θεσσαλονίκη 30 τζαμιά, 30 χριστιανικές εκκλησίες, μια μικρή γαλλική εκκλησία, έναν γάλλο πρόξενο και ένα στρογγυλό τζαμί (Ροτόντα).

Το 1734 με τη δημιουργία στο Λονδίνο της Εταιρείας των Dilettanti αναπτύχθηκε στην Ευρώπη τεράστιο ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες, αποτέλεσμα του οποίου ήταν η προσπάθεια δημιουργίας συλλογών αρχαιοτήτων και οι πρώτες αρχαιολογικές αποστολές και ανασκαφές στη Μ. Ασία (Μίλητος, Πριήνη). Η Θεσσαλονίκη, πόλη με ένδοξο ιστορικό παρελθόν, παύει να είναι πλέον τόπος διέλευσης των ξένων και αναβαθμίζεται σε τόπο προορισμού. Την άποψη αυτή βεβαιώνει η επτάχρονη (1734-1741) διαμονή στην πόλη του γάλλου μισσιονάριου J. Baptiste Souciet[14]. Οι νέες ιστορικές συνθήκες, η αρχόμενη παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ανάπτυξη του εμπορίου, οι εξαγωγές σταριού, μαλλιού, καπνού, σιδήρου και πυρίτιδας από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, καθώς και το ενδιαφέρον του τάγματος των ιησουιτών, στο οποίο ανήκε, για προσηλυτισμό, επιβάλλουν στον ίδιο τη σύνταξη μιας εκτενούς έκθεσης, με πολλές πληροφορίες, που αφορούν την ιστορία, τα μνημεία, τη διοίκηση και την οικονομία της πόλης. Εκτός από την περιγραφή της οχύρωσης και των πύργων, αναφέρεται στο Επτα-

Ο ναός της Υπαπαντής, στη θέση βυζαντινής μονής. Δεκαετία 1940

Η Αψίδα του Γαλερίου, που προσήλκυε την προσοχή των επισκεπτών. Η λήψη γύρω στα 1960

πύργιο, την Καμάρα, το Μπεζεστένι, τις Incantadas και κάνει ιδιαίτερη μνεία για την Αχειροποίητο, τον Άγιο Δημήτριο και τον άμβωνα της Ροτόντας. Επίσης προσδιορίζει τον αριθμό των χριστιανικών εκκλησιών σε δεκατρείς και μνημονεύει τον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Δημητρίου[15], όπου φυλαγόταν το σκήνωμα του αγίου Γρηγορίου Παλαμά. Σημαντικές θεωρεί τις εκκλησίες του Αγίου Αθανασίου, του Αγίου Νικολάου (προφανώς του Αγίου Νικολάου Τρανού, τον οποίο είδε στη φάση του 1722[16]), του Αγίου Μηνά, του Αγίου Κωνσταντίνου, της Νέας Παναγίας[17] και το Τσαούς Μοναστήρι (Μ. Βλατάδων). Ακόμη μας πληροφορεί για την εξαγωγή σιταριού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης στη Γαλλία και την αποτυχία του εβραϊκού κινήματος του Σαμπατάι Σεβή (1666), αποτέλεσμα του οποίου ήταν ο εξισλαμισμός του ίδιου και των οπαδών του. Τελειώνοντας εισηγείται την ανανέωση των διομολογήσεων και τη συγγραφή κανονισμών που θα προστατεύουν τους εμπόρους και τους ναυτικούς από τις καταπιέσεις των Τούρκων[18].

Το 1740 ο Άγγλος R. Pococke[19] δίνει αναλυτική περιγραφή των μνημείων της Θεσσαλονίκης και ιδιαίτερα της Ροτόντας, του Αγίου Δημητρίου, της Αγίας Σοφίας και του Αγίου Παντελεήμονα. Το 1772 ο M. l'Abbe Belley[20] χαρακτηρίζει τη Θεσσαλονίκη ως μια από τις μεγαλύτερες, τις πιο εμπορικές και τις πιο πυκνοκατοικημένες πόλεις της Τουρκίας στην Ευρώπη, με 35.000 Τούρκους και 39 τζαμιά, 8.000 έλληνες χριστιανούς με 25 εκκλησίες, 26-27.000 Εβραίους και 100 ξένους που τους ονομάζουν όλους Φράγκους. Περιγράφει τον Άγιο Δημήτριο και τη σαρκοφάγο του Λουκά Σπαντούνη, τη Ροτόντα, που τη βρίσκει κατώτερη από το Πάν-

Τα αγάλματα των «Ειδώλων» ή Incantadas στο Μουσείο του Λούβρου

Νίκη

Αριάδνη

Διόνυσος

Αύρα

Μαινάδα

θεον, την Αγία Σοφία, το λιμάνι με το Φρούριο Βαρδαρίου και γράφει ότι το εμπόριο βρίσκεται στα χέρια των Ελλήνων και των Εβραίων. Το εμπόριο καπνού, μαλλιού, βαμβακιού, μάλλινων υφασμάτων, διεξάγεται με τους ξένους εμπόρους σε ανταλλαγή με καφέ, ζάχαρη και άλλα προϊόντα.

Το 1778 ο Ch. N. Sigisbert Sonnini[21], απεσταλμένος του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄, περνά από τη Θεσσαλονίκη με πλοίο στο πλαίσιο της αποστολής του στην Αίγυπτο και βλέπει μερικά αρχαία μνημεία και αρκετά κομμάτια εντοιχισμένα στις νεότερες κατασκευές. Η θέα της πόλης από τη θάλασσα τον εντυπωσιάζει, αλλά μετά την αποβίβασή του απογοητεύεται από τους κακοτράχαλους δρόμους, τα θλιβερά σπίτια και από μια πυρκαγιά που κατέστρεψε μεγάλο τμήμα της πόλης. Σχολιάζει μόνο την εκκλησία της Αγίας Σοφίας, την οποία θεωρεί κτίσμα του Ιουστινιανού και κτισμένη κατά τα πρότυπα της ομώνυμης μεγάλης εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης.

Το 1787 με 1797 ο F. Beaujour[22] αναφέρεται στη σημαντική θέση της Θεσσαλονίκης ως τόπου εμπορίου αλλά και στους στενούς δρόμους, τα κακοφτιαγμένα σπίτια καθώς και στα τέσσερα σημαντικότερα μνημεία, την Αγία Σοφία, τον Άγιο Δημήτριο, τη Ροτόντα και την Αχειροποίητο.

Το 1788 ο A. Bissani[23] περιγράφει την καθημερινή ζωή και το εμπόριο στη Θεσσαλονίκη και αναφέρει εξαγωγές μαλλιού και βαμβακιού, δερμάτων και καπνού. Ο ίδιος περιγράφει στις επιστολές[24] του την άφιξή του στην πόλη στις 15 Ιουνίου 1788, η οποία περιβάλλεται από τρία κάστρα (Φρούρια Λευκού Πύργου, Βαρδαρίου και Επταπύργιο), έχει περίμετρο τειχών 5-6 μίλια, ξύλινα σπίτια βαμμένα στο κάτω μέρος με μαύρο χρώμα και στο πάνω με κόκκινο, δρόμους σκεπασμένους με ξύλα, 80.000 κατοίκους (20.000 Έλληνες και Φράγκους και 23.000 Εβραίους) και είναι κέντρο εμπορίου βαμβακιού, μαλλιού, καπνού, ταπήτων και δερμάτων. Στην πόλη εδρεύουν πρόξενοι της Γαλλίας, της Αγγλίας, που διενεργούν το μεγαλύτερο εμπόριο, και της Βενετίας, της Ραγούζης και της Νεαπόλεως.

Το 1801 ο Edward Daniel Clarke[25] φθάνει στη Θεσσαλονίκη κι επισκέπτεται τις Incantadas, τη Ροτόντα, την Αγία Σοφία, τον Άγιο Δημήτριο και την Αχειροποίητο. Γράφει ότι από την πόλη εξάγεται καλαμπόκι, μαλλί, καπνός, μετάξι και κερί και εισάγονται υφάσματα, μόλυβδος, σίδηρος, μουσελίνες, ρολόγια, κοσμήματα, γυαλιά, πορσελάνες, κοσμήματα, γούνες, ζάχαρη και καφές.

Λίγα χρόνια αργότερα ο W. M. Leake (1806-1807)[26] περιγράφει τη Ροτόντα, που την αποκαλεί Παλαιά Μητρόπολη, την Αχειροποίητο, την Αγία Σοφία και τον Άγιο Δημήτριο και αναφέρεται στο εμπόριο, τη φορολογία και τη διοίκηση της πόλης.

Το 1809 ο J. Galt[27] δίνει σύντομες πληροφορίες για τα μνημεία (Άγιος Δημήτριος, Ροτόντα, Αγία Σοφία) και περισσότερες για το εμπόριο της πόλης που αφορά προϊόντα όπως σιτάρι, βαμβάκι, μετάξι, μαλλί και καπνό. Οι πληροφορίες

του για την καθημερινή ζωή, όπως η κατασκευή ενός pavillon (περιπτέρου) στη θάλασσα, αλλά και η συνήθεια ενός περιπάτου κοντά στη δυτική είσοδο της πόλης, δείχνουν ότι η Θεσσαλονίκη και οι κάτοικοί της παύουν να είναι πλέον κλεισμένοι στα τείχη της και αρχίζουν να εξευρωπαΐζονται.

Το 1810 ο Ch. R. Cockerell[28] στο ημερολόγιό του επισκέπτεται και σκιτσάρει τα μνημεία βλέποντας την πόλη με το μάτι του καλλιτέχνη. Δεν παραλείπει ωστόσο να αναφέρει ότι έλληνες έμποροι έχουν εγκατασταθεί στη Βιέννη και αλλού, όπου ίδρυσαν ελληνικά σχολεία.

Ακολουθεί το 1812 ο H. Holland[29], που περιγράφει το εμπόριο, τα σπίτια, τις αγορές, την Αγία Σοφία και τον Άγιο Δημήτριο, του οποίου θαυμάζει τους κίονες κι επισκέπτεται τον τάφο.

Το 1814 ο Cousinery[30] αναφέρεται στην Εγνατία οδό, που διασχίζει την πόλη, στη Ροτόντα, τον Άγιο Δημήτριο, την Αχειροποίητο, την Αγία Σοφία και τον Άγιο Μηνά, που είχε καεί πριν από 60 χρόνια. Ακόμη στις βιοτεχνίες υφασμάτων και ταπήτων που είχαν οι Εβραίοι, τη σηροτροφία, τη μεταξουργία και τη βυρσοδεψία της, τα εργαστήρια της οποίας καταλάμβαναν όλο τον χώρο όπου είχε σκαφτεί το αρχαίο λιμάνι (σημερινά Λαδάδικα), αλλά και στα νεκροταφεία που εκτείνονταν όλα έξω από το ανατολικό τείχος.

Δεκαπέντε χρόνια αργότερα (1829) και πάλι ο Cousinery[31] αναφέρεται συνοπτικά στα μνημεία και στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης με το Λιβόρνο, την Τεργέστη και τη Μασσαλία, όπου εξάγει βαμβάκι, μαλλί, καπνό, μετάξι και εισάγει υφάσματα, ζάχαρη, καφέ και αποικιακά προϊόντα. Από την εποχή αυτήν αρχίζει η συστηματική αρπαγή των αρχαιοτήτων της πόλης και της περιφέρειάς της.

Το 1833-1837 ο Ch. Texier[32] περιγράφει τη θέση της πόλης, τα σπίτια και διεξοδικά τα μνημεία (Αχειροποίητος, Άγιοι Απόστολοι, Παναγία Χαλκέων, Προφήτης Ηλίας, Άγιος Δημήτριος, Αγία Σοφία, Ροτόντα). Χαρακτηρίζει τη Θεσσαλονίκη ως την πιο εμπορική πόλη της Μακεδονίας με σημαντικότερο το εμπόριο μαλλιού, το οποίο στην εποχή του είχε ελαττωθεί, λόγω των δασμών που επέβαλλε η τουρκική διοίκηση. Εβραίοι και Έλληνες, όπως μας πληροφορεί, κατασκεύαζαν σκηνές, δέρματα, μαροκινά υφάσματα και μπουρνούζια. Ο ίδιος μεταφέρει στη Γαλλία μεγάλη σαρκοφάγο με παραστάσεις αμαζονομαχίας και άθλων του Ηρακλή, του Αχιλλέα και του Θησέα. Την ίδια χρονιά ο πρόξενος της Αυστρίας μεταφέρει στη Βιέννη κοσμήματα που βρέθηκαν μέσα σε σαρκοφάγο.

Το 1854 ο J. Murray[33] περιλαμβάνει τη Θεσσαλονίκη στον πρώτο ταξιδιωτικό οδηγό του και αναφέρεται εν συντομία στα μνημεία της.

Το 1860 η M. A. Walker[34], που ταξιδεύει μαζί με τον αδελφό της, είναι η πρώτη γυναίκα που κάνει μια ωραία περιγραφή της Θεσσαλονίκης και των μνημείων της, με αναφορές εκτός από τα γνωστά μνημεία και στους Αγίους Αποστόλους και στο Τσαούς Μοναστήρι (Μ. Βλατάδων).

Το 1861 η πόλη περιλαμβάνεται στον ταξιδιωτικό οδηγό του A. I.E. Joanne[35], ενώ την επόμενη χρονιά ο L. Heuzey μεταφέρει στο Λούβρο τρεις επιτύμβιες στήλες.

Γανυμήδης

Διόσκουρος

Λήδα και κύκνος

Το 1864 με την άφιξη του E. Miller[36] η Θεσσαλονίκη απογυμνώνεται από τη στοά και τα αγάλματα των «Ειδώλων». Μολονότι, όπως ομολογεί σε επιστολή του στη γυναίκα του, θεωρεί την πράξη του βάνδαλη[37], ωστόσο ο Miller χρησιμοποιεί 24 βόδια για τη μεταφορά τους στο λιμάνι. Τα αποκομμένα από τη στοά γλυπτά είναι τέσσερις παραστάδες κοσμημένες με οκτώ μορφές, που παριστάνουν τη Νίκη, την Αριάδνη, τον Διόνυσο, την Αύρα, τη Μαινάδα, τον Γανυμήδη, τον Διόσκουρο, τη Λήδα και τον κύκνο. Μαζί μ' αυτά μεταφέρθηκαν στο Λούβρο πέντε κορινθιακά κιονόκρανα και τρία αποτμήματα επιστυλίου, που εκτίθενται σήμερα στο υπόγειο του μουσείου.

Το 1868 ο A. Arnold[38] περιγράφει ωραία τη Ροτόντα, από την οποία εντυπωσιάζεται, όπως και ο αφιχθείς το 1874 στην πόλη συμπατριώτης του J. Baker[39], που ενδιαφέρεται περισσότερο για την ιστορία. Ενδιαφέρουσες, όσον αφορά τη λατρεία του Αγίου Δημητρίου, είναι οι πληροφορίες του E. M. De Vogüé[40], που γράφει πως δίπλα στον ναό του Αγίου, που μετατράπηκε σε τζαμί, υπάρχει παρεκκλήσι με τον τάφο του αγίου Δημητρίου. Σε αυτό ο ιμάμης ανάβει κάθε μέρα τη κανδήλα και οι χριστιανοί έρχονται να προσευχηθούν. Περιγράφει επίσης την Αγία Σοφία και χαρακτηρίζει την πόλη σύγχρονη Ιερουσαλήμ της Ανατολής, λόγω του πλήθους των Εβραίων. Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης είναι, γράφει, μια μεγάλη αγορά δημητριακών και καπνού και σημειώνει πως αρκεί κανείς να δει έναν χάρ-

τη με τη θέση της πόλης, για να αντιληφθεί τον σημαντικό της ρόλο στη μελλοντική οικονομία της Ευρώπης. Καταλήγει πως το λιμάνι της, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του σιδηρόδρομου (το 1875 υπήρχε γραμμή μέχρι τα Σκόπια), θα γίνει η φυσική αποθήκη όλης της Βαλκανικής.

Το 1888 ο R. Millet[41] λυπάται, γιατί από το πλούσιο και μαγευτικό βυζαντινό παρελθόν της πόλης δεν έμειναν παρά μόνο λίγα ψηφιδωτά και κάποιοι θόλοι σκεπασμένοι από ένα βάρβαρο επίχρισμα. Η Θεσσαλονίκη έχει στην εποχή του (1891)[42] 130.000 κατοίκους, 70.000 εβραίους, 40.000 μουσουλμάνους και 30.000 χριστιανούς και θυμίζει τη Βενετία.

Η τελευταία περιγραφή της Θεσσαλονίκης του 19ου αιώνα γράφτηκε το 1898 από τον H. De Saint-Germain[43], που μιλά για το λιμάνι, το boulevard Hamidie, τον Άγιο Δημήτριο, τη Ροτόντα και τα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας.

Με την απελευθέρωσή της το 1912 και την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος, η Θεσσαλονίκη αναβαθμίζεται. Χάρη στα μνημεία της, που αποτελούν την παρακαταθήκη της στον χρόνο, και στο ανεξάντλητο αρχαιολογικό έργο που φώτισε πολλές πτυχές της ιστορίας της τον αιώνα που πέρασε, η Θεσσαλονίκη διαβαίνει σήμερα το κατώφλι στον 21ο αιώνα συνεχίζοντας να βρίσκεται πάντα σε αναζήτηση του παρελθόντος της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βενιαμίν της Τουδέλης, *Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική, 1159-1173*. Εισαγωγή-σχόλια: Κ. Μεγαλομάτης και Α. Σαββίδης, Αθήνα 1994, 64 και Σ. Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών. 12ος-19ος αι. μ. Χ. Λατρευτικά μνημεία*. Θεσσαλονίκη 1998, Παράρτημα 1, Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, 333 μ.Χ -1700, τ. 1, 224.
2. *Itinéraires russes en Orient*, εκδ. Société de l'Orient, Γενεύη 1889, 147 και Σ. Ταμπάκη, *ό.π.*, Παράρτημα 2 και Κ. Λάσκαρις, «Ναοί και μοναί της Θεσσαλονίκης το 1405 εις το οδοιπορικόν του εκ Σμολένσκ Ιγνατίου», *Τόμος Κ. Αρμενόπουλου, ΕΕΣΝΟΕΠΘ* 6 (1952), 315-331.
3. *Itinéraires russes en Orient*, και Σ. Ταμπάκη, *ό.π.*, Παράρτημα 3.
4. M. Vickers, «Cyriac of Ancona at Thessaloniki», *BMGS* 2 (1976), 75-82.
5. Κ.Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 197-204 και Σ. Ταμπάκη, *ό.π.* Παράρτημα 6.
6. N. Svoronos, *Inventaire des correspondances des consuls de France au Levant, Salonique et Cavala (1686-1792)*, Paris 1951.
7. R. De Dreux, *Voyage en Turquie et en Grèce du Révérend Père Robert de Dreux, aumônier de l'ambassadeur de France 1665-1669* και Σ. Ταμπάκη, *ό.π.*, Παράρτημα 8.
8. Ν. Μοσχόπουλος, «Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπή», *ΕΕΒΣ* 16, 1940, 321-363.
9. Κ.Α. Βακαλόπουλος, «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης από τον περιηγητή De la Croix στα 1679», *Μακεδονικά* 11 (1971), 272-282.
10. Σ. Ταμπάκη, *ό.π.*, Παράρτημα 15.
11. Σ. Ταμπάκη, *ό.π.*, Παράρτημα 17.
12. *Voyage du Sieur Paul Lucas, fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, contenant la Description de l'Anatolie, de la Caramanie, et de la Macédoine*, Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. Β΄, 31-33 και Σ. Ταμπάκη, *ό.π.*, Παράρτημα 19.
13. D. Hemmerdinger-Iliadou, «Thessalonique en 1726. La relation du moine russe Basile Barskji», *Balkan Studies* 2 (1961), 293-298.
14. M. Aime-Martin, *Lettres édifiantes et curieuses, concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique*, τ. 1, Paris 1838, 70-80 και Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Père Jean-Baptiste Souciet», *Μακεδονικά* 8 (1968), 185-210.
15. Θ. Μαντοπούλου, «Ο παραθαλάσσιος ναός του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 20 (1980), 175-192.
16. Ε. Μαρκή, «Ανασκαφή Αγίου Νικολάου Τρανού», *Μακεδονικά* 19 (1979), 274-278.
17. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Père Jean-Baptiste Souciet», *Μακεδονικά*, τ. 8 (1968), *ό.π.*, 198
18. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, *ό.π.*, 208-209.
19. R. Pococke, *Description of the East and some other Countries. Observations on Palestine or the Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus and Candia*, London 1745.
20. M. l'Abbe Belley, «Observations sur l'Histoire et sur les Monuments de la ville de Thessalonique», *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres* 38 (1977), 121-146.
21. Charles Nicolas Sigisbert Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie*, Paris 1801, 362-365.
22. Φ. Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία* (1787-1797), Παρίσι 1800.
23. A. Bissani, *A Picturesque Tour through Part of Europe, Asia and Africa*, London 1793 και Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. Β΄, 1700-1800, Αθήνα 1988, 496-497.
24. A. Bissani, *Lettres sur divers endroits de l'Europe, de l'Asie et de l'Afrique, parcourues en 1788 et 1789*.
25. E.D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, London 1818, 440-478.
26. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, v. 3, 233-257.
27. J. Galt, *Voyages and Travels in the Years 1809, 1810 and 1811: Containing Statistical, Commercial and Miscellaneous Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey*, London 1812, 225-236.
28. M. Vickers, «M. Cockerell at Thessaloniki», *Balkan Studies* 13 (1972), 49-64.
29. H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, during the years 1812 and 1813*, London 1815, 310-332.
30. E. M. Cousinery, *Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ces pays*, Paris 1831, 23-56.
31. E. M. Cousinery, *Voyage militaire dans l'empire ottoman*, Paris 1829, 199-202.
32. Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineure faite par ordre du Gouvernement Français de 1833 à 1837 et publiée par le Ministère de l'Instruction Publique*, Paris 1849, 51-79.
33. J. Murray, *Handbook for Travellers in Greece, describing the Ionian Islands, the Kingdom of Greece, the islands of the Aegean Sea, with Albania, Thessaly and Macedonia*, 413-415.
34. M. A. Walker, *Through Macedonia to the Albanian Lakes*, 33-84.
35. A. Joanne, *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient, contenant Malte, la Grèce, la Turquie d'Europe, la Turquie d'Asie, la Syrie, la Palestine, l'Arabie Pétrée, le Sinai et l'Égypte*, Paris 1861, 406-408.
36. E.C. B. Miller, *Le Mont Athos, Vatopédi, l'île de Thasos*, Paris 1889, 336-366 και 399-400.
37. Α. Βακαλόπουλος, «Ένας Γάλλος Έλγιν στη Θεσσαλονίκη (νέες μαρτυρίες για την ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον περασμένο αιώνα)», *Μακεδονικά* 25 (1985-1986), 24-32.
38. A. Arnold, *From the Levant, the Black Sea and the Danube*, London 1868, 320-328.
39. J. Baker, *Turkey in Europe*, London 1874, 394-415.
40. E.M. De Vogüé, «La Thessalie, Notes d'un voyage», *Revue des Deux Mondes*, 31 (1879) 5-12.
41. R. Millet, «De Salonique à Belgrade», *Revue des Deux Mondes*, 85 (1888), 120-125.
42. R. Millet, *Souvenirs des Balkans, De Salonique à Belgrade et du Danube à l'Adriatique*, Paris 1891, 1-34.
43. H. De Saint-Germain, *L'Orient à vol d'oiseau, carnet d'un pèlerin*, Paris 1901.

Περιγραφές της Θεσσαλονίκης μέσα από τα κείμενα γάλλων ταξιδιωτών

Μνήμη Ανδρέα Μιχάλη

Η κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς σηματοδότησε το τέλος της βυζαντινής μεγαλοπρέπειας και της αίγλης των αυτοκρατορικών χρόνων. Από τα μέσα του 15ου μέχρι και το τελευταίο τέταρτο του 17ου αιώνα, η πόλη βίωσε ένα οικονομικό αδιέξοδο, τις αιτίες του οποίου θα αναζητήσουμε στην οικονομική κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στην ανακάλυψη νέων θαλάσσιων εμπορικών δρόμων. Με εξαίρεση μία περίοδο γύρω στα μέσα του 16ου αιώνα, οπότε η Θεσσαλονίκη θα βιώσει την δική της Αναγέννηση, χάρη κυρίως στους Σεφαραδίτες Εβραίους, η πόλη θα βυθιστεί σ' έναν λήθαργο πίσω από τα παλιά της μουράγια, ξεχασμένη στο βάθος του Θερμαϊκού, προσπαθώντας να επιβιώσει στη σκιά των μεγάλων λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου και αρκετά μακριά από τις ρότες των γαλλικών καραβιών που εμπορεύονταν στην Ανατολή.

Το ίδιο διάστημα η Δυτική Ευρώπη αποχαιρετά τον δογματικό Μεσαίωνα, ατενίζοντας την Αναγέννηση μέσα από μία αλματώδη ανάπτυξη των γραμμάτων, των τεχνών και των επιστημών, η οποία συνοδεύτηκε από ουμανιστικές τάσεις και πνευματικές αναζητήσεις. Σ' αυτές τις τελευταίες θα εντάξουμε τα αίτια στα οποία στηρίχθηκαν οι περιηγητές για να πραγματοποιήσουν τα ταξίδια τους στη «μυθική» Ανατολή.

Ελάχιστοι γάλλοι ταξιδιώτες επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη το διάστημα αυτό, μεταξύ των οποίων ο φυσιολάτρης Belon (1547) και ο γεωγράφος de Nicolay (1551), που είναι και οι μόνοι που αποτύπωσαν την παρουσία τους στην πόλη, μέσα από τα περιηγητικά τους κείμενα.

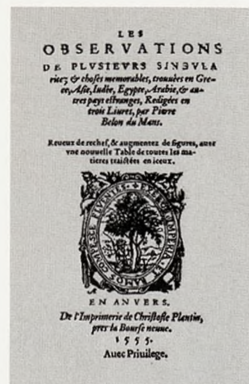
Από τα μέσα και μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα το ενδιαφέρον της πόλης θα μονοπωλήσουν τρεις κρατικοί υπάλληλοι, ο ιερέας της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη De Dreux (1669), ο γραμματέας αυτής De la Croix (1679) και ο μαρκήσιος Gravier.

Ένα υπόμνημα της 26ης Φεβρουαρίου 1686 του γάλλου προξένου Gleize αποτελεί σύμφωνα με τον Σβορώνο[1] το πρώτο επίσημο έγγραφο, στο οποίο αναφέρεται η παρουσία Γάλλων στη Θεσσαλονίκη, 250 χρόνια μετά την κατάληψή της από τους Οθωμανούς. Ο Gleize υπήρξε ο πρώτος διπλωμάτης που εγκαταστάθηκε στο Γαλλικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης, που είχε ιδρυθεί έναν χρόνο νωρίτερα (1685)[2].

Το έγγραφο αυτό σηματοδότησε τη ραγδαία εγκατάσταση γάλλων εμπόρων στη σκάλα της Θεσσαλονίκης, δημιουργώντας τον πρώτο πυρήνα ενός μικρού γαλλικού έθνους στην πόλη. Τα γαλλικά προξενικά αρχεία που δημοσιεύθηκαν αποτελούν πηγή πολύτιμων πληροφοριών για την πόλη, το εμπόριο, τα μνημεία και τους ανθρώπους της. Παράλληλα η Θεσσαλονίκη, από το τέλος του 17ου και καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, θα αποτελέσει πλέον έναν προορισμό για γάλλους αρχαιολόγους και αρχαιοκάπηλους, διπλωμάτες και κατασκόπους, στρατιωτικούς και ιερωμένους, επιστήμονες και γεωγράφους. Morison, Lucas, De la Motraye, Souciet, De la Porte, Belly, Raynal, Sonnini, Dumas, Beaujour είναι μερικοί από αυτούς που επισκέφθηκαν την πόλη, ο καθένας για διαφορετικούς λόγους και αιτίες.

Με την αυγή του 19ου αιώνα αυξάνεται το ρεύμα των γάλλων ταξιδιωτών: Cousinery, Texier, Visqunel, Malherbe, Proust, Joanne, Isambert, Miller, Nolhac, Vogüé θα περιηγηθούν την πόλη και τα μνημεία της. Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η βιομηχανική επανάσταση και ο εξευρωπαϊσμός της πόλης, καθώς και τα ιστορικά και πολιτικά γεγονότα που τη σημάδεψαν μέχρι το 1912 θα προσελκύσουν εκτός των άλλων και μία νέα κατηγορία ταξιδιωτών. Συγγραφείς και δημοσιογράφοι, απεσταλμένοι περιοδικών και ανταποκριτές εφημερίδων θα δημοσιεύσουν τα κείμενά τους στη Γαλλία και θα προβληματίσουν το κοινό. Millet, Le Camus, De Launay, Turot, St-Germain, De l'Harpe, Pottecher, Malet, Spont και Martel είναι μόνο μερικοί από αυτούς.

Παρακάτω θα παρουσιάσουμε μερικούς γάλλους ταξιδιώτες που επισκέφθηκαν την πόλη από το 1430 μέχρι το 1912. Η έρευνά μας βασίστηκε σε προηγούμενη μελέτη της Σ. Ταμπάκη[3], η οποία συμπληρώθηκε μέσα από τη σχετική βιβλιογραφία[4]. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι μερικοί από αυτούς, όπως οι πρόξενοι Beaujour και Cousinery, και άλλοι, όπως ο Millet, δεν ήταν περιηγητές με την ευρύτερη έννοια του όρου. Μας άφησαν όμως κείμενα μέσα από τα οποία ανακαλύπτουμε τη Θεσσαλονίκη της εποχής τους, και γι' αυτό παρουσιάζονται εδώ. Η εργασία αυτή δεν είναι πλήρης και παρουσιάζει κενά. Εξάλλου μία τέτοια μελέτη απαιτεί πολύ περισσότερο χρόνο από μία απλή παρουσίαση. Ζητώντας την κατανόηση των αναγνωστών, θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω την Ειρήνη Αποστόλου[5] για τις χρήσιμες υποδείξεις της.

LES
OBSERVATIONS
DE PLVSIEVRS SINGVLA
ritez & choses memorables, trouuées en Grece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie, & autres pays estranges, Redigées en trois Liures, par Pierre Belon du Mans.

Reueux de rechef, & augmentez de figures, auec vne nouuelle Table de toutes les matieres traictées en iceux.

EN ANVERS.
De l'Imprimerie de Christofle Plantin, pres la Bourse neuue.
1555.
Auec Priuilege.

Pierre BELON[6] **(1547)**

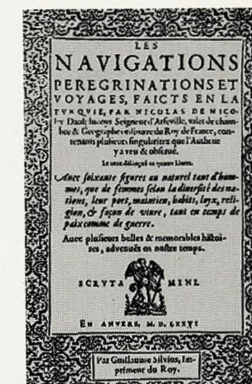
Τίτλος βιβλίου: *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges, rédigés en trois livres par Pierre Belon du Mans.* À monseigneur le Cardinal de Tournon. Le catalogue, containant les plus notables choses de ce present livre, est en l'autre part de ce feuillet. À Paris, en la boutique de Gilles Corrozer, en la grande salle du Palais, près du chapelle des messieurs les Presidens. 1553. Avec privilège du Roy (1η έκδοση). [Οι παρατηρήσεις πολλών ιδιομορφιών και αξιομνημονεύτων πραγμάτων που συναντώνται στην Ελλάδα, Ασία, Ιουδαία, Αίγυπτο, Αραβία και άλλες ξένες χώρες].

Σημειώσεις: Το έργο του Belon εκδόθηκε τέσσερις φορές στο Παρίσι. Η πρώτη και δεύτερη έκδοση πραγματοποιήθηκαν από τον εκδοτικό οίκο Gilles Corrozer το 1553 και το 1554 αντίστοιχα, η τρίτη έκδοση το 1555 από τον εκδοτικό οίκο Guillaume Cavellat[7] και η τέταρτη έκδοση το 1588. Επίσης εκδόθηκε και μία φορά στην Ánvers το 1555 από τον εκδοτικό οίκο του Christophe Plantin[8]. Το έργο μεταφράστηκε στα λατινικά από τον Ch. de l'Écluse (Ánvers, 1559) και αργότερα από τον Carolus Clusius (Ánvers, 1589)[9]. Το βιβλίο επανεκδόθηκε από την πρωτότυπη έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και σημειώσεις της Alexandra Merle[10]. Το έργο του Belon με την αναφορά του στη Θεσσαλονίκη και ειδικά στο Άγιον Όρος χρησιμοποιήθηκε ως οδηγός σε όλους τους ευρωπαίους περιηγητές του 17ου και 18ου αιώνα. Η αναφορά για τη Θεσσαλονίκη προέρχεται από την έκδοση του Παρισιού του 1555 και περιέχεται στο κεφάλαιο XLIX: «Ταξίδι από το όρος Άθως στην Σαλονίκη και περί των σπανίων ιχθύων που αλιεύονται».

Παρατηρήσεις: Ο Belon επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη επιστρέφοντας από το Άγιον Όρος. Η αναφορά του στην πόλη περιορίζεται σε λίγες μόνο σειρές: «*Αναχωρώντας από το όρος Άθως για να πάμε στην Σαλονίκη, φτάσαμε εύκολα σε 2 ημέρες. Η Σαλονίκη είναι μεγάλη πόλη, φημισμένη και πλούσια, η οποία παλαιότερα ονομαζόταν Θεσσαλονίκη, και την αναφέρει ο Απόστολος Παύλος. Βρίσκεται στη Θεσσαλία, δίπλα στην Μακεδονία, όπου η πανώλη κατέβαλε τόσο πολύ τους κατοίκους ώστε άφησαν την πόλη και εγκατέλειψαν τα υπάρχοντά τους. Οι Τούρκοι, ανάμεσα σε όλα τα έθνη είναι εκείνοι που δείχνουν την μικρότερη επιθυμία να διώξουν αυτούς που έχουν χτυπηθεί από την πανώλη, γεγονός που διαπιστώσαμε στην Σαλονίκη*»[11].

Nicolas de NICOLAY[12] **(1551)**

Τίτλος βιβλίου: *Les navigations, pérégrinations et voyages faicts en la Turquie, par Nicolas de Nicolay Dauphinois, seigneur d'Arfeuille, valet de chambre & géographe ordinaire du Roy de France, contenants plusieurs singularitez que l'auteur y a veu & obserue. Le tout distingué en quatre livres. Avec soixante figures au naturel tant d'hommes que de femmes, selon la diversité des nations, leur port maintien habits, loyx, religion et facon de vivre, tant en temps de paix comme de guerre. Avec plusiers belles & memorables histoires, advenues en notre temps.* SCRVTA MINL, En Ánvers, M.D.LXXVI (1576). Par Guillaume Silvius, Imprimeur du Roy (2η έκδοση). [Οι ναυσιπλοΐες, οι περιπλανήσεις και τα ταξίδια που πραγματοποιήθηκαν στην Τουρκία, από τον Nicolas de Nicolay].

LES
NAVIGATIONS
PEREGRINATIONS ET
VOYAGES, FAICTS EN LA
TVRQVIE, PAR NICOLAS DE NICO-
LAY

Auec soixante figures au naturel tant d'hommes, que de femmes selon la diuersité des nations, leur port, maintien, habits, loyx, religion, & façon de viure, tant en temps de paix comme de guerre.

Auec plusieurs belles & memorables histoires, aduenuës en nostre temps.

SCRVTA MINI

EN ANVERS. M. D. LXXVI

Par Guillaume Silvius, Imprimeur du Roy.

Σημειώσεις: Η πρώτη έκδοση του βιβλίου πραγματοποιήθηκε στη Λυών το 1568[13], η δεύτερη στην Ánvers το 1576 (βλ. τίτλο βιβλίου), η τρίτη στην ίδια πόλη το 1577 και με τον ίδιο τίτλο που είχε η έκδοση του 1576, ενώ εκδόθηκε για τέταρτη φορά το 1586[14]. Το βιβλίο εκδόθηκε και το 1580 στη Βενετία[15]. Για το οδοιπορικό του περιηγητή βλ. σχετική βιβλιογραφία[16].

Η αναφορά για τη Θεσσαλονίκη που ακολουθεί προέρχεται από την έκδοση του 1576 και περιέχεται στο τέταρτο βιβλίο (κεφάλαιο XXIX) που έχει τίτλο «*Description de la Grèce*» (σ. 279). Η περιγραφή είναι σύντομη και επιγραμματική. Το βιβλίο περιλαμβάνει και 60 ξυλογραφίες που απεικονίζουν διάφορους τύπους κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις ανάλογες ενδυμασίες τους.

Παρατηρήσεις: Ο Nicolas de Nicolay αναφέρει τη Θεσσαλονίκη ως Thessalonique και όχι ως Salonique, ονομασία που χρησιμοποίησαν για την πόλη οι γάλλοι περιηγητές και συγγραφείς τους επόμενους αιώνες. Στο κείμενο στηλιτεύει ως χυδαίους όσους την αποκαλούν Σαλονίκη (Sa principale cité est Thessalonique par les vulgaires Saloniqui...) (σ. 279). Αναφέρεται στον Απόστολο Παύλο και τις τρεις εθνότητες που κατοικούν στην πόλη (Έλληνες χριστιανούς, Εβραίους και Τούρκους), με τους Εβραίους, που είναι οι περισσότεροι και πλουσιότεροι, να έχουν 80 συναγωγές (σ. 279). Στη συνέχεια περιγράφει τα χρώματα που χρησιμοποιούν οι κάτοικοι για τις ενδυμασίες τους. Κίτρινο οι Εβραίοι, γαλάζιο οι χριστιανοί Έλληνες και άσπρο οι Τούρκοι (σ. 279).

Robert de DREUX[17] **(1669)**

Τίτλος βιβλίου: *Voyage en Turquie et en Grèce*, du R. P. Robert de Dreux, aumônier de l'ambassadeur de France (1665-1669), publié et annoté par Hubert Pernot, Paris, Collection de l'Institut Neo-Hellénique de l'Université de Paris, fasc. 3, Société d'Edition «Les Belles Lettres», 1925. [Ταξίδι στην Τουρκία και την Ελλάδα].

Σημειώσεις: Η έκδοση του βιβλίου, όπως αναφέρει η Ταμπάκη[18], βασίστηκε στο χειρόγραφο No 4962, που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Η αναφορά για τη Θεσσαλονίκη περιέχεται στις σελίδες 96-103. Σχετικά με την παρουσία του Robert de Dreux στη Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη βλ. σχετική βιβλιογραφία[19].

Παρατηρήσεις: Ο Robert de Dreux επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη συνοδεύοντας τον πρόξενο de l'Haye-Vantelet σε διπλωματική αποστολή από την Κωνσταντινούπολη στη Λάρισα, όπου ο Σουλτάνος Μεχμέτ Δ΄ είχε μεταφέρει προσωρινά την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Ο μοναχός αναφέρει ότι η Θεσσαλονίκη είναι από τις πιο όμορφες πόλεις της Μακεδονίας και της Ελλάδας και αναφέρεται στα μνημεία της, από τα οποία περιγράφει την εκκλησία της Αγίας Θεοδώρας και τον Άγιο Δημήτριο. Όπως σημειώνει η Ταμπάκη, γίνεται «*αναφορά στον μητροπολίτη (Διονύσιος Γ΄), στο δίκαιο των εθνοτήτων, στη θέση της γυναίκας, σε θρη-*

σκευτικές συνήθειες». Γίνεται επίσης «περιγραφή του σπιτιού και της φιλοξενίας του Εβραίου οδηγού τους».

Sieur De la CROIX[20] (1679)

Τίτλος βιβλίου: *Mémoires du sieur de la Croix, ci-devant secrétaire de l'Ambassade de Constantinople. Contenantes diverses relations très-curieuses de l'Empire Othoman*. Paris, Vve. A. Cellier 1684 (2 τόμοι). [Ενθυμήσεις του κυρίου de la Croix γραμματέα της Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη...από την Οθωμανική Αυτοκρατορία].

Σημειώσεις: O de la Croix ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη ως γραμματέας του γάλλου προξένου De Nointel. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη, πραγματοποίησε αρκετά ταξίδια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Ταμπάκη αναφέρει την έκδοση του 1684 με εκδότη τον C. Barbin (Paris 1684). Ο Α. Βακαλόπουλος μετέφρασε και σχολίασε[21] τις αναφορές του de la Croix για τη Θεσσαλονίκη, τις οποίες αναφέρουμε εν συντομία. Ανάλογες δημοσιεύσεις έγιναν από την Ταμπάκη[22] και τον Σιμόπουλο[23].

Παρατηρήσεις: Ο de la Croix αναφέρει τις 19 εκκλησίες που βρίσκονται στην πόλη, περιγράφοντας με αρκετές λεπτομέρειες την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Αναφέρεται στα μοναστήρια καλογραιών και στους Εβραίους της πόλης. Κάνει λόγο για τις 30 εβραϊκές συναγωγές, από τις οποίες ξεχωρίζει αυτές της *Καστίλης*, της *Πορτογαλίας* και της *Ιταλίας*. Περιγράφει τη διοικητική οργάνωση της πόλης από τους Τούρκους και το φορολογικό σύστημα που επικρατεί. Τέλος υπολογίζει σε 10.000 τους Τούρκους, σε 4.000 τους Έλληνες και σε 22.000 τους Εβραίους της πόλης, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται σ' αυτούς τους υπολογισμούς οι γυναίκες και τα μικρά παιδιά.

Μαρκήσιος Etienne GRAVIER[24] (1685-1687)

Τίτλος χειρογράφου: *État des places que les Princes mahométans possèdent sur les côtes de la mer Méditerranée et dont les plans ont été levés par ordre du Roi à la faveur de la visite des Échelles de Levant que Sa Majesté a fait faire les années 1685, 1686 et 1687 avec les Projets pour y faire descente et s'en rendre maîtres* [Κατάσταση των τοποθεσιών που οι οθωμανοί πρίγκιπες κατέχουν στις ακτές της Μεσογείου θαλάσσης].

Σημειώσεις: Το χειρόγραφο No 7176 βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Το μεγαλύτερο μέρος του χειρογράφου δεν έχει αντιγραφεί, εκτός από τους τίτλους των φύλλων του Α΄ τόμου που αφορούν την Κωνσταντινούπολη. Το χειρόγραφο περιλαμβάνει σημειώσεις και σχέδια των μεγάλων λιμανιών της Μεσογείου (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Χανιά, Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη). Παρουσιάστηκε από τη Sophie Massard, ερευνήτρια στο *Centre de Recherche sur la Littérature des Voyages*. Université de Paris, Sorbonne Paris IV.

Παρατηρήσεις: O Étienne Gravier, μαρκήσιος του Ortières, με διαταγή του βασιλιά της Γαλλίας περιηγήθηκε, από το 1685 μέχρι το 1687, τις μεγαλύτερες πόλεις λιμάνια της Μεσογείου με σκοπό να τις περιγράψει και να σχεδιάσει πανοραμικές όψεις από αυτές. Με τις πληροφορίες που θα συγκέντρωνε, θα υπέβαλε στον νέο πρέσβη της Γαλλίας μία μελέτη, σχετική με την αναδιοργάνωση του γαλλικού εμπορίου στις σκάλες της Ανατολής. Ευελπιστούμε να έχουμε στο εγγύς μέλλον από τους ερευνητές αναλυτική παρουσίαση του χειρογράφου και ειδικά του τμήματος εκείνου που αφορά τη Θεσσαλονίκη.

Antoine MORISON[25] (1698)

Τίτλος βιβλίου: *Relation historique d'un voyage nouvellement fait au mont Sinai et à Jérusalem. On trouvera dans cette relation un détail exact de ce que l'auteur a vu de plus remarquable en Italie, en Égypte et en Arabie, dans les principales villes de la Terre-Sainte, sur les côtes de Syrie et de Phénicie, dans les îles de la Méditerranée et de l'Archipel, dans l'Asie Mineure et dans la Thrace, sur les côtes du Négrepont, du territoire d'Athènes, de la Morée et de la Barbarie: on y verra aussi, en abrégé, l'origine, l'étendue, la puissance et le gouvernement de l'empire ottoman, avec une idée juste de la religion, du génie et des mœurs et des coutumes des Turcs*. A Toul par A. Laurent 1704. [Ιστορικές σημειώσεις για ένα ταξίδι που έγινε πρόσφατα στο Όρος Σινά και την Ιερουσαλήμ].

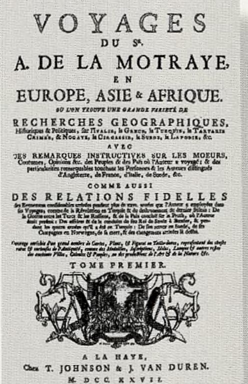
Σημειώσεις: Το βιβλίο πραγματοποίησε μία ακόμη έκδοση το 1705 στο Παρίσι[26]. Το έργο αποτελείται από τρία μέρη, στα οποία περιγράφεται το ταξίδι του Morison στους Αγίους Τόπους από το 1697 μέχρι το 1698. Τα δύο πρώτα περιλαμβάνουν τις εντυπώσεις του από την Παλαιστίνη, ενώ στο τρίτο μέρος περιγράφονται οι υπόλοιπες περιοχές που επισκέφθηκε, μεταξύ αυτών και η Θεσσαλονίκη (1698). Η περιγραφή της πόλης περιέχεται[27] στις σελίδες 732-733 της έκδοσης του 1704.

Παρατηρήσεις: Ο προσκυνητής έφθασε στην πόλη με πλοίο. Αναφέρει ότι η πόλη βρίσκεται στη Μακεδονία και παλαιότερα ονομαζόταν Θεσσαλονίκη. Παρατηρεί ότι υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός συναγωγών και ιερατικών σχολών που ανήκουν στους Εβραίους, καθώς και αρκετές εκκλησίες και μοναστήρια που ανήκουν στους σχισματικούς Έλληνες. Σημειώνει ότι η πόλη αυτή έγινε παλαιότερα πολύ γνωστή από την επίσκεψη του Απόστολου Παύλου.

Paul LUCAS[28] (1705)

Τίτλος βιβλίου: *Voyage du Sieur Paul Lucas, fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique. Contenant la Description de l'Anatolie, de la Caramanie, & de la Macédoine*. Paris, Nicolas Simart, 1712 (2 τόμοι). [Ταξίδι του κυρίου Paul Lucas στην Ελλάδα, την Μικρά Ασία, την Μακεδονία και την Αφρική].

Σημειώσεις: O Lucas πραγματοποίησε τρία ταξίδια στην Ανατολή, από το 1699 μέχρι το 1714. Στο πρώτο του ταξίδι, από το 1699 έως το 1703, επισκέφθηκε την Αίγυπτο, την Τουρκία, την Περσία και τον Μωριά. Οι εντυπώσεις και οι παρατηρήσεις του από το ταξίδι εκδόθηκαν το 1704 στο Παρίσι[29] και επανεκδόθηκαν το 1705 στη Χάγη[30]. Τα κείμενα του ταξιδιού αυτού γράφτηκαν από τον Baudelot de

VOYAGES
DU Sr.
A. DE LA MOTRAYE,
EN
EUROPE, ASIE & AFRIQUE.
OU L'ON TROUVE UNE GRANDE VARIETÉ DE
RECHERCHES GEOGRAPHIQUES,
AVEC
DES REMARQUES INSTRUCTIVES SUR LES MOEURS,
COMME AUSSI
DES RELATIONS FIDELLES
TOME PREMIER.
A LA HAYE,
Chez T. JOHNSON & J. VAN DUREN.
M. DCC. XXVII.

Dairval. Το έργο μεταφράστηκε στα γερμανικά[31] και εκδόθηκε το 1708 στο Αμβούργο[32].

Στο δεύτερο ταξίδι, από το 1704 έως το 1708, ο Lucas περιηγήθηκε την Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία, τη Θράκη, τη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα και τα νησιά του Αρχιπελάγους. Οι εντυπώσεις του εκδόθηκαν το 1712 (βλ. τίτλο βιβλίου) και επανεκδόθηκαν με διορθώσεις το 1714 στο Παρίσι, από τον ίδιο εκδοτικό οίκο. Η αποστολή του ήταν κυρίως αρχαιολογική-αρχαιοθηρική[33]. Συγκέντρωνε αρχαιότητες για λογαριασμό του βασιλιά της Γαλλίας και τις έστελνε με πλοίο στη Μασσαλία. Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης περιέχεται στις σελίδες 259-263 του Α΄ τόμου. Το κείμενο του δεύτερου ταξιδιού συντάχθηκε από τον Etienne Fourmont[34].

Παρατηρήσεις: Ο περιηγητής σημειώνει ότι η Θεσσαλονίκη ήταν παλαιότερα μία μεγάλη και υπέροχη πόλη, που σήμερα έχει ωραία τζαμιά. Αναφέρεται στις εκκλησίες του Αγίου Δημητρίου, της Ροτόντας και της Αγίας Σοφίας, τις οποίες και περιγράφει αναλυτικά. Στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου θαύμασε τους κίονες που ήταν κατασκευασμένοι από μάρμαρο και πορφύρα, ενώ στη Ροτόντα παρατήρησε τα μωσαϊκά και τις κλεισμένες εισόδους των υπόγειων στοών που υπήρχαν παλαιότερα. Μας αναφέρει ότι βρήκε στην πόλη ασημένια νομίσματα, τα οποία απέκτησε προσφέροντας τις ιατρικές του γνώσεις στους κατόχους τους.

Aubry De La MOTRAYE[35] (1707)

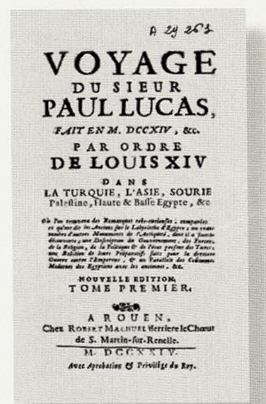
Τίτλος βιβλίου: *Voyages du Sr A. de la Motraye, en Europe, Asie et Afrique. Où l'on trouve une grande variété des recherches géographiques, historiques et politiques sur l'Italie, la Grèce, la Turquie, la Tartarie Crimée, et Nogaye, la Circassie, la Suède, la Laponie, etc. Avec des remarques instructives sur les mœurs, coutumes, opinions etc. des peuples et des pays où l'auteur a voyagé, et des particularitès remarquables touchant les personnes et les auteurs distingués d'Angleterre, de France, d'Italie, de Suède etc. Comme aussi des relations fidelles des événements considérables arrivés pendant plus de XXVI années que l'auteur a employées dans ses voyages, comme de la Révolution en Turquie et du déthronement du dernier sultan, de la guerre entre les Turcs et les Russiens, et de la Paix conclue sur le Pruth, où l'auteur étoit présent, des affaires et de la conduite du feu roi de Suède à Bender, et pendant les quatre années qu'il a été en Turquie, de son retour en Suède, de ses campagnes en Norvège, de sa mort et des changements arrivés là-dessus.* A La Haye, T. Johnson & J. Van Duren, M.DCC XXVII (1727) (Α΄ τόμος). [Ταξίδια του κυρίου A. de la Motraye, στην Ευρώπη, την Ασία και Αφρική].

Σημειώσεις: Το έργο αποτελείται από δύο τόμους και περιέχει σημειώσεις και παρατηρήσεις ταξιδιών που διήρκεσαν 26 χρόνια. Είναι το μοναδικό περιηγητικό κείμενο που αναγράφει, κάτω από τον αριθμό κάθε σελίδας, το έτος στο οποίο πραγματοποιήθηκε το ταξίδι. Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης περιέχεται στο κεφάλαιο XVIII του Α΄ τόμου.

Παρατηρήσεις: Ο de la Motraye επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1707 προερχόμενος από τη Σαντορίνη και την Άνδρο. Σκοπός του ήταν να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη διά μέσου Θεσσαλονίκης και Αδριανούπολης. Περιγράφει τη Θεσσαλονίκη ως μία από τις μεγαλύτερες και ωραιότερες πόλεις της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, που έχει πολλά και ωραία σπίτια. Σημειώνει ότι η πόλη χαρακτηρίζεται από τα τζαμιά της, που παλαιότερα υπήρξαν ελληνικές εκκλησίες, στα οποία ο ταξιδιώτης μπορεί να παρατηρήσει τις διατηρημένες τοιχογραφίες και τα μωσαϊκά.

Περιγράφει τη Θεσσαλονίκη ως έναν μεγάλο εμπορικό τόπο, που κατοικείται από Τούρκους, Έλληνες, Εβραίους και Αρμένιους. Αναφέρει ότι τα τείχη που έκτισαν οι Ενετοί βρίσκονται ακόμη σε καλή κατάσταση, αλλά εκφράζει τη βεβαιότητα ότι οι Τούρκοι τα συντήρησαν και τα αποκατέστησαν. Αναφέρεται επίσης στην ύπαρξη θριαμβευτικών αψίδων και άλλων ερειπίων της αρχαιότητας. Στην πόλη ο de la Motraye αγόρασε από έναν Εβραίο 23 ασημένια νομίσματα με τις μορφές του Φιλίππου, του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Αδριανού, του Διοκλητιανού και του Ιουλίου Αυγούστου, καθώς και 4 χάλκινα νομίσματα (σ. 394). Από τη Θεσσαλονίκη ο de la Motraye μετέβη για δύο ημέρες στο Άγιον Όρος και επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη, απ' όπου αναχώρησε στις 19 Σεπτεμβρίου 1707 για την Αδριανούπολη (σ. 394-395).

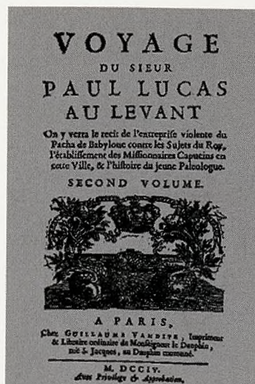
Paul LUCAS (1714)

Τίτλος βιβλίου: *Troisième voyage du Sieur Paul Lucas fait en M.DCCXIV &c. par ordre de Louis XIV dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Égypte, etc. Où l'on trouvera des remarques très curieuses, comparé à ce qu'ont dit les anciens, sur le labyrinthe d'Egypte; un grand nombre d'autres monuments de l'antiquité dont il a fait la découverte, une description du gouvernement, des forces, de la religion, de la politique et de l'état présent des Turcs; une relation de leurs préparatifs faits pour la dernière guerre contre l'Empereur, et un parallèle des coûtumes modernes des Egyptiens avec les anciennes, etc.* Rouen, Robert Machuel le jeune, 1719 (3 τόμοι). [Τρίτο ταξίδι του Paul Lucas, που έγινε το 1714 με εντολή του Λουδοβίκου ΙΔ΄ στην Τουρκία, την Ασία, την Συρία, την Παλαιστίνη, στην Άνω και Κάτω Αίγυπτο κτλ.].

Σημειώσεις: Το βιβλίο επανεκδόθηκε σε δύο τόμους στο Άμστερνταμ το 1720[36]. Στο τρίτο του ταξίδι, από το 1714 μέχρι το 1717, ο Lucas περιηγήθηκε τις χώρες που αναφέρονται στον τίτλο του βιβλίου. Το κείμενο αυτή τη φορά συντάχθηκε από τον αββά Antoine Banier. Επισκέφθηκε για δεύτερη φορά τη Θεσσαλονίκη[37], από την περιγραφή της οποίας φαίνεται ότι δεν συμπεριλαμβάνει στοιχεία που είχε παραθέσει στην έκδοση του πρώτου ταξιδιού του στην πόλη. Η περιγραφή της πόλης περιέχεται στις σελίδες 36-41 της έκδοσης του Άμστερνταμ του 1720[38].

Παρατηρήσεις: Στη Θεσσαλονίκη έφθασε στις 21 Δεκεμβρίου 1714 και αναχώρησε στις 9 Ιανουαρίου 1715. Καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής του επιδόθηκε στην εξεύρεση νομισμάτων και συλλογή επιγραφών. Μία συλλογή νομισμάτων α-

VOYAGE
DU SIEUR
PAUL LUCAS
AU LEVANT
On y verra le recit de l'entreprise violente du Pacha de Babylone contre les Sujets du Roy, l'établissement des Missionnaires Capucins en cette Ville, & l'histoire du jeune Paleologue.
SECOND VOLUME.
A PARIS,
Chez Guillaume Vandive, Imprimeur & Libraire ordinaire de Monseigneur le Dauphin, rue S. Jacques, au Dauphin couronné.
M. DCCIV.
Avec Privilege & Approbation.

γοράστηκε από κάποιον Antoine Girardin[39]. Στη συνέχεια περιγράφει τη Θεσσαλονίκη και αναφέρεται στους 10.000 Έλληνες και τον αρχιεπίσκοπό τους, σημειώνοντας ότι ήταν από τους πλουσιότερους της Μακεδονίας. Αναφέρεται στους 30.000 Εβραίους που είχαν 22 συναγωγές και κρατούσαν το εμπόριο της πόλης με την παραγωγή υφασμάτων. Σημειώνει ότι ο αριθμός των Γάλλων της Θεσσαλονίκης, ήταν πολύ μικρός, σε σχέση με αυτούς που κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη. Αναφέρεται στον γάλλο πρόξενο De Bœsmont, τον κόμη Desalleurs, τους Ιησουΐτες πατέρες καθώς και στο εμπόριο που διεξαγόταν από τους Γάλλους της πόλης. Περιγράφει την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου αναφέροντας ότι το μόνο που έχει απομείνει είναι 12 κολόνες από λευκό μάρμαρο.

Jean-Baptiste SOUCIET[40] (1734)

Τίτλος βιβλίου: «Description de la ville de Salonique par le P. Jean-Baptiste Souciet de la Compagnie de Jésus, missionnaire au Levant», στο Aime-Martin (M.L.), *Lettres édifiantes et curieuses concernantes l'Asie, l'Afrique et l'Amérique avec quelques relations nouvelles des missions et des notes géographiques et historiques*. Paris, Chez Auguste Desrez, 1838 (4 τόμοι).

Σημειώσεις: Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης προέρχεται από χειρόγραφο που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη των Ιησουιτών στο Παρίσι[41]. Η άφιξη και περιήγηση του Souciet στη Θεσσαλονίκη δημοσιεύθηκε από την Ξανθοπούλου-Κυριακού[42], την Ταμπάκη[43] και τον Σιμόπουλο[44]. Περιέχεται στις σελίδες 70-80 της έκδοσης του 1838.

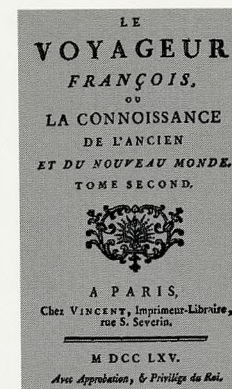
Παρατηρήσεις: Ο Ιησουίτης μοναχός Jean-Baptiste Souciet παρέμεινε στη Θεσσαλονίκη από το 1726 μέχρι το 1733 ως μέλος ιεραποστολικής αποστολής. Η αναφορά του αρχίζει με την περιγραφή των μεγάλων κήπων που βρίσκονταν στην ανατολική και δυτική πλευρά της πόλης. Περιγράφει τις τουρκικές και ελληνικές κατοικίες και αναφέρεται στα τζαμιά της πόλης. Αναφέρεται στις εκκλησίες της Αγίας Σοφίας, της Παναγίας, του Αγίου Δημητρίου και των Αγίων Αποστόλων, τις οποίες και περιγράφει αναλυτικά, ενώ σημειώνει τις εκκλησίες του Αγίου Αθανασίου, Αγίου Νικολάου, Αγίου Μηνά και Αγίου Κωνσταντίνου. Υπολογίζει τον πληθυσμό της πόλης σε 40.000 άτομα, από τα οποία οι 10.000 είναι Τούρκοι, οι 8-9.000 Έλληνες, ορισμένοι Βούλγαροι και 18-20.000 Εβραίοι. Στο κείμενο συναντούμε επίσης και περιγραφή της γιορτής του αγίου Δημητρίου και πληροφορίες σχετικά με τους Εβραίους και το εμπόριο της πόλης[45].

Αββάς Joseph de LAPORTE[46] (1736)

Τίτλος βιβλίου: Le voyageur françois, ou la connoissance de l'ancien et du nouveau monde (1765 - 1795). À Paris, Chez Vincent, Imprimeur-Libraire, rue S. Severin. M.DCC LXV (1765). Avec Approbation, et Privilège du Roi (τόμος 2ος). [Ο γάλλος ταξιδιώτης, ή η γνωριμία του παλιού και του νέου κόσμου].

Σημειώσεις: Το έργο αποτελείται από 42 τόμους και είναι γραμμένο με τη μορφή επιστολών. Οι τόμοι 1-26 γράφτηκαν από τον αββά Joseph de Laporte, οι τόμοι 27-28 από τον αββά de Fontenai[47] και οι τόμοι 29-42 από τον Louis Domairon[48]. Τέσσερις διαφορετικές εκδόσεις πραγματοποιήθηκαν στους εκδοτικούς οίκους Vincent, Moutard και Cellot του Παρισιού. Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης περιέχεται στον 2ο τόμο (σ. 28-29).

Παρατηρήσεις: Ο de Laporte προερχόμενος από την Αίγυπτο, την οποία επισκέφθηκε τον Απρίλιο του 1736[49], έφθασε στην οθωμανική Θεσσαλονίκη στο τέλος του χρόνου. Αναφέρει ότι η πόλη βρίσκεται στο βάθος του Θερμαϊκού κόλπου και ότι οι Τούρκοι την ονομάζουν Salonichi. Σε ένα σημείο των τειχών της, που εκτείνονται σε μήκος 10 μιλίων, υπάρχει το Επταπύργιο (Sept Tours), που κατασκευάστηκε την ίδια εποχή με τα τείχη της Κωνσταντινούπολης (σ. 28). Παρατηρεί ότι στην πόλη βρίσκονται 48 τζαμιά, 30 ελληνικές εκκλησίες και 36 συναγωγές (σ. 28-29). Αναφέρεται στους Εβραίους της πόλης και περιγράφει εν συντομία την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Τέλος αναφέρεται στα παραγόμενα προϊόντα της πόλης και των περιχώρων της.

LE
VOYAGEUR
FRANÇOIS,
OU
LA CONNOISSANCE
DE L'ANCIEN
ET DU NOUVEAU MONDE.
TOME SECOND.
A PARIS,
Chez Vincent, Imprimeur-Libraire, rue S. Severin.
M DCC LXV.
Avec Approbation, & Privilége du Roi.

Αββάς Guillaume Thomas RAYNAL[50] (1770)

Τίτλος χειρογράφου: *Mémoires 3* [Αναμνήσεις].

Σημειώσεις: Το χειρόγραφο No 6341 αποτελεί το τρίτο μιας σειράς (No 6429, No 6430, No 6431) χειρογράφων γνωστών ως Papiers Raynal, που βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Περιγράφει τις χώρες και τις πόλεις που επισκέφθηκε το 1770 και περιέχει αναφορές του Raynal σχετικές με το γαλλικό εμπόριο. Στις αναφερόμενες πόλεις σημειώνεται και η Θεσσαλονίκη. Το χειρόγραφο δεν περιέχει σχέδια ή χάρτες. Παρουσιάστηκε από τον καθηγητή François Moureau, ερευνητή στο *Centre de Recherche sur la Littérature des Voyages*. Université de Paris, Sorbonne Paris IV.

Παρατηρήσεις: Το χειρόγραφο περιλαμβάνει αναφορές του Raynal σχετικές με το γαλλικό εμπόριο στις σκάλες της Ανατολής. Η αναφορά του για τη Θεσσαλονίκη δεν μας είναι γνωστή.

Αββάς BELLEY (1772)

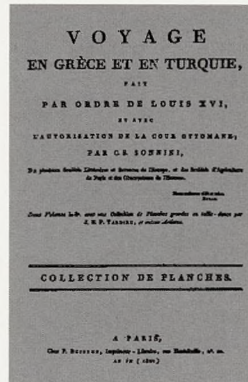
Τίτλος άρθρου: «Observations sur l'Histoire et sur les Monuments de la ville de Thessalonique» [Παρατηρήσεις για την ιστορία και τα μνημεία της πόλεως Θεσσαλονίκης].

Περιοδικό: *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres, avec les Mémoires de Littérature tirés des registres de cette Académie*, depuis l'année M. DCCLXX, jusques & y compris l'année M. DCCLXXII, Tome Trente-Huitième, à Paris, de l'Imprimerie Royale. M. DCCLXXVII (1777), (τόμος 38ος).

Σημειώσεις: Η έκθεση του αββά Belley για τη Θεσσαλονίκη περιέχεται στις σελίδες 121-146. Αναγνώσθηκε τον Ιούνιο του 1772, σε ανοικτή συνεδρία της Γαλλικής Ακαδημίας Επιγραφών και Γραμμάτων και το 1777 δημοσιεύθηκε στο προαναφερθέν περιοδικό. Όπως αναφέρει η Ταμπάκη[51], ο Belley βασίστηκε σε έκθεση που έστειλε από τη Θεσσαλονίκη το 1768 ο γάλλος πρόξενος d'Evans. Στον ί-

διο τόμο περιλαμβάνεται και ο έπαινος στον αββά Belley[52]. Ο Μέρτζιος παρουσίασε σε μετάφραση το κεφάλαιο που αφορά την παραπάνω έκθεση[53].
Παρατηρήσεις: Η έκθεση αναφέρεται στην τοποθεσία της πόλης, στα διαφορετικά ονόματα που είχε στην αρχαιότητα, στις διάφορες επαναστάσεις, στη θρησκευτική πίστη, στις εκκλησίες και τις εορτές, στα νομίσματα και τα μνημεία της. Ο αββάς Belley υπολογίζει ότι η Θεσσαλονίκη έχει 65.000-70.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 35.000 είναι Τούρκοι (6.000 γενίτσαροι), οι 8.000 είναι Έλληνες ορθόδοξοι, και οι 26.000-27.000 είναι Εβραίοι. Στον πληθυσμό της πόλης συμπεριλαμβάνονται και 100 περίπου ξένοι που αποκαλούνται Φράγκοι. Σημειώνει ότι οι Εβραίοι έχουν 32 συναγωγές και ότι ασχολούνται με το εμπόριο και τις τραπεζικές συναλλαγές. Στη συνέχεια περιγράφει τον Άγιο Δημήτριο, τη Ροτόντα και την Αγία Σοφία αναφέροντας ότι υπάρχουν 25 εκκλησίες στη πόλη. Τέλος περιγράφει την κατάσταση που επικρατεί στην πόλη, με διάφορες αναφορές στο λιμάνι, το εμπόριο και τη διοικητική της οργάνωση.

Charles-Nicolas-Sigisbert SONNINI de Manoncourt[54] (1778)

VOYAGE
EN GRÈCE ET EN TURQUIE,
FAIT
PAR ORDRE DE LOUIS XVI,
ET AVEC
L'AUTORISATION DE LA COUR OTTOMANE;
PAR C.S. SONNINI,

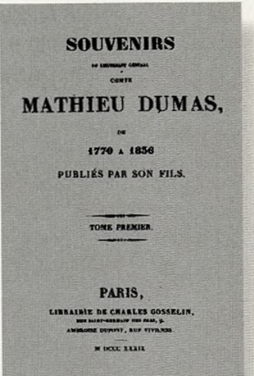
COLLECTION DE PLANCHES.

A PARIS,

Τίτλος βιβλίου: *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour Ottomane, par C. S. Sonnini. De plusieurs Sociétés Littéraires et Savantes de l'Europe, et des Sociétés d'Agriculture de Paris et des Observateurs de l'Homme. Avec une Collection de Planches gravées en taille douce par J. B. P. Tardieu, et autres Artistes.* Collection de Planches. À Paris, Chez F. Buisson, Imprimeur-Libraire, rue Hautefeuille, no 20, An IX (1801). [Ταξίδι στην Ελλάδα και την Τουρκία κατόπιν εντολής του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ και με την άδεια της οθωμανικής Αυλής].
Σημειώσεις: Το βιβλίο επανεκδόθηκε στο Παρίσι το 1997 από τον εκδοτικό οίκο L'Harmattan, Collection des Études Grecques, με την επιμέλεια του Patrice Brun).
Παρατηρήσεις: Ο αξιωματικός Sonnini επισκέφθηκε στα τέλη του 1778 τη Θεσσαλονίκη[55] με τη φρεγάτα La Mignonne (σ. 371), προερχόμενος από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (17 Οκτωβρίου 1778). Στον δεύτερο τόμο του ταξιδιού του αναφέρει (σ. 362-373) την τοποθεσία, την ίδρυση και την ονομασία της πόλης, το μικρό και μεγάλο Καραμπουρνού (σ. 362) και προβαίνει σε γενικές αναφορές για τις αρχαιότητες (σ. 363), για την εκκλησία της Αγίας Σοφίας (σ. 363), για τις οχυρώσεις και το εμπόριο (σ. 365) και για την πυρκαγιά που εκδηλώθηκε σε μία εβραϊκή συνοικία τις ημέρες που παρέμεινε στην πόλη (σ. 363-364). Ο Sonnini επισκέφθηκε και την ύπαιθρο της Θεσσαλονίκης, την οποία περιγράφει εν συντομία (σ. 367-373).

Mathieu DUMAS (1783)

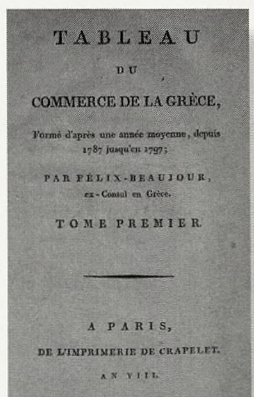
Τίτλος βιβλίου: *Souvenirs du lieutenant général comte Mathieu Dumas de 1770 à 1836, publiés par son fils.* Tome Premier, Paris, Librairie de Charles Gosselin, rue Saint-Germain des Pres, 9. Ambroise Dupont, Rue Vivienne, M. DCCC XXXIX (1839, τ. Α΄). [Αναμνήσεις του στρατηγού, κόμη Mathieu Dumas από το 1770 μέχρι το 1836, που δημοσιεύθηκαν από τον υιό του].

SOUVENIRS
COMTE
MATHIEU DUMAS,
DE
1770 A 1836
PUBLIÉS PAR SON FILS.
TOME PREMIER.
PARIS,
LIBRAIRIE DE CHARLES GOSSELIN,

Σημειώσεις: Η έκδοση του βιβλίου πραγματοποιήθηκε από τον γιο του, Christian Dumas (1799-1873). Οι αναμνήσεις του Mathieu Dumas καλύπτουν τη χρονική περίοδο από το 1770 μέχρι το 1836. Μέσα σ' αυτό το διάστημα πραγματοποίησε πολλές αποστολές ως στρατιωτικός σύμβουλος και ακόλουθος του γάλλου βασιλιά. Το ταξίδι στην Ανατολή καλύπτει το χρονικό διάστημα από το 1783 μέχρι το 1785, οπότε και επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη. Οι αναφορές του στη Θεσσαλονίκη περιέχονται στις σελίδες 178-182 του Α΄ τόμου.
Παρατηρήσεις: Ο Mathieu Dumas επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1783, εποχή που στην πόλη είχε ενσκήψει ελώδης πυρετός (σ. 178). Ο πλοίαρχος του πλοίου κόμης Bonneval απαγόρευσε την έξοδο του πληρώματος στην Θεσσαλονίκη, αλλά ο Dumas με δική του ευθύνη αποφάσισε να αποβιβασθεί και να επισκεφθεί την πόλη, χωρίς κανένα απρόοπτο. Περιγράφει τη θέα της από τη θάλασσα και το κάστρο που φαινόταν στα υψώματά της (σ. 179). Υπολογίζει τον πληθυσμό της πόλης σε 70.000 κατοίκους, από τους οποίους 20.000 είναι Εβραίοι, 10.000 Έλληνες, 200 Ευρωπαίοι (Φράγκοι) και οι υπόλοιποι Τούρκοι (σ. 180). Σημειώνει ότι από τους τελευταίους οι 15.000 ανήκουν στο σώμα των γενιτσάρων. Ο Dumas δεν είχε αρκετό χρόνο στη διάθεσή του να επισκεφθεί την πόλη, γιατί, όπως αναφέρει, δεν είδε άλλα μνημεία εκτός από την Αψίδα του Θριάμβου και τα ερείπια του Ιππόδρομου του αυτοκράτορα Θεοδοσίου (σ. 180). Είχε όμως τον χρόνο να επισκεφθεί τον γάλλο πρόξενο Cousinery, ο οποίος τον ενημέρωσε για την πτωτική πορεία του γαλλικού εμπορίου στην πόλη (σ. 180-181).

Ο Dumas περιγράφει ακόμη την τελετή ανάληψης των καθηκόντων του νέου πασά της πόλης[56], που ήταν ευνοούμενος του σουλτάνου. Περιγράφει την πομπή, την ακολουθία και το χαρέμι του (σ. 181-182). Στις 8 Οκτωβρίου 1873 ο Dumas επιβιβάστηκε στο πλοίο του κόμη Bonneval, με κατεύθυνση την Κρήτη.

Louis-Auguste FERIS, βαρώνος Félix de BEAUJOUR[57] (1787-1797)

TABLEAU
DU
COMMERCE DE LA GRÈCE,
Formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797;
PAR FÉLIX-BEAUJOUR,
ex-Consul en Grèce.
TOME PREMIER.
A PARIS,
DE L'IMPRIMERIE DE CRAPELET.
AN VIII.

Τίτλος βιβλίου: *Tableau du commerce de la Grèce*, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797 par Felix-Beaujour, ex - Consul en Grèce. À Paris, Chez Ant-Aug. Renouard, Libraire, rue S. André-des-Arcs, no 42, 1800 (2 τόμοι). [Πίνακας του Εμπορίου της Ελλάδος].
Σημειώσεις: Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Beaujour δεν ήταν περιηγητής με την ευρύτερη έννοια του όρου. Διατέλεσε πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη[58] και το βιβλίο που έγραψε δεν θεωρείται ταξιδιωτικό, αλλά περιέχει αρκετές σημαντικές πληροφορίες για την πόλη. Τα κεφάλαια του βιβλίου είναι γραμμένα υπό μορφή επιστολών. Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης δημοσιεύεται στον Α΄ τόμο του έργου (σ. 25-53). Το βιβλίο μεταφράστηκε και στην ελληνική γλώσσα[59].
Παρατηρήσεις: Η αναφορά για τη Θεσσαλονίκη αρχίζει με διάφορα ιστορικά και τοπογραφικά στοιχεία της (σ. 26-27) και συνεχίζεται με την περιγραφή των διάφορων μνημείων της πόλης, όπως τα κάστρα του Yedi-Koule, του Gingirli-Koule, του Namasia-Koule (σ. 28-30), την πύλη του Βαρδάρη (σ. 32), την πύλη του Κων-

Η Αμφίπολη από βιβλίο του Cousinery

σταντίνου (σ. 34-35), τη Ροτόντα (σ. 36-37) και το αρχαίο Ιπποδρόμιο (σ. 58). Αναφέρεται στην ύπαρξη μιας σειράς αγαλμάτων γνωστών ως Incantadas, που υπήρχαν στην αυλή μίας εβραϊκής κατοικίας στην Εγνατία οδό (σ. 38). Ακολούθως περιγράφει τις εκκλησίες της Αγίας Σοφίας και του Αγίου Δημητρίου καθώς και το τζαμί Eski-Djouma (σ. 41-45). Αναφέρεται στη διοικητική οργάνωση της πόλης, στο φορολογικό σύστημα και στην οργάνωση των διαφόρων κοινοτήτων (σ. 45-50). Τέλος σημειώνει στατιστικά στοιχεία του πληθυσμού της πόλης. Υπολογίζει ότι η Θεσσαλονίκη έχει 60.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 30.000 είναι Τούρκοι, οι 16.000 ´Ελληνες, οι 12.000 Εβραίοι και οι 2.000 Ευρωπαίοι, ντονμένδες, τσιγγάνοι και νέγροι σκλάβοι (σ. 51-53).

Esprit Marie COUSINERY[60] (1814)

Τίτλος βιβλίου: *Voyage dans Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, par M. E. M. Cousinery. Paris, Imprimerie Royale, 1831 (2 τόμοι). [Ταξίδι στην Μακεδονία][61].

Σημειώσεις: Ο Cousinery διατέλεσε πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη τρεις φορές[62]. Οι αναφορές για την πόλη[63] έγιναν κατά τη διάρκεια της δεύτερης παραμονής του σ' αυτή (1814) και περιέχονται στις σελίδες 23-56 του δεύτερου κεφαλαίου του πρώτου τόμου. Το βιβλίο πλαισιώνεται από χαλκογραφίες της Χρυσής Πύλης, διάφορων νομισμάτων, των περίφημων «Ειδώλων» και της Ροτόντας. Οι δύο τόμοι του έργου κυκλοφόρησαν στις Ηνωμένες Πολιτείες το 2003 σε φωτοτυπική ανατύπωση από την έκδοση του 1831[64].

Παρατηρήσεις: Ο Cousinery αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη παρέχοντας ιστορικές πληροφορίες και αναλυτικές περιγραφές των μνημείων της πόλης (Ροτόντα, Άγιος Δημήτριος, Eski-Djouma, Αγία Σοφία, Άγιος Μηνάς κ.ά.). Σκιαγραφεί τους κατοίκους της πόλης, αναφέρεται στα τρία κοιμητήρια των θρησκευτικών ομάδων, περιγράφει το εμπόριο που διεξάγεται, σημειώνει τα υπάρχοντα εργαστήρια και μας παρέχει πληροφορίες για διάφορα αρχαία νομίσματα (μετάλλια) που βρήκε στην πόλη. Ο Cousinery τελειώνει την περιγραφή της Θεσσαλονίκης, αναφερόμενος στη διοίκηση του Abdi-Pacha[65] (σ. 45) και την κατάσταση που επικρατεί στα περίχωρά της.

Louis-Auguste FERIS, Βαρώνος Félix de BEAUJOUR (1829)

Τίτλος βιβλίου: *Voyage militaire dans l'Empire ottoman ou Description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles avec cinq cartes géographiques*, par le baron Félix de Beaujour. Paris, Chez F. Didot Libraire, Bossange père Libraire, Delaunay Libraire, 1829 (2 τόμοι). [Στρατιωτικό ταξίδι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία].

Σημειώσεις: Ο πρώην γάλλος πρόξενος της Θεσσαλονίκης πραγματοποίησε ένα ταξίδι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως απεσταλμένος του υπουργείου Εξωτερικών. Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης[66] είναι πολύ σύντομη και περιέχεται στις σελίδες 199-202.

Παρατηρήσεις: Ο Beaujour επαναλαμβάνει τα της Θεσσαλονίκης, όπως ακριβώς είχαν διατυπωθεί στο βιβλίο του *Tableau du Commerce*. Αρχίζει με την περιγραφή της πόλης, όπως φαίνεται από τη θάλασσα: «*Από την θάλασσα η Θεσσαλονίκη παρουσιάζει μία όψη αρκετά ευχάριστη, αλλά στο εσωτερικό της είναι βρώμικη και άσχημα δομημένη*». Αναφέρεται στο αρχαίο Ιπποδρόμιο και στις εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τεμένη. Τη θεωρεί μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Τουρκίας, η οποία έχει εμπορικές συναλλαγές με το Λιβόρνο, την Τεργέστη και τη Μασσαλία.

Charles Felix MARIE TEXIER[67] (1833-1837)

Τίτλος βιβλίου: *Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du Couvernement Français de 1833 à 1837 et publiée par le Ministère de l'Instruction Publique*. Ouvrage dédié à Louis Philippe. Paris, Firmin Didot Editeurs, 1849 (3 τόμοι). [Περιγραφή της Μικράς Ασίας, που πραγματοποιήθηκε με εντολή της γαλλικής κυβέρνησης από το 1833 μέχρι το 1837].

Σημειώσεις: Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης[68] περιέχεται στις σελίδες 51-79 του τρίτου τόμου.

Παρατηρήσεις: Ο γάλλος αρχιτέκτονας Charles Texier βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη ως μέλος επιστημονικής αποστολής στην Ανατολή και γι' αυτό οι περιγραφές των μνημείων της πόλης είναι αναλυτικές και οι παρατηρήσεις του τεκμηριωμένες. Περιγράφει αναλυτικά το Eski Djouma Djami, το So-guk-Sou-Djami (εκκλησία των Αγίων Αποστόλων), το Kasangjilar-Djami (Παναγία Χαλκέων), το Sarali-Djami (Προφήτης Ηλίας), το Kassinieh-Djami (Άγιος Δημήτριος), το Aia-Sofia-Djami (Αγία Σοφία) και το Orta-Sultan-Osman-Djami (Άγιος Γεώργιος-Ροτό-

ντα). Ο Texier στην συνέχεια μας παρέχει πληροφορίες για τον πληθυσμό της πόλης και το εμπόριο που διεξάγεται σ' αυτή. Στο τέλος της αναφοράς του για τη Θεσσαλονίκη, παραθέτει έναν κατάλογο που συντάχθηκε από τον δερβίση Abdoul-Hamid και περιέχει όλες τις εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τζαμιά. Στο κείμενο αναφέρεται και μία ενδιαφέρουσα αρχαιολογική ανασκαφή που πραγματοποίησε ο Texier, η οποία τελείωσε με τη μεταφορά και τη φόρτωση των αρχαιοτήτων στο πλοίο της αποστολής[69].

Auguste VIQUESNEL[70]-Ami BOUE[71] (1837)

Σημειώσεις: Θα ήταν δόκιμο να αναφέρουμε ότι ο ένας από τους δύο επιστήμονες-περιηγητές δεν είναι Γάλλος. Πρόκειται για τον Ami Boué, ο οποίος, αν και αυστριακός υπήκοος, εντούτοις υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη της Γεωλογικής Εταιρείας της Γαλλίας. Ο έτερος εκ των δύο ήταν Γάλλος. Και οι δύο συμμετείχαν από κοινού στις επιστημονικές αποστολές που οργανώθηκαν στην Ευρωπαϊκή Τουρκία και για το λόγο αυτόν τους παρουσιάζουμε σ' αυτή τη μελέτη.

Η αποστολή στη Σερβία, τη Βουλγαρία και τη Μακεδονία πραγματοποιήθηκε το 1836-1837[72], ενώ η αποστολή στην Αλβανία και την Ελλάδα το 1838. Στο τέλος της αποστολής ο Boué δημοσίευσε ένα βιβλίο με τίτλο «Η Ευρωπαϊκή Τουρκία»[73]. Στο βιβλίο αυτό δεν συμπεριέλαβε τις τοπογραφικές, χιλιομετρικές και στατιστικές πληροφορίες που είχε σημειώσει κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του με τον Viquesnel, επιθυμώντας να δώσει τη δυνατότητα σε εκείνον να δημοσιεύσει τις πληροφορίες αυτές.

Πράγματι, ο Viquesnel δημοσίευσε κάποιες από τις σημειώσεις του Boué σε δικές του εργασίες στο *Mémoires de la Société de Géologie* (1842, 1846)[74].

Ο Boué θεώρησε, όμως, ότι οι δημοσιευθείσες από τον Viquesnel μελέτες δεν περιείχαν όλα τα τοπογραφικά, εθνογραφικά και γεωγραφικά στοιχεία και για το λόγο αυτόν αποφάσισε να εκδώσει ένα βιβλίο που να περιέχει όλες τις σχετικές λεπτομέρειες. Τα οδοιπορικά του Boué δημοσιεύθηκαν το 1854 στη Βιέννη[75].

Το 1847 ο Viquesnel πραγματοποίησε, με την υποστήριξη της γαλλικής κυβέρνησης, μία επιστημονική αποστολή στη Μακεδονία και τη Θράκη και άρχισε να δημοσιεύει τα αποτελέσματα των ερευνών του σε συνέχειες[76], από το 1855 μέχρι τον θάνατό του (1867), στο περιοδικό της Ακαδημίας Επιστημών της Γαλλίας. Το έργο εκδόθηκε το 1868 από τη γαλλική κυβέρνηση[77].

Στην έκδοση του Boué του 1854, συναντούμε τις πληροφορίες για τη Θεσσαλονίκη που είχε σημειώσει το 1837. Την πρώτη φορά διατρέχοντας τη διαδρομή «Από το Βελιγράδι στην Θεσσαλονίκη» («Itinéraire de Belgrade à Salonique, par Kragoujevatz, Krouschevatz, Novipazar, Ipek, Prischtina et Ouskoub») τόμος 1, κεφ. XII, σ. 164-214 και «Από τη Θεσσαλονίκη στη Νις» («Itinéraire de Salonique à Nisch, par Seres, Radomir et Scharkoe») τόμος1, κεφ. XIII, σ. 215-241, ενώ τη δεύτερη φορά διατρέχοντας τη διαδρομή «Από το Μοναστήρι στη Θεσσαλονίκη» («Itinéraire de Monastir à Salonique, par Florina, Kastoria, Kailari et Vodena»), τόμος 1, κεφ. XV, σ. 270-285.

Παρατηρήσεις: Ο συγγραφέας αναφέρει στα οδοιπορικά του (σ. 214, 215, 285) πολύ λίγα πράγματα για τη Θεσσαλονίκη, σε αντίθεση με όλες τις άλλες πόλεις και τα χωριά που περιγράφει αναλυτικά. Συγκεκριμένα περιγράφει την κατάσταση των δρόμων από και προς τη Θεσσαλονίκη, τα κοιμητήρια της πόλης, καθώς και τους μεγάλους κήπους με τα πλατάνια που βρίσκονταν δίπλα στην είσοδο της πόλης και επάνω στον δρόμο που οδηγούσε στο Μοναστήρι (σ. 285).

Προηγούμενος της μονής Ιβήρων. Χαρακτικό με βάση φωτογραφία. Περιοδικό *Le Tour du Monde*, 1861

Μαρκήσιος Raoul de MALHERBE[78] (1843)

Τίτλος βιβλίου: *L'Orient. 1718-1845*. Histoire, politique, religion, mœurs etc. Paris, Gide et Cie, 1846. [Η Ανατολή. 1718-1845].

Σημειώσεις: Το βιβλίο επανεκδόθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες σε φωτοαντιγραφική ανατύπωση της πρωτότυπης έκδοσης[79]. Ο Malherbe πραγματοποίησε ένα ταξίδι στην Ανατολή, κατά το οποίο περιηγήθηκε την Κέρκυρα, την Αθήνα, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη. Η Ταμπάκη[80] μας ενημερώνει ότι η περιγραφή της Θεσσαλονίκης περιέχεται στις σελίδες 380-390.

Παρατηρήσεις: Ο συγγραφέας έφθασε στη Θεσσαλονίκη την εποχή κατά την οποία πρόξενος της Γαλλίας ήταν ο Gilet, ο οποίος και τον φιλοξένησε για τέσσερις ημέρες. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του, επισκέφθηκε τα κυριότερα μνημεία της, από τα οποία ξεχώρισε την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου και τον τεκέ των Μεβλεβή δερβίσηδων που βρισκόταν έξω από τα τείχη της πόλης. Περιγράφει επίσης το προξενείο-κατοικία του Gilet, αναφέροντας ότι ο πρόξενος το έκτισε με προσωπική του δαπάνη, στα ερείπια του παλαιού κτιρίου του προξενείου που καταστράφηκε από πυρκαγιά. Ο Malherbe σχολιάζει αρνητικά τους Εβραίους της πόλης[81].

Antoinin PROUST[82] (1858)

Τίτλος άρθρου: «Voyage au Mont Athos» [Ταξίδι στο Άγιον Όρος].

Περιοδικό: *Le Tour du Monde*, Nouveau Journal des Voyages, publié sous la direction de M. Edouard Charton. Librairie Hachette et Cie, Paris (No 2-2o εξάμηνο), 1860.

Σημειώσεις: Το άρθρο περιέχεται στις σελίδες 103-138, ενώ η αναφορά για τη Θεσσαλονίκη στις σελίδες 103-107. Το οδοιπορικό αυτό πλαισιώνεται από αρκετά σχέδια των Massias, Dalmon και Taylor βασισμένα σε φωτογραφίες του Proust, εκ των οποίων εκείνα που αφορούν τη Θεσσαλονίκη είναι τα παρακά-

τω: (α) Τέμενος της Θεσσαλονίκης σε σχέδιο του Girardet[83] (σ. 104)· (β) Αλβανίδες δίπλα σε έναν αραμπά στο χωριό Βασιλικά σε σχέδιο του Villevieille (σ. 105)· (γ) Εβραίος της Θεσσαλονίκης σε σχέδιο του Βίδα (σ. 108)[84]· (δ) Εβραία της Θεσσαλονίκης σε σχέδιο του Βίδα (σ. 109). Το άρθρο επανεκδόθηκε το 2001 στο Παρίσι[85].

Παρατηρήσεις: Ο A. Proust επισκέφθηκε το Άγιον Όρος τον Μάιο του 1858, ακολουθώντας τη διαδρομή Κωνσταντινούπολη-Θεσσαλονίκη με πλοίο και Θεσσαλονίκη-Άγιον Όρος με καραβάνι. Συνοδευόταν από τον φωτογράφο Schranz και τον έλληνα υπηρέτη Βούλγαρη. Στη Θεσσαλονίκη έφθασε στις 10 Μαΐου 1858. Κατά το διάστημα της τετραήμερης παραμονής του στην πόλη, μας δίνει εικόνες της ζωής των κατοίκων της και περιγράφει τα διάφορα μνημεία της. Αναφέρεται στην Εγνατία οδό -τον μεγάλο δρόμο- που χωρίζει την πόλη σε δύο μέρη.

Ανατρέχει στον Χατζή Κάλφα (σ. 103) και στις αναφορές του για τους Εβραίους της πόλης. Υπολογίζει τον πληθυσμό της σε 60.000 κατοίκους και αναφέρεται στα 37 τζαμιά που υπάρχουν σ' αυτήν, από τα οποία 10 ήταν παλαιότερα βυζαντινές εκκλησίες (σ. 104). Περιγράφει τον Άγιο Δημήτριο (σ. 104-105), τον Άγιο Γεώργιο [Ροτόντα] (σ. 105), την Αγία Σοφία (σ. 105-106), καθώς και τα τζαμιά Sarali-Djami-Si (στην συνοικία Eski-Sarai), Eski-Djouma, Kassendjialar-Djami-Si (σ. 106). Επαναλαμβάνει την αναφορά του για την Εγνατία, αλλά αυτή τη φορά αναφέρεται στις αψίδες του Αυγούστου και του Κωνσταντίνου που υπήρχαν στις δύο άκρες του δρόμου, καθώς και στο σημείο όπου υπήρχε ο Ιππόδρομος του αυτοκράτορα Θεοδοσίου. Αναφέρεται επίσης στην ύπαρξη 5 κορινθιακών κιόνων-αγαλμάτων, στην ταράτσα μιας εβραϊκής κατοικίας. Οι Εβραίοι ονόμαζαν τα αγάλματα αυτά Las Incantadas ενώ οι Τούρκοι Soureti-malek (φιγούρες αγγέλων), (σ. 106). Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης συνοδεύεται και από παραπομπές σε αναφορές άλλων περιηγητών, όπως του Cousinery και του Pokocke.

Αναφέρεται επίσης στη ληστρική συμμορία κάποιου Rabbotas από τη Χαλκιδική και εκφράζει τους φόβους του για τη συνέχεια του ταξιδιού του (σ. 106-107). Από τη Θεσσαλονίκη αναχώρησε στις 14 Μαΐου 1858. Οι υπόλοιπες σελίδες του άρθρου αφορούν τη διαδρομή από τη Θεσσαλονίκη μέχρι το Άγιον Όρος και τις επισκέψεις που πραγματοποίησε στα μοναστήρια της Αθωνικής πολιτείας (σ. 107-138).

Adolphe JOANNE[86]-Dr. Emile ISAMBERT[87] (1861)

Τίτλος βιβλίου: *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient, contenant Malte, la Grèce, la Turquie d'Europe, la Turquie d'Asie, la Syrie, la Palestine, l'Arabie Petrée, le Sinai et l'Égypte. Paris, Librairie Hachette et Cie, 1861.* [Αναλυτικό περιγραφικό, ιστορικό και αρχαιολογικό οδοιπορικό στην Ανατολή].

Σημειώσεις: Το βιβλίο επανεκδόθηκε με διάφορες προσθήκες το 1873 και με συγγραφέα μόνο τον Emile Isambert[88]. Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Τουρκία περιλαμβάνονται στον δεύτερο τόμο[89]. Στο κεφάλαιο για τη Μακεδονία προστέθηκαν τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ανασκαφών των γάλλων αρχαιολόγων Meziers και Heuzey. Πολύ αργότερα (1882) εκδόθηκε ο 3ος τόμος. Το 2002 επανεκδόθηκε ο οδηγός στις Ηνωμένες Πολιτείες, σε φωτοαντιγραφική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης του 1861[90]. Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης περιέχεται στις σελίδες 406-408[91].

Παρατηρήσεις: Οι Joanne και Isambert δημιούργησαν έναν τουριστικό οδηγό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από τους πρώτους του είδους που άρχισαν να κυκλοφορούν στην Ευρώπη. Ο οδηγός χωρίζεται σε 7 κεφάλαια, από τα οποία το δεύτερο αφορά την Ελλάδα και το τρίτο την Ευρωπαϊκή Τουρκία.

Οι διαδρομές που περιγράφονται είναι αριθμημένες. Η διαδρομή No 59 αφορά τον θαλάσσιο δρόμο από την Κωνσταντινούπολη μέχρι τη Θεσσαλονίκη (σ. 405), η διαδρομή No 60 τον ίδιο δρόμο αλλά από την ξηρά (σ. 408), η διαδρομή No 61 τον δρόμο από τη Λαμία μέχρι τη Θεσσαλονίκη (σ. 411) και η διαδρομή No 62 τον αντίστοιχο από τη Θεσσαλονίκη μέχρι το Άγιον Όρος (σ. 413). Ο συγκεκριμένος οδηγός κάνει αναφορές για τη Θεσσαλονίκη παρόμοιες με αυτές των σύγχρονων τουριστικών οδηγών της πόλης. Ειδικότερα, περιλαμβάνει τις ατμοπλοϊκές εταιρείες και τα δρομολόγιά τους. Περιγράφει τα κυριότερα βυζαντινά και τουρκικά μνημεία (εκκλησίες, τζαμιά) και αναφέρεται στο μοναδικό κατάλυμα στην πόλη που ανήκει σε κάποιον Ιταλό. Από τα βυζαντινά μνημεία αναφέρει τη Ροτόντα, τον Άγιο Δημήτριο και το τζαμί Eski-Djuma, ενώ υπολογίζει τον πληθυσμό της πόλης σε 70.000 κατοίκους.

Emmanuel Clement Bebigne MILLER[92] (1864)

Τίτλος βιβλίου: *Le Mont Athos, Vatopédi et l'île de Thasos & Rapports de M. E. Miller à l'Empereur sur une mission scientifique en Orient.* Paris, chez Leroux E., 1889. [Το Άγιον Όρος, το Βατοπέδι και η νήσος Θάσος].

Σημειώσεις: Το βιβλίο περιέχει δύο επιστολές που δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά στο περιοδικό *Archives de Missions Scientifiques et Litteraires*, στη 1 Φεβρουαρίου 1865 (σ. 336-366) και στις 2 Ιουλίου 1865 (σ. 399-400)[93]. Πρόκειται για επιστολές που έστειλε ο Miller στη σύζυγό του, κατά τη διάρκεια αποστολής του στην Ανατολή για αγορά αρχαιοτήτων.

Παρατηρήσεις: Οι επιστολές του Miller παρουσιάζουν ενδιαφέρον, γιατί περιγράφουν τις προσπάθειες αρπαγής του μνημείου των «Ειδώλων» της Θεσσαλονίκης. Σε μία επιστολή του (4 Δεκεμβρίου 1864), αναφέρει ότι τα αγάλματα ήταν πολύ μεγάλα και βαριά για να μεταφερθούν. Θα ήταν πιο εύκολο να τεμαχιστούν και να μεταφερθούν στη Γαλλία, αλλά αυτό θα ήταν μία βάνδαλη πράξη. Συνεχίζει λέγοντας ότι θα προσπαθήσει να μεταφέρει τα αγάλματα σε ένα μέρος που να μην εμποδίζουν την κυκλοφορία και, όταν θα επιστρέψει στη Γαλλία, θα προτείνει στον αυτοκράτορα, αν επιθυμεί να τα αποκτήσει, να στείλει ανθρώπους να τα μεταφέρουν. Σε αντίθετη περίπτωση θα τα δώριζε στους επιτρόπους της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, που βρισκόταν πολύ κοντά στο μνημείο, για να τα χρησιμοποιήσουν για μάρμαρο στις κατασκευές. Σε άλλο σημείο της επιστολής αναφέρει ότι οι τιμές των αρχαιοτήτων είναι υπερβολικά υψηλές στη Θεσσαλονίκη. Στις

7 Δεκεμβρίου 1864, έγραψε ότι θα προσπαθούσε για άλλη μία φορά να μεταφέρει τα 4 αγάλματα που υπήρχαν. Αν δεν τα κατάφερνε και αυτή τη φορά, θα τα δώριζε στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Οι προσπάθειες του Miller περιγράφονται και από τον Βακαλόπουλο[94]. Τελικά οι «Μαγεμένες» θα μεταφερθούν στο Μουσείο του Λούβρου[95] από τον Miller το 1865.

Stanislas de NOLHAC[96] (1874)

Τίτλος βιβλίου: *La Dalmatie, les îles Ioniennes, Athènes et le mont Athos* par Stanislas de Nolhac. Paris, E. Plon et Cie, Imprimeurs-Editeurs, 1882. [Η Δαλματία, οι Ιόνιοι νήσοι, η Αθήνα και το Άγιον Όρος].

Σημειώσεις: Το βιβλίο αποτυπώνει τις αναμνήσεις του συγγραφέα από την επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη το 1874. Η περιγραφή για την πόλη περιέχεται στις σελίδες 218-222.

Παρατηρήσεις: Ο Nolhac έφθασε ατμοπλοϊκώς στη Θεσσαλονίκη το 1874, πριν από την δολοφονία των προξένων της Γαλλίας και της Γερμανίας. Το πρώτο του σχόλιο ήταν ότι η πόλη αποτελεί την αφετηρία των καραβανιών που πηγαίνουν στο Άγιον Όρος. Όπως όλοι οι περιηγητές, μας δίνει μία γενική άποψη της πόλης από το πλοίο, την οποία παρομοιάζει με πίνακα ζωγραφικής (σ. 218). Αναφέρεται στην ασυνήθιστη εμπορική κίνηση του λιμανιού και στο πλήθος των Εβραίων που εργάζονταν σ' αυτό (σ. 219-220). Υπολογίζει ότι οι τελευταίοι αποτελούν τον μισό πληθυσμό της πόλης και περιγράφει τις ενδυμασίες και τη συμπεριφορά τους. Επιχειρεί μία μικρή ιστορική αναδρομή σχετικά με την παρουσία τους στην πόλη από την εποχή που την επισκέφθηκε ο Απόστολος Παύλος.

Ακολούθως αναφέρεται στην παρουσία των Ελλήνων και των καθολικών. Οι τελευταίοι αντιπροσωπεύονται στη Θεσσαλονίκη από τους Lazaristes και τις καλόγριες του τάγματος του Saint-Vincent de Paul (σ. 221). Περιγράφει τη φιλοξενία που του προσέφερε ο επικεφαλής των καθολικών θρησκευτικών ταγμάτων Bonnetty και αναφέρεται με συγκίνηση στον δολοφονηθέντα γάλλο πρόξενο Moulin, ο οποίος τότε (1874) είχε μεσολαβήσει στον βαλή της πόλης, για να του παραχωρήσει ένοπλη συνοδεία κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του (σ. 222). Στη συνέχεια ο Nolhac περιγράφει τη διαδρομή που ακολούθησε το καραβάνι του μέχρι το Άγιον Όρος και τις εντυπώσεις του από την παραμονή του σ' αυτό.

Κόμης Eugène-Melchior de VOGÜÉ[97] (1875)

Τίτλος άρθρου: «La Thessalie. Notes d'un voyage» [Η Θεσσαλία. Σημειώσεις ενός ταξιδιού].

Περιοδικό: *Revue des Deux Mondes*, Paris, Bureau de la Revue des Deux Mondes, έτος XLIX, 3η περίοδος, τόμος 31, 1879.

Σημειώσεις: Όλο το άρθρο περιέχεται στις σελίδες 5-40, ενώ το κείμενο που αφορά τη Θεσσαλονίκη στις σελίδες 5-12.

Παρατηρήσεις: Ο Vogüé επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη[98] τον Αύγουστο του 1875, επιστρέφοντας από το Άγιον Όρος με τελικό προορισμό τη Θεσσαλία. Η

γραφή του Vogüé είναι λογοτεχνική και κατά τη γνώμη μας βρίσκεται στην κορυφή μεταξύ ανάλογων άρθρων της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας. Αναφέρεται στους γάλλους αρχαιολόγους Meziers και Heuzey, που πραγματοποίησαν έρευνες στη Μακεδονία (σ. 5). Περιγράφει την πόλη, όπως φαίνεται από μακριά (σ. 6), αναφέρεται στα σπίτια και την αποβάθρα και κάνει λόγο για τις εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τζαμιά (σ. 7). Αναφέρεται στη φιλοξενία που του παρείχε ο γάλλος πρόξενος Moulin και παραθέτει αναλυτικές πληροφορίες για την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου (σ. 7). Περιηγείται τη μοντέρνα πόλη και την παρομοιάζει με Ιερουσαλήμ της Ανατολής, λόγω της παρουσίας 50.000 Εβραίων, από το σύνολο των 80.000 κατοίκων της (σ. 8). Ασχολείται με το λιμάνι της πόλης που το θεωρεί ως τη μεγαλύτερη αγορά δημητριακών σε όλη τη Ρούμελη[99]. Προτρέπει τους αναγνώστες να παρατηρήσουν στον χάρτη το σημείο που βρίσκεται η Θεσσαλονίκη, ώστε να μπορέσουν να καταλάβουν τον πρωταγωνιστικό εμπορικό ρόλο που θα παίξει η πόλη τα επόμενα χρόνια. Αναφέρεται τέλος στα μέσα συγκοινωνίας (σιδηρόδρομος, ατμόπλοια) και την ώθηση που έδωσαν αυτά στην οικονομία της πόλης (σ. 9-12). Μετά τη σύντομη παραμονή του στη Θεσσαλονίκη ο Vogüé μεταβαίνει στην Κατερίνη με πλοιάριο και συνεχίζει το οδοιπορικό του στη Θεσσαλία (σ. 12-40).

René MILLET[100] (1887)

Τίτλος άρθρου: «De Salonique à Belgrade» [Από την Θεσσαλονίκη στο Βελιγράδι].

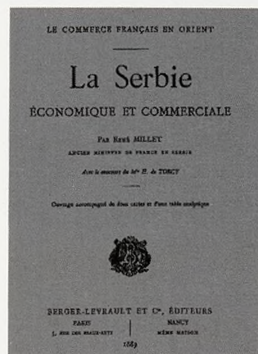
Περιοδικό: *Revue des Deux Mondes*, Paris (3η σειρά, τόμος 85), 1888.

Σημειώσεις: Το άρθρο δημοσιεύθηκε σε δύο συνέχειες στο περιοδικό. Το πρώτο μέρος αφορά αποκλειστικά την περιγραφή της Θεσσαλονίκης και έχει τίτλο: *Salonique* (σ. 107-130), ενώ το δεύτερο μέρος αφορά την περιγραφή της διαδρομής από τη Θεσσαλονίκη στο Βελιγράδι και έχει τίτλο: *La Macedoine et la Serbie* (σ. 337-371).

Παρατηρήσεις: Ο René Millet έφθασε στη Θεσσαλονίκη[101] με ατμόπλοιο τον Σεπτέμβριο του 1887. Ο Millet ξεκινά το άρθρο του με μία γενική περιγραφή της πόλης και των κατοίκων της (σ. 109-111): «*Η Θεσσαλονίκη δεν είναι ούτε Τούρκικη, ούτε Βυζαντινή αλλά και ούτε και μοντέρνα. Για μένα μοιάζει περισσότερο με μία αποικία των Ενετών. Η πόλη κοιμόταν σ' ένα βαθύ λήθαργο πίσω από τα παλιά της μουράγια. Όταν ο αιώνας μας την άγγιξε με το ραβδί του, αυτή ξύπνησε σαν κόρη της Βενετίας του 13ου ή του 14ου αιώνα, αυτής της βασίλισσας της Ανατολής που γνώριζε πολύ καλά να αναμιγνύει τις εθνικότητες, τα χρώματα και τους πολιτισμούς σε όφελος του εμπορίου της*» (σ. 111). Ο Millet υπολογίζει τον πληθυσμό της πόλης σε 130.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 70.000 είναι Εβραίοι (σ. 114). Σ' αυτούς αφιερώνει τις επόμενες σελίδες του άρθρου του. Αναφέρεται στους Allatini και τους Modiano, που είναι γνωστοί στη Μασσαλία, στο Παρίσι και στο Λονδίνο (σ. 115). Κάνει λόγο για τη στοά Modiano, την οποία ονομάζει «παλάτι του εμπορίου» (σ. 116). Σημειώνει όμως ότι το μεγαλύτερο μέρος των Εβραίων ζει στην

φτώχεια και την απελπισία. «*Το άσχημο της Θεσσαλονίκης είναι ότι κάποιοι έχουν πάρα πολλά και κάποιοι πολύ λίγα*» (σ. 117) και συνεχίζει λέγοντας ότι ο φτωχός πληθυσμός της πόλης οφείλει πάρα πολλά στους φιλάνθρωπους Allatini (σ. 117). Κατόπιν αναφέρεται στους μουσουλμάνους της πόλης (σ. 117) και περιγράφει το επεισόδιο που σηματοδότησε τη σφαγή των προξένων το 1876 (σ. 118-119). Μνεία όμως κάνει και για τους Αλβανούς και τους Έλληνες (σ. 119). Στη συνέχεια περιγράφει μερικά μνημεία της πόλης, όπως την Αγία Σοφία (σ. 122-123) και τον Άγιο Δημήτριο (σ. 123-124) και τελειώνει με αναφορές που αφορούν την πόλη, το εμπόριό της και τις σχέσεις της με τα άλλα κράτη της Ευρώπης (σ. 125-130).

René MILLET (1888)

Τίτλος βιβλίου: *Le Commerce Français en Orient. La Serbie économique et commerciale*, par René Millet, ancien Ministre de France en Serbie. Avec le concours du Mis H. de Torcy. Ouvrage accompagné de deux cartes et d'un table analytique. Berger-Levrault et Cie. Paris-Nancy, 1889. [Το γαλλικό εμπόριο στην Ανατολή. Η Σερβία από οικονομική και εμπορική άποψη].

Σημειώσεις: Το 1888 ο Millet επισκέφθηκε σιδηροδρομικώς για άλλη μία φορά τη Βαλκανική Χερσόνησο, και από τις εμπορικές πληροφορίες που συνέλεξε έγραψε το προαναφερθέν βιβλίο. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην έρευνά του αφιερώνει το πρώτο κεφάλαιο στη Θεσσαλονίκη: *Les débouchés-Salonique, entrepôt naturel du commerce français avec la Serbie* (σ. 1-18), που τη θεωρεί το κλειδί του εμπορίου στα Βαλκάνια και την Ευρώπη.

Παρατηρήσεις: Ο Millet αναφέρει στο πρώτο κεφάλαιο τις κυριότερες πόλεις που διασχίζει ο σιδηρόδρομος από την Κεντρική Ευρώπη μέχρι τη Θεσσαλονίκη (σ. 1-2). Αναφέρει τις εμπορικές προοπτικές που δημιουργήθηκαν στη Θεσσαλονίκη με τη σιδηροδρομική σύνδεσή της με την Ευρώπη και με την κατασκευή του νέου λιμανιού: «*μέχρι το 1870 η πόλη ήταν αποκλεισμένη από την θάλασσα με ένα μεγάλο τείχος που είχε κατασκευαστεί στον μεσαίωνα και χρησίμευε για την άμυνα της πόλης από τους πειρατές*» (σ. 3). Συνεχίζει αναφέροντας τις ίδιες παρατηρήσεις για τους Εβραίους της πόλης, που ήδη προανέφερε στο περιοδικό *Revue des Deux Mondes*. Στην αφήγησή του παραθέτει στατιστικούς και εμπορικούς πίνακες, όπως τις συγκριτικές τιμές κόστους μεταφοράς των εμπορευμάτων μεταξύ Παρισιού-Βελιγραδίου και Μασσαλίας-Θεσσαλονίκης (σ. 8), τα μεταφορικά των εμπορευμάτων με πλοίο και με σιδηρόδρομο από τη Θεσσαλονίκη στην Κεντρική Ευρώπη (σ. 11) και τα μεταφορικά μεταξύ Θεσσαλονίκης και Βελιγραδίου με την Εταιρεία των Ανατολικών Σιδηροδρόμων (σ. 13). Στις υπόλοιπες σελίδες (σ. 14-18) διατυπώνονται σχόλια που αφορούν τις προοπτικές ανάπτυξης του εμπορίου από τη σύνδεση του σιδηροδρομικού δικτύου με το λιμάνι της πόλης.

René MILLET (1891)

Τίτλος βιβλίου: *Souvenirs des Balkans: De Salonique à Belgrade et du Danube à l'Adriatique*, par René Millet. Paris, Librairie Hachette, 1891. [Αναμνήσεις από τα Βαλκάνια: Από τη Θεσσαλονίκη στο Βελιγράδι και από τον Δούναβη στην Αδριατική][102].

Σημειώσεις: Ο René Millet στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου (σ. 1-34) περιγράφει τη Θεσσαλονίκη. Η περιγραφή του, σύμφωνα με την Ταμπάκη[103], είναι μία «ρομαντική αναφορά, πιο πολύ ατμοσφαιρική, παρά περιγραφική της πόλης και των μνημείων της». Οι πληροφορίες του για τη Θεσσαλονίκη είναι πιστή αντιγραφή των όσων δημοσιεύθηκαν στο άρθρο *De Salonique à Belgrade* [Από τη Θεσσαλονίκη στο Βελιγράδι][104].

Πατήρ Henri Louis DIDON (1894)[105]

Τίτλος βιβλίου: *Constantinople, le Mont Athos, la Grèce. La Dix-neuvième Caravane des Dominicains d'Arcueil*. Paris, J. Mersch, 1895. [Κωνσταντινούπολη, Άγιον Όρος, Ελλάδα. Το 19ο καραβάνι των Δομινικανών του Arcueil].

Σημειώσεις: Το βιβλίο εκδόθηκε για πρώτη φορά στο Παρίσι (J. Mersch) το 1894. Η Ταμπάκη[106] αναφέρει την έκδοση Broud & Barral (1894) του Παρισιού. Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης περιέχεται στις σελίδες 131-136 και πλαισιώνεται από τρεις φωτογραφίες που αφορούν τη Θεσσαλονίκη: (α) Αχθοφόρος κάρβουνου (σ. 131), (β) Εβραίος (σ. 133) και (γ) Καπνιστής ναργιλέ (σ. 135).

Το 1894, μία ομάδα μαθητών με επικεφαλής τους καθηγητές Leriche και πατέρα Didon πραγματοποιεί μία κρουαζιέρα στη Μεσόγειο με σκοπό να επισκεφθεί αρχαιολογικούς και θρησκευτικούς τόπους, στην Ελλάδα, το Άγιον Όρος και την Κωνσταντινούπολη, εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας (1896). Ελάχιστοι ίσως γνωρίζουν ότι ο δομινικανός μοναχός Père Didon υπήρξε φίλος και στενός συνεργάτης του οραματιστή βαρόνου Pierre de Coubertin και ότι ήταν ο άνθρωπος που εμπνεύστηκε τη ρήση Citius, Altius, Fortius που χρησιμοποιείται στους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες. Στο ταξίδι της η ομάδα ή το καραβάνι του Arcueil, όπως ονομάστηκε, επισκέφθηκε και τη Θεσσαλονίκη, κατά τη διάρκεια ολιγόωρης στάσης που πραγματοποίησε το πλοίο που μετέφερε τα μέλη της.

Παρατηρήσεις: Η αναφορά στην πόλη αρχίζει με μία μικρή αναδρομή στην ιστορία της, όπου σημειώνονται τα ονόματα του Απόστολου Παύλου και του αυτοκράτορα Θεοδοσίου. Κατόπιν περιγράφονται τα διάφορα μνημεία της, όπως οι συναγωγές, τα τζαμιά και ο πληθυσμός από διάφορες εθνότητες. Γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην Αγία Σοφία και τη Ροτόντα. Οι μαθητές συναντώνται με τον γάλλο πρόξενο και εκτοξεύουν κατηγορίες εναντίον των Εβραίων.

Αββάς Emile-Paul-Constant-Ange Le CAMUS[107] (1896)

Τίτλος βιβλίου: *Voyage aux Sept Eglises de l'Apocalypse*, par l'abbé E. le Camus, Vicaire gènèral monoraire, Docteur en Thèologie. Paris, Librairie Sanard et Derangeon, 174 rue Saint-Jacques, 1896. [Ταξίδι στις επτά εκκλησίες της Αποκάλυψης].

Σημειώσεις: Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης περιέχεται στις σελίδες 283-305, ε-

νώ το κείμενο πλαισιώνεται από τις παρακάτω φωτογραφίες: 1) Γενική άποψη της Θεσσαλονίκης (σ. 289)· 2) Η πύλη του Βαρδάρη ή Πύλη του Αυγούστου (σ. 291)· 3) Βουλγάρα γυναίκα και νεαρό κορίτσι (σ. 292)· 4) Η μεγάλη οδός της Θεσσαλονίκης με την αψίδα του Κωνσταντίνου στο βάθος (σ. 293)· 5) Μετάλλιο της Θεσσαλονίκης (σ. 295)· 6) Παζάρι των σχοινοποιών (σ. 298)· 7) Τουρκικό καφενείο (σ. 299)· 8) Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου-Ροτόντα (σ. 300)· 9) Κάτοψη της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου (σ. 300)· 10) Κάτοψη του τεμένους Eski-Djouma (σ. 300)· 11) Κάτοψη της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου (σ. 301)· 12) Επιγραφή (σ. 304).

Παρατηρήσεις: Ο αββάς Emile le Camus επισκέφθηκε[108] το 1986 τη Θεσσαλονίκη προερχόμενος από τη Σμύρνη, στο πλαίσιο μιας περιοδείας του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η περιγραφή της πόλης αρχίζει πριν φθάσει το πλοίο στο λιμάνι. Αναφέρεται στους Λαζαριστές και τον καβά του προξενείου που τον περίμεναν με δική τους βάρκα στην αποβάθρα (σ. 283). Σημειώνει τη συνάντηση που είχε με τον αββά Douillard, καθηγητή στη Σχολή Καλών Τεχνών στο Παρίσι, που είχε έρθει στη Θεσσαλονίκη, για να μελετήσει από κοντά τα σχέδια της υπό ανέγερσης εκκλησίας των καθολικών (σ. 289). Μαζί του, θα περιηγηθεί στην πόλη και θα επισκεφθεί τα μνημεία της. Η περιήγηση ξεκινά από την Εγνατία οδό, «*που αποτελεί το μόνο διασωθέν ίχνος της παρουσίας του Αποστόλου Παύλου*» (σ. 290). Αναφέρεται στην πρώτη συναγωγή[109] και στο ιστορικό της παρουσίας των Εβραίων στην πόλη (σ. 294-295). Περιγράφει την αρχαία αγορά (σ. 295) και τις 4 κορινθιακές στήλες-καρυάτιδες (Las Incantadas)[110] (σ. 295-296). Υπολογίζει τον πληθυσμό της πόλης σε 110.000 κατοίκους (50.000 Εβραίοι, 40.000 μουσουλμάνοι, 10.000 σχισματικοί και καθολικοί). Χαρακτηριστικό της περιγραφής είναι ότι δεν αναφέρει απολύτως τίποτε για την παρουσία των ορθόδοξων Ελλήνων στην πόλη. Στη συνέχεια περιγράφει τις διάφορες εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τεμένη, όπως η Αγία Σοφία (σ. 296), ο Άγιος Μηνάς και η Αγία Θεοδώρα (σ. 297). Αναφέρεται στον χώρο όπου βρισκόταν ο Ιππόδρομος του Θεοδοσίου (σ. 298), στο Ortadji-Effendi (σ. 299) και στις εκκλησίες του Αγίου Δημητρίου (σ. 391), των Δώδεκα Αποστόλων (σ. 302) και του Προφήτη Ηλία (σ. 302-303). Το κείμενό του πλαισιώνεται από συνεχείς αναφορές στον Απόστολο Παύλο και διατυπώνει αρκετούς θεολογικούς προβληματισμούς. Την επόμενη ημέρα ο Camus αναχώρησε σιδηροδρομικώς από τη Θεσσαλονίκη για το Βελιγράδι και το Μόναχο.

Louis de LAUNAY[111] (1897)

Τίτλος βιβλίου: *Chez les Grecs de Turquie, Autour de la mer Egée: Smyrne, Lesbos, Lemnos, Thassos, Le Mont Athos, Les côtes d'Ionie, de Thrace et de Macédoine en Thessalie*, Paris, Cornély, 1897. [Με τους Έλληνες της Τουρκίας. Γύρω από το Αιγαίο πέλαγος].

Σημείωση: Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης περιέχεται στις σελίδες 181-184 και αναφέρεται από την Ταμπάκη[112].

Παρατηρήσεις: Ο Launay σημειώνει ότι η Θεσσαλονίκη είναι ένα μεγάλο διεθνές εμπορικό λιμάνι, που κατοικείται ως επί το πλείστον από Εβραίους, οι οποίοι κατοικούν σε 20.000 σπίτια. Αναφερόμενος στα μνημεία του παρελθόντος ξεχωρίζει την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, που την περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες. Όπως αναφέρει η Ταμπάκη, «*ενδιαφέρεται περισσότερο για τους ανθρώπους -συχνά σχεδιάζει ή ζωγραφίζει διάφορους τύπους- και τα επεισόδια της καθημερινής ζωής. Πολύ ενδιαφέρουσα η περιγραφή της τελετής με τα κεριά και το χώμα που κάνει ο Τούρκος φύλακας για Έλληνες στον τάφο του Αγίου Δημητρίου*»[113].

Henri TUROT[114] (1897)

Τίτλος άρθρου: «L'Insurrection Crétoise et la Guerre Gréco-Turque. Notes et Impressions d'un Reporter» [Η Κρητική επανάσταση και ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος. Σημειώσεις και εντυπώσεις ενός δημοσιογράφου].

Περιοδικό: *Le Tour du Monde*, Journal des Voyages et de Voyageurs. Librairie Hachette et Cie, Paris (Νέα σειρά, 4ο έτος), 1898.

Σημειώσεις: Το άρθρο περιέχεται στις σελίδες 1-60. Ειδικά η αναφορά για τη Θεσσαλονίκη περιέχεται στις σελίδες 35-36, ενώ το άρθρο πλαισιώνεται από σχέδια, από τα οποία δύο αφορούν τη Θεσσαλονίκη. (α) Τουρκικά στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη σε σχέδιο του Gotorbe (σ. 25) και (β) Ο Λευκός Πύργος και η ευρύτερη περιοχή του, σε σχέδιο του Berteault (σ. 36).

Παρατηρήσεις: Ο Henri Turot στο πλαίσιο δημοσιογραφικής αποστολής πραγματοποίησε ένα ταξίδι στην Ελλάδα, όπου επισκέφθηκε την Κρήτη, την περίοδο της επανάστασης του νησιού, και τη Θεσσαλία, στη διάρκεια του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Στη Θεσσαλονίκη βρέθηκε για μία ημέρα (σ. 35-36) και αναφέρεται στις διαρκείς μετακινήσεις των τουρκικών στρατευμάτων προς τη Θεσσαλία, αλλά και στην αγωνία των κατοίκων της, από φήμες για επικείμενο βομβαρδισμό. Διατυπώνει επίσης το ερώτημα γιατί ο βασιλιάς Γεώργιος δεν διέταξε τον βομβαρδισμό της πόλης από τον ελληνικό στόλο, αφού η πόλη ήταν ανοχύρωτη από την πλευρά της θάλασσας, ενώ το πιο χαρακτηριστικό τμήμα της μικρής αναφοράς του για τη Θεσσαλονίκη γίνεται κατά την αναχώρησή του από την πόλη. «*Και πάνω από την γέφυρα του καραβιού, που θα με πήγαινε στο Βόλο, βλέπω λυπημένα την σημαία του Προφήτη να κυματίζει πάνω στον Λευκό Πύργο. Χωρίς αμφιβολία θα τη ξανάβλεπα σε λίγο καιρό να κυματίζει θριαμβευτικά στις πεδιάδες της Θεσσαλίας*» (σ. 36).

H. de SAINT-GERMAIN (1898)

Τίτλος βιβλίου: *L'Orient à vol d'oiseau. Carnet d'un pèlerin.* Hellènisme. Aramaïsme et Sèmitisme, ou la vérité sur le voyage de Guillaume II, Paris, Imprimerie des Orphelins-Apprentis d'Auteuil, 1902. [Πανόραμα της Ανατολής].

Σημειώσεις: Η Ταμπάκη[115] μας πληροφορεί ότι η περιγραφή της Θεσσαλονίκης περιέχεται στις σελίδες 99-117. Συνοδεύεται επίσης από μία φωτογραφία του Λευκού Πύργου (σ. 103).

Παρατηρήσεις: Ο προσκυνητής περιγράφει τα κτίρια της παραλίας και του λιμα-

νιού. Αναφέρεται με λεπτομέρειες στην Οθωμανική Τράπεζα και το κτίριο της Καθολικής Ιεραποστολής, εκεί όπου συνάντησε τον λαζαριστή μοναχό Heudre. Περιγράφει την Εγνατία οδό και τη Λεωφόρο Χαμηδιέ με τα κτίρια των προξενείων, τα τραμ και τα υπέροχα καφέ. Αναφέρεται στο Kassoumihie-Djami (Άγιος Δημήτριος), στο Ortangji-Effendi (Άγιος Γεώργιος), την Αγία Σοφία και την εκκλησία των Δώδεκα Αποστόλων. Σημειώνει ότι οι Εβραίοι της πόλης διατηρούν 30 συναγωγές και οι μουσουλμάνοι 30 περίπου τζαμιά. Οι Έλληνες και οι Βούλγαροι χρησιμοποιούν για τις θρησκευτικές τους ανάγκες 8 εκκλησίες, ενώ οι καθολικοί διατηρούν ένα σχολείο στο οποίο φοιτούν 300 μαθητές.

F. de l'HARPE (1899)

Τίτλος άρθρου: «De Marseille en Asie Centrale» [Από την Μασσαλία στην Κεντρική Ασία].

Περιοδικό: *À Travers le Monde*, Librairie Hachette et Cie, Paris (Νέα σειρά, 5ο έτος), 1899.

Σημειώσεις: Το άρθρο δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στις σελίδες 305, 321, 329, 337, 345, 353 και 361 του περιοδικού. Το τμήμα που αφορά την Θεσσαλονίκη περιλαμβάνεται στο Α΄ κεφάλαιο: *L'Archipel, Salonique, Constantinople* [Το Αρχιπέλαγος, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη] σ. 305-308. Στη σελίδα 305 δημοσιεύεται φωτογραφία της προκυμαίας της Θεσσαλονίκης.

Παρατηρήσεις: Το άρθρο του αξιωματικού F. de l'Harpe πραγματεύεται το ταξίδι αναψυχής που πραγματοποίησε ο ίδιος στην Κεντρική Ασία τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1899. Μπαρκάροντας στο ατμόπλοιο *Memphis*[116], ο de l'Harpe ξεκίνησε από τη Μασσαλία στις 2 Ιουλίου 1899 με προορισμό την Κωνσταντινούπολη. Στις 8 Ιουλίου, το ατμόπλοιο εισερχόταν στον κόλπο της Θεσσαλονίκης και ο αξιωματικός έγραφε τις πρώτες του εντυπώσεις: «*Κατά τις 8 η ώρα, εισερχόμαστε στον κόλπο της Θεσσαλονίκης. Βλέποντάς την από την θάλασσα, η πόλη έχει μία τραπεζοειδή μορφή. Ευρίσκεται στις πλαγιές ενός λόφου και βλέπει προς την δύση. Η αποβάθρα πλαισιώνεται από σπίτια με ελληνικό και ιταλικό στυλ. Πολυάριθμοι μιναρέδες με τις λεπτές λευκές σκεπές τους μπλέκονται ανάμεσα στις κόκκινες στέγες των σπιτιών, τα κυπαρίσσια και τα πλατάνια. Ξανθές πεδιάδες, εύφορες εκτάσεις με σιτάρια εκτείνονται στα δυτικά...*» (σ. 305).

Το ατμόπλοιο πραγματοποίησε πεντάωρη στάση στο λιμάνι, για να φορτώσει και να ξεφορτώσει εμπορεύματα και επιβάτες, κατά τη διάρκεια της οποίας ο συγγραφέας περιπλανήθηκε στα σοκάκια της συνοικίας που απλωνόταν πίσω από την αποβάθρα. Η πρώτη εικόνα της πόλης του προξένησε εντύπωση: «*Πρέπει να γνωρίσει κανείς τον τρόπο που στοιβάζονται οι Εβραίοι στα στενά χαμόσπιτα για να πιστέψει πως η πόλη έχει 125.000 κατοίκους από τους οποίους οι 80.000 είναι Ισραηλίτες*» (σ. 305).

Ακολουθεί η επίσκεψη στο σκεπαστό παζάρι. Εντύπωση του προκαλεί το γεγονός ότι στους δρόμους κυκλοφορούν πολλοί στρατιώτες, τους οποίους παρομοιάζει με ζητιάνους που φορούν στρατιωτικές στολές. Στη συνέχεια περιγράφει

τη φόρτωση του καραβιού με εμπορεύματα και ζώα, την επιβίβαση των επιβατών και την αναχώρηση του πλοίου για την Κωνσταντινούπολη (σ. 305-306).

Maurice POTTECHER[117] (1902)

Τίτλος άρθρου: «En Macédoine. De Salonique à Constantinople» [Στη Μακεδονία. Από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη].

Περιοδικό: *Le Magasin Pittoresque*, 71ο έτος (3η σειρά, τόμος 4), 1903.

Σημειώσεις: Το άρθρο δημοσιεύθηκε σε δύο συνέχειες στις σελίδες 194-197 και 228-232 και πλαισιώνεται από τις παρακάτω φωτογραφίες: α) Γενική άποψη της Θεσσαλονίκης (σ. 195)· β) Εβραία της Θεσσαλονίκης (σ. 196)· γ) Λευκός Πύργος (σ. 229)· δ) Στολές Ισραηλιτών (σ. 231).

Παρατηρήσεις: Ο συγγραφέας και ποιητής M. Pottecher επισκέφθηκε τη Μακεδονία την ταραγμένη άνοιξη του 1902, προερχόμενος από τον Πειραιά. Περιγράφει την άφιξη του πλοίου στο λιμάνι και τον τελωνειακό έλεγχο των επιβατών. Αναφέρεται με λεπτομέρειες στη «λειτουργία» του μπαξίσι (bakchich) στην Ανατολή, που το παρομοιάζει με το λυχνάρι του Αλλαντίν (σ. 194). Σκιαγραφεί τις διάφορες εθνότητες (Έλληνες, Τούρκοι, Εβραίοι, Βούλγαροι, Σέρβοι), που ζούνε στην πόλη, και αναφέρεται στην κατάσταση που επικρατεί σ' αυτή (σ. 195-198). Μας πληροφορεί για τα βυζαντινά κτίσματα, το κοιμητήριο και τις συνοικίες της πόλης. Αναφέρεται όμως με εντυπωσιακές λεπτομέρειες στη φράγκικη συνοικία, με τα πολυτελή ξενοδοχεία, εστιατόρια και κέντρα διασκέδασης, την οποία παρομοιάζει με το Ελντοράντο της Ανατολής (σ. 229-230). Στο τέλος περιγράφει τους δύο διαφορετικούς δρόμους που μπορεί να διαλέξει ο ταξιδιώτης για να φθάσει στην Κωνσταντινούπολη (σ. 230-232). Η αφήγηση είναι περισσότερο λογοτεχνική παρά ιστορική και τα κείμενά του θεωρούνται από τα καλύτερα της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας.

ALBERT MALET (1902)

Τίτλος άρθρου: «En Macédoine-Au Vilayet de Monastir» [Στη Μακεδονία-Στο βιλαέτι του Μοναστηρίου].

Περιοδικό: *Le Tour du Monde*, Journal des Voyages et des Voyageurs, Librairie Hachette et Cie, Paris (Νέα Σειρά, 10ο έτος), 1904.

Σημειώσεις: Το άρθρο δημοσιεύθηκε στις σελίδες 1-36. Περιέχει 44 σχέδια βασισμένα σε φωτογραφίες του Malet και έναν χάρτη της Μακεδονίας (σ. 14).

Παρατηρήσεις: Ο Albert Malet ξεκίνησε από τα Σκόπια, με σκοπό να επισκεφθεί την περιοχή του βιλαετίου του Μοναστηρίου. Θα μπορούσε να είχε μεταβεί απευθείας στο Μοναστήρι, αφού σε ευθεία γραμμή απείχε μόνον 110 χιλιόμετρα, αλλά προτίμησε τη σιδηροδρομική διαδρομή Σκόπια-Θεσσαλονίκη και Θεσσαλονίκη-Μοναστήρι. Στη Θεσσαλονίκη έφθασε στις 10 Σεπτεμβρίου 1902, με το τραίνο της εταιρείας των Ανατολικών Σιδηροδρόμων. Παρέμεινε για λίγες ώρες στην πόλη, αφού έπρεπε να ολοκληρώσει διαδικαστικά ζητήματα σχετικά με το διαβατήριό του στο Γαλλικό Προξενείο. Το ίδιο βράδυ αναχώρησε με το τραίνο της γραμ-

μής Μοναστηρίου για την ομώνυμη πόλη. Η μόνη περιγραφή που αφορά τη Θεσσαλονίκη και παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον είναι σχετικά με την κατάσταση που επικρατούσε στον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης, όση ώρα περίμενε το τραίνο για το Μοναστήρι (σ. 2). Στις υπόλοιπες σελίδες του άρθρου περιγράφονται οι σταθμοί και τα τεχνικά έργα της γραμμής Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου, καθώς και οι εντυπώσεις του από το Μοναστήρι και τις γύρω περιοχές (σ. 2-36).

Henry SPONT[118] (1903)

Τίτλος άρθρου: «Salonique».
Περιοδικό: *La Nouvelle Revue*, Paris (Νέα Σειρά, τόμος 23), 1903.
Σημειώσεις: Το άρθρο δημοσιεύθηκε στις σελίδες 105-118 του περιοδικού.
Παρατηρήσεις: Το άρθρο χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος (σ. 105-108), ο Spont μας εισάγει στην ψυχολογία του ταξιδιώτη, μας αναλύει την τέχνη των ταξιδιών, τα κίνητρα, τις συνθήκες και τα αποτελέσματά τους. Στο δεύτερο μέρος (σ. 108-118) ασχολείται με τη Θεσσαλονίκη, στην περιγραφή της οποίας δίνει έναν ρομαντικό τόνο και μία εικόνα που δεν έχει σχέση με την απλή περιηγητική περιγραφή άλλων ταξιδιωτών. Ο Spont έφθασε στη Θεσσαλονίκη με το πλοίο *Le Tigre*[119]. Η πρώτη εικόνα της πόλης από τη θάλασσα του προκάλεσε εντύπωση. Περιγράφει με λυρική διάθεση τα σπίτια, τους μιναρέδες, τα κυπαρίσσια, την κίνηση στην αποβάθρα (σ. 108-109). Του προξενεί εντύπωση που η Θεσσαλονίκη *«δεν αποτελεί την σκάλα ενός κλασικού ταξιδιού στην Ανατολή. Η εταιρεία των Messageries Maritimes*[120] *δεν στέλνει παρά κάθε δεκαπενθήμερο, τα πιο παλιά, τα πιο αξιοσέβαστα φορτηγά της ατμόπλοια»* (σ. 110). Αλλά, όπως συνεχίζει, *«μόνον στη Θεσσαλονίκη θα βρεί ο κάθε ταξιδιώτης τα δύο στοιχεία που συνθέτουν ένα ταξίδι. Την γραφικότητα και την άνεση»* (σ. 111). Στη συνέχεια ο Spont περιγράφει την κοσμική κίνηση της πόλης, την ατμόσφαιρα που επικρατεί στην προκυμαία το σούρουπο, με τα πολυτελή ξενοδοχεία, τα εστιατόρια και κέντρα τα διασκέδασης (σ. 111-112). Περιγράφει τα μνημεία της πόλης, την Αψίδα του Μεγάλου Αλεξάνδρου[121], το τζαμί του Αγίου Γεωργίου, τον Λευκό Πύργο και τα τείχη. Αναφέρεται στον μεγάλο δρόμο του Βαρδάρι (Εγνατία), ο οποίος χωρίζει την πόλη σε δύο μέρη και περιγράφει τον εμπορικό δρόμο Sabri Pasha (Βενιζέλου), (σ. 113). Στη συνέχεια περιγράφει καθεμία από τις εθνότητες που έχουν κατακλύσει την πόλη, τους Βούλγαρους, τους Εβραίους, τους Αλβανούς (σ. 114-115). Αναφέρεται όμως και στους Έλληνες, τους Τούρκους και τους Ευρωπαίους *«που κάθε βράδυ κατακλύζουν τα νυκτερινά κέντρα της προκυμαίας, επιβεβαιώνοντας για άλλη μία φορά ότι η ομορφιά, η γραφικότητα, η νυκτερινή διασκέδαση και η οικειότητα αποτελούν τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την πόλη της Θεσσαλονίκης, στοιχεία που δεν παρουσιάζονται τόσο αρμονικά δεμένα σε καμία άλλη πόλη του κόσμου, ακόμα και ανάμεσα σ' αυτές που θεωρούνται διάσημες»* (σ. 117-118).

Henry SPONT (1908)

Τίτλος άρθρου: «Une Macédoine de Peuples» [Η Μακεδονία των λαών].

Περιοδικό: *Je Sais Tout*, Encyclopédie Mondiale Illustrée. Publications Pierre Lafitte, Paris, 15 Φεβρουαρίου 1908.
Σημειώσεις: Το άρθρο δημοσιεύθηκε στις σελίδες 563-570. Περιέχει σχέδια παραδοσιακών ενδυμασιών των λαών της Βαλκανικής.
Παρατηρήσεις: Ο Henry Spont παρέμεινε για 6 εβδομάδες στη Θεσσαλονίκη, στέλνοντας ανταποκρίσεις στη Γαλλία. Το άρθρο πραγματεύεται τη συνάντηση που είχε ο δημοσιογράφος με τον Hilmi Pacha, στα Σκόπια το 1908, όπου συζητήθηκαν θέματα σχετικά με το Ανατολικό Ζήτημα, την κατάσταση στα Βαλκάνια, τη Βουλγαρική Εξαρχία και το μέλλον των λαών της Βαλκανικής. Το τμήμα που αφορά τη Θεσσαλονίκη περιέχεται στις σελίδες 563-564 του άρθρου, στις οποίες γίνεται μία ρομαντική περιγραφή της πόλης και των ανθρώπων της. *«Ο αέρας είναι τόσο ελαφρύς, ο ουρανός είναι τόσο καθαρός. Το θέατρο, οι συναυλίες, οι ατέλειωτες βόλτες στο λιμάνι στα πόδια του Ολύμπου... όλα αυτά συμβάλλουν στο να ηρεμούν τα νεύρα και να μαλακώνουν από το υπέροχο άρωμα του καφέ και του ταμπάκου, κάτι που στην Ανατολή ονομάζουν κέφι. Τελικά το Ανατολικό ζήτημα είναι ένα παιχνίδι που εφευρέθηκε από τους διπλωμάτες... Να γιατί αισθάνομαι άσχημα που εγκαταλείπω τη Θεσσαλονίκη»* (σ. 564).

Edouard Alfred MARTEL[122] (1910)

Τίτλος άρθρου: «L'emprise Austro-Allemande sur la Turquie et l'Asie Mineure. Souvenirs de 1910. De Salonique à Konieh» [Η αυστρο-γερμανική επιρροή στην Τουρκία και τη Μικρά Ασία. Αναμνήσεις του 1910. Από την Θεσσαλονίκη στο Ικόνιο].
Περιοδικό: *La Géographie*, Bulletin de la Société de Géographie. Paris, Masson et Cie, Éditeurs, (τόμος XXXI, No 1-8), 1916.
Σημειώσεις: Το άρθρο δημοσιεύθηκε στις σελίδες 63-71. Αποτελεί ομιλία του Edouard Martel στη συνεδρία της 21ης Ιανουαρίου 1916 της Γεωγραφικής Εταιρείας του Παρισιού, όπου περιγράφει το οδοιπορικό του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1910. Τον Martel προλόγησε ο Charles Lallemand.
Παρατηρήσεις: Ο Martel αναφέρεται στην ομιλία του στις μεγάλες αλλαγές που επήλθαν στην αυτοκρατορία εξ αιτίας της επανάστασης των Νεοτούρκων. Έφθασε στη Θεσσαλονίκη με το Orient Express από την Αυστρία διά μέσου του Βελιγραδίου και των Σκοπίων (σ. 65). Σημειώνει κάποιες ιστορικές πληροφορίες για την πόλη μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1430) και περιγράφει τα τείχη και τα σπίτια της. Αναφέρεται στα μουσουλμανικά τεμένη της πόλης, τα οποία θεωρεί ανεκτίμητους θησαυρούς τέχνης, αφού στα περισσότερα από αυτά διασώζονται θαυμάσια βυζαντινά μωσαϊκά και τοιχογραφίες. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του για την αρπαγή μερικών αγαλμάτων του 5ου αιώνα π.Χ. από τον Marcel Letourneau[123] το 1908 (σ. 65). Στο υπόλοιπο μέρος της ομιλίας του αναφέρεται σε πόλεις και χωριά που συνάντησε μέχρι τον τελικό προορισμό του (σ. 65-71).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996, σ. 170, υποσ. 1 και 2.
2. Η ίδρυση επιτεύχθηκε χάρη στην πρωτοβουλία του γενικού επιθεωρητού των προξενείων J. Fabre. Βλ. Σβορώνος, *Το εμπόριο*, *ό.π.*, σ. 170, υποσ. 1.
3. Σαπφώ Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών. Λατρευτικά μνημεία 12ος-19ος αιώνας μ.Χ.* (Διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, Αθήνα 1998.
4. Spyros Vryonis, «Travellers as a Source for Societies of the Middle East: 900-1600», στο Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick, 1980, σ. 284-311, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοφίλων, *Ταξιδιώτες στην Ελλάδα από τον 15ο αιώνα ως το 1821*, Κατάλογος έκθεσης (26 Νοέμβρ.-14 Δεκ. 1975), Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοφίλων, 1975, Στυλιανή Σταβέλα, *Η Ξενοδοχία στο Βυζάντιο* (Διδακτορική διατριβή), Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τομέας Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 1998, Dimitrios Anoyatis-Pelé, *Voyageurs en Grèce (1800-1820), aspects économiques, démographiques et cartographiques* (Διδακτορική διατριβή), Université Paris IV, Sorbonne, Paris, 1981, Σάββας Μαυρίδης-Carla Primavera Μαυρίδου, *Ξένοι Περιηγητές στη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος από το 1550 έως το 1892*, Αθήνα, Αφοί Κυριακίδη, 2005, Ioli Vingopoulou, *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle* (Διδακτορική διατριβή), Université Paris I-Panthéon-Sorbonne, Histoire Post Byzantine, Paris 2000, Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα: Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Α΄ (333 μ.Χ.-1700), τ. Β΄ (1700-1800), τ. Γ1΄ (1800-1810), τ. Γ2΄ (1810-1821), Αθήνα 1984-1989, Δ. Π. Πασχάλης, «Περιηγηταί εν Ελλάδι από του ΙΒ΄ μέχρι του Κ΄ αιώνος», *Επετηρίς Εταιρίας Κυκλαδικών Μελετών* 4 (1964), σ. 235-325, Αικατερίνη Παπαδάκη, *Οι περιηγηταί και ο Ελληνισμός της Μ. Ασίας τον 14ο και 15ο αι. μ.Χ.*, Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Άμαντον, Αθήναι, 1940, Φάνης Μιχαλόπουλος, *Έλληνες ταξιδιώτες 1453-1821*, Περιηγητική Λέσχη Αθηνών, Τυπογραφείο της Εστίας, Αθήνα 1940, Κωνσταντίνα Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς 1520-1566* (Διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, 1983, Βάσω Μέντζου-Παναγιώτης Μουλλάς, *Σελίδες για την Ελλάδα του 20ού αιώνα, κείμενα Γάλλων ταξιδιωτών*, Αθήνα, Ολκός, 1995, Ιόλη Βιγκοπούλου, «Ο ελληνικός κόσμος της Ανατολής μέσα από τα κείμενα των περιηγητών του 16ου αιώνα», Πρακτικά Συμποσίου *Το Μετάξι στη Δύση και την Ανατολή (22-23 Μαΐου 1991)*, Αθήνα 1993, S. Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles), Bibliographie, Itinéraires et Inventaire des lieux habités*, Publication de la Société Turque d'Histoire, Serie VII, No 117, Ankara 1991, Jean Ebersolt, *Constantinople Byzantine et les voyageurs du Levant*, London 1986, Όλγα Αυγουστίνου, *Ιδανικά Ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, επιμέλεια Παναγιώτης Σουλτάνης, σχεδιασμός-επίβλεψη: Αντιγόνη Φιλιππουπόλου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003, Ι. Κ. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α΄ Αρχείο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1952, Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.
5. Irini Apostolou, *Les Voyageurs français en Orient méditerranéen: leur iconographie au XVIIIe siècle*, Thèse du 3e cycle, Université Paris-Sorbonne (Paris IV), 2003.
6. Διάσημος γάλλος γιατρός, βοτανολόγος και διπλωμάτης. Γεννήθηκε το 1517 στην πόλη Souletière (Mans) της Γαλλίας. Παρακολούθησε μαθήματα βοτανολογίας στο Πανεπιστήμιο Wittenberg της Γερμανίας, δίπλα στον διάσημο καθηγητή Valerius Cordus (1515-1544). Το 1545 πραγματοποίησε ταξίδια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ύστερα από εντολή του βασιλιά της Γαλλίας Φραγκίσκου Α΄, ως επιστημονικός σύμβουλος του γάλλου προξένου D'Aramon. Στη διάρκεια του ταξιδιού του μελέτησε τα φυτά και τα ζώα των περιοχών που επισκέφθηκε και δημοσίευσε τα αποτελέσματα στο βιβλίο που προαναφέρεται. Οι άνθρωποι που τον βοήθησαν στις έρευνές του ήταν ο καρδινάλιος του Mans, René du Bellay (1500-1546), ο καρδινάλιος του Clermont, Guillaume du Prat, και ο καρδινάλιος της Lyon, Francois II de Tournon, στον οποίο είναι αφιερωμένο το βιβλίο. Πέθανε στη Βουλώνη τον Απρίλιο του 1564. βλ. Vingopoulou, *Le Monde grec*, *ό.π.*, σ. 56-58 και Yerasimos, *Voyageurs*, *ό.π.*, σ. 205-207. Επίσης βλ. Hoefer, *Nouvelle biographie universelle*, Paris, Firmin-Didot, 1852 και L. Deschamps, «Pierre Belon, naturaliste et explorateur», *Revue de Géographie*, 21 (1887), σ. 321-323 και 433-440.

7. *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, Rédigés en trois livres par Pierre Belon du Mans*. A monseigneur le Cardinal de Tournon. Le catalogue containant les plus notables choses de ce present livre, est en l'autre part de ce feuillet. À Paris chez Guillaume Cavellat, a l'enseigne de la Poule grasse, devant le College de Cambray. 1555. Avec privilège du Roy.
8. *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, Rédigés en trois livres par Pierre Belon du Mans*. En Ánvers, de l'Imprimerie de Christophe Plantin près la Bourse neuve. 1555. Avec privilège.
9. *Petri Bellonii Cenomani, Plurimarum singularium & memorabilium rerum in Graecia, Asia, Aegypto, Iudaea, Arabia, aliisque exteris provinciis ab ipso conspectarum observationes, tribus libris expressae*. Carolus Clusius Atrebas e Gallicis Latinas faciebat. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXXIX (1589).
10. Alexandra Merle, *Voyage au Levant (1553). Les Observations de Pierre Belon du Mans*, Paris, Éditions Chandeigne, Collection «Magellane», 2001.
11. Μαυρίδης-Primavera-Μαυρίδου, *Ξένοι περιηγητές*, *ό.π.*, σ. 103-104.
12. Γεωγράφος, περιηγητής και συγγραφέας. Γεννήθηκε στο La Grave (Haute-Alpes) της Γαλλίας το 1517. Ταξίδεψε επί 16 χρόνια σε διάφορα κράτη της Δυτικής Ευρώπης και με την επιστροφή του στο Παρίσι, ο βασιλιάς Ερρίκος Β΄ τον έχρισε γεωγράφο των ανακτόρων. Το 1551 συνόδευψε τον γάλλο πρόξενο Gabriel d'Aramon στην Κωνσταντινούπολη του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Στη διάρκεια της παραμονής του στην Πόλη, έγραψε και το βιβλίο που προαναφέρθηκε. Πέθανε στο Soissons (Aisne) της Γαλλίας το 1583.
13. *Les Quatres Premiers livres des navigations et pérégrinations orientales de Nicolas de Nicolay Dauphinois, seigneur d'Arfeuille, valet de chambre et géographe ordinaire du Roy*. Lyon, Guillaume Rouille, 1568.
14. *Discours et Histoire véritable des navigations, pérégrinations et voyages faicts en la Turquie, par Nicolas de Nicolay Dauphinois, seigneur d'Arfeuille, valet de chambre et géographe ordinaire du roi de France*. κτλ. Ánvers, Arnould Coninx, 1586.
15. Nicolas de Nicolay, *Le navigationi et viaggi, fatti nella Turchia*.
16. Βλ. Vingopoulou, *Le monde grec*, *ό.π.*, σ. 63-64. Επίσης βλ. Nicolas de Nicolay, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, επιμέλεια: Marie-Christine Gomez, & Géraud Stéphane Yerasimos, Paris, Presses du CNRS, 1989.
17. Θεολόγος και μοναχός του τάγματος των καπουτσίνων μοναχών. Διατέλεσε πνευματικός της Γαλλικής πρεσβείας στη Κωνσταντινούπολη την εποχή που πρόξενος ήταν ο de l'Haye-Vantelet.
18. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές*, *ό.π.*, πίνακας No 8.
19. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Ένα λειτουργικό παράδοξο στις ταξιδιωτικές αναμνήσεις του π. R. de Dreux», Θ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο 1988, σ. 83-111, Π. Μ. Κοντογιάννης, «Βιβλιοκρισία για τον Robert de Dreux», *Ελληνικά*, τ. 1 (1928), σ. 194-201, Γ. Ι. Θεοχαρίδης, «Η "Ροτόντα" του Αγίου Γεωργίου εις τας αναμνήσεις του Robert de Dreux», προσφορά εις Σ. Κυριακίδη, *Ελληνικά*, παράρτημα 4, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 636-649, Α. Βακαλόπουλος, «Η μαρτυρία του περιηγητού Robert de Dreux περί του κωδωνοστασίου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *ΕΕΒΣ*, τ. 26 (1953), σ. 604-614, Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες*, τ. Α΄ (333 μ.Χ.-1700), *ό.π.*, σ. 625 και 628, Κ. Γ. Πιτσάκης, «Διπλωματία και Περιηγητισμός, Ιεραποστολή και Φιλολογία στον 17ο αιώνα, μέσα από μία "ελάσσονα" περίπτωση. Νέα στοιχεία για τον π. Robert de Dreux», *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος (12ος-17ος αιών)*, Αθήνα 1998, σ. 161, υποσ. 17 και 18, Κ. Σπανός, «Η Θράκη και η Μακεδονία κατά τον Γάλλο Robert de Dreux», *Θρακικά Χρονικά*, τ. 34 (1978), σ. 100-109, Στ. Π. Κυριακίδης, «Ο καπουτσίνος μοναχός Robert de Dreux στη Θράκη», *Θρακικά*, Θρακικό Κέντρο, Αθήνα, έτος Α΄, τόμος Α΄ (1928), σ. 106-115.
20. Γραμματέας του γάλλου προξένου στην Κωνσταντινούπολη de Nointel. Γεννήθηκε το 1610 και πέθανε το 1676. Έλαβε μέρος στην ανανέωση των διομολογήσεων (Συνθήκη της Αδριανούπολης), τις οποίες και μετέφρασε στις 24 Μαΐου 1674, στη γαλλική γλώσσα. Το μεταφρασμένο κείμενο εκδόθηκε το 1675 στην Μασσαλία. βλ. *Les capitulations entre l'empereur de France, et Mehemet quatrième empereur des Turcs, renouvellées le 5 juin 1673*. Par les soins de monsieur le marquis de Nointel, ambassadeur pour Sa Majesté très-chrestienne à la Porte Othomane, A Marseille, chez Charles Brebion, Imprimeur du Roy, de Monseigneur l'Evesque et de la Ville. M.DC.LXXV (1675) Avec permission, σ. 35. Για τον de la Croix βλ. επίσης Paul Sebag, «Sur deux

orientalistes français du XVIIe siècle, F. Petis de la Croix et le sieur de la Croix», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, τ. 25 (1978), σ. 89-117.
21. Βλ. Κ. Βακαλόπουλος, «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης από τον περιηγητή de la Croix στα 1679», *Μακεδονικά*, τ. 11 (1971), σ. 272-282.
22. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές*, *ό.π.*, πίνακας Νο 10.
23. Βλ. Σιμόπουλος (1984), *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α΄ (333 μ.Χ.-1700), *ό.π.*, σ. 658.
24. Γνωστός και ως μαρκήσιος του Ortières. Με εντολή του βασιλιά της Γαλλίας περιηγήθηκε τη Μεσόγειο από το 1685 μέχρι το 1687.
25. Γεννήθηκε το 1665 στο Bar-le-Duc της Γαλλίας από αριστοκρατική οικογένεια. Το 1696 πραγματοποίησε ένα μεγάλης διάρκειας ταξίδι στους Αγίους Τόπους.
26. Με τον ίδιο τίτλο, από τον εκδοτικό οίκο Antoine Dezallier, (Paris), 1705.
27. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές*, *ό.π.*, πίνακας Νο 18.
28. Γάλλος περιηγητής, έμπορος αρχαιοτήτων και ψευτογιατρός. Γεννήθηκε το 1664 και πέθανε το 1737. Από το 1699 μέχρι το 1714 ταξίδεψε σε πολλές χώρες της Ανατολής, με εντολή του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΔ΄, με σκοπό την εξεύρεση επιγραφών, νομισμάτων και αρχαίων αντικειμένων τέχνης. Τις περισσότερες αρχαιότητες που συνέλεγε τις μεταπωλούσε σε συλλέκτες και εμπόρους τέχνης.
29. *Voyage du sieur Paul Lucas au Levant. On y trouvera entr'autre une description de la haute Égypte. suivant le cours du Nil, depuis le Caire jusques aux cataractes, avec une carte exacte de ce fleuve, que personne n'avoit donnée*. A Paris, Chez Guillaume Vandive, Imprimeur & Libraire ordinaire de Monseigneur le Dauphin, M. DCCIV (1704).
30. Voyage de sieur Paul Lucas au Levant, on y trouvera entr'autre une description de la haute Egypte, suivant le cours du Nil, depuis le Caire jusques aux cataractes, avec une carte exacte de ce fleuve, que personne n'avoit donnée. A la Haye, chez Meynder Uytwerf, M. DCCV (1705)
31. Από τους Johann Martin Luyders (?-1708) και Ludwig Friedrich Vischer (1677-1743).
32. Από τον εκδοτικό οίκο Thomas von Wierings.
33. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές*, *ό.π.*, πίνακας Νο 19 και Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες*, τ. Β΄ (1700-1800), *ό.π.*, σ. 27 και 31- 33. Επίσης βλ. Henri Duranton, *Deuxième voyage du Sieur Paul Lucas dans le Levant, Fait par ordre du roi dans la Grèce et l'Asie* (Octobre 1704-Septembre 1708), Société Française d'Étude du XVIIIe Siècle, Presses Universitaires de St-Etienne, 2002.
34. Διάσημος γάλλος ανατολιστής (1683-1745). Δεν πρέπει να συγχέεται με τον αδελφό του Michel Fourmont (1690-1746), που ήταν ιερωμένος, βιβλιοθηκάριος του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου 15ου και μέλος της Ακαδημίας Επιγραφών και Καλών Τεχνών της Γαλλίας. Ο Michel Fourmont έμεινε γνωστός για την τεράστια αρχαιολογική καταστροφή που προκάλεσε στην Πελοπόννησο στα 1726-1729, όταν κατέστρεψε ενεπίγραφα μάρμαρα, για να μην επωφεληθούν άλλοι από τα δικά του ευρήματα. Στη Γαλλία προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων για τις ενέργειες αυτές και καταδικάστηκε στη συνείδηση όλων των ευρωπαίων επιστημόνων.
35. Γάλλος περιηγητής, στρατιωτικός και διπλωμάτης. Γεννήθηκε το 1674 στη Γαλλία. Απέκτησε μεγάλη μόρφωση και από μικρή ηλικία άρχισε τις περιηγήσεις του στις διάφορες ευρωπαϊκές βασιλικές αυλές ως σύμβουλος και ακόλουθος. Περιηγήθηκε πολλές χώρες της Ευρώπης, της Αφρικής και της Ασίας σε δύο αποστολές (1697 και 1727) που διήρκεσαν συνολικά 26 χρόνια. Πέθανε στο Παρίσι 1743 (κατ' άλλους το 1749).
36. *Voyage du sieur Paul Lucas fait en MDCCXIV et par ordre de Louis XIV dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Égypte, etc. où l'on trouvera des remarques très curieuses, comparé à ce qu'ont dit les anciens, sur le labyrinthe d'Égypte, un grand nombre d'autres monuments de l'antiquité dont il a fait la découverte, une description du gouvernement, des forces, de la religion, de la politique et de l'état présent des Turcs, une relation de leurs préparatifs faits pour la dernière guerre contre l'Empereur, et un parallele des coûtumes modernes des Egyptiens avec les anciennes, etc. Amsterdam*, Chez Steenhouwer & Uytwerf, 1720.
37. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές*, *ό.π.*, πίνακας Νο 20 και Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες*, τ. Β΄ (1700-1800), *ό.π.*, σ. 27 και 37-39. Επίσης βλ. Henri Duranton, *Troisième voyage du Sieur Paul Lucas dans le Levant (Mai 1714-Novembre 1717)*, Société Française d'Étude du XVIIIe Siècle, Presses Universitaires de St. Etienne, 2004.
38. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές*, *ό.π.*, πίνακας Νο 20.
39. Έλληνας καθολικός από τη Χίο. Διορίστηκε πρώτος δραγουμάνος του Γαλλικού Προξενείου στη Θεσσαλονίκη. Είχε μισθό 1.000-1.200 λίβρες το χρόνο, είχε κτίσει μία από τις ωραιότερες κατοικίες στην πόλη και διέθετε ένα σημαντικό κεφάλαιο, που δάνειζε με τόκο 20% σε μοναστήρια. Πέθανε το 1727. Βλ. Σβορώνος, *Το εμπόριο*, *ό.π.*, σ. 172, υποσ. 10 και σ. 177, υποσ. 56.
40. Για τον περιηγητή βλ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Père Jean-Baptiste Souciet», *Μακεδονικά*, τ. 8 (1968), σ. 185-210.
41. Επίσης βλ. «Description de la ville de Salonique, par le P. Jean-Baptiste Souciet, de la Compagnie de Jésus, missionnaire au Levant» στο *Nouveaux mémoires des mission de la Compagnie de Jésus dans le Levant*, Paris, chez H.L. Guerin et L.F. Delatour, 1760, τόμος IX, σ. 256-320 και «Relation de l'Etablissement et des progrès de la mission de Thessalonique, extraite des mémoires du P. Braconnier, par le P. Souciet» στο *Nouveaux mémoires des mission de la Compagnie de Jésus dans le Levant*, Paris, chez H.L. Guerin et L.F. Delatour, 1760, τόμος IX, σ. 321-410. Σχετικά με τον Souciet βλ. «Lettre du P. Tarillon à Monseigneur le comte de Pontchartrain, secrétaire d'Etat, sur l'état présent des missions des pères jésuites dans la Grèce», κεφ. «La mission de Thessalonique», στο *Nouveaux mémoires des mission de la Compagnie de Jésus dans le Levant*, Paris, chez Nicolas Le Clerc, 1717, (τόμος I).
42. Βλ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, *ό.π.*, σ. 185-210.
43. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές*, *ό.π.*, πίνακας Νο 23.
44. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες*, τ. Β΄ (1700-1800), *ό.π.*, σ. 175-182.
45. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές*, *ό.π.*, πίνακας Νο 23, 3.
46. Γάλλος συγγραφέας. Γεννήθηκε στις 21 Ιανουαρίου 1714 και πέθανε στις 19 Δεκεμβρίου 1779.
47. Γεννήθηκε το 1736 και πέθανε το 1806.
48. Γεννήθηκε το 1745 και πέθανε το 1807.
49. Βλ. «Joseph de la Porte», Centre d'Études Alexandrines, *La Description d'Alexandrie à travers les recits des Voyageurs*, Corpus des Textes, Queded Sennoune, Φεβρουάριος 2006, σ. 544.
50. Γάλλος ιστορικός, φιλόσοφος και ιερωμένος. Γεννήθηκε στη Lapanouse de Séverac της Γαλλίας στις 12 Απριλίου 1713 και πέθανε στο Passy της Γαλλίας στις 6 Μαρτίου 1796.
51. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές*, *ό.π.*, πίνακας Νο 25.
52. Βλ. «Éloge de M. l'Abbé Belley», *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres*, *ό.π.*, τόμος 38ος, σ. 277.
53. Κ.Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 204-208.
54. Γάλλος φιλέλληνας, αξιωματικός, ταξιδιώτης και φυσιολάτρης. Γεννήθηκε την 1η Σεπτεμβρίου 1751 στην Luneville της Γαλλίας. Σπούδασε στο Pont-à-Mousson της Γαλλίας και απέκτησε σε νεαρή ηλικία τον τίτλο του διδάκτορα της φιλοσοφίας. Συνέχισε τις σπουδές του στην Νομική Σχολή του Στρασβούργου και το 1768 εργάστηκε ως δικηγόρος στο Νανσύ. Μετά το 1775 ο Sonnini άρχισε να ενδιαφέρεται για τα ταξίδια. Πραγματοποίησε το πρώτο του ταξίδι στο Περού, δημιουργώντας μία σπάνια συλλογή πουλιών, την οποία αργότερα χάρισε στο βασιλιά της Γαλλίας. Το 1777 ταξίδεψε στην Αίγυπτο και το 1780 στην Ελλάδα και την Τουρκία. Έγραψε πολλά περιηγητικά και λογοτεχνικά έργα. Πέθανε στο Παρίσι στις 9 Μαΐου 1812, από ελώδη πυρετό που εμφάνισε το 1810, ταξιδεύοντας στην Μολδαβία. Ενταφιάστηκε στο κοιμητήριο Père Lachaise του Παρισιού. Για τη ζωή και το έργο του βλ. «Sonnini» στο *Mémoires de la Société d'Archeologie Lorraine et du Musée Historique Lorrain*. Τόμος LXI, (4η σειρά, τ. 11ος) Nancy, Au Siege de la Société, Palais Ducal, 1911, σ. 340-348 και σ. 423. (Στις σελίδες 347-348 συμπληρωματική βιβλιογραφία για τη ζωή και το έργο του). Επίσης βλ. Arsenne Thiebaut de Berneaud, *Eloge historique de Ch-Sig. Sonnini de Manoncourt, celebre naturaliste et voyageur*. Paris, D. Colas, 1812.
55. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές*, *ό.π.*, πίνακας Νο 26 και Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β΄ (1700-1800), *ό.π.*, σ. 388 και 423-424.
56. Πρόκειται για τον Χασάν Λιβανταλή πασά, που διαδέχθηκε τον Νισαντζή πασά τους τελευταίους μήνες του 1783. βλ. Σβορώνος, *Το εμπόριο*, *ό.π.*, σ. 47 και υποσ. 48. Τον συγκεκριμένο πασά αναφέρει και ο Cousinery σε προξενικό έγγραφο στις 29 Δεκεμβρίου 1783.
57. Γάλλος διπλωμάτης. Γεννήθηκε στις 28 Δεκεμβρίου 1765 στο Callas της επαρχίας Var της Γαλλίας και ήταν το μεγαλύτερο παιδί του François Feris και της Anne Giraud. Σπούδασε στο Aix-en-Provence και στο Παρίσι και στη συνέχεια εισήλθε στο διπλωματικό σώμα. Διατέλεσε γραμματέας στην πρεσβεία της Γαλλίας στο Μόναχο (1790) και στη Δρέσδη (1791), και πρόξενος στη Θεσσαλονίκη (1794) και στη Σουηδία (1799). Το 1803 διατέλεσε πρόξενος της Γαλλίας στην Georgetown των Ηνωμένων Πολιτειών. Το 1816 διορίστηκε γενικός επιθεωρητής όλων των γαλ-

λικών προξενείων στην Ανατολή (Levant). Το 1818 του απονεμήθηκε ο τίτλος του βαρόνου από τον βασιλιά Λουδοβίκο ΙΓ΄. Αμέσως μετά άλλαξε το επίθετό του από Feris σε Felix de Beaujour. Μέχρι σήμερα οι λόγοι αυτής της αλλαγής δεν έχουν εξιχνιασθεί από τους ιστορικούς. Στις 5 Ιουλίου 1831 εκλέχθηκε μέλος της Εθνοσυνέλευσης στην Μασσαλία. Στις 30 Απριλίου 1836 έλαβε την ανώτερη διάκριση από το γαλλικό κράτος, αφού χρίστηκε αξιωματικός της Λεγεώνας της Τιμής, ενώ 2 μήνες αργότερα, (1 Ιουλίου 1836), απεβίωσε στο Παρίσι, χωρίς να αφήσει απογόνους. Ενταφιάστηκε στο κοιμητήριο Père Lachaise του Παρισιού.

58. Από το 1794 μέχρι το 1797. Βλ. Σβορώνος, *Το εμπόριο, ό.π.*, σ. 175 και υποσημ. 38.
59. Φ. Μπωζούρ, *Πίνακας του Εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Παρίσι 1800. Μετάφραση: Ελένη Γαρίδη, Εισαγωγή-Επιμέλεια-Σχόλια: Τάσος Βουρνάς. Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1974. βλ. επίσης Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 27 και Σιμόπουλος, Ξένοι *Ταξιδιώτες*, τ. Β΄(1700-1800), *ό.π.*, σ. 690 κ.ε.
60. Γάλλος διπλωμάτης και ακαδημαϊκός. Γεννήθηκε στη Μασσαλία το 1747. Διατέλεσε πρόξενος στη Θεσσαλονίκη δύο φορές. Την πρώτη φορά από το 1786 μέχρι το 1793 και τη δεύτερη το 1814. Το 1818 άρχισε να γράφει το *Ταξίδι στην Μακεδονία*, το οποίο εκδόθηκε το 1831. Έγραψε πολλά έργα, τα περισσότερα από τα οποία αφορούσαν τη νομισματική. Μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας Επιγραφών και Γραμμάτων από το 1830. Πέθανε το 1833.
61. Για το έργο του Cousinery βλ. βιβλιοκρισία, *Nouvelles Annales des Voyages et des Sciences Géographiques*, Paris, Librairie de Gide, τόμος 54 (σειρά 2 /24), Απρ.-Ιούν. 1832, σ. 359-369 και στο βιβλίο του A.-J. Letronne, *Œuvres Choisies, Deuxième Serie, Géographie et Cosmographie*, Paris, Ernest Leroux Editeur, 2ος τόμος, 1883, σ. 376-405. Επίσης βλ. βιβλιοκρισία του A. J. Letronne στο *Journal des Savants*, Paris de l'Imprimerie Royale, 1834, σ. 680-689 (για την παραμονή στη Θεσσαλονίκη βλ. σ. 685) και Journal des Savants, 1835, σ. 75-98.
62. Την πρώτη φορά από τις 26 Μαΐου 1783 μέχρι τις 24 Μαΐου 1785, τη δεύτερη φορά από τις 22 Νοεμβρίου 1786 μέχρι τον Νοέμβριο του 1792 και την τρίτη φορά το 1814. Βλ. Σβορώνος, *Το εμπόριο, ό.π.*, σ. 174-175 και υποσημ. 31, 33.
63. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 38.
64. *Voyage dans le Macédoine*, Elibron Classics, Boston 2003.
65. Αμπντί πασάς. Μουτεσερίφης του σαντζακιού της Θεσσαλονίκης το 1792. βλ. Σβορώνος, *Το εμπόριο, ό.π.*, σ. 47 και υποσημ. 51 και βλ. Βασδραβέλλης, *Αρχείο Α΄, ό.π.*, σ. 333, αριθμ. 235 (1792).
66. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 41.
67. Γάλλος αρχιτέκτονας. Γεννήθηκε στις Βερσαλλίες το 1802. Πτυχιούχος της Αρχιτεκτονικής από τη Σχολή Καλών Τεχνών του Παρισιού (1823), διορίστηκε επιθεωρητής δημοσίων έργων στο Παρίσι το 1827. Έλαβε μέλος σε πολλές επιστημονικές αποστολές στη Γαλλία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το 1840 διορίστηκε καθηγητής στην έδρα της Αρχιτεκτονικής στο Κολέγιο του Παρισιού ενώ το 1843, επιθεωρητής κατασκευών στην Αλγερία. Έγραψε πολλά και αξιόλογα έργα. Πέθανε στο Παρίσι το 1871. Βλ. λήμμα «Texier», στο *Nouveau Larousse Illustré*, Dictionnaire Universel Encyclopedique, publié sous la direction de Claude Auge, Paris, Librarie Larousse, 1898-1907.
68. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 43.
69. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 43.
70. Γάλλος γεωλόγος και γεωγράφος. Γεννήθηκε στις 5 Μαρτίου 1800 στο Cire-les-Mello (Oise) της Γαλλίας. Σπούδασε στο κολέγιο Sainte-Barbe και αμέσως μετά άρχισε να εργάζεται ως γεωλόγος. Το 1833 έγινε δεκτός από τη Γεωλογική Εταιρεία του Παρισιού. Συνέγραψε πολλά επιστημονικά έργα. Το 1862 διατέλεσε πρόεδρος της Γεωλογικής Εταιρείας. Πέθανε στο Παρίσι στις 9 Φεβρουαρίου 1867. Βλ. E. Cortambert, «Notes sur Auguste Viquesnel», *Bulletin de la Société de Géographie*, Paris, Au Bureau de la Société, et chez M. Arthus Bertrand, Librairie de la Société, τόμος 14ος, 5η σειρά (Ιούλ.-Δεκ.), 1867, σ. 695-697.
71. Γερμανός στην καταγωγή, Αυστριακός στην υπηκοότητα και Γάλλος στην ψυχή ο Ami Boué γεννήθηκε στο Αμβούργο στις 16 Μαρτίου 1794. Σπούδασε ιατρική στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, αλλά το ενδιαφέρον του κίνησαν οι γεωλογικές μελέτες, με τις οποίες άρχισε να ασχολείται επιστημονικά. Παρακολούθησε μαθήματα γεωλογίας στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού και μετά τη λήψη του πτυχίου του, άρχισε να ταξιδεύει σ' όλη την Ευρώπη, καταγράφοντας όχι μόνο φαινόμενα γεωλογικού ενδιαφέροντος αλλά και παρατηρήσεις γεωγραφικού και τοπογραφικού περιεχομένου. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Γεωλογικής Εταιρείας της Γαλλίας (1830), και μέλος σε πολλές επιστημονικές εταιρείες της Γαλλίας και του εξωτερικού. Το 1841 μετακόμισε στη Βιέννη και πολιτογραφήθηκε αυστριακός πολίτης. Πέθανε στις 21 Νοεμβρίου 1881. Βλ. επίσης J. Seidl, «Ami Boué (1794-1881), a geoscientist of the 19th century», *Comptes Rendus Palevol*, τόμος 1, No 7 (Δεκ. 2002), σ. 649-656.
72. Στην αποστολή αυτή συμμετείχε και ένας άλλος επιστήμονας, ο Montalembert.
73. *La Turquie d'Europe ou Observations sur la Géographie, la Géologie, l'Histoire, la Statistique, les Mœurs, les Coutumes l'Archéologie, l'Agriculture, l'Industrie, le Commerce, les Gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire*, Paris, Arthus Bertrand, 1840.
74. «Journal d'un Voyage dans la Turquie d'Europe», *Mémoires de la Société Géologique de France*, τόμος V (1η σειρά) και τόμος I (2η σειρά).
75. *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, par Ami Boué, Vienne. En Commision Chez W. Braumüller, Libraire de l'Academie Imperiale des Sciences, 1854 (2 τόμοι).
76. Βλ. βιβλιοκρισία του Elie de Beaumont, στο *Comptes Rendus Hebdomadaires des Séances de l'Académie des Sciences*, Paris, Bachelier, Imprimeur-Libraire, τόμος 14 (Ιαν.-Ιούν.) 1842, σ. 961. Επίσης βλ. επιστολή του A. Viquesnel στο *Comptes Rendus Hebdomadaires des Seances de l'Academie des Sciences*, Paris, Mallet-Bachelier, Imprimeur-Libraire, τόμος 40 (Ιαν.-Ιούν.) 1858, σ. 185-188 και παρουσίαση στην Ακαδημία νέων συνεχειών, στο ίδιο, σ. 1105, 1106, 1241. Επίσης βλ. βιβλιοκρισία του D'Archiac στο *Comptes Rendus Hebdomadaires des Seances de l'Academie des Sciences*. Paris, Gauthier-Villars, Imprimeur-Libraire, τόμος 67 (Ιούλ.-Δεκ.) 1868, σ. 966-968.
77. *Voyage dans la Turquie d'Europe, Description physique et géologique de la Thrace*, Arthus Bertrand, Paris, 1868. Επίσης βλ. άρθρο του Viquesnel, «Explorations dans la Turquie d'Europe», *Bulletin de la Géographie*, Paris, Chez Arthus-Bertrand, (4η σειρά, τ. 4, No 19-24), Ιούλ.-Δεκ. 1852, σ. 549-567.
78. Γάλλος, ποιητής και φιλόλογος. Γνωστός του Κωλέττη, την εποχή που ο τελευταίος ήταν πρόξενος στο Παρίσι. Κατηγορήθηκε για προσηλυτισμό από τον Πολίτη, εκδότη της εφημερίδας «Ο Αιών». Βλ. Κ. Σπανός, «Ταξίδι στη Θεσσαλία το 1843», μτφ. Χρ. Πολέζε, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 48 (σ. 303-313) και τ. 49 (σ. 21-32).
79. Raoul de Malherbe, *L'Orient. 1718-1845*, Elibron Classics, Boston, 2001.
80. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 46.
81. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 46.
82. Γάλλος πολιτικός, δημοσιογράφος και συγγραφέας. Γεννήθηκε στη Niort της Γαλλίας το 1832. Είναι γνωστός και ως Antonin Barthélemy, ψευδώνυμο που χρησιμοποιούσε ως συγγραφέας. Από τα σημαίνοντα πρόσωπα της πολιτικής της Γαλλίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Διατέλεσε υπουργός πολιτισμού στην κυβέρνηση Gambetta (14 Σεπ. 1881-26 Ιαν. 1882). Έγραψε πολλά περιηγητικά έργα για την Ελλάδα. Πέθανε στο Παρίσι το 1905. Περισσότερα για τον A. Proust βλ. Pierre Arches, «Antonin Proust (1832-1905) un ministre maudit?» στο *Auteurs célèbres des Deux-Sèvres*, 3ος τόμος, La Crèche, Conseil général des Deux-Sèvres et geste Editions, 1996, σ. 53-87 και του ιδίου «Antonin Proust (1832-1905)», *Bulletin de la Société Historique et Archéologique du Val de Sèvre*, 1997, σ. 1-19.
83. Δημοσιεύθηκε από τον Αλέξανδρο Γρηγορίου, *Χάνια, Πανδοχεία και Ξενοδοχεία της Θεσσαλονίκης 1875-1917*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 51.
84. Δημοσιεύθηκε από τον Γρηγορίου, *Χάνια, ό.π.*, σ. 49.
85. Antonin Proust, *Le Mont Athos. Souvenirs de voyage*, Magellan et Cie, Paris, 2004.
86. Γάλλος γεωγράφος και περιηγητής. Γεννήθηκε στην Ντιζόν της Γαλλίας το 1813. Εγκαταστάθηκε το 1827 στο Παρίσι και παρακολούθησε μαθήματα στη Νομική Σχολή. Ο πρώτος του ταξιδιωτικός οδηγός, που αφορούσε την Ελβετία, εκδόθηκε το 1841 και πραγματοποίησε πέντε εκδόσεις. Ακολούθησαν και πολλοί άλλοι ταξιδιωτικοί οδηγοί, κυριότερος των οποίων υπήρξε ο *Atlas de la France* (1872). Πέθανε το 1881. Βλ. L. Michelant, «Nécrologie Adolphe Joanne», *Journal des Economistes*, Revue de la Science Economique et de la Statistique, Paris, Guillaumin et Cie, Editeurs, τόμος 40, (4η σειρά, 4ο έτος). Απρ.-Ιούν. 1881, σ. 241-244.
87. Γάλλος γιατρός και γεωγράφος. Γεννήθηκε το 1827 και πέθανε το 1876. Διατέλεσε καθηγητής στην Ιατρική Σχολή του Παρισιού. Δημοσίευσε πολλές ιατρικές μελέτες και έργα περιηγητικού περιεχομένου.
88. Βλ. βιβλιοκρισία της δεύτερης έκδοσης, *Le Journal des Savants*. Paris, Imprimerie Nationale, Ιανουάριος 1874, σ. 68-70.
89. Emile Isambert, *Itinéraire Descriptif, Historique et Archéologique de l'Orient*. Première partie: Grèce et Turquie d'Europe. Deuxième édition, Collection des Guides Joanne, Paris, Imprimerie de Lahure, Librairie Hachette, LXXXIII (1873) (2η έκδοση-2ος τόμος). Περιλαμβάνει 11 χάρτες και 23 σχέδια.

90. Emile Isambert, Adolphe Joanne, *Itinéraire Descriptif, Historique et Archéologique de l'Orient*. Replica of 1861 edition by *Hachette* et Cie, Paris. Elibron Classics, Boston, 2002.
91. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 54.
92. Γεννήθηκε στο Παρίσι το 1812 και πέθανε στη Νίκαια της Γαλλίας το 1880.
93. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 55.
94. Βλ. Βακαλόπουλος, «Ένας Γάλλος Έλγιν στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά*, τ. 25 (1985-1986), σ. 24-32.
95. Μουσείο του Λούβρου, Παρίσι. Αριθμός Αίθουσας 27. Αρίθμηση καταλόγου του μουσείου, Νο 1391, 1392, 1393, 1394 (Mission Miller 1865).
96. Γάλλος ποιητής, φιλόσοφος, συγγραφέας και περιηγητής.
97. Γάλλος ακαδημαϊκός, συγγραφέας και ιστορικός. Γεννήθηκε στην Νίκαια της Γαλλίας στις 25 Φεβρουαρίου 1848 και πέθανε στο Παρίσι στις 24 Φεβρουαρίου 1910. Μετά τις σπουδές στη φιλολογία (Βερσαλλίες) και στη νομική (Γκρενόμπλ), ακολούθησε την καριέρα του διπλωμάτη. Υπηρέτησε στο Προξενείο της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη (1873), στην Αίγυπτο (1875), και στην Αγία Πετρούπολη. (1878) Έγινε δεκτός στην Ακαδημία του Παρισιού το 1888. Έγραψε πλήθος βιβλίων και άρθρων. Σχετικά βλ. Wladimir d'Ormesson, «Eugene-Melchior de Vogüe. A propos d'un récente publication», *Revue de Paris*, Paris, (30ό έτος, 3ος τόμος), 1923, σ. 337-354.
98. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 58.
99. Ρούμελη ονομαζόταν το ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ το αντίστοιχο ασιατικό, Ανατολία.
100. Γάλλος δημοσιογράφος και συγγραφέας. Γεννήθηκε το 1849 και πέθανε το 1919.
101. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 59.
102. Βλ. βιβλιοκρισία του Fabre de Navacelle, στο *Revue de la Société des Études Historiques*, Paris, Ernest Thorin, Editeur, 4η σειρά, τόμος 9ος, 1891.
103. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 60.
104. *Revue des Deux Mondes*, Paris, 1888 (3η σειρά, τόμος 85), σ. 107-130.
105. Διάσημος αλλά και συνάμα άγνωστος γάλλος δομινικανός μοναχός και εμπνευστής των Ολυμπιακών Αγώνων. Γεννήθηκε στην Touvet (Isère) της Γαλλίας στις 17 Μαρτίου 1840. Από μικρός ασχολήθηκε με τον αθλητισμό στο σχολικό συγκρότημα Roudeau της Γκρενόμπλ. Το 1856 εισήλθε στο τάγμα των δομινικανών μοναχών. Σπούδασε παιδαγωγική και έμαθε ελληνικά και λατινικά. Το 1890 διορίσθηκε διευθυντής στο Κολέγιο Albert-le-Grand στην πόλη Arceuil. Την ίδια εποχή γνωρίστηκε με τον Pierre de Coubertin, με τον οποίο συνδέθηκε με παντοτινή φιλία. Μαζί οραματίστηκαν την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Ο Didon εμπνεύστηκε τη ρήση Citius, Altius, Fortius, καθώς και την ιδέα της απονομής μεταλλίων στους νικητές των αγωνισμάτων. Το 1894, με ομάδα μαθητών πραγματοποίησε ταξίδι στην Ελλάδα, ενώ το 1896, παρευρέθηκε μαζί με τον Coubertin στις εξέδρες του Παναθηναϊκού σταδίου για τα εγκαίνια των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας. Στη λειτουργία που έγινε στην Μητρόπολη Αθηνών, χοροστάτησε με τους ορθόδοξους ομολόγους του, ενώπιον ενός πλήθους 4.000 ατόμων. Παρόλα αυτά έμεινε για πάντα στην σκιά του Coubertin. Το 1897 κήρυξε στη Χάβρη την έναρξη των εργασιών του 2ου Ολυμπιακού Συνεδρίου. Πέθανε στην Τουλούζη στις 13 Μαρτίου 1900. Βλ. λήμμα «Pierre Didon», *Catholic Encyclopedia*, 1911, και Jerome Lamy, «Pardon, Père Didon», *La Lettre du C.R.O.S., Rhone-Alpes*, No 3, Μάρτιος 2004, σ. 2. Επίσης βλ. Michaela Lochmann, «Les fondements pédagogiques de la devise olympique citius, altius, fortius», *Πρακτικά Ολυμπιακού Συνεδρίου*, Χάβρη Γαλλίας, 17-18 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 92-99.
106. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 62.
107. Γάλλος ιερωμένος. Γεννήθηκε στη πόλη Paraza της Γαλλίας στις 24 Αυγούστου 1839. Έχοντας διδακτορικό στη θεολογία κατόρθωσε άξια να αναρριχηθεί στις ανώτατες βαθμίδες της ιεροσύνης. Πρωτοστάτησε για τον διαχωρισμό κράτους και εκκλησίας. Συνέγραψε πολλές θεολογικές μελέτες και διάφορες περιηγητικές μονογραφίες. Πέθανε στην πόλη Castelnaudary στις 29 Σεπτεμβρίου 1906. Βλ. Yves Blomme, *Emile le Camus (1839-1906). Son rôle au début de la crise moderniste et lors de la Séparation de l'Église et de l'État*. Paris, L'Harmattan, 2002.
108. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 64.
109. Προφανώς αναφέρεται στην συναγωγή Ets-Haim.
110. Τα αγάλματα αυτά ονομάζονταν και «Μαγεμένες». Μεταφέρθηκαν το 1865 από τον Miller στο Παρίσι. Εκτίθενται στο Μουσείο του Λούβρου.

111. Γάλλος ποιητής και φιλόσοφος. Γεννήθηκε στο Παρίσι το 1860. Το 1879 εισήχθη στην Πολυτεχνική Σχολή του Παρισιού από την οποία αποφοίτησε το 1881 (Τμήμα Μεταλλείων). Διατέλεσε διευθυντής του περιοδικού *La Nature* από το 1904 μέχρι το 1919. Το 1907 διορίστηκε καθηγητής γεωλογίας, μεταλλειολογίας και παλαιοντολογίας στο Ecole des Ponts et Chaussées. Διατέλεσε μέλος της Ακαδημίας Επιστημών (1912) και της Γεωργικής Ακαδημίας (1921). Το 1931 διορίστηκε γενικός επιθεωρητής μεταλλείων σ' όλη τη Γαλλία και την ίδια χρονιά παρασημοφορήθηκε από το γαλλικό κράτος. Δημοσίευσε περισσότερα από 560 άρθρα και μελέτες σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά. Λάτρης των περιηγήσεων επισκέφθηκε πολλά μέρη της Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πέθανε στο Παρίσι στις 30 Ιουνίου 1938.
112. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 65.
113. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 65.
114. Δημοσιογράφος του περιοδικού *Le Tour du Monde*.
115. Βλ. Ταμπάκη, *Περιηγητές, ό.π.*, πίνακας Νο 67.
116. Γαλλικό ατμόπλοιο της εταιρείας Messageries Maritimes. Πρίν από τη μετονομασία του, ονομαζόταν «Βυζάντιον» και ανήκε στην Πανελλήνια Εταιρεία, που το κατασκεύασε το 1891. Το 1895 περιήλθε στη Μ. Μ. Είχε μήκος 107 μέτρα, εκτόπισμα 5.325 τόνους και χωρούσε 24 επιβάτες στην Α και 16 στην Β θέση. Παράλληλα χρησιμοποιήθηκε και για μεταφορές εμπορευμάτων. Εκτελούσε τα δρομολόγια της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας. Βυθίστηκε στις 19 Φεβρουαρίου 1916, έξω από το Δυρράχιο της Αλβανίας.
117. Γάλλος δημοσιογράφος, θεατρικός συγγραφέας και ποιητής. Γεννήθηκε στο Bussang της Γαλλίας στις 19 Οκτωβρίου 1867. Το 1895 ίδρυσε στο Bussang το Θέατρο του Λαού (Theatre du Peuple), το οποίο το 1975 χαρακτηρίστηκε «Ιστορικό διατηρητέο μνημείο» και λειτουργεί μέχρι σήμερα. Έγραψε πολλές κωμωδίες και δραματικά θεατρικά έργα και δημοσίευσε πολλές ποιητικές συλλογές.
118. Συγγραφέας, δημοσιογράφος και ανταποκριτής γαλλικών περιοδικών στη Μακεδονία.
119. Κατασκευάστηκε τον Δεκέμβριο του 1862 στη Γαλλία για λογαριασμό της εταιρείας Messageries Maritimes. Είχε μήκος 106,75 μ. και χωρούσε 132 επιβάτες σε καμπίνες. Μετά το 1887 χρησιμοποιήθηκε και για μεταφορά εμπορευμάτων. Χρησιμοποιήθηκε στη γραμμή της Άπω Ανατολής και αργότερα στη γραμμή Λονδίνου-Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης. Αποσύρθηκε το 1904.
120. Εταιρεία των Θαλασσίων Διαπορθμεύσεων. Ιδρύθηκε το 1851 στη Μασσαλία και στην αρχή ονομαζόταν Messageries Nationales. Μεταγενέστερα ονομάστηκε Messageries Impériales και από το 1871, Messageries Maritimes. Το διάστημα από το 1871 μέχρι το 1914, θεωρήθηκε η χρυσή εποχή της εταιρείας, με τα ατμόπλοιά της να εκτελούν δρομολόγια στη Μεσόγειο, Άπω Ανατολή και Νότια Αμερική. Βλ. Pllilipe Ramona, *Paquebots vers l'Orient*, Editions Alan Sutton, Tours 2001, και Paul Bois, *Le Grand Siecle des Messageries Maritimes*, Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Μασσαλίας, 2η έκδοση, 1992.
121. Πρόκειται για την Αψίδα του Γαλερίου, την οποία αρκετοί ξένοι ταξιδιώτες αναγράφουν στα κείμενά τους ως Αψίδα του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Εξ άλλου πολλές καρτ ποστάλ του περασμένου αιώνα απεικονίζουν την Αψίδα του Γαλερίου με τη λεζάντα «Αψίδα του Μεγάλου Αλεξάνδρου».
122. Διάσημος γάλλος δικηγόρος, γεωγράφος και σπηλαιολόγος. Γεννήθηκε στο Pointoise (Val d'Oise) της Γαλλίας στη 1 Ιουλίου 1859. Θεωρείται ο πατέρας της σπηλαιολογίας, ενός όρου άγνωστου στην Ευρώπη μέχρι το 1895. Το ίδιο έτος ίδρυσε και την Εταιρεία της Σπηλαιολογίας της Γαλλίας. (*Société de Spéléologie de France*). Από το 1888 μέχρι το 1928, αφιέρωσε τη ζωή του ανακαλύπτοντας τον υπέροχο κόσμο των σπηλαίων και των υπόγειων ποταμών της Ευρώπης, όπως του Dargilan, του Bramabiau, του Padirac και πολλών άλλων. Πραγματοποίησε πολλά ταξίδια στην Ευρώπη και τη Μικρά Ασία, συνέγραψε πολλά βιβλία και πάνω από 1.000 άρθρα σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά. Δίδαξε Γεωγραφία του Υπεδάφους στη Σορβόννη και συνέταξε τον χάρτη των υπόγειων σπηλαίων και στοών της Γαλλίας. Εξίσου διάσημοι μαθητές του υπήρξαν οι Gaupillat de Launay και Louis Armand. Πέθανε στο St Thomas-La Garde της Γαλλίας στις 3 Ιουνίου 1938.
123. Γάλλος αρχιτέκτονας και αρχαιολόγος. Γεννήθηκε το 1874. Εργάστηκε στη Θεσσαλονίκη για λογαριασμό της γαλλικής κυβέρνησης από το 1905 μέχρι τον θάνατό του από ελώδη πυρετό το 1912. Το 1908, δημοσίευσε μαζί με τον C. Diehl τη μελέτη: *Les Mosaïques de Sainte-Sophie de Salonique*. Το 1911, πάλι με τον C. Diehl, τη μελέτη: *Les Mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique*, ενώ το 1918 με τους C. Diehl και H. Saladin την εργασία: *Les Monuments chrétiens de Salonique*.

«Δυστυχώς, από τη δική μας περισυλλογή προήλθε σώα μόνον η κεφαλή ενός αγγέλου»

Θ. Παπαζώτος

Αδιάγνωστη αγία, από άγνωστο ναό της Βέροιας.
Θ. Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας* (εκδόσεις Ακρίτας), Αθήνα 1995.

Βυζαντινή Θεσσαλονίκη

- Υπόθεση Χιονίου
- Ο θεσμός της «εμφύτευσης» στην οικοδομική δραστηριότητα και την αγορά ακινήτων της Θεσσαλονίκης
- Η Μονή Ακαπνίου-Ο ναός του «Προφήτη Ηλία»

Υπόθεση Χιονίου.

Μία δίωξη θρησκευτικών φρονημάτων στη Θεσσαλονίκη του 14ου αιώνα

Στη μνήμη Herbert Hunger

Η υπόθεση του Χιονίου σημειώθηκε κατά την εποχή του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου και του πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ΄ Καλέκα, στο διάστημα από τον Ιούλιο 1337 έως τον Φεβρουάριο 1338, αρχικά στην Θεσσαλονίκη και εν συνεχεία στην Κωνσταντινούπολη. Έχει αποτυπωθεί σε κείμενο πατριαρχικού εγγράφου[1].

Ο Χιόνιος κατείχε κρατικό αξίωμα, σχετιζόμενο με την ισραηλιτική κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Η υπόθεσή του γνώρισε δύο φάσεις. Κατά την πρώτη, κληρικοί και μοναχοί -που δεν κατονομάζονται στο έγγραφο- τον κατήγγειλαν ότι έχοντας προδώσει την αληθινή πίστη και έχοντας προσχωρήσει στον ιουδαϊσμό μαζί με τους αδελφούς του, υπέπεσε σε αποστασία, σοβαρό αδίκημα τόσο του κοσμικού όσο και του κανονικού δικαίου. Η εξέταση της καταγγελίας από την εκκλησιαστική αρχή της Θεσσαλονίκης είχε καταλήξει στην αποδοχή της κατηγορίας. Ο Χιόνιος συνελήφθη και απεστάλη στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί προσήχθη ενώπιον του αυτοκράτορα. Ύστερα από εντολή του, συγκλητικοί άρχοντες ανέκριναν τον Χιόνιο σχετικά με τους διδασκάλους και τους μαθητές του. Κατά τη δεύτερη φάση, ανακρινόμενος για την κατηγορία της αποστασίας, ο Χιόνιος κατήγγειλε για τέλεση κανονικών αδικημάτων τρεις διακεκριμένους αξιωματούχους της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Τον δικαιοφύλακα και οικονόμο διάκονο Νείλο Καβάσιλα[2], τον χαρτοφύλακα διάκονο Στρυμβάκονα[3] και τον του σακελλίου διάκονο Γρηγόριο Βρυέννιο[4]. Εναντίον του πρώτου κατέθεσε ότι ήδη από την παιδική του ηλικία ασχολούνταν με έργα μαγικά και διαβολικά, σύμφωνα με όσα είχε αποκαλύψει στον Χιόνιο ένα τρίτο πρόσωπο, ονόματι Σταχύτζης. Εναντίον

του Στρυμβάκονος κατέθεσε ότι σε αυτόν τον ίδιο είχε εξυβρίσει τους Θεσσαλονικείς. Συγκεκριμένως, όταν ο Χιόνιος είχε διαμαρτυρηθεί στον Στρυμβάκονα ότι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης προσέβαλλαν τόσο τους εβραίους συμπολίτες τους όσο και τον νόμο, που ο Θεός τους είχε δώσει διά του Μωϋσέως, ο Στρυμβάκων παρατήρησε σχετικά ότι τι άλλο μπορεί κανείς να περιμένει από ανθρώπους που γεμίζουν τον ναό του Αγίου Δημητρίου, αλλά αποφεύγουν τον ναό του Σωτήρος Χριστού; Περισσότερο τιμούσαν οι Θεσσαλονικείς τον μάρτυρα από τον ίδιο τον Χριστό[5]. Τέλος, ως προς τον Βρυέννιο, ο Χιόνιος ισχυρίσθηκε ότι ο κυρ Γεώργιος του Αγγέλου, στενός συνεργάτης («οικείος») του αυτοκράτορα, του είχε πει ότι ο Βρυέννιος δεν πιστεύει στην ανάσταση των νεκρών. Δεδομένου ότι αυτές οι καταγγελίες του Χιονίου επαναλήφθηκαν ενώπιον του πατριάρχη και των μελών της Συνόδου -που και αυτοί με την σειρά τους, και με την παρουσία του αυτοκράτορα, τον ανέκριναν για τις εναντίον του κατηγορίες- εξεδόθη βασιλικό πρόσταγμα, να κληθούν στην Κωνσταντινούπολη οι καταγγελλόμενοι εκκλησιαστικοί της Θεσσαλονίκης και να εξετασθούν[6].

Στο ανακριτικό σώμα που συγκροτήθηκε, συνεργάσθηκαν μέλη της Συγκλήτου -στο έγγραφο αναφέρονται τέσσαρες στενοί συγγενείς του Ανδρονίκου Γ΄-, συνεργάτες του ιδίου του αυτοκράτορα, κληρικοί και καθηγούμενοι σεβασμίων μονών της βασιλεύουσας, καθώς και όχι λίγοι πρόκριτοι. Από όσους ο Χιόνιος είχε κατηγορήσει, παρέστη μόνον ο Γρηγόριος Βρυέννιος. Οι άλλοι δύο εμποδίσθηκαν, λόγω ασθενείας, να επιχειρήσουν το ταξίδι από την Θεσσαλονίκη στην πρωτεύουσα.

Παραδόξως, ενώπιον του εξεταστικού αυτού σώματος, ο Χιόνιος ανήρεσε καθ' ολοκληρίαν τα όσα είχε προηγουμένως καταγγείλει. Ως προς τον Καβάσιλα, ομολόγησε ότι, μολονότι δεν είχαν μεταξύ τους σχέσεις, τον εχθρευόταν, επειδή τον θεωρούσε κατήγορό του. Διαβεβαίωσε κατόπιν ότι κανένα στοιχείο δεν διέθετε εις βάρος του για τέλεση δαιμονιωδών πράξεων. Το ίδιο και εναντίον του Στρυμβάκονος. Επίσης, τίποτε δεν γνώριζε εις βάρος του Βρυεννίου, οι ενέργειες του οποίου ήταν οπωσδήποτε θεοφιλείς και άξιες επαίνων. Στην συνέχεια, ο μόνος παριστάμενος από τους καταγγελλομένους Βρυέννιος αρνήθηκε τις αρχικές κατηγορίες του Χιονίου και παρέδωσε στο ανακριτικό σώμα επιστολή του κυρ Γεωργίου του Αγγέλου -τους λόγους του οποίου είχεν επικαλεσθεί ο Χιόνιος-, με την οποία ο συντάκτης της διαβεβαίωνε, και μάλιστα με βάρος αφορισμού, ότι είχαν παρεξηγηθεί από τον Χιόνιο επιπόλαια σχόλια που είχε εκστομίσει κατά του Βρυεννίου. Συγκεκριμένως, στην υπόθεση του διαζυγίου του ιδίου του κυρ Γεωργίου, το οποίο είχε εκδοθεί από την Εκκλησία της Θεσσαλονίκης, ο Βρυέννιος ως μέλος του δικαστηρίου είχε αποδεχθεί τους ισχυρισμούς της αντιδίκου-τέως συζύγου του κυρ Γεωργίου οπότε αυτός εξανέστη και αναφώνησε ότι δεν είναι δυνατόν αυτός που έγραψε αυτά να πιστεύει στην ανάσταση και στην θεϊκή κρίση· ότι πρέπει να είναι ασεβής για να διαβάλλει έτσι τον κυρ Γεώργιο, πως δήθεν συχνάζει σε καπηλειά και ασχολείται με ταπεινά πράγματα και ασωτείες[7]. Αυτά τα είχε πει ο ίδιος αγανακτισμένος στον Χιόνιο. Έτσι, προεκλήθη η παρεξήγηση. Με-

τά το πέρας της αποδεικτικής διαδικασίας, ο Πατριάρχης και οι αρχιερείς συσκέφθηκαν και αποφάνθηκαν ότι οι τρεις ιερωμένοι της Θεσσαλονίκης ήταν θύματα συκοφαντίας. Η αποδοχή της αθώωσής τους σηματοδοτεί το τέλος του κειμένου της πηγής μας.

Το κύριο περιεχόμενο του εγγράφου δεν είναι αυτή καθ' εαυτή η υπόθεση του Χιονίου, αλλά η καταγγελία του ιδίου κατά των τριών διακόνων, καθώς και η συνοδική εξέτασή της. Οι κατηγορίες εναντίον του, για εγκατάλειψη της χριστιανικής θρησκείας και προσχώρησή του στον ιουδαϊσμό, εμφανίζονται ως εισαγωγή στην υπόθεση των τριών, με την εξιστόρηση της οποίας άλλωστε αρχίζει το κείμενο του εγγράφου μας. Δεν μαρτυρείται ακόμη αν ο Χιόνιος δικάσθηκε τελικά, πολλώ δε μάλλον αν τυχόν του επεβλήθη ποινή. Σε δύο σημεία του εγγράφου αναφέρεται ότι είχε καθειρχθεί. Αυτό, όμως, δεν προϋπέθετε δικαστική απόφαση περί καταδίκης του σε εγκλεισμό στην φυλακή. Άλλωστε, στην βυζαντινή ποινολογία[8] η φυλάκιση δεν κατείχε θέση άξια προσοχής. Απλώς, ο Χιόνιος εκρατείτο, τον φύλαγαν στην ειρκτή για να μην διαφύγει. Διήρχετο στάδιο προφυλακίσεως, -θα μπορούσαμε ίσως να πούμε με τη σημερινή ορολογία- εν αναμονή της δίκης του. Εκτός από αυτό, όμως, διαφορετικές ποινές προβλέπονταν για την αποστασία, με την τέλεση της οποίας κατηγορείτο ο Χιόνιος.

Η αποστασία είναι αδίκημα, που συνίσταται στην εγκατάλειψη της χριστιανικής πίστης[9]. Είναι αδιάφορο αν συντελείται με προσχώρηση σε άλλη θρησκεία ή στην αθεΐα ή στην αθρησκεία. Η αποδοχή άλλης χριστιανικής ομολογίας δεν θεωρείται αποστασία αλλά αίρεση. Για να διαπράξει κανείς αποστασία, θα πρέπει να είναι ήδη κανονικό μέλος της εκκλησίας. Η τέλεση του αδικήματος επιχειρείται εκουσίως ή ακουσίως και εκδηλώνεται ρητώς ή σιωπηρώς. Εξαιτίας των διωγμών, η εκκλησία αντιμετώπισε την αποστασία ήδη από τους πρώτους αιώνες, οπότε ένας αριθμός χριστιανών φοβήθηκε να παραμείνει στις τάξεις του ποιμνίου. Άμεση συνέπεια του αδικήματος είναι ότι ο αποστάτης παύει να ανήκει στην χριστιανική κοινωνία.

Οι πηγές του κανονικού δικαίου πολλές φορές αναφέρονται στην αποστασία, ειδικά ως προς την μεταχείριση εκείνων των αποστατών, που είχαν εν τω μεταξύ μετανοήσει και επιθυμούσαν να επανέλθουν στον χριστιανισμό. Σχετικούς κανόνες διατύπωσε η Α΄ Οικουμενική Σύνοδος (κ. 11 και 12), η Σύνοδος της Άγκυρας (κ. 1-9), η Σύνοδος της Λαοδικείας (κ. 35), ο Μέγας Βασίλειος (κ. 73 και 81), ο Γρηγόριος Νύσσης (κ. 2) και ο Πέτρος Αλεξανδρείας (κ. 1-14). Υπάρχει, επίσης, και ο κανών 62 των Αγίων Αποστόλων. Οι περισσότεροι των κανόνων αυτών είναι ευκαιριακοί. Αφορούσαν τους αποστάτες της εποχής των διωγμών. Προφανώς, οι κανόνες αυτοί κατά τους μεταγενέστερους χρόνους έχασαν την αρχική σημασία τους, καθ' όσον αναφέρονται σε πράξη που είχε διαπραχθεί πριν από την ποινικοποίησή της. Παράλληλα, υπάρχουν και διατάξεις γενικής ισχύος, όπως εκείνη του κανόνος 62 των Αγίων Αποστόλων. Αυτή ορίζει ότι αποβάλλεται από την εκκλησία ο κληρικός εκείνος που από φόβο των αλλοθρήσκων αρνείται τον Ιησού Χριστό. Εάν, όμως, -συνεχίζει- αρνείται μόνον την ιδιότητα του κληρικού, τότε καθαιρεί-

ται· εάν μετανοήσει, επανέρχεται στην εκκλησία ως λαϊκός. Πάντως το είδος της ποινής εξαρτάται από τον χρόνο τελέσεως της αποστασίας, δηλαδή κατά τους διωγμούς ή σε ειρηνική περίοδο. Έτσι, οι κανόνες 73 του Μεγάλου Βασιλείου και 2 του Γρηγορίου Νύσσης, οι οποίοι αναφέρονται σε ειρηνική περίοδο, ορίζουν ότι όσοι εκουσίως αποστάτησαν και στην συνέχεια μετανόησαν τίθενται σε έκτιση ισοβίου επιτιμίου. Μόνον κατά τις τελευταίες στιγμές της ζωής τους, μπορούν να αξιωθούν της θείας μεταλήψεως. Αντιθέτως, η μεταχείριση όσων είχαν αρνηθεί τον χριστιανισμό κατά τους διωγμούς ήταν επιεικέστερη. Για όσους αποστατούσαν ακουσίως, προβλεπόταν εννεαετής στέρηση της θείας κοινωνίας. Όσοι από αυτούς ήταν κληρικοί, διατηρούσαν μεν την ιερωσύνη, αλλά παρέμεναν σε ισόβια αργία· ούτε να κηρύξουν μπορούσαν (κ. 1 και 2 Συνόδου Αγκύρας)[10].

Το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο αντιμετώπιζε αρχικά την αποστασία με κυρώσεις περιουσιακού χαρακτήρα (Cod. Theod. 16, 8, 7). Αργότερα, η ιουστινιάνεια νομοθεσία προέβλεψε την ποινή του θανάτου (Cod. 1, 11, 10 pr.). Η Εκλογή (17, 6) έλαβε μέτρα ειδικά για τους αιχμαλώτους εκείνους που εξαναγκάζονταν να προβούν σε εκδηλώσεις αρνητικές ως προς την χριστιανική τους πίστη· επιστρέφοντας στην αυτοκρατορία, υπέκειντο στην έκτιση εκκλησιαστικών μόνον ποινών. Την ίδια αντιμετώπιση υιοθέτησε ο Zakon Sudnyj Ljudem, ο νόμος δηλαδή που ο Θεσσαλονικεύς ιεραπόστολος Μεθόδιος εισήγαγε στη Μεγάλη Μοραβία[11]. Η Εκλογή υιοθέτησε την επιεική αυτή διάταξη, προφανώς για να μην διστάζουν οι αιχμάλωτοι να επαναπατρίζονται. Παράλληλα, όλες οι λοιπές διατάξεις της βυζαντινής νομοθεσίας συνέχιζαν να ισχύουν, όπως αποδεικνύεται από την Appendix της Εκλογής (3, 12, 16-17). Η διάταξη της Εκλογής περί αιχμαλώτων-αποστατών επαναλήφθηκε στην Ecloga Privata Aucta (17, 35-36) και στο Εκλογάδιον (17, 17). Αντίθετα, ο Πρόχειρος Νόμος (39, 33) και η Εισαγωγή (40, 35) δεν περιέχουν αυτήν τη διάταξη, αλλά εκείνη την γενική περί επιβολής της θανατικής ποινής, προφανώς διότι η αποστασία υπό καθεστώς εξαναγκασμού δεν ενδιέφερε πλέον το κράτος, παρά μόνον την εκκλησία[12].

Ο Πρόχειρος Νόμος περιέλαβε δύο διατάξεις, τις οποίες αποδέχθησαν η Εισαγωγή, τα Βασιλικά και η Εξάβιβλος του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου. Τιμωρούσε με θάνατο τον ισραηλίτη εκείνον, που: α΄) αν τυχόν αποκτούσε χριστιανό δούλο, τον υπέβαλε σε περιτομή και β΄) τολμούσε να αλλάξει τα θρησκευτικά φρονήματα χριστιανού (Πρ. Ν. 30, 31-32· Εισ. 40, 33-34· Βασ. 60, 54, 29-31· Εξάβ. 6, 11, 2-3). Διατάξεις που καθιστούσαν το κλίμα ιδιαίτερα δυσμενές για τον Χιόνιο, δεδομένου ότι οι κρατικές και οι εκκλησιαστικές αρχές δεν τον χαρακτήριζαν απλώς εβραίο, αλλά επιπλέον τον υποπτεύονταν ότι είχε αποπειραθεί να προσηλυτίσει χριστιανούς στον ιουδαϊσμό, όπως φαίνεται από την ανάκριση εκ μέρους της Συγκλήτου σχετικά με τους μαθητές του. Κατά τα λοιπά, τα Βασιλικά επανέλαβαν τις ιουστινιάνειες διατάξεις. Διά των Βασιλικών εντάχθηκαν στο Σύνταγμα του Ματθαίου Βλάσταρη (1, 1), στην Εξάβιβλο (6, 12) και στον Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού (224· 632-633· 663). Περαιτέρω, το κοσμικό βυζαντινό δίκαιο είχε εισαγάγει παρεπόμενες ποινές, όπως ότι ο αποστάτης δεν είχε την ικανότη-

τα να μαρτυρεί, να συντάσσει διαθήκη, να κληρονομεί από διαθήκη. Ακόμη, προβλεπόταν δέσμευση της περιουσίας του και αποκλεισμός από πολιτικά και στρατιωτικά αξιώματα.

Ακριβώς λόγω της συντρέχουσας δικαιοδοσίας δύο δικαστηρίων, του κρατικού και του εκκλησιαστικού, που είδαμε προηγουμένως, ο Χιόνιος προσήχθη προς εξέταση ενώπιον των δύο ανακριτικών σωμάτων χωριστά. Της εκκλησιαστικής αρχής -πατριάρχης και συνοδικοί- και της κοσμικής, της Συγκλήτου δηλαδή, η οποία, παρά την κατά καιρούς περικοπή των δικαιοδοσιών της, παρέμενε δικαστήριο αρμόδιο για την εκδίκαση αδικημάτων, με την τέλεση των οποίων κατηγορούνταν υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι της αυτοκρατορίας, όπως ήταν ο Χιόνιος, που κατείχε σημαίνουσα θέση στην κρατική ιεραρχία της Θεσσαλονίκης. Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, ο ίδιος προσήχθη στην Κωνσταντινούπολη, όπου ήδρευε η Σύγκλητος. Αν δεν συνέτρεχε η δωσιδικία αυτή της Συγκλήτου, θα ήταν δυνατόν να δικασθεί στη Θεσσαλονίκη από το εκκλησιαστικό δικαστήριο, καθώς και από εκείνο το νεοσύστατο, των καθολικών κριτών.

Το αξίωμα του Χιονίου ήταν προφανώς -βάσει των όσων αναφέρονται στο πατριαρχικό έγγραφο- κάτι ανάλογο με θέση κρατικού επιτρόπου στην ισραηλιτική κοινότητα. Αναδεχόταν να κρίνει τους ιουδαίους και να επιλύει τις υποθέσεις που προέκυπταν. Όπως φαίνεται, ήταν επιφορτισμένος με δικαστικά καθήκοντα, όχι βέβαια με όσα ενέπιπταν στο πεδίο του θρησκευτικού δικαίου. Αυτά ανήκαν στην δικαιοδοσία του ραββίνου, εντός του πλαισίου της κοινοτικής αυτοδιοικήσεως που η αυτοκρατορία είχε παραχωρήσει. Συγχρόνως, ο Χιόνιος επιλαμβανόταν ζητημάτων που κατά καιρούς αναφύονταν μεταξύ του κράτους και της ιουδαϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης. Θα μπορούσαμε ίσως να τον χαρακτηρίζαμε ως πρεπόζιτο επί των ιουδαϊκών ζητημάτων, λειτούργημα που η ύπαρξή του μαρτυρείται ήδη από τον 10ο αιώνα[13].

Από μελέτη του *M. Balivet* πληροφορούμαστε για τρεις εκ χριστιανών προσηλύτους στον ιουδαϊσμό στον χώρο της Δύσης και της βυζαντινής Ιταλίας[14]. Ήταν ο διάκονος Bodo, ο Νορμανδός Ιωάννης στα 1102 και ο αρχιεπίσκοπος του Bari Ανδρέας, στα μέσα του 11ου αιώνα. Και οι τρεις, για να σώσουν τη ζωή τους, αναγκάστηκαν εκ των πραγμάτων να καταφύγουν σε μουσουλμανικές χώρες. Το ιερονομικό δίκαιο τους επέτρεπε να επιτελούν εκεί τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, σε καθεστώς ευμενούς ανοχής για λόγους πρωτίστως οικονομικούς.

Έχουμε άλλες δύο ειδήσεις σχετικές με βυζαντινούς αξιωματούχους που επέδειξαν ενδιαφέρον για ζητήματα των ισραηλιτών της αυτοκρατορίας. Κατά το έτος 655 ένας κρατικός λειτουργός στις Συρακούσες παρακάλεσε τον επιχώριο επίσκοπο να επιτρέψει στους εβραίους της σικελικής πρωτεύουσας να ανεγείρουν συναγωγή. Ο Βίος του αγίου Ζωσίμου των Συρακουσών, όπου μαρτυρείται η πληροφορία αυτή, προσθέτει ότι ο τιτλούχος αυτός είχε δωροδοκηθεί από τους ισραηλίτες[15]. Επίσης, ο Βίος του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε μας πληροφορεί ότι ένας αξιωματούχος στη Σπάρτη το 985, ονόματι Ιωάννης Άρατος, είχε αντιδράσει στην αναγκαστική μετοικεσία των εβραίων κατοίκων της, που η τοπική εκκλησία

σχεδίαζε. Αναφέρει, μάλιστα, ότι η αντίδρασή του ήταν αρκετά βίαιη και ότι πολύ οργίσθηκε εναντίον του Νίκωνος, και γι' αυτό στον Βίο του οσίου ο Άρατος χαρακτηρίζεται ονομαστός για την μανία του[16].

Τέτοιες διώξεις ήταν έργο των εκκλησιαστικών προσώπων. Τόσο η κεντρική όσο και οι περιφερειακές διοικήσεις της αυτοκρατορίας δεν προέβαιναν σε συστηματικούς διωγμούς, με σκοπό να εξαναγκάσουν τους εβραίους να προσχωρήσουν στον χριστιανισμό. Οπωσδήποτε, η ζωή των ισραηλιτών δεν βρισκόταν σε επίπεδο ισότιμο με εκείνη των ορθοδόξων χριστιανών σε μια κοινωνία όπου το ορθόδοξο δόγμα συνιστούσε τον συνδετικό ιστό μεταξύ των λαών της πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Οι ιουδαίοι π.χ. δεν είχαν την δυνατότητα να καταλαμβάνουν δημόσιες θέσεις ή να έχουν χριστιανούς δούλους. Και οπωσδήποτε η εκκλησία τους αντιμετώπιζε πολύ δυσμενέστερα από ό,τι το κράτος. Στους χριστιανούς δεν επιτρεπόταν να έχουν σχέσεις με τους εβραίους, ακόμη και να προστρέχουν σε ισραηλίτη γιατρό, επί ποινή αφορισμού[17]. Οπωσδήποτε, πάντως, στο Βυζάντιο οι ισραηλίτες δεν υφίσταντο τις ακραίες εκείνες δοκιμασίες που τους επιφύλασσαν οι χώρες της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης.

Στην αυτοκρατορία, επίσης, παρατηρείται μια διαφορετική μεταχείριση μεταξύ θρησκειών κορμού και παραφυάδων τους, όπως ήταν οι αιρέσεις. Σε σύγκριση με την θέση των εβραίων, ήταν πολύ δυσμενέστερη η μεταχείριση των σαμαρειτών, το θρήσκευμα των οποίων εθεωρείτο αίρεση του ιουδαϊσμού, μολονότι ο Ιησούς Χριστός «εκαθέζετο επί τη πηγή» και συζητούσε με μία πρόγονό τους (Ιω. 4, 1-27). Ήδη στα 521 είχαν σφραγισθεί οι συναγωγές τους, ενώ οι ίδιοι υποχρεώθηκαν να προσχωρήσουν στον χριστιανισμό. Στους ύστερους χρόνους, οι χριστιανικές αιρέσεις συνέχισαν να διώκονται manu militari· ας θυμηθούμε τους παυλικιανούς. Δεν συνέβαινε, όμως, το ίδιο με τους οπαδούς της Δυτικής Εκκλησίας, παρά το σχίσμα που είχε εμφιλοχωρήσει μεταξύ των δύο εκκλησιών. Ίσως, παράλληλα με την Familie der Könige, την Familie der Fürsten und Völker -αμφότερα τα σχήματα ανήκουν στον *Fr. Dölger*[18]-, να υπήρχε στο Βυζάντιο μια θεσμοθετημένη «οικογένεια θρησκειών».

Κατά τις αντιλήψεις των Βυζαντινών, τα θρησκευτικά ζητήματα ήταν πολύ σοβαρά για να τα εμπιστευθούν στους ιερωμένους αποκλειστικά. Στο έγγραφό μας απαντούν ονόματα τιτλούχων -όπως του πιγκέρνη, του πανσεβάστου επάρχου, των μεγάλων αδνουμιαστών- επωνύμων της Κωνσταντινουπόλεως και της Θεσσαλονίκης, που πρωταγωνιστούσαν στα δρώμενα της εποχής. Με επίκεντρο κοινωνικά και θρησκευτικά ζητήματα, είχαν φουντώσει διενέξεις στη Θεσσαλονίκη του 14ου αιώνα, που είχαν χωρίσει τους κατοίκους της σε δύο τουλάχιστον στρατόπεδα, όπου μετείχαν μέλη των οικογενειών Χούμνου, Τορνίκη, Γλαβά, ενώ η οικογένεια Καβάσιλα προσπαθούσε να κρατήσει αποστάσεις, προτιμώντας την ουδέτερη στάση. Μάταια όμως. Ίσως να υποβοήθησε την εξάπλωση των ερίδων η χηρεία του μητροπολιτικού θρόνου, η οποία σημειώθηκε την ίδια ακριβώς εποχή που ανεφύη η υπόθεση του Χιονίου. Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωάννης Καλέκας είχε αποχωρήσει το 1334, καθώς είχε εκλεγεί Πατριάρχης Κωνσταντινου-

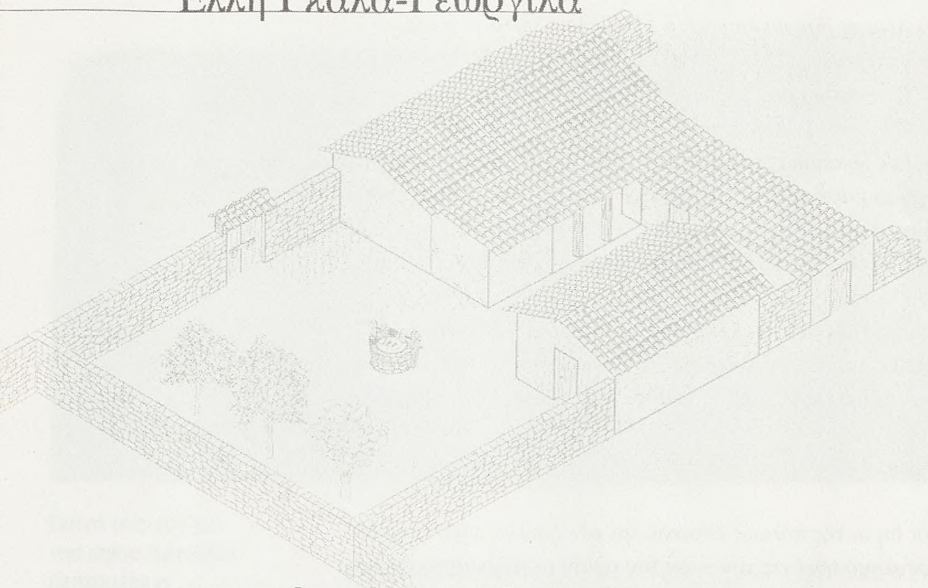
Σκηνή από τον βίο του αγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια από εικόνα του ναού του Αγίου Σάββα της Κυριώτισσας. Θ. Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας* (εκδόσεις Ακρίτας), Αθήνα 1995

πόλεως. Ο διάδοχός του Γρηγόριος είχε αποθάνει κατά το ίδιο έτος. Μέχρι την εκλογή του Γλαβά το 1339, η αποστολική εκκλησία της Θεσσαλονίκης εστερείτο ποιμενάρχου. Η αιφνιδία ομολογία του Χιονίου, ότι οι καταγγελίες του ήταν καθ' ολοκληρίαν ανυπόστατες και συκοφαντικές, -ομολογία παράδοξης υφής, που μας θυμίζει κάτι δίκες του 20ού αιώνα- δεν αποκλείει την υποψία, ότι για αγνώστους σε μας λόγους ένα κοινό, θρησκειολογικού περιεχομένου ενδιαφέρον του Θεσσαλονικέως αξιωματούχου αποτέλεσε την αφορμή να ενωθούν οι μεταξύ τους διιστάμενες φατρίες, για να εξολοθρεύσουν τον σε όλες τους δυσάρεστο Χιόνιο.

* Δημοσιεύθηκε και στον *Αρμενόπουλο* 21 (2000), 245-249.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δημοσιεύθηκε: Fr. Miklosich-I. Müller, *Acta et diplomata graeca Medii Aevi sacra et profana*, I, Vindobonae 1860, 174-178· Migne, *Patrologia graeca*, 152, 1220-1230. Νέα έκδοση: H. Hunger-O. Kresten, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, 2, Wien 1995, 104-117. Πρβλ. *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I/V, έκδ. J. Darrouzès, Paris 1977, no 2176, 134-135. Βλ. επίσης, Jos. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, 1, Salonique 1935, 104-106, έργο που πρόσφατα δημοσιεύθηκε σε ελληνική μετάφραση: *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, 1, Θεσσαλονίκη 2000, 87-91· M. Balivet, «Byzantins judaïsants et islamises des "Kühhân" (Kâhin) aux "Χιόναι" (Χιόνιος)», *Byzantion*, 52 (1982) 24-59 (ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Ι. Λεοντιάδη, που μου υπέδειξε αυτήν τη μελέτη).
2. Βλ. Tuskulum-Lexikon, 427· G. Podskalsky, *Théologie und Philosophie in Byzanz*, München 1977, 180-195· PLP, no 10102· F. Candal, *Nilus Cabasilas et theologia S. Thomae de processione Spiritus Sancti*, Vatican 1945· *A. Failler*, «Une réfutation de Balsamon par Nil Kabasilas», *REB* 32 (1974), 211-223.
3. Βλ. H. Hunger-O. Kresten, *ό.π.*, 108 (σημ.).
4. Βλ. PLP, nos 3241-3262.
5. «... ως ουδέ τούτο καλώς ποιούσιν ούτοι δη οι της πόλεως έποικοι, ότι τον δούλον πλέον του δεσπότου τιμώσιν και συναθροίζονται μεν παμπληθεί εις τον ναόν του αγίου μεγαλομάρτυρος και μυροβλήτου Δημητρίου, τον δε ναόν του δεσπότου σωτήρος Χριστού παρατρέχουσιν, είπεν αυτώ δήθεν ο χαρτοφύλαξ, ότι πλέον τιμώσιν οι Θεσσαλονικείς τον μάρτυρα του Χριστού...», H. Hunger-O. Kresten, *ό.π.*, 108.
6. Βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, «Η Σύγκλητος εις το Βυζαντινόν κράτος», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* [της Ακαδημίας Αθηνών] 2, (1949), 92-111. Σπ. Τρωϊάννου, *Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού*, Αθήναι 1964, 28-30.
7. «... Κύριε ελέησον, και πιστεύει ο γράψας ταύτα ανάστασιν ή κρίσιν και γράφει τοιαύτα κατ' εμού; ως φαίνεται, ασεβής εστι και διαβάλλει με ούτως, ότι περιπατώ εγώ εις καπηλεία και αδιαφορίας και ασωτείας», H. Hunger-O. Kresten, *ό.π.*, 114.
8. Βλ. Σπ. Τρωϊάννος, «Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο», στον τόμο: *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, επιμ. Σπ. Τρωϊάννου, Αθήνα 1993, 41-42. Η μελέτη αυτή αναδημοσιεύθηκε σε συλλογή μελετών του Σπ. Τρωϊάννου, *Κεφάλαια βυζαντινού ποινικού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 34-35.
9. Βλ. Κ. Ράλλης, *Ποινικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήναι 1907, 322-323. Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα εκκλησιαστικού δικαίου*, 3, Αθήναι 1962, 352-364· Ιερωνύμου Κοτσώνη, Αποστασία, στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, 2, Αθήναι 1963, 1158-1160· Σπ. Τρωϊάννος, *Ο «Ποινάλιος» του Εκλογαδίου*, Frankfurt a.M. (1980) 45-48· Ch Papastathis, «Apostasy», στην *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition*, 1, London-Chicago (Fitzroy Dearborn Publishers, Επιμ. Gr. Speake) 2000, 108-109.
10. Ερμηνεία των κανόνων αυτών βλ. στο κλασικό έργο του επισκόπου Nikodim (Milas), *Pravila Pravoslavnoj Cerkvi s tolkovanijami*, 1-2, S. Peterburg 1911-1912.
11. Βλ. Χ. Παπαστάθης, *Το νομοθετικόν έργον της Κυριλλομεθοδιανής ιεραποστολής εν Μεγάλη Μοραβία*, Θεσσαλονίκη 1978, 88.
12. Κατά τον Σπ. Τρωϊάννο, *Ο «Ποινάλιος»*, *ό.π.*, 47.
13. Βλ. K. E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin (Aalen 1955) [3]1982, 382.
14. Βλ. M. Balivet, *ό.π.*, 45-46.
15. Ο Βίος εκδόθηκε από τον O. Gaetano, Acta Santorum, Mar. III, Paris 1865, 839, Βλ. J. Starr, *The Jews in the Byzantine empire, 641-1204*, Athens 1939, 86-87.
16. Ο Βίος εκδόθηκε από τον Σπ. Λάμπρο, «Ο Βίος Νίκωνος του Μετανοείτε», *Νέος Ελληνομνήμων* 3 (1906), 129-228 (η παραπάνω παραπομπή 163-165).
17. Βλ. J. Starr, *ό.π.*, passim· D. Jacoby, «Les Juifs de Byzance: une communauté marginalisée», στον τόμο: *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, επιμ. Χρύσας Μαλτέζου, Αθήνα 1993, 103-154· Βλ. Φειδάς, «Η αρχή της ανεξιθρησκείας και της ελευθερίας της συνειδήσεως στο Βυζάντιο», στον τόμο: *Η θρησκευτική ελευθερία*, επιμ. Κ. Μπέη, Αθήνα 1997, 392.
18. Βλ. τα σχετικά δημοσιεύματα του Fr. Dölger στη συλλογή μελετών του: *Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, Ettal 1953, 34-69 και 159-182.

Ο θεσμός της «εμφύτευσης» στην οικοδομική δραστηριότητα και την αγορά ακινήτων της βυζαντινής Θεσσαλονίκης

13ος-15ος αιώνας*

Πριν από λίγους μήνες εγκαινιάστηκε στο Πατριαρχικό Πυλαίας, στα περίχωρα της ανατολικής Θεσσαλονίκης, ένα μοντέρνο εμπορικό κέντρο, που κατασκευάστηκε από μεγάλο επιχειρηματικό όμιλο και αμέσως σημείωσε αξιόλογη επιτυχία. Προκλήθηκαν, λοιπόν, έντονη ανησυχία και αντιδράσεις στους εμπόρους, κυρίως του κέντρου της πόλης, που συνειδητοποίησαν την τάση να μεταφερθεί ένα μεγάλο μέρος από τις εμπορικές δραστηριότητες στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Το εμπορικό αυτό κέντρο κατασκευάστηκε σε εμφυτευτικό οικόπεδο και είχε συνέπειες στον εμπορικό χάρτη, που ακόμη παραμένουν απροσδιόριστες.

Ο θεσμός της εμφύτευσης[1], ο οποίος έχει τις ρίζες του στο ρωμαϊκό δίκαιο[2] και περνώντας από την οθωμανική περίοδο επηρεάζει ακόμη και στις μέρες μας την οικονομική ζωή, στην περίοδο που εξετάζουμε έπαιζε έναν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο[3].

Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *νομοφύλαξ και καθολικός κριτής Θεσσαλονίκης*, που έζησε στην πόλη στα μέσα του 14ου αιώνα, στο κεφάλαιο της Εξαβίβλου που είναι αφιερωμένο στην εμφύτευση[4] δίνει αρκετές πληροφορίες σχετικά με τις γνώσεις της εποχής του: Η εμφύτευση, σύμφωνα με τον ορισμό του Αρμενόπουλου[5], ήταν μία νομική πράξη ανάμεσα στην ενοικίαση και την εκποίηση. Διέφερε από τη ενοικίαση, επειδή το εμφυτευόμενο ακίνητο έμενε για πολλά χρόνια, καμιά φορά και επ' άπειρον, στα χέρια του εμφυτευτή· παράλληλα όμως διέφερε και από την εκποίηση, επειδή ο εμφυτευτής ποτέ δεν αποκτούσε την κυριότητα του εμφυτευόμενου ακινήτου, αλλά ήταν υποχρεωμένος κάθε χρόνο να καταβάλλει το συμφωνημένο τέλος. Ειδικά για τα εκκλησιαστικά κτήματα ίσχυαν αυστηρότεροι περιορισμοί, ως προς τα πρόσωπα που μπορούσαν να γίνουν εμφυτευτές, ως προς τη διάρκεια της παραχώρησης αλλά και ως προς τον αριθμό των εμφυτευτών (έως τρεις αλληλοδιαδόχως). Αυστηροί κανόνες ίσχυαν και ως προς τον τρόπο λειτουργίας της εμφύτευσης. Έτσι, προϋπόθεση για τη διατήρησή της ήταν η κανονική καταβολή του ετήσιου τέλους, καθώς επίσης και η βελτίωση της κατάστασης του ακινήτου.

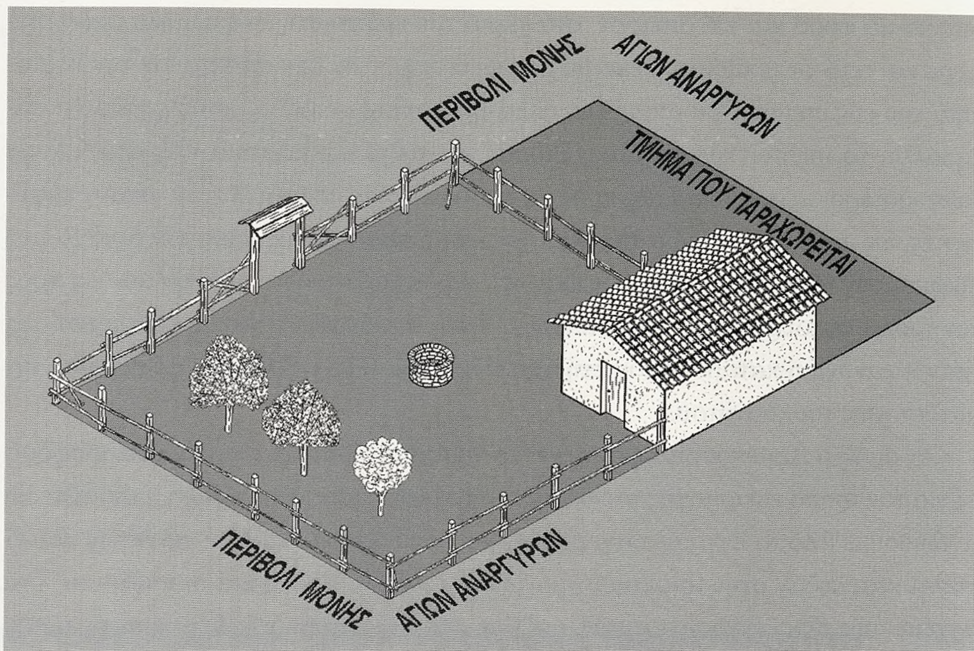
* Η εργασία αυτή παρουσιάσθηκε, σε συντομότερη μορφή, στο Εικοστό Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 12-14 Μαΐου 2006. Ευχαριστώ θερμά την αναπληρώτρια καθηγήτρια του ΑΠΘ κ. Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου για την παρότρυνση και τις συζητήσεις που είχαμε πάνω στο θέμα.

Αν όμως ο Αρμενόπουλος παρέχει το νομικό υπόβαθρο, πλούσιες πληροφορίες για τον τρόπο εφαρμογής του θεσμού της εμφύτευσης στην πράξη μπορούμε να αντλήσουμε από τα έγγραφα αγοραπωλησιών και μεταβιβάσεων ακινήτων που εντέλει κατέληξαν στην ιδιοκτησία μονών του Αγίου Όρους και διασώζονται στα αρχεία τους. Στα έγγραφα αυτά[6], μαζί με συχνά λεπτομερείς περιγραφές των ιδιοκτησιών που μεταβιβάζονται, περικλείονται και ειδήσεις για τα πρόσωπα των εμφυτευτών, το μέγεθος του ετήσιου τέλους που κατέβαλλαν, τη διάρκεια της εμφύτευσης και άλλες. Είναι χαρακτηριστικό ότι, παρόλο που υπήρχε η δυνατότητα να δοθούν ακίνητα με εμφύτευση και από ιδιώτες, στα έγγραφά μας εντοπίστηκαν κυρίως παραχωρήσεις από εκκλησιαστικά ιδρύματα. Την εποχή αυτήν η τάση συγκέντρωσης ακινήτων στα χέρια της εκκλησίας αυξάνει συνεχώς. Όπως παρατηρούσε σε άρθρο του και ο Νίκος Οικονομίδης[7], καθώς ο 14ος αιώνας ήταν εποχή μεγάλης αστάθειας, «η διάθεση των ανθρώπων να δώσουν στην εκκλησία για να σώσουν την ψυχή τους, που υπήρχε πάντα, συνοδεύεται τώρα και από την διάθεση των ανθρώπων να δώσουν στην εκκλησία για να εξασφαλισθούν για τις υπόλοιπες μέρες τους». Την εποχή αυτήν ένας κοσμικός δωρίζοντας χρήματα ή ένα ακίνητο σε ένα μοναστήρι αποκτούσε μία ετήσια επιχορήγηση σε τρόφιμα (*αδελφάτο*[8]) αρκετή για να εξασφαλίσει την επιβίωσή του.

Η πιο διαδεδομένη μορφή εμφύτευσης ήταν η παραχώρηση κενού οικοπέδου για την ανέγερση οικημάτων. Τον τρόπο που λειτουργούσε μπορούμε να τον παρακολουθήσουμε σε μία υπόθεση που περιγράφεται σε δύο έγγραφα, τα οποία φυλάσσονται στο αρχείο της μονής Ξενοφώντος[9].

Στις αρχές του 14ου αιώνα η Άννα Δουκοπουλίνα Μεσοποταμίτισσα, ιδιοκτήτρια της μονής των αγίων Αναργύρων της Παραθύρου, που βρισκόταν στη γειτονία του Ιπποδρομίου, αποφάσισε να μετατρέψει το περιβόλι της μονής σε οικόπεδα (*καταλείψαι το (...) κηποπεριβόλιον (...) και εις οσπητοτόπια εκδιδόναι αυτό*)[10].

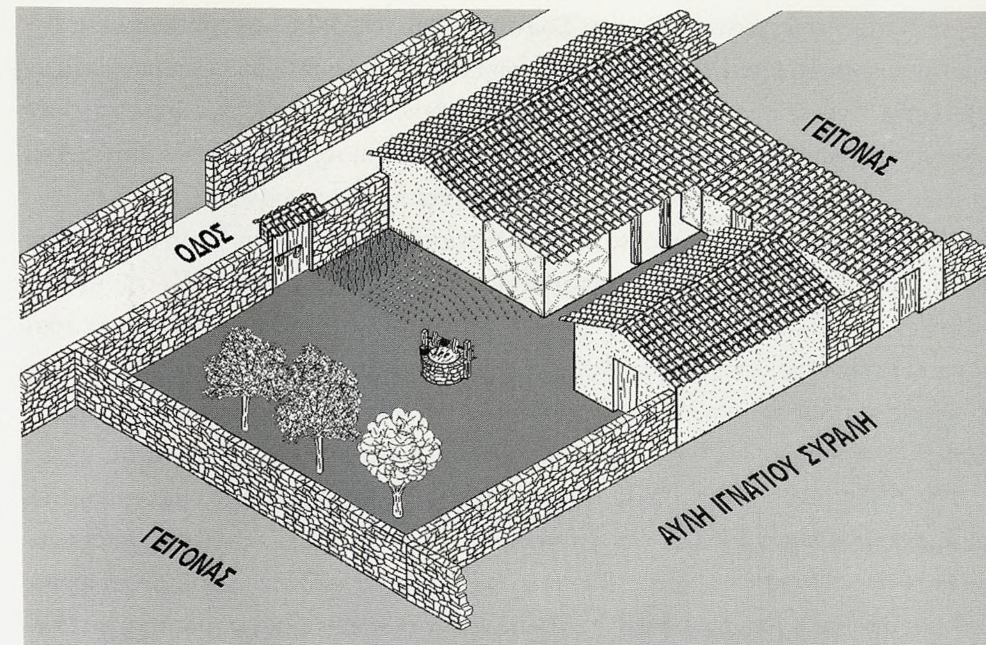
Στο πρώτο έγγραφο, με χρονολογία Σεπτεμβρίου 1306, η Άννα παραχωρεί τμήμα του περιβολιού του μοναστηριού, *τόπιον άνετον*[11], σε έναν ιδιώτη, τον Λέοντα Παύλο (**Σχ. 1**). Το οικόπεδο, που έχει μήκος δεκαπέντε βασιλικά πόδια[12], δηλ. περίπου πέντε μέτρα[13], και πλάτος που δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια, συνορεύει στο νότιο μέρος του με οίκημα που βρίσκεται σε άλλο οικόπεδο, το οποίο είχε παραχωρηθεί νωρίτερα στον πεθερό του Λέοντος από τη μονή και περιβάλ-

Σχέδιο 1

λεται στις τρεις υπόλοιπες πλευρές από το οικόπεδο του μοναστηριού. Ο Λέων Παύλος είχε δικαίωμα να συνενώσει τα δύο οικόπεδα (το δικό του και του πεθερού του), να ανεγείρει με δικά του έξοδα όσα οικήματα επιθυμούσε και να τα εκμεταλλεύεται με όποιο τρόπο θεωρούσε σωστό. Μοναδικός περιορισμός που του επιβλήθηκε ήταν να μην δημιουργήσει προβλήματα στον περίγυρο και, ειδικότερα, τα ανοίγματα των οικημάτων του να κατασκευαστούν μόνο προς νότο και δυτικά. Μοναδική υποχρέωση ήταν η ετήσια καταβολή προς την ιδιοκτήτρια μονή τέλους 2 κοκκίων υπερπύρων (ένα κοκκίο ισοδυναμούσε με το 1/24 του υπερπύρου[14]) για το συγκεκριμένο οικόπεδο, τα οποία θα προσετίθεντο στα 4 που πληρώνονταν για το νοτιότερο προικώο. Η μίσθωση είχε διάρκεια είκοσι πέντε χρόνων, με δικαίωμα ανανέωσης για άλλα είκοσι πέντε.

Φαίνεται ότι η παραχώρηση του οικοπέδου στον Λέοντα Παύλο δεν ήταν μία μεμονωμένη πράξη, αλλά αποτελούσε τμήμα ενός γενικότερου σχεδίου για τη μετατροπή μιας αρκετά μεγάλης έκτασης της μονής, που δεν ήταν απαραίτητη ως περιβόλι, σε οικόπεδα. Τριάντα χρόνια μετά, το σχέδιο της Άννας Δουκοπουλίνας πρέπει να είχε ολοκληρωθεί (**Σχ. 2**)[15]. Η οικογένεια του Λέοντος Παύλου αποφάσισε να πουλήσει την ιδιοκτησία της στον γείτονα (Ιγνάτιο Συραλή) και το έγγραφο που εκδόθηκε, με χρονολογία Ιουνίου 1336[16], περιλαμβάνει λεπτομερή περιγραφή της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί. Στο παλιό περιβόλι της μονής ήταν κτισμένη τώρα μία ολόκληρη γειτονία. Στη θέση των δύο οικοπέδων του Λέοντος Παύλου υπήρχε αυλή με δύο σπίτια, ένα ακόμη κτίσμα (κατάχυτο), μάλλον αποθήκη με έντονα κεκλιμένη στέγη και πηγάδι[17]. Δυτικά της αυλής διερχόταν ένας δρόμος, ενώ στις τρεις άλλες πλευρές υπήρχαν κατοικίες τριών άλλων προσώπων. Η διαδικασία της οικοπεδοποίησης του περιβολιού της μονής φαίνεται ότι έγινε με βάση κάποιο, στοιχειώδες έστω, σχέδιο, αφού είναι φανερό, από τους περιο-

Σχέδιο 2

ρισμούς που επιβλήθηκαν στον Λέοντα Παύλο, ότι από την αρχή προβλεπόταν η χάραξη του δρόμου και περίπου ο τρόπος κατάτμησης του περιβολιού.

Η περίπτωση της μονής των Αναργύρων δεν είναι η μοναδική. Η συνήθεια να κτίζονται οικήματα σε ξένο οικόπεδο πρέπει να ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη. Σε πολλά από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα που έχουμε στη διάθεσή μας δηλώνεται ότι οι ιδιοκτησίες που μεταβιβάζονται βρίσκονται *εν εδάφει διαφέροντι τη μονή ή τω κλήρω ή τη μητροπόλει*[18] και έπεται η αναφορά του εκκλησιαστικού ιδρύματος. Τα οικόπεδα αυτά βρίσκονταν σε διάφορες γειτονίες της πόλης: τη γειτονία των Ασωμάτων[19], τη γειτονία του Ιπποδρομίου[20], τη γειτονία της Αγίας Πελαγίας[21], τη γειτονία του Αγίου Παραμόνου[22]. Το ετήσιο τέλος, σε όσες περιπτώσεις αναφέρεται, είναι λίγα μόνο κοκκία υπερπύρων (2 έως 6). Την ίδια εποχή, η τιμή ενός θαλάσσιου μοδίου σιταριού, που παράγει περίπου 16 κιλά ψωμί[23], ανέρχεται στα 6 κοκκία[24].

Ακόμη και σε αγοραπωλησίες ή μεταβιβάσεις ιδιοκτησιών στις οποίες το οικόπεδο δεν ήταν εμφυτευτικό γινόταν η αντίστοιχη δήλωση, με τη σχεδόν στερεότυπη διατύπωση: *ακαταδούλωτα πάσης ζητήσεως τελεσματικής*[25] *ή ελεύθερα παντοίου βάρους και ακαταδούλωτα*[26].

Όταν πωλούνται τα οικήματα που είναι κτισμένα σε εμφυτευτικό οικόπεδο και ουσιαστικά μεταβιβάζεται το δικαίωμα της εμφύτευσης, παρίσταται και υπογράφει το σχετικό έγγραφο και εκπρόσωπος του ιδιοκτήτη του οικοπέδου, *εἰς ἀσφάλειαν* του αγοραστή[27]. Εκφράζεται έτσι η συναίνεση, που είναι απαραίτητη για να είναι νόμιμη η πράξη της μεταβίβασης, και εξασφαλίζεται ο αγοραστής, ότι δεν θα αντιμετωπίσει μελλοντικές ενστάσεις.

Η νομοθεσία προέβλεπε ότι στην περίπτωση αυτήν ο ιδιοκτήτης εισέπραττε ποσοστό 2% επί του τιμήματος της αγοραπωλησίας[28]. Ήδη όμως από τον 10ο αιώ-

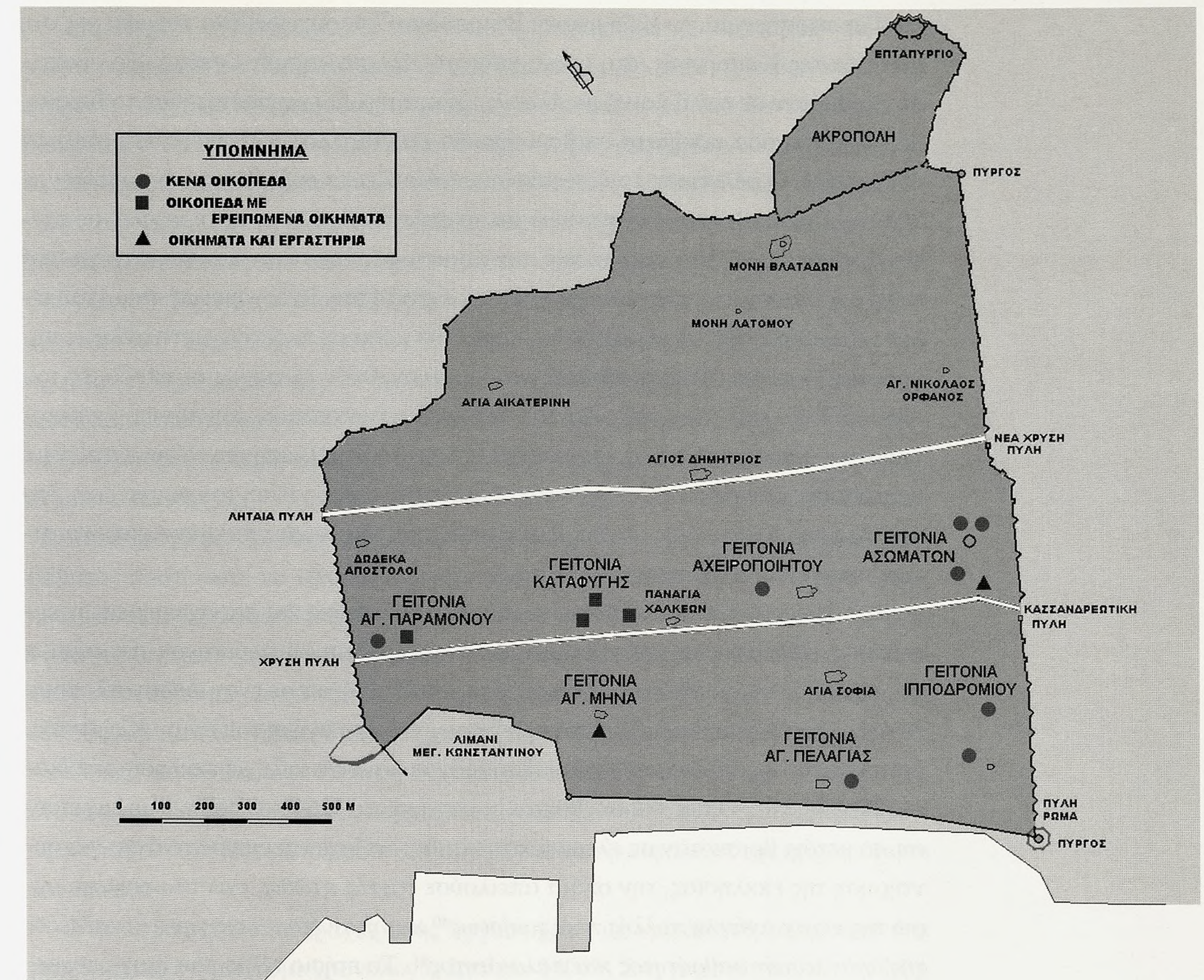
να, σε Νεαρά του Λέοντος Στ΄ του Σοφού, το 2% θεωρείται υπερβολικό και ορίζεται η καταβολή μόνο του διπλασίου του ετήσιου τέλους, είτε σε περίπτωση μεταβίβασης είτε σε περίπτωση ανανέωσης του δικαιώματος της εμφύτευσης[29]. Αυτό συμφωνήθηκε και στο αρχικό έγγραφο παραχώρησης στην υπόθεση του Λέοντος Παύλου, μετά την πάροδο των είκοσι πέντε πρώτων χρόνων[30].

Ωστόσο, φαίνεται ότι ειδικά για τη Θεσσαλονίκη είχε αναπτυχθεί η συνήθεια[31], αντί του 2%, να καταβάλλεται ποσοστό 10% (*δεκατημόριον*[32]) του τιμήματος της αγοραπωλησίας. Ίσως σε κάποια χρονική στιγμή, που δεν μπορούμε ακόμη να εντοπίσουμε, υπήρξε μεγάλη ανάγκη στην πόλη για κενά οικόπεδα και σημειώθηκε απροθυμία από την πλευρά των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων για την παραχώρησή τους. Για τον λόγο αυτόν έπρεπε να δοθεί ένα σοβαρό κίνητρο.

Από τη σκοπιά των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων τα οφέλη της εμφύτευσης είναι προφανή. Οι μονές αλλά και η μητρόπολη και τα άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα είχαν στην ιδιοκτησία τους μέσα στις πόλεις κενές εκτάσεις, που συσσωρεύονταν και δεν υπήρχε η δυνατότητα ή ίσως δεν ήταν οικονομικά αποδοτικό να καλλιεργούνται όλες. Παρέμεναν λοιπόν αχρησιμοποίητες. Με την παραχώρηση των οικοπέδων για την οικοδόμηση κατοικιών, τα εκκλησιαστικά ιδρύματα εκτός από το μεγάλο πλεονέκτημα, ότι δεν αποξενώνονταν οριστικά από την ιδιοκτησία τους, η οποία με τις επεμβάσεις των εμφυτευτών αποκτούσε μεγαλύτερη αξία, εισέπρατταν ένα ετήσιο ενοίκιο εξασφαλίζοντας ένα μικρό έστω έσοδο, καθώς επίσης και ποσοστά σε περιπτώσεις μεταβιβάσεων των σπιτιών.

Πέρα όμως από τα πλεονεκτήματα που είχαν οι ίδιες οι μονές, υπήρχαν σημαντικά επακόλουθα για την ίδια τη ζωή της πόλης. Κομμάτια γης, πολλές φορές σε ζωτικά σημεία, αντί να παραμένουν έρημα και απομονωμένα κάτω από τον έλεγχο της εκκλησίας, επανεντάσσονταν στον αστικό ιστό βρίσκοντας έτσι τη φυσική λειτουργία τους. Με την απόφασή του να παραχωρήσει ένα τμήμα της γης που του ανήκε, το μοναστήρι πραγματοποιούσε μία παρέμβαση, μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας, ανάλογα με το μέγεθος της έκτασης, στην ίδια την πολεοδομική εξέλιξη της πόλης. Στη θέση μιας έρημης και περιφραγμένης έκτασης εγκαθίστατο μία αυλή ή αναπτυσσόταν μία ολόκληρη γειτονία. Έτσι, επηρεαζόταν η πυκνότητα αλλά και η σύσταση του πληθυσμού μιας συνοικίας, αφού οι ιδιοκτήτες είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν τα πρόσωπα στα οποία θα παραχωρούσαν τα ακίνητα. Μία ακόμη συνέπεια ήταν ότι για την εξυπηρέτηση των νέων κατοίκων γίνονταν παρεμβάσεις σε όλη τη γύρω περιοχή.

Η παραχώρηση αστικών οικοπέδων, με ένα ελάχιστο ετήσιο τέλος, διευκόλυνε και ενίσχυε σημαντικά την οικοδομική δραστηριότητα, αφού μειωνόταν αισθητά το κόστος ανέγερσης ενός σπιτιού. Πράγματι, ο εμφυτευτής απαλλασσόταν από τη δαπάνη για την αγορά οικοπέδου, η οποία επιβάρυνε σημαντικά, όπως συμβαίνει άλλωστε και στις μέρες μας, το συνολικό κόστος κατασκευής κατοικίας. Έτσι, γινόταν ευκολότερη η απόκτηση στέγης ακόμη και σε ανθρώπους με μέτρια ή και ελάχιστα οικονομικά μέσα, που την περίοδο αυτή συγκεντρώνονταν στην πόλη εξαιτίας των αλλεπάλληλων εχθρικών επιδρομών και των εμφύλιων πολέμων[33]. Ένα α-

κόμη επακόλουθο ήταν η ευκολότερη εύρεση απασχόλησης για τους τεχνίτες της οικοδομής. Κατά συνέπεια υπήρχε κάποια εκτόνωση των κοινωνικών πιέσεων και αντιθέσεων, που ούτως ή άλλως καταγράφονται έντονες σε όλη τη διάρκεια του 14ου (με αποκορύφωση τα Ζηλωτικά) καθώς και στις αρχές του 15ου αιώνα[34].

Συχνά συναντούμε και το αντίστροφο φαινόμενο: Η μονή, τα οικόπεδα της οποίας είχαν στο παρελθόν παραχωρηθεί με εμφύτευση σε διάφορους ιδιώτες, όταν το επιτρέψουν οι οικονομικές συνθήκες, αγοράζει πάλι τις ιδιοκτησίες που εντωμεταξύ δημιουργήθηκαν και επεκτείνεται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η μονή Ιβήρων, που σε όλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα αγοράζει ακίνητα που ήταν κτισμένα σε γη, η οποία ανήκε στα μετόχια της[35].

Οι αναταραχές και οι εμφύλιοι πόλεμοι είχαν προκαλέσει μεγάλες καταστροφές στα κτίρια της πόλης, είτε από τις ίδιες τις συγκρούσεις είτε από την εγκατάλειψη και την έλλειψη συντήρησης[36]. Την πληροφόρηση αυτή μας παρέχουν και οι πηγές που εξετάζουμε: έτσι, εκτός από παραχωρήσεις άκτιστων οικοπέδων, συναντούμε και παραχώρηση με εμφύτευση οικοπέδων στα οποία τα οικήματα είχαν καταρρεύσει ή ήταν ερειπωμένα.

Για παράδειγμα, το 1356 η μονή Βατοπεδίου[37] παραχωρεί ένα κομμάτι γης στη γειτονία της Καταφυγής, στο οποίο υπήρχαν άλλοτε κτισμένα σπίτια. Το οικόπεδο βρισκόταν σε αυλή κοινή με άλλους ιδιοκτήτες. Ο εμφυτευτής είχε το δικαίωμα να κτίσει όσα οικήματα επιθυμούσε, με ετήσιο τέλος 1,25 υπέρπυρα (δηλαδή 30 κοκκία). Ο μελετητής του εγγράφου υπολογίζει το εμβαδόν του οικοπέδου σε 208 τ.μ. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το ετήσιο τέλος ήταν πολύ υψηλό, σε σχέση με αυτά των άλλων οικοπέδων που προαναφέρθηκαν, αν και για κανένα από αυτά δεν διαθέτουμε πληροφορίες για την έκτασή του. Ενδεχομένως η τιμή του τέλους αυξήθηκε επειδή το οικόπεδο βρισκόταν μέσα σε περιφραγμένη αυλή με πηγάδι και έτσι δεν υπήρχε ανάγκη να δημιουργηθούν εξ αρχής οι υποδομές του σπιτιού. Εξάλλου, ίσως να σώζονταν τα θεμέλια των σπιτιών που προϋπήρχαν και υπήρχε η δυνατότητα να χρησιμοποιηθούν για τη θεμελίωση των νέων σπιτιών με σημαντική οικονομία. Τέλος, ίσως να έπαιζε ρόλο και η θέση του οικοπέδου. Στη γειτονία της Καταφυγής κυρίως[38] συναντούμε τις κατοικίες πολλών αριστοκρατικών οικογενειών της πόλης.

Εκτός όμως από οικόπεδα με κατοικίες συναντούμε και παραχωρήσεις με εμφύτευση μεγαλύτερων συγκροτημάτων. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η παραχώρηση ενός ολόκληρου μετοχιού της μονής Ιβήρων σε έναν ιδιώτη σελοποιό, τον Νικόλαο Καμούδη[39]. Το μετόχι, αφιερωμένο στη μνήμη του αγίου Κλήμεντος, βρισκόταν στη γειτονία του Αγίου Παραμόνου και είχε αυλή με εκκλησία και διάφορα οικήματα. Όπως παραδέχονται οι μοναχοί, το 1264 που δόθηκε με εμφύτευση, το μετόχι βρισκόταν σε ελεεινή κατάσταση: υπήρχε επείγουσα ανάγκη για συντήρηση της εκκλησίας, την οποία απειλούσε *ταχεία πτώσις*, ενώ τα οικήματα γύρω της είχαν ανάγκη *πολλής περιποιήσεως*[40] *και ήταν έτοιμα εις γην καταπεσείεκ της άγαν αυτών σαθρότητος και παλαιότητος*[41]. Το ετήσιο τέλος που ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει ο εμφυτευτής συμφωνήθηκε στα τέσσερα υπέρπυρα. Η συμφωνία προέβλεπε ότι η εμφύτευση θα διαρκούσε όχι μόνο για όλη τη διάρκεια της ζωής του Καμούδη αλλά και άλλων τριών προσώπων, που θα τον διαδέχονταν στη διαχείριση του μετοχιού. Τη συνέχεια της υπόθεσης την πληροφορούμαστε από απόφαση του Οικουμενικού Πατριάρχη και της συνόδου της Κωνσταντινούπολης, τριάντα χρόνια αργότερα, το 1295[42]. Ο σκοπός της παραχώρησης του μετοχιού είχε επιτευχθεί. Ο Καμούδης, που κάποια στιγμή είχε καρεί μοναχός, κατάφερε να συντηρήσει την εκκλησία και να καταστήσει το μετόχι *εξ απόρου εις εύπορον*[43], σύμφωνα με τη διατύπωση των ίδιων των μοναχών. Ο θεσμός της εμφύτευσης λειτούργησε ουσιαστικά στην περίπτωση αυτήν προς το συμφέρον και των δύο συμβαλλόμενων μερών. Το μετόχι διασώθηκε, συντηρήθηκαν τα κτίσματα και η εκκλησία του, ενώ ο Καμούδης εξασφάλισε για όλη τη διάρκεια της ζωής του εργασία και κατοικία. Ωστόσο το συνοδικό δικαστήριο αποφάσισε την παύση της ισχύος της εμφύτευσης μετά τον θάνατο του διαδόχου του, γιατί δεν τηρήθηκε στην αρχική συμφωνία η διάταξη που επέτρεπε την παραχώρηση εκκλησιαστικού ακινήτου σε τρία μόνο πρόσωπα αλληλοδιαδόχως[44]. Παρατηρούμε ότι οι νόμοι της εμφύτευσης εφαρμόζονται επιλεκτικά ανάλογα με τις ανάγκες και τη χρονική συγκυρία.

Στα αρχεία συναντούμε και περιπτώσεις παραχώρησης ιδιοκτησιών με κτισμένα οικήματα. Τα οικήματα μπορεί να είναι αυλές με σπίτια ή ακόμη και *εργαστήρια*[45], συνήθως σε εμπορικές περιοχές. Αναρωτιέται βέβαια κανείς γιατί ο ιδιοκτήτης ενός σπιτιού ή ακόμη περισσότερο ενός εργαστηρίου να προτιμήσει να το παραχωρήσει με εμφύτευση, αντί να το ενοικιάσει, διατηρώντας την ευχέρεια να αναπροσαρμόζει το τίμημα στις εκάστοτε οικονομικές συνθήκες και αποφεύγοντας τις συνέπειες των υποτιμήσεων του νομίσματος, που δεν ήταν ασυνήθιστο φαινόμενο[46]. Πράγματι σε αυτές τις κατηγορίες ακινήτων συναντούμε πολύ συχνά και *ενοικικά*[47] εργαστήρια ή σπίτια. Εφαρμόζονται δηλαδή ταυτόχρονα και οι δύο πρακτικές, της ενοικίασης και της εμφύτευσης. Αν σκεφτεί όμως κανείς και την κατάσταση που επικρατούσε στην πολιτική και κατά συνέπεια και την οικονομική ζωή, μπορεί να ερμηνεύσει το φαινόμενο των εμφυτευτικών σπιτιών και εργαστηρίων. Καταρχάς ο ιδιοκτήτης που δεν διαθέτει τα οικονομικά μέσα, πετυχαίνει ταυτόχρονα με την παραχώρηση και τη συντήρηση των οικημάτων, αφού απαράβατος όρος, ώστε να είναι νόμιμη η πράξη της εμφύτευσης και να έχει διάρκεια, είναι η *βελτίωσις*[48] του παραχωρούμενου ακινήτου. Αυτό είναι πολύ σημαντικό για οικήματα που ούτως ή άλλως ήταν σε κακή κατάσταση και θα απέδιδαν ελάχιστα έσοδα με απλή ενοικίαση. Επίσης, αν επιλεγεί ένα φερέγγυο πρόσωπο, εξασφαλίζεται ένα σταθερό ετήσιο εισόδημα, ανεξάρτητα από τις επικρατούσες συνθήκες, και έτσι αποφεύγεται η συχνή, καμιά φορά εναγώνια, αναζήτηση ενός ενοικιαστή. Τέλος, σε κάποιες περιπτώσεις, ο μελλοντικός εμφυτευτής κατέβαλλε προκαταβολικά ένα εφάπαξ ποσό, προκειμένου να εξασφαλίσει την παραχώρηση του ακινήτου[49].

Τυπική περίπτωση παραχώρησης εργαστηρίου με εμφύτευση αφηγείται ένα πατριαρχικό έγγραφο, με χρονολογία Ιουλίου 1400[50]. Στη γειτονία του Αγίου Μηνά, την κατεξοχήν εμπορική περιοχή της πόλης, υπήρχε *μυρεψικό εργαστήριο* (δηλαδή φαρμακείο και αρωματοπωλείο), που ανήκε το μισό στη μονή Υπομιμνήσκοντος και το υπόλοιπο σε τέσσερα άλλα μικρότερα εκκλησιαστικά ιδρύματα της Θεσσαλονίκης. Το *εργαστήριο* παραχωρήθηκε με εμφύτευση στον μυρεψό Κωνσταντίνο Σαμαμίνθη, με την υποχρέωση να πληρώνει στους ιδιοκτήτες ετήσιο τέλος 14 υπέρπυρα, επτά στη μονή Υπομιμνήσκοντος και άλλα επτά στις τέσσερις μικρότερες μονές, αναλογικά με τα μεριδιά τους. Η συμφωνία θα ίσχυε για όλη τη διάρκεια ζωής του Σαμαμίνθη. Μετά τον θάνατό του το *εργαστήριο* θα επέστρεφε στους αρχικούς του ιδιοκτήτες.

Στη συνέχεια ο Σαμαμίνθης, θέλοντας προφανώς να επεκτείνει τις δουλειές του, πέτυχε να του παραχωρηθούν από μια θρησκευτική αδελφότητα, με εμφύτευση πάλι, δύο καταλλακτικά τραπέζια, δηλ. τραπέζια αργυραμοιβών, που βρίσκονταν έξω από το κατάστημά του. Το ετήσιο τέλος για τα τραπέζια αυτά ήταν τρία υπέρπυρα. Ο Σαμαμίνθης φρόντισε να επικυρωθεί η συμφωνία όχι μόνο από τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης αλλά και από τον Πατριάρχη. Έτσι, εκδόθηκε το πατριαρχικό έγγραφο που έφτασε ως εμάς. Από το έγγραφο επιβεβαιώνεται ότι και στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν υπαίθριες θέσεις για την άσκηση του εμπορίου, τα

τραπεζοτόπια, και όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη, όπως μαρτυρούν οι πηγές[51]. Οι θέσεις αυτές θυμίζουν τους πάγκους στις σημερινές λαϊκές αγορές, με τη διαφορά ότι λειτουργούσαν καθημερινά στο ίδιο σημείο, άρα οι εγκαταστάσεις τους θα πρέπει να ήταν κάπως πιο μόνιμες. Επίσης, αποτελούσαν κανονικές ιδιοκτησίες και κατά συνέπεια μπορούσαν να πουληθούν, να ενοικιαστούν ή να δοθούν με εμφύτευση.

Το πλεονέκτημα που είχε ο εμφυτευτής ενός *εργαστηρίου* είναι πρόδηλο: παίρνοντας ένα κατάστημα με εμφύτευση αντί να το αγοράσει, εξοικονομούσε ένα σημαντικό χρηματικό ποσό, που μπορούσε να το χρησιμοποιήσει ως κεφάλαιο κίνησης, μεγαλώνοντας τον κύκλο των εργασιών του. Το κύριο μειονέκτημα ήταν ο κίνδυνος που διέτρεχε, να αλλάξουν γνώμη οι ιδιοκτήτες και να κινδυνεύσει να χάσει την επαγγελματική του στέγη. Ο κίνδυνος ήταν μεγαλύτερος, όταν επρόκειτο για εκκλησιαστικά ακίνητα, καθώς όχι μόνο η νομοθεσία ήταν αυστηρότερη αλλά και οι αρχές πιο αυστηρές στην εφαρμογή της, θέλοντας να προστατεύσουν την εκκλησιαστική περιουσία. Αυτή η ανασφάλεια φαίνεται ότι οδήγησε τον Σαμαμίνθη να φτάσει ως την Κωνσταντινούπολη, για να πάρει την έγκριση και του Πατριάρχη. Προσπαθώντας να εξασφαλιστεί όσο το δυνατόν περισσότερο, επιχείρησε ένα ταξίδι που σίγουρα δεν ήταν καθόλου απλό σε μια εποχή τόσο μεγάλων αναταραχών[52].

Στην περίπτωση πολλών συνιδιοκτητών βέβαια, είναι φανερό ότι, εκτός από τα άλλα πλεονεκτήματα που προαναφέρθηκαν, η εμφύτευση αποτελούσε την ευκολότερη λύση, καθώς απέφευγαν την επαναλαμβανόμενη φροντίδα που απαιτούσε η αναζήτηση ενός φερέγγυου ενοικιαστή, κάθε ένα ή δύο χρόνια. Απόδειξη είναι ότι, για να συνεννοηθούν οι συνιδιοκτήτες του καταστήματος του Σαμαμίνθη και να νοικιάσουν το ακίνητο, απαιτήθηκε η παρέμβαση του ηγούμενου της μονής Βλατάδων, ο οποίος ανέλαβε την υπόθεση και ενήργησε ως επίτροπος των τεσσάρων μικροϊδιοκτητών.

Αν όμως η υπόθεση του Σαμαμίνθη εξελίχθηκε ομαλά και χωρίς αντιπαραθέσεις, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τα έγγραφα, δεν συνέβη το ίδιο με μία άλλη, λίγο μεταγενέστερη, υπόθεση, που συνοψίζεται σε απόφαση του συνοδικού δικαστηρίου της Θεσσαλονίκης με χρονολογία 1419. Οι μοναχοί της μονής Ξενοφώντος[53] κατέφυγαν στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης επιδιώκοντας την ανάκληση της παραχώρησης με εμφύτευση μιας ενιαίας ιδιοκτησίας της μονής, που περιλάμβανε ένα σύνολο από πέντε *σαρδαμαρικά εργαστήρια* (μπακάλικα) στη μεγάλη στοά (κατά τα φαινόμενα εμπορική) και τρία μεγάλα οικήματα σε μονομερή αυλή. Η ιδιοκτησία, που βρισκόταν στη γειτονία των Ασωμάτων, είχε παραχωρηθεί από τον τότε ηγούμενο της μονής σε έναν ιδιώτη, τον Δαδά, έναντι ετήσιου τέλους τριών μόνο υπερπύρων. Ο Δαδάς συνένωσε τα εργαστήρια με τα σπίτια και μετέτρεψε το συγκρότημα σε οινοπωλείο. Μετά τον θάνατό του ο νέος ηγούμενος και οι μοναχοί κατέφυγαν στο δικαστήριο, όπου κατήγγειλαν τον προγενέστερο ηγούμενο για παράβαση καθήκοντος, και ζήτησαν να ακυρωθεί η εκχώρηση και να επανέλθει σε αυτούς η χρήση της ιδιοκτησίας, αφού αφαιρεθεί

από τους κληρονόμους του Δαδά, με τον ισχυρισμό ότι δεν τηρήθηκαν οι νόμοι της εμφύτευσης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το πρώτο μέτρο που πήραν προσπαθώντας να πετύχουν τον σκοπό τους ήταν η άρνηση να εισπράξουν το ετήσιο τέλος. Έτσι, δεν τηρούνταν ένας από τους κύριους περιορισμούς του νόμου. Αυτό όμως δεν φάνηκε να επηρεάζει τους συνοδικούς, καθώς η παράλειψη δεν οφειλόταν σε υπαιτιότητα των εμφυτευτών.

Ένα πολύ ενδιαφέρον επιχείρημα που επικαλέσθηκαν οι μοναχοί, και φαίνεται ότι τελικά έπεισαν το δικαστήριο, ήταν ότι οι αδελφοί Δαδά για μεγάλο διάστημα υπενοικίαζαν τα οικήματα εισπράττοντας τριάντα υπέρπυρα ετησίως. Και συμπλήρωναν την επιχειρηματολογία τους με το ρητορικό ερώτημα: Ποιος εχέφρων άνθρωπος θα προτιμούσε να παραχωρήσει τέτοια *ευπρόσοδα*[54] οικήματα και καταστήματα, αντί να τα εκμεταλλεύεται ο ίδιος; Ο αντίλογος των αντιδίκων ήταν ότι κατέβαλαν πολλά χρήματα για τη *βελτίωσιν* των οικημάτων και τελικά η διένεξη έληξε με την αποχώρηση από τα ακίνητα της οικογένειας Δαδά, αφού εισέπραξε 80 υπέρπυρα ως αποζημίωση για τις επισκευές και τη συντήρηση των οικημάτων.

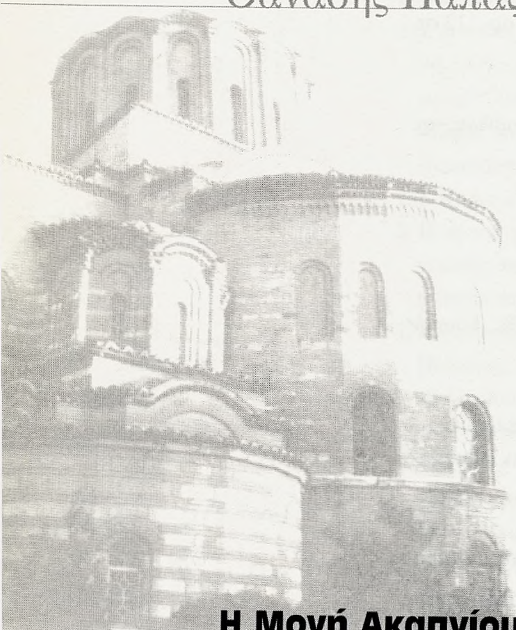
Επιβιώνοντας μέσα στον χρόνο και αλλάζοντας μορφές, ο θεσμός της εμφύτευσης είναι μία παράμετρος που πρέπει απαραίτητα να ληφθεί υπόψη στην προσπάθεια κατανόησης του τρόπου με τον οποίο λειτουργούσε η αγορά των ακινήτων και αναπτυσσόταν η οικοδομική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη, στα δύσκολα και περιπετειώδη χρόνια πριν από την οριστική άλωσή της από τους Τούρκους.

Στην οδό Εγνατία, αρχές 19ου αιώνα. Λεπτομέρεια από λιθογραφία που δημοσιεύτηκε στο βιβλίο του E. M. Cousinery *Voyage dans la Macédoine*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ι. Κονιδάρης, *Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνος*, Αθήνα 1979, 195-201, Ε. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, Αθήνα 1992, 211-218, E. Papagianni, «Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property», *The Economic History of Byzantium*, Washington D.C. 2002, τ. 3, 1061-1062.
2. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 2001, 470.
3. Η προσέγγιση στο θέμα γίνεται από τη σκοπιά του μηχανικού. Για τον λόγο αυτό δεν διερευνώνται οι νομικές παράμετροί του, αλλά μόνο οι επιπτώσεις της εφαρμογής του θεσμού στην οικοδομική δραστηριότητα της Θεσσαλονίκης.
4. Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος* ΙΙΙ, 4, επιμέλεια, εισαγωγή, σχόλια Κ. Πιτσάκης, Αθήνα 1971.
5. *Ἡ ἐμφύτευσις οὔτε μίσθωσις ἐστιν οὔτε ἐκποίησις, ἀλλά μέσον τῶν δύο τούτων καθίσταται, καί ἐκ μέρους μέν μετέχει εἰς μίσθωσιν, ἐκ μέρους δέ τῇ ἐκποιήσει ταυτίζεται, καί ἐστιν ὥσπερ μίσθωσις ὁμοῦ καί ἐκποίησις. Ἡ μέν γάρ μίσθωσις οὐκ ἐστιν ἀεί, οὐδέ τό διηνεκές κέκτηται ἀλλ᾽ ἅπαξ γενομένη τοῦ εἶναι μετά τήν συμπλήρωσιν παύεται· ἡ δέ ἐμφύτευσις δύναται καί τό διηνεκές ἔχειν καί εἰς ἀεί διαμένειν οὐκ ἐμποδίζεται· καί κατά τοῦτο διαφέρει τῆς μισθώσεως ἡ ἐμφύτευσις.*
6. *Actes de l'Athos* IV, *Actes de Zographou*, έκδ. W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev, Viz. Vrem. 13, (1907, ανατύπ. Άμστερνταμ 1969)· *Actes de l'Athos* V, *Actes de Chilandar*, έκδ. L. Petit, Viz. Vrem. 17, (1911, ανατύπ. Άμστερνταμ 1975)· *Actes de Lavra* II, (Archives de l'Athos VIII), έκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Παρίσι 1977· *Actes de Lavra* III, (Archives de l'Athos X), έκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Παρίσι 1979· *Actes de Docheiariou*, (Archives de l'Athos XIII), έκδ. N. Oikonomidès, Παρίσι 1984· *Actes de Xénophon*, (Archives de l'Athos XV), έκδ. D. Papachryssanthou, Παρίσι 1986· *Actes d'Iviron* III, (Archives de l'Athos XVIII), έκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari avec la collaboration d' H. Métrévéli, Παρίσι 1994· *Actes de Chilandar* I (Archives de l'Athos XX), έκδ. M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Παρίσι 1998· *Actes de Vatopedi* I, (Archives de l'Athos XXI), έκδ. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, Παρίσι 2001.
7. Ν. Οικονομίδης, «Το μερίδιο των μοναστηριών στην αγορά της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης (1400)», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Σταυροπηγιακές και Ενοριακές Μονές*, Θεσσαλονίκη 1995, 79.
8. Σχετικά με τον θεσμό του αδελφάτου: N. Oikonomidès, «The Properties of the Deblitzenoi in the Fourteenth and Fifteenth Centuries», Charanis Studies: *Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick, N.J. 1980, 184-185, A. Laiou, «Economic Activities of Vatopedi in the Fourteenth Century», *Ιερά Μονή Βατοπεδίου, Ιστορία και Τέχνη, Αθωνικά Σύμμεικτα* 7, Αθήνα 1999, 66-72, C. Morrisson - J.-C. Cheynet, «Prices and Wages in the Byzantine World», *The Economic History of Byzantium*, *ό.π.*, τ. 2, 870.
9. *Actes de Xénophon*, αρ. 7 και αρ. 24.
10. *Actes de Xénophon*, αρ. 7 στ. 4 και 6.
11. *Actes de Xénophon*, αρ. 7 στ. 7.
12. *Actes de Xénophon*, αρ. 7 στ. 8 και 9.
13. *Actes de Xénophon*, 180.
14. C. Morisson, «Byzantine Money: Its Production and Circulation», *The Economic History of Byzantium*, *ό.π.*, τ. 3, 927.
15. Βλ. και σχέδια D. Papachryssanthou, «Maisons modestes à Thessalonique au XIVe siècle», *ΑΜΗΤΟΣ στη μνήμη Φ. Αποστολοπούλου*, Αθήνα 1984, fig. 3, 261, *Actes de Xénophon*, αρ. 24, fig 5, 180.
16. *Actes de Xénophon*, αρ. 24.
17. *Actes de Xénophon*, αρ. 24 στ. 13-18 και D. Papachryssanthou, *ό.π.*, 260-262.
18. *Actes d'Iviron* III, αρ. 78 στ. 5, 16, αρ. 84 στ. 18-19, *Actes de Xénophon*, αρ. 8 στ. 15, αρ. 9 στ. 1-2, 14, αρ. 10 στ. 9, αρ. 24 στ. 2, 12, *Actes de Zographou*, αρ. 25 στ. 66, *Actes de Chilandar* I, αρ. 25 στ. 6, 21.
19. *Actes de Xénophon*, αρ. 8 στ. 1, 14, αρ. 9 στ. 1, 14, αρ. 10 στ. 6-7.
20. *Actes d'Iviron* III, αρ. 84 στ. 2, 18, *Actes de Xénophon*, αρ. 24, στ. 1, 11.
21. *Actes de Zographou*, αρ. 25 στ. 7.
22. *Actes de Chilandar* I, αρ. 25 στ. 3, 16.
23. C. Morrisson - J.-C. Cheynet, *ό.π.*, 870.
24. C. Morrisson - J.-C. Cheynet, *ό.π.*, 826-827, A. Laiou, «Vatopedi», *ό.π.*, 71.
25. *Actes de Vatopedi* I, αρ. 65 στ. 17-18, *Actes de Chilandar*, αρ. 84 στ. 55-56, αρ. 106 στ. 35-36, αρ. 112 στ. 78, αρ. 125 στ. 24.
26. *Actes de Chilandar*, αρ. 112 στ. 79 και αρ. 125 στ. 24-25.
27. *Actes de Xénophon*, αρ. 8 στ. 29-30, αρ. 9 στ. 28, αρ. 10 στ. 23-24, αρ. 24 στ. 4, *Actes de Zographou*, αρ. 25 στ. 87-89.
28. Ι. Κονιδάρης, *ό.π.* 196, υποσ. 5, όπου και η αναφορά της σχετικής νομοθεσίας.
29. Ι. Κονιδάρης, *ό.π.* 196, υποσ. 5.
30. *Actes de Xénophon*, αρ. 7 στ. 22.
31. Βλέπε και σημείωση στο: *Actes d'Iviron* III, 299.
32. *Actes de Xénophon*, αρ. 8 στ. 28, αρ. 9 στ. 27, αρ. 10 στ. 23, *Actes d'Iviron* III, αρ. 84 στ. 31, *Actes de Zographou*, αρ. 25 στ. 86.
33. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, 144.
34. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, 143-145, N. Necipoğlu, «The Aristocracy in Late Byzantine Thessalonike: A Case Study of the City's Archontes (Late 14th and Early 15th Centuries)», Dumbarton Oaks Papers 57 (2004) *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*, 136-140.
35. *Actes d'Iviron* III, αρ. 78, *Actes d'Iviron* III, αρ. 84.
36. Α. Βατοπαιδινός, «Εκ του αρχείου της ιεράς και σεβασμίας μονής Βατοπαιδίου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 4 (1920), 631.
37. Ch. Giros, «Présence athonite à Thessalonique, XIII-XV siècle», Dumbarton Oaks Papers 57 (2004) *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*, 269.
38. Ch. Giros, *ό.π.* 269, 270, Γ. Θεοχαρίδης, «Οι Τζαμπλάκωνες», *Μακεδονικά 5* (1963), 135, N. Necipoğlu, *ό.π.*, 147.
39. *Actes d'Iviron* III, αρ. 60.
40. *Actes d'Iviron* III, αρ. 60 στ. 12-13.
41. *Actes d'Iviron* III, αρ. 60 στ. 23.
42. *Actes d'Iviron* III, αρ. 68.
43. *Actes d'Iviron* III, αρ. 68 στ. 24.
44. Βλέπε και Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *Εξάβιβλος* ΙΙΙ, 4, 4 και 7.
45. Με τον όρο *εργαστήριο* εννοούμε όχι μόνο τον τόπο παραγωγής αλλά και πώλησης προϊόντων.
46. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1453*, Καίμπριτζ 1985, 528.
47. Για παράδειγμα: *Actes de Lavra* II, αρ. 71 στ 70, *Actes d'Iviron* II, αρ. 41 στ 77, *Actes d'Iviron* III, αρ. 58 στ. 71 και αρ. 62 στ. 24 και αρ. 72 στ. 105, *Actes de Xénophon*, αρ. 17 στ. 58.
48. Ι. Κονιδάρης, *ό.π.*, 199-200.
49. Ch. Giros, *ό.π.*, 269.
50. F. Miklosich-J. Müller, *Acta et diplomata graeca* II, Βιέννη 1862, 525-527, Ν. Οικονομίδης, «Το μερίδιο των μοναστηριών», *ό.π.*, 73-79.
51. *Actes de Lavra* III, αρ. 123 στ. 146, 148.
52. Α. Λαΐου, «Η Θεσσαλονίκη, η ενδοχώρα της και ο οικονομικός της χώρος στην εποχή των Παλαιολόγων», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Βυζαντινή Μακεδονία»*, Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992, Θεσσαλονίκη 1995, 184-186.
53. *Actes de Xénophon*, αρ. 32.
54. *Actes de Xénophon*, αρ. 32 στ. 30.

Η Μονή Ακαπνίου-Ο ναός του «Προφήτη Ηλία»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ «ΠΡΟΦΗΤΗ ΗΛΙΑ» ΜΕ ΤΗ ΜΟΝΗ ΑΚΑΠΝΙΟΥ

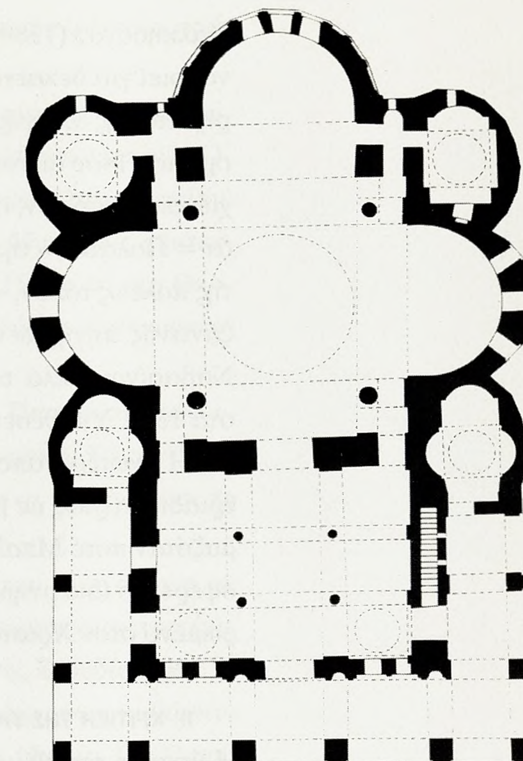
Ι. Ο ΝΑΟΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ

Ένα από τα σημαντικότερα δείγματα παλαιολόγειας ναοδομίας στη Θεσσαλονίκη είναι ο ναός που είναι σήμερα γνωστός ως ναός του «Προφήτη Ηλία» (**εικ. 1**), σε μικρή απόσταση βόρεια της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου και σε αξιοζήλευτη θέση. Παλαιότερα ο όγκος του πάνω στο φυσικό έξαρμα της περιοχής δέσποζε στην πόλη. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912 αφιερώθηκε στον προφήτη Ηλία, μια και η λαϊκή παρετυμολογία του τουρκικού ονόματος του ναού, Serayli cami'i, οδηγούσε ως παραφθορά στο όνομα του προφήτη[1]. Σπουδαίος ναός με τέτοιο όνομα δεν υπήρξε ποτέ στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη.

Η κάτοψη του μνημείου (**σχ. 1**) μας διδάσκει ότι ο ναός αυτός υπήρξε καθολικό μονής. Πρόκειται για μία ογκώδη κατασκευή στον λεγόμενο αθωνικό τύπο με χορούς στη βόρεια και νότια πλευρά του κυρίως ναού, με τέσσερις κίονες να βαστάζουν τον μεγάλης διαμέτρου τρούλο, με λιτή, κατηχούμενα πάνω από τη λιτή, με περίστωο και δύο παρεκκλήσια στις ανατολικές απολήξεις της βόρειας και νότιας στοάς του περιστώου και τέλος με την ύπαρξη των λεγόμενων τυπικαριών, βόρεια της πρόθεσης και νότια του διακονικού.

Το άρθρο αποτελεί την τελευταία και ανολοκλήρωτη μελέτη του βυζαντινολόγου Θανάση Παπαζώτου, που χάθηκε πρόωρα, στις 20.11.1996. Για τον λόγο αυτόν υπάρχουν μερικά κενά στις σημειώσεις, στα οποία κρίναμε ότι δεν έπρεπε να γίνουν συμπληρώσεις.
Ευχαριστούμε θερμά την Ιόλη Βιγγοπούλου-Παπαζώτου για την έγκριση δημοσίευσης της μελέτης.
Η Συντακτική Επιτροπή

Εικόνα 1

Σχέδιο 1

Διατηρεί τοιχογραφίες μόνο στον χώρο της λιτής, αποσπάσματα τοιχογραφιών στους χώρους των παρεκκλησίων και σποράδην σε άλλα σημεία. Οι τοιχογραφίες της λιτής, με θέματα του χριστολογικού κύκλου και με έμφαση στα θαύματα του Χριστού, καθώς και μερικές εικονογραφικές λεπτομέρειες με βοήθησαν στη συναγωγή του συμπεράσματος, ήδη από το 1985, ότι ο ναός αυτός, καθολικό άλλοτε μονής, ήταν αφιερωμένος στον Χριστό[2]. Σε ποιον όμως από τους αφιερωμένους στον Χριστό ναούς είναι ένα μεγάλο θέμα, το οποίο και θα πρέπει να αναλυθεί με επιμονή. Την ανωνυμία προκάλεσε η πολύ πρώιμη μετατροπή τον αξιοζήλευτου ναού σε ισλαμικό τέμενος. Η μετατροπή πρέπει να έγινε από τον Badrali (από την Πάτρα) Mustafa Paşa, αμέσως μετά την οριστική άλωση της Θεσσαλονίκης από τον Μουράτ Β΄, το 1430, σύμφωνα με τις σκέψεις του Β. Δημητριάδη[3]. Και πάλι κατά τον ίδιο ερευνητή, για πρώτη φορά ο Evliya Celebi ονομάζει το τζαμί Eski Seray, περί τα μέσα του 17ου αιώνα, όπως και ο σύγχρονός του Kâtip Celebi (Χατζή-Κάλφας) απλά Seray cami'i.

Με βάση την τουρκική ονομασία του μνημείου και της γύρω περιοχής, ο Γ. Θεοχαρίδης προσπάθησε να ανιχνεύσει το όνομα της βυζαντινής μονής, για την οποία και πρότεινε ότι ήταν η Νέα Μονή του Μακαρίου Χούμνου[4], μονή αφιερωμένη στη Θεοτόκο[5]. Η άποψη ότι ο σημερινός ναός του «Προφήτη Ηλία» υπήρξε καθολικό της Νέας Μονής, καθιδρύματος του Μακαρίου Χούμνου, πριν εκείνος τοποθετηθεί από τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο ως ηγούμενος της μονής Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη, και στη συνέχεια του Γαβριήλ, μετέπειτα μητροπολίτη

Χαλκηδόνος (1389) και αργότερα Θεσσαλονίκης (1397-1416/7), φάνηκε να ικανοποιεί για δεκαετίες την έρευνα και να γίνεται γενικότερα αποδεκτή. Τα επιχειρήματα της άποψης του Θεοχαρίδη στηρίζονται στα εξής: α) ότι ο ναός είναι κτίσμα του 14ου αιώνα και μάλιστα του δεύτερου μισού· β) ότι κείται αναμφίβολα σε χώρο ανακτόρων, όπως δηλώνει το όνομα Serayli cami'i και η ονομασία «Μπαλαάτ = Παλάτιον» της συνοικίας· γ) ότι ο Μακάριος Χούμνος διάλεξε τον κάλλιστον της πόλεως τόπον, «ίνα δήποτε και βασίλεια ίδρυτο»· δ) ότι με τα βασίλεια της βυζαντινής πηγής δεν εννοούνται τα ρωμαϊκά ανάκτορα της σημερινής πλατείας Ναβαρίνου αλλά τα βυζαντινά ανάκτορα, που καταστράφηκαν, το πιθανότερο, στα 1342. Υποθέσεις επί υποθέσεων.

Η ανωτέρω άποψη αμφισβητήθηκε για πρώτη φορά το 1983 από τον Β. Δημητριάδη, κυρίως με βάση το γεγονός ότι η περιοχή του «Προφήτη Ηλία» δεν ονομαζόταν ποτέ Μπαλαάτ[6]. Το κυριότερο όμως επιχείρημα κατά της ταύτισης προσφέρει το ίδιο μνημείο, μια και, όπως ήδη έχει σημειωθεί, δηλώνει ότι ήταν αφιερωμένο στον Χριστό.

II. ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΙΣΗΣ ΜΕ ΤΗ ΝΕΑ ΜΟΝΗ

Η ύπαρξη της Νέας Μονής στη Θεσσαλονίκη ήταν γνωστή στους ερευνητές ήδη από τον προηγούμενο αιώνα από τα *Acta et Diplomata* των Miklosich-Müler[7] και από τις σημειώσεις του Ιγνατίου Σμολιάνιν (1405)[8]. Αν και στα 1912 ο Σπυρίδων Λάμπρος δημοσίευσε μερικές επιστολές του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ισιδώρου (1380-1396) προς τον μοναχό Φιλόθεο της Νέας Μονής[9], μόλις το 1952 η δημοσίευση ενός Εγκωμίου για τον μητροπολίτη Γαβριήλ Θεσσαλονίκης (1397-1416/19) από τον Βασίλειο Λαούρδα[10] αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον των βυζαντινολόγων για τη Νέα Μονή. Πρώτος ο Vitalien Laurent αφιερώνει ειδικό άρθρο για τη Νέα Μονή και τον ιδρυτή της Μακάριο Χούμνο[11]. Έκτοτε η γνώση για την ιστορία της μονής προχώρησε ικανοποιητικά με τη θετική συμβολή του Γεωργίου Θεοχαρίδη[12] και του Vitalien Laurent[13]. Σύμφωνα με τα δεδομένα η ιστορία της Νέας Μονής διαγράφεται ως εξής:

Στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα ιδρύεται στη Θεσσαλονίκη μια νέα μονή από τον Μακάριο Χούμνο, μέλος της γνωστής οικογένειας της Θεσσαλονίκης[14]. Η μονή ήταν αφιερωμένη στη Θεοτόκο, όπως μαθαίνουμε από ένα μεταγενέστερο έγγραφο του Αλεξίου Αγγέλου Φιλανθρωπηνού του 1384[15]. Η προσωνυμία Νέα Μονή, που προστίθεται σε αντιδιαστολή προφανώς από κάποια ή κάποιες παλαιότερες, δεν είναι άγνωστο όνομα στον βυζαντινό κόσμο. Η Θεσσαλονίκη, μετά την περίφημη Νέα Μονή της Χίου, αποκτά και αυτή τη δική της κατά το παράδειγμα της Κωνσταντινουπόλεως[16].

Ο Μακάριος Χούμνος ήταν πιθανότατα γιος του Ιωάννου Χούμνου, μεγάλου στρατοπεδάρχου και διοικητού Θεσσαλονίκης στα 1327/8[17]· ίσως όμως και του αδελφού του Ιωάννου, του Γεωργίου, μεγάλου στρατοπεδάρχου, για τον οποίο όμως δεν υπάρχει μαρτυρία που να δείχνει ότι έζησε στη Θεσσαλονίκη[18]. Πολύ νέος ο Μακάριος πρέπει να εκάρη μοναχός. Ποια ήταν η θέση του απέναντι στον ησυχασμό δεν είναι γνωστό, αν και η θεία του Ειρήνη Χούμναινα υπήρξε ένα πρόσωπο διακείμενο εχθρικά κατά των αντιπαλαμιστών[19].

Πριν από το 1274 ίδρυσε τη Νέα Μονή στη Θεσσαλονίκη, μια και το έτος αυτό βρίσκεται ως ηγούμενος της μονής του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη. Ονομάστηκε αρχιμανδρίτης και πρωτοσύγκελλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο μαθητής του Γαβριήλ συνέχισε την ανίδρυση της μονής. Ο Μακάριος επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη και θαύμασε το έργο του μαθητή του. Πεθαίνει στη Θεσσαλονίκη ανάμεσα στα 1382/3, όπως δείχνει το κείμενο ανωνύμου πανηγυριστή του Γαβριήλ (βλ. Λαούρδα).

Τα έργα του Μακαρίου Χούμνου αριθμούνται από τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα[20]. Περιέχονται στον κώδικα 455 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου[21]. Το χειρόγραφο αυτό γνώριζε ο L. Petit (1908), ο οποίος λανθασμένα τοποθετούσε τη συγγραφή του στις αρχές του 14ου αιώνα[22].

Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς το εκτιμούσε ως των αρχών του 15ου αιώνα, αν και μπορεί να χρονολογηθεί στο τέλος του 14ου αιώνα[23]. Το χειρόγραφο περιέχει 42 κατηχήσεις για τους μοναχούς της Νέας Μονής και της μονής Στουδίου, μία Υποτύπωσιν προς τους μοναχούς της Νέας Μονής, μία Μονωδία για τον θάνατο των νεαμονιτών Γρηγορίου και Ακακίου και μία Επιτελεύτιον Ομιλία. Οι 42 ομιλίες εξεδόθησαν «εν τη σεβασμία βασιλική μεγάλη μονή των Στουδίου». Το πρωτότυπο πρέπει να αντιγράφηκε στη Νέα Μονή, όπως δείχνει το σημείωμα του Μακαρίου πρεσβυτέρου του Χούμνου «... και την αγίαν ταύτην μονήν εκ βάθρων δειμαμένου»[24].

Σημαντικότερο κείμενο για την ιστορία της μονής είναι η Υποτύπωσις. Σε αυτήν αναφέρονται οι μοναχοί της Νέας Μονής, Γαβριήλ, Γεράσιμος, Γρηγόριος, Δαβίδ, Θεόγνωστος, Θεόδοτος, Θεόδουλος, Θεοστήρικτος, Ιάκωβος, Ιωσήφ, Καλλίνικος, Κορνήλιος, Μανουήλ, Φιλόθεος και ο πρωτονοτάριος Χρυσός. Αναφέρονται ακόμη μία Μελάνη μοναχή, ο παπά Δωρόθεος Βλατής και ο μέγας πριμμικήριος Ίσαρης[25]. Η αναφορά των δύο τελευταίων προσώπων έχει ιστορική σημασία για τη χρονολόγηση ανέγερσης της μονής.

Ο παπά Δωρόθεος Βλατής δεν αναφέρεται ως πρόσωπο της μοναχικής κοινότητας της Νέας Μονής αλλά ως πνευματικός, στον οποίο θα μπορούσε κατά διαστήματα να οδηγείται για εξομολόγηση ο νεαρός μοναχός της Νέας Μονής Θεόδουλος[26]. Ο Δωρόθεος Βλατής είναι πρόσωπο αρκετά καλά γνωστό. Μαζί με τον αδελφό του Μάρκο ίδρυσαν περί το 1360 την ιστορική μονή των Βλατάδων. Και οι δύο σχετίζονται με εξέχοντα πρόσωπα της περιόδου, μεταξύ των οποίων είναι ο Γρηγόριος Παλαμάς, ο Φιλόθεος Κόκκινος και ο Νικόλαος Καβάσιλας. Ο Δωρόθεος, μετά το 1371 και ως το 1379, εποίμανε τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης.

Ο μέγας πριμμικήριος Ίσαρης είναι επίσης αρκετά γνωστό πρόσωπο. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι ο Ίσαρης Γεώργιος (το όνομά του μαθαίνουμε από άλλες πηγές) αναφέρεται ως νεκρός το 1374. Υπήρξε έπαρχος της Θεσσαλονίκης στο διάστημα 1348 μέχρι το 1350 περίπου, κατείχε τον τίτλο του μεγάλου πριμμικηρίου περί το 1366 και αργότερα του μεγάλου κοντοσταύλου (1367-1373;).

Φαίνεται έτσι εύλογο ότι η περίοδος 1360-1370 είναι το πιθανότερο διάστημα ανίδρυσης της μονής του Μακαρίου Χούμνου.

Η Νέα Μονή του Μακαρίου Χούμνου συγκεντρώνει μέσα της έναν πολύ μικρό αριθμό μοναχών. Ο Μακάριος στην Υποτύπωσή του δεν θα είχε λόγο να μην αναφέρει και τους υπόλοιπους, αν πράγματι υπήρχαν. Έτσι, οι δεκαπέντε μοναχοί της Νέας Μονής καθιστούν την κοινότητά της πολύ μικρή. Γνωρίζουμε από Τυπικά άλλων μονών ότι οι κτήτορες είναι ιδιαίτερα αυστηροί με τον συγκεκριμένο αριθμό ατόμων που θα έπρεπε να μονάζουν στα καθιδρύματά τους[27]. Ένα αντίστοιχο Τυπικό και στη Νέα Μονή, το οποίο θα έπρεπε να υπάρχει, αν και δεν σώζεται, θα καθόριζε μάλλον τον αριθμό της κοινότητας περίπου στον αριθμό των αναφερομένων στην Υποτύπωση μοναχών. Όμως μια τέτοια μοναστική κοινότητα δεν χρειαζόταν έναν ναό του μεγέθους του «Προφήτη Ηλία», ο οποίος δεν είχε να ζηλέψει τίποτε από τα μεγαλύτερα καθολικά μονών στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος. Ένα μέγεθος της τάξεως του καθολικού της μονής Βλατάδων ή του Αγίου Νικολάου των Ορφανών στη Θεσσαλονίκη θα ήταν αρκετό για τις λειτουργικές ανάγκες μιας τόσο μικρής κοινότητας. Να ένας δεύτερος λόγος, για να θεωρηθεί λανθασμένη η ταύτιση της Νέας Μονής με τον «Προφήτη Ηλία».

Το νέο ερώτημα που ανακύπτει, μετά τις προηγούμενες και πολύ ουσιαστικές ενδείξεις, είναι πού βρισκόταν η Νέα Μονή της Θεσσαλονίκης. Και εδώ το πρόβλημα έγινε σύνθετο μετά τις αλλεπάλληλες κρίσεις του Γεωργίου Θεοχαρίδη. Το 1956 ο μελετητής αυτός πρότεινε ως πιθανή την ταύτιση της Νέας Μονής με τον σωζόμενο ακόμη μεταβυζαντινό ναό της Παναγούδας[28], ακολουθώντας προφανώς την άποψη του Vitalien Laurent, ο οποίος είχε προτείνει ως πιθανό χώρο το τρίγωνο που σχηματίζουν η Αψίδα του Γαλερίου, η Αγία Σοφία και ο Ιππόδρομος. Πολύ σύντομα, το 1960, ο Θεοχαρίδης, αποκρύπτοντας τεχνηέντως την προηγούμενη θέση του, αποφάσισε θριαμβικά ότι έλυσε τον γρίφο της Νέας Μονής, προτείνοντας τον ναό του «Προφήτη Ηλία»[29]. Από εκεί και έπειτα η έρευνα σταμάτησε και η θέση ότι ο «Προφήτης Ηλίας» ήταν το καθολικό της Νέας Μονής άρχισε να βρίσκει δειλούς υποστηρικτές.

Είναι αλήθεια ότι η μοναδική τοπογραφική ένδειξη για τη θέση της μονής του Μακαρίου Χούμνου βρίσκεται στο Εγκώμιο για τον Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, αποδιδόμενο στον Μανουήλ Παλαιολόγο ή τον Μακάριο Μακρή· «... ο μεν ποιμήν (Μακάριος) τον κάλλιστον της πόλεως απολεξάμενος, ίνα δήποτε και βασίλεια ίδρυτο, τοις φοιτηταίς διακαθαίρειν εδίδου και προς οικονομίαν ευτρεπίζειν μοναστηρίου»[30]. Βασίλεια είναι προφανώς ανάκτορα και μάλιστα ερειπωμένα, στα οποία κανείς δεν εγείρει αξιώσεις κατοχής. Ένα τμήμα αυτών των βασιλείων ο Μακάριος το διαμόρφωσε σε μοναστήρι. Άρα, ο χώρος των βασιλείων πρέπει να ήταν εκτεταμένος. Από δύο όψιμα βυζαντινά ανάκτορα, το ένα στο Νύμφαιο της Σμύρνης και το άλλο στα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως, το γνωστό Tekfur Saray, συνάγεται το συμπέρασμα ότι ένα βασιλικό ή πριγκιπικό κατάλυμα του 13ου ή 14ου αιώνα δεν έχει εκτεταμένη μορφή. Συνεπώς η χρήση της λέξης βασίλεια δεν ανάγεται σε ανάκτορο του 14ου αιώνα, δηλαδή σε κατασκευή περιορισμένης μορφής και, το πιο σημαντικό, ανιχνεύσιμης ιδιοκτησίας, για την οποία κάθε αυθαίρετη καταπάτηση θα είχε δικαστικές συνέπειες. Η χρήση της λέξης σημαίνει αναπεπταμένο χώρο ερειπωμένου βασιλείου, όπου κατά παραχώρηση ο Μακάριος Χούμνος θα μπορούσε να πράξει αυτό που έπραξε. Τέτοιος χώρος στη Θεσσαλονίκη πρέπει να ήταν το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου, κατερειπωμένο από την πολυκαιρία και πραγματικά βασίλεια, όπως πραγματικά βασίλεια ήταν και το ανακτορικό συγκρότημα της αρχαίας Βεργίνας, του οποίου η ανάμνηση της θέσης του έφτασε έως τις μέρες μας με το τοπωνύμιο Παλατίτζα, τοπωνύμιο που σημειώνεται για πρώτη φορά σε κείμενα του 14ου αιώνα[31].

Εικόνα 2

Η επαγωγική μέθοδος του Θεοχαρίδη στο δεύτερο άρθρο του, του 1960, στηρίζεται σε μία σειρά λαθών για την πρόταση ως προς τη θέση της Νέας Μονής. «Ο ναός του προφήτη Ηλία **(εικ. 2 και 2α)** κείται αναμφιβόλως εις χώρον ανακτόρων»[32], γράφει. Θέση αναπόδεικτη από αρχαιολογική άποψη. «Οι εν παντί διαδεχθέντες τους Βυζαντινούς Τούρκοι πλησίον του ναού τούτου είχον το "Κονάκι" των, το ανάκτορον δηλαδή του Τούρκου διοικητού της πόλεως, τόσον το νεώτερον, το σημερινόν Διοικητήριον, όσον και το παλαιότερον, το Εσκί-Σεράι (=παλαιόν ανάκτορον). Τούτο δεικνύει ότι οι Τούρκοι εύρον εις την θέσιν εκείνην βυζαντινά ανάκτορα, τα οποία εχρησιμοποίησαν, και αργότερον έκτισαν επ' αυτών... Καθ' όλην την Τουρκοκρατίαν οι Τούρκοι ωνόμαζον τον εις τέμενος μεταβεβλημένον ναόν Εσκί-Σεράι-Τζαμισί (=τέμενος των παλαιών ανακτόρων), εκ της γειτονίας αυτού βεβαίως προς το παλαιόν τουρκικόν ανάκτορον... Ολόκληρος η περί τον ναόν συνοικία ωνομάζετο... Εσκί-Σεράι, αλλ' η παράδοσις διέσωσε και άλλην ονομασίαν της αυτής συνοικίας... "Μπαλαάτ"[33].

Απορεί κανείς πώς ένα τουρκικό διοικητικό κατάλυμα μετατρέπεται σε προγενέστερο ανάκτορο, το οποίο μάλιστα αντικατέστησε ένα προϋπάρχον βυζαντινό. Αλλά, και αν έτσι είχαν τα πράγματα, το σημερινό Διοικητήριο, παλαιό τουρκικό κτίσμα του προηγούμενου αιώνα, βρίσκεται σε ικανή απόσταση τόσο από τον ναό του «Προφήτη Ηλία» όσο και από τον Άγιο Δημήτριο, για να επικαλείται τη γειτονία του ο Θεοχαρίδης. Στη συνέχεια, υποθέτοντας την ύπαρξη βυζαντινού ανακτόρου κοντά στον χώρο του ναού, φαντάζεται και την καταστροφή του στα χρόνια του Εμφυλίου, ώστε να υπάρχουν και τα απαραίτητα ερείπια, για να συμφωνήσουν με την ιστορική πηγή, όπως είναι το Εγκώμιο στον Γαβριήλ[34]. Πρόκειται ασφαλώς για μια σειρά σαθρών εικασιών, που οδήγησαν σε ένα συμπέρασμα το οποίο αποπροσανατόλισε την έρευνα για πολλές δεκαετίες. Και όλα αυτά, χωρίς να δοθεί η δέουσα προσοχή στο ίδιο το μνημείο, το οποίο δήλωνε με το πράγματι ταλαιπωρημένο και σωζόμενο εικονογραφικό του πρόγραμμα ότι είναι ναός Χριστού.

Ύστερα από αυτά επανερχόμαστε στην αρχική υπόδειξη τόσο του Θεοχαρίδη όσο και του Laurent ότι η Νέα Μονή της Θεσσαλονίκης πρέπει να αναζητηθεί στον κάτω τομέα της πόλης. Ίσως ο μεταβυζαντινός ναός της Παναγούδας να βρίσκεται στη θέση της Νέας Μονής. Η Νέα Μονή δεν μετατράπηκε σε τζαμί μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1430. Πρώτη ένδειξη αποτελεί ένα πωλητήριο έγγραφο του 1432, όπου αναφέρεται και ο ηγούμενος της μονής Ιωσήφ[35]. Δεύτερη και πολύ ουσιαστικότερη ένδειξη για την επιβίωση της μονής στον 16ο αιώνα είναι ένα σημείωμα σε κώδικα της μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους του 1556· «Μεταφραστής συν Θεώ της ιεράς Νέας μονής, η τιμωμένη και σεβομένη επ' ονόματι της υπεραγίας μου Θεοτόκου της Κοιμήσεως αυτής, ανακαινίσθη ουν η τοιαύτη βίβλος μετά και μεθ' ετέρων βιβλίων της αυτής μονής των αριθμών είκοσι παρά του πανοσιοτάτου εν ιερομονάχοις και καθηγουμένου της αυτής μονής κυρού Μακαρίου και πρωτοσυγγέλου πατριαρχικού, τω όντι γέννημα και θρέμα Θεσσαλονικεύς τυγχάνων εν έτει ζξδω ινδ. ιδ΄ ης»[36]. Η επιβίωσή της δείχνει ότι η μονή του Μακαρίου Χούμνου δεν πρέπει να είχε την πολυτέλεια της μορφής του «Προφήτη Ηλία», ώστε να προκαλέσει τη μετατροπή της σε τέμενος. Επανερχόμαστε δηλαδή στην άποψη ότι πρέπει να είχε μικρό σχήμα.

III. Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΗΣ ΣΤΟΝ ΧΡΙΣΤΟ

Το εικονογραφικό πρόγραμμα της λιτής του ναού του «Προφήτη Ηλία» αποτελεί τη βάση της νέας πλέον αναζήτησης. Στον ανατολικό τοίχο και στην παραστάδα της βόρειας κιονοστοιχίας παριστάνεται η Θεοτόκος Παράκλησις. Στην αντίστοιχη παραστάδα της νότιας κιονοστοιχίας πρέπει, στην περίπτωση αυτήν, να εικονιζόταν ο Ιωάννης Πρόδρομος δεόμενος. Δυστυχώς η μορφή του Προδρόμου είναι παντελώς εξαφανισμένη. Η Θεοτόκος Παράκλησις και ο Ιωάννης Πρόδρομος αποτελούν δύο από τις τρεις μορφές του γνωστού θέματος της Δεήσεως. Σήμερα το άνοιγμα που οδηγεί από τη λιτή στον κυρίως ναό διατήρησε το κατασκευαστικό τόξο, το οποίο άλλοτε δεν ήταν ορατό· λείπουν δηλαδή τα θυρώματα και το τύμπανο που υπήρχε πάνω από τη θύρα, χτισμένο πάνω στο υπέρθυρο. Στο τύμπανο πρέπει να εικονιζόταν ο Χριστός. Την ύπαρξη άλλοτε του Χριστού στη θέση αυτήν υποδηλώνουν δύο σωζόμενα εξαπτέρυγα σε δύο τομείς του σταυροθολίου της οροφής, πάνω ακριβώς από τη θύρα εισόδου, τα οποία κρατούν λάβαρα με τη ρήση ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ (**εικ. 3**). Η αποκατάσταση της μορφής που είχε η παράσταση στον ανατολικό τοίχο της λιτής δηλώνει ότι ο πιστός εισερχόταν σε έναν ναό αφιερωμένο στον Χριστό[37]. Και εγείρεται αμέσως το ερώτημα σε ποιον από τους γνωστούς ναούς Χριστού της Θεσσαλονίκης ανήκει ο συγκεκριμένος ναός του «Προφήτη Ηλία». Η επαγωγική μέθοδος νομίζω ότι οδηγεί σε μερικά σημαντικά συμπεράσματα.

Ναοί Χριστού στη Θεσσαλονίκη, αναφερόμενοι στις βυζαντινές πηγές, δεν είναι πράγματι πολλοί. Στην περίπτωση αυτήν εξαιρούνται εκείνοι που αναφέρονται μεν με το όνομα του Χριστού, δεν ενδιαφέρουν όμως την αναζήτησή μας, εφόσον υπήρξαν μετόχια άλλων μονών. Τέτοια παραδείγματα είναι ο Χριστός Α-

Εικόνα 2α: Ο ναός που τιμάται σήμερα στο όνομα του Προφήτη Ηλία. Το εφαπτόμενο νεότερο κτίσμα είναι ίσως ο μεντρεσές του ισλαμικού ιδρύματος Εσκί Σεράι Τζαμί (τέμενος του Παλαιού Σεραγιού), που εγκαταστάθηκε στον ναό. Η λήψη έγινε στα τέλη του 19ου αιώνα. Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως. Ε. Χεκίμογλου και Εσρά Νταντζίογλου, *Η Θεσσαλονίκη πριν από εκατό χρόνια. Το μετέωρο βήμα προς τη Δύση* (University Studio Press), Θεσσαλονίκη 1998

Εικόνα 3

γιομαυρίτης, μετόχιο της μονής Καρακάλλου, και ο Χριστός του κυρ Κύρου, μετόχιο της Βατοπαιδίου[38].

Επίσης έχουν βρεθεί λείψανα του μονυδρίου του Σωτήρος Χριστού κατά τον μάκρωνα της Αγίας Σοφίας[39]. Ο «Προφήτης Ηλίας» υπήρξε καθολικό μονής και πρέπει να αναζητηθεί ως σημαντική, ίσως η σημαντικότερη μονή του Χριστού. Τέτοιες υπήρξαν η μονή του Ακαπνίου, του Λατόμου, των Βλατάδων και του Φιλοκάλη[40]. Για δύο ακόμη, του Χριστού Παντοδυνάμου και του Χριστού Φιλανθρώπου, οι πολύ μικρές και μοναδικές αναφορές τους στις πηγές καθιστούν βέβαιο ότι δεν θα μπορούσαν να συναγωνισθούν τα μεγέθη και την ιστορία των τεσσάρων μεγάλων μονών Χριστού της Θεσσαλονίκης. Στην εξέταση των υπό συζήτηση περιπτώσεων, έχουμε την ευκολία ότι η μονή Βλατάδων διατήρησε το όνομά της ως τις μέρες μας και η μονή Λατόμου ταυτίσθηκε με τον λανθασμένα αποκαλούμενο Όσιο Δαβίδ[41]. Μένει να εξετασθεί η περίπτωση της μονής Ακαπνίου και της μονής Φιλοκάλη.

Η μονή του Φιλοκάλη πρέπει να ιδρύθηκε στα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα[42]. Στην αρχή της γνωστής ιστορίας της αναφέρεται ότι ο άγιος Σάββας, πρώτος αρχιεπίσκοπος των Σέρβων, έμεινε σε αυτήν το 1201[43] και μάλιστα έδωσε πολύ χρυσό για την ανέγερσή της, ώστε να θεωρείται κτήτοράς της[44]. Με τη Φραγκοκρατία η μονή ή μάλλον τα κτήματα της μονής δόθηκαν στο τάγμα των Ναϊτών από τον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ (1210)[45]. Αργότερα οι μαρτυρίες δεν πληθαίνουν ούτε και η κτηματική της περιουσία είναι γνωστή. Φαίνεται ότι η μονή του Φιλοκάλη είχε συναισθηματική αξία για τους Σέρβους, εφόσον εκεί έζησε για ένα διάστημα ο ιδρυτής της σερβικής εκκλησίας. Αυτό θα οδηγούσε σε υποθετική οικονομική εύνοιά της από την πλευρά των Σέρβων, την οποία όμως δεν βεβαιώνουν οι πηγές. Ο Γεώργιος Θεοχαρίδης θέλησε να ταυτίσει τη θέση της μονής με τον τόπο όπου κείται ο Άγιος Νικόλαος των Ορφανών[46], έχοντας στο μεταξύ ξεχάσει την παλαιότερη άποψή του που τοποθετούσε στον ίδιο χώρο τη μονή του κυρ Μαξίμου[47].

Μια πληροφορία του έτους 1304/5 παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη μετέπειτα ιστορία της μονής του Φιλοκάλη. Κατά το έτος αυτό αναφέρεται η εκλογή ως ηγουμένου της μονής προσώπου υποδειχθέντος από την αυτοκράτειρα Ειρήνη Παλαιολογίνα. Το σχετικό έγγραφο του πατριάρχη Αθανασίου του Α΄ στάλθηκε στη μονή της Λαύρας του Αγίου Όρους. Κάτι τέτοιο όμως σημαίνει την κάποιου είδους εξάρτηση (διοικητική ή πνευματική) της μονής της Θεσσαλονίκης από τη μεγάλη αγιορείτικη μονή[48].

IV. Η ΜΟΝΗ ΑΚΑΠΝΙΟΥ

Α. *Τα Ιστορικά*

Σε ό,τι αφορά τη μονή Ακαπνίου δεν είμαστε τόσο άτυχοι όπως στην περίπτωση της μονής Φιλοκάλη. Το ιστορικό μοναστήρι ιδρύθηκε από τον όσιο Φώτιο της Θεσσαλίας τις πρώτες δεκαετίες του 11ου αιώνα. Ο Φώτιος δεν είναι μία τυχαία φυσιογνωμία. Η μοναχική του σταδιοδρομία άρχισε στην κατά την ακρόπολη της Θεσσαλονίκης μονή των Αγίων Αναργύρων, κοντά στον ασκητή Βλάσιο, άνδρα μεγάλης αρετής. «Αμέλει και Θεσσαλονίκης ένδον της προκαθεζομένης των θετταλικών φημί πόλεων, μάλλον δε της μέσον διακειμένης και οίον δορυφορουμένης ως βασιλίδος ταις εκατέρωθεν πόλεσι, προς μεν ανίσχοντα τον ήλιον Αμφιπόλει τε και ταις στοιχηδόν συγκειμέναις μακεδονίσι, προς δε δύοντα Πύδνη και Ποτιδαία και ταις άλλαις απάσαις μέχρι των Ελλησποντίδων, αι νυν αντ' ευκλεών κατέστησαν δυστυχείς. Ταύτης ουν ένδον εν τινι βραχυτάτω σεμνείω γεγονώς, άνω που περί την ακρόπολιν όντι και ικανώς της των πολιτών επιμιξίας κεχωρισμένω, επ' ονόματι των αγίων Αναργύρων ιατρών Κοσμά τε και Δαμιανού δεδομημένω, εντετυχηκώς τε Βλασίω τω ασκητή, ανδρί μεγάλω την αρετήν και διά πολιτείας ενθέου και υψηλής προς ύψος απαθείας αναδραμόντι, τούτω φέρων υπέταξεν εαυτόν»[49]. Ο μοναχός Βλάσιος υπήρξε ο ανάδοχος του γιου του αυτοκράτορα Ρωμανού, Βασιλείου, του μετέπειτα δυναμικού Βασιλείου Β΄. Παρών κατά τη βάπτιση του βασιλόπαιδος ήταν και ο Φώτιος, ο οποίος κατά τη διάρκεια της τελετής αναδέχθηκε και αυτός τον νεοφώτιστο και θεωρήθηκε από αυτή την πράξη συνανάδοχος του μικρού Βασιλείου.

Στη συνέχεια ο Φώτιος επέστρεψε και πάλι στη Θεσσαλονίκη και ασκήτεψε σε μία τρώγλη του Χορτιάτη, στην κορυφή του οποίου ανίδρυσε ναό του αρχιστρατήγου Μιχαήλ. «Ο δε γε μακάριος ούτος εις Θετταλών αύθις παραγενόμενος ησυχίας τε βαλλόμενος έρωτι περί τινα βούνον εληλύθει, Χορταΐτην εγχωρίως ωνομασμένον και τρώγλην εισδεδοκώς περί την υπωρίαν πετρώδη και άνικμον εν αυτή τον αγώνα καλόν ηγωνίζετο αύθις, ευχάς απεδίδου τω κτίσαντι. Χειμώνος μεν ουν κατά τόδε το σπήλαιον εαυτόν επηλύγαζε, τοιαύτα μεριμνών περί σιτίων ή ενδυμάτων, όσα και φύσις πτηνών, οίς ο βίος άσκευος και ανήροτος· έαρος δε και θέρους ανήει περί την ακρώρειαν. Και ούτω λοιπόν αμοιβαδόν την άνοδον επεποίητο και την κάθοδον, τοις κρυμοίς ανθυποχωρών και ταις θάλψεσιν. Εν μέντοιγε τη κορυφή του όρους εκκλησίαν δειμάμενος, ιερουργείσθαι το θείον εν ταύτη πεποίηκε λειτουργικών και αγίων πνευμάτων ιερόν σαφώς οικητήριον, οις συνεδοξολόγει και συνενύμνει τον μέσον αυτών όντα Λόγον, ου τέμενος αυτός καθαρόν και ναός ετύγχανεν έμψυχος. Επεί δε και περί τήνδε την ρωγαλέαν πέτραν ευδόκησεν ο θεός οίκον ανεγερθήναι παρά τούτου ευκτήριον, ο τέως ουδ' εις νουν ούτος εβάλλετο, τιμών κανταύθα τον εαυτού πάντως θεράποντα, και δεικνύς, ως ίνα ψυχή πάρεστιν αγία, και αυτός εκεί πάρεστι, δι' αποκαλύψεως θείας το πράγμα μεμύηται. Και δόμον ανήγειρεν ιερόν επ' ονόματι του αρχιστρατήγου Μιχαήλ, του και νομισθέντος αυτώ την του Κυρίου μηνύσαι βουλήν»[50].

Στο μεταξύ, ο Βασίλειος Β΄ είχε ανδρωθεί και είχε αναλάβει τους επίπονους

βουλγαρικούς πολέμους. Όταν βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη, αναζήτησε και βρήκε γέροντα τον νονό του Φώτιο, τον οποίο και παρακάλεσε να τον ακολουθήσει στις εκστρατείες του. Μετά το τέλος του πολέμου γύρισε στη Θεσσαλονίκη με χρυσόβουλλα του Βασιλείου «... εν η δέλτω και βασιλικά δωρήματα περιέχεται»[51]. Από τότε και έπειτα ο Φώτιος επιδίδεται σε μια ακόμη μεγαλύτερη οικοδομική δραστηριότητα, στο εσωτερικό αυτή τη φορά της Θεσσαλονίκης, και καθιδρύει τη μονή του Ακαπνίου. «Βούλει τους υπ' εκείνου περιποιηθέντας τω Κυρίω θεάσασθαι, άρον κύκλω τους οφθαλμούς σου περί τήνδε την ακρόπολιν, ει των ενταυθοί πολιτών υπάρχεις ο τούτου βουλόμενος, και ίδε τα κατ' αυτήν συνεστώτα σεμνεία· πρόελθε δη και του άστεως, και περιάθρησον των του Φωτίου πόνων τα σιγώντα κηρύγματα. Πολλαχού γαρ όψει τεμένη θεία παρ' εκείνου γεγεννημένα και ψυχών ιερά φροντιστήρια, εν οις άπασι, τοις μεν ανδρών μοναζόντων, τοις δε γυναικών μοναζουσών πολλά πλήθη πρότερον ην»[52]. Δυστυχώς, τέτοιου είδους αγιολογικά κείμενα δεν απαριθμούν και δεν ονομάζουν τα έργα του τιμωμένου, όπως και στη δική μας περίπτωση. Η ρητορική υπερβολή υποκρύπτει πολλές φορές την αλήθεια. Δεν μαθαίνουμε τα ονόματα των σεμνείων ανδρών και γυναικών μέσα στη Θεσσαλονίκη, τα οποία έκτισε ο Φώτιος και πολύ περισσότερο το όνομα της κυρίως μονής.

Έτσι, από μεταγενέστερες πηγές μαθαίνουμε πρώτα ότι ο Φώτιος υπήρξε ιδρυτής της μονής Ακαπνίου και έπειτα ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Χριστό. Από τον Δημήτριο Βεάσκο, ποιητή και μελοποιό, διάκονο, ρεφενδάριο και μέγα οικονόμο της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (1295-1299)[53], ο οποίος συνέταξε ένα στιχηρό για τον άγιο Φώτιο της Θεσσαλίας, έχουμε το πρώτο στοιχείο· «Ιουλίου θ. Του οσίου πατρός ημών Φωτίου κτήτορος μονής του Ακαπνίου. Ποίημα κυρίου Δημητρίου ιεροδιακόνου και μεγάλου οικονόμου μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ου το επώνυμον Βεάσκος, μελιθέν δε παρ' εμού Δανιήλ αμαρτωλού τάχα μοναχού Αχράδα»[54]. Το στιχηρό έχει ως εξής· «Η φαιδρά του θεοφόρου Φωτίου/ πάσαν αρτίως κτίσιν καταλαμπρύνει·/ το γαρ φως αυτού διαλάμψαν κατορθωμάτων/ αγγέλων έμπροσθεν και ανθρώπων/ προς δόξαν θεού και την του οικείου θεράποντος/ άπασαν διανίστησιν ευφημίαν./ Άγγελοι κροτούσιν άνωθεν/ τον κοινωνόν αυτοίς γεγονότα/ της θείας φωτοχυσίας,/ ανθρώποις γεραίρουσι τον υιόν του φωτός/ νεύσει τη κρείττονι χρηματίσαντα./ Των μοναστών επί πλείον αγέλαι/ αγάλλονται τον ως επί όρους/ ιστόν τοις υψηλοίς των έργων αναδραμόντα/ και πυρσού δίκην τα τούτων στίφη/ καταπυρσεύοντα·/ ου ταις των αρετών απαξάπαντες/ αυγαζόμενοι φρυκτωρίαις/ και προς το φως ποδηγούμενοι το ακήρατον,/ άσμενοι τούτω βοήσωμεν·/ Θεοφόρε πατήρ ημών Φώτιε,/ μη αποκάμοις τον θεόν εκτενώς δυσωπών/ υπέρ του κόσμου παντός και των εκθύμως τελούντων/ την φαιδράν και πανεύφημον μνήμην σου»[55]. Το δεύτερο στοιχείο, ότι η μονή ήταν αφιερωμένη στον Χριστό, το μαθαίνουμε από πατριαρχικό έγγραφο μόλις στα 1339[56].

Ο Βίος του Φωτίου είναι πράγματι ένα αξιόλογο ιστορικό κείμενο. Πέρα από τη συγκεκριμένη αυτή σημασία αποκτά και ιδιαίτερη για τη Θεσσαλονίκη των αρχών του 11ου αιώνα, μια και προσθέτει μερικά στοιχεία για τον μοναχικό βίο και την τοπογραφία της πόλης. Η κατά την ακρόπολη μονή των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού είναι άγνωστη από άλλη πηγή[57]. Επίσης δεν γίνεται σαφές τι ακριβώς υπονοείται με τον όρο «ακρόπολις». Πρόκειται άραγε για την άνω πόλη της Θεσσαλονίκης ή για την πραγματική και υφιστάμενη σήμερα ακρόπολη; Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί η χρήση του όρου «κουλάς» σε βυζαντινές πηγές με την έννοια της ακρόπολης[58] και φαίνεται μάλλον αταίριαστο σε έναν περιβαλλόμενο και με καθαρά αμυντική χρήση χώρο να υπάρχουν μονές. Αν ως ακρόπολη εννοούνται τα πρανή του άνω μέρους της Θεσσαλονίκης (το γνωστό Μπαΐρι των Τούρκων, όπου και σώζεται ένας αριθμός μνημείων, Μονή Βλατάδων, Λατόμου, «Προφήτης Ηλίας», «Αγία Αικατερίνη», «Ταξιάρχες», ανώνυμος ναός), επειδή το τμήμα αυτό της πόλης δεν είχε κατοικηθεί έντονα στο Βυζάντιο, θα ήταν ιδανικός τόπος για ανίδρυση μονών με την απαραίτητη για τις περιπτώσεις αυτές ησυχία[59]. Και ο Φώτιος υπήρξε εραστής κυρίως της ησυχίας, όπως έδειξε ο Βίος του. Η φράση του βιογράφου, «βούλει τους υπ' εκείνου περιποιηθέντας τω Κυρίω θεάσασθαι, άρον κύκλω τους οφθαλμούς σου περί τήνδε την ακρόπολιν... και ίδε τα κατ' αυτήν συνεστώτα σεμνεία», δίνει την εντύπωση ότι ο συντάκτης του κειμένου βρίσκεται σε ψηλό σημείο της πόλης και αίρει κυκλικά τους οφθαλμούς του και θαυμάζει τα σεμνεία του Φωτίου. Η χρήση της υπερβολής τού δίνει το δικαίωμα να τονίζει την ύπαρξη πολλών σεμνείων. Εμείς, γνωρίζοντας ότι το σπουδαιότερο σεμνείο του Φωτίου υπήρξε η μονή Ακαπνίου, μένουμε με την αίσθηση ότι αυτή πρέπει να υπήρχε σε ψηλό σημείο της πόλης, κάτι που ήδη υποστήριξε ο Vitalien Grumel (dans la partie haute de la ville)[60]. Το ότι η μονή Ακαπνίου πρέπει να αναζητηθεί στην άνω πόλη της Θεσσαλονίκης φαίνεται και από την ιδιότυπη σχέση της με τη μονή Λατόμου. Τη θαυματουργή ανεύρεση του ψηφιδωτού της μονής Λατόμου περιέγραψε στον 11ο αιώνα ο ηγούμενος της μονής Ακαπνίου Ιγνάτιος[61]. Φαίνεται δηλαδή πιο πιθανό να είναι γνώστης του συμβάντος ένα άτομο που ζούσε πλησιέστατα προς τη μονή Λατόμου παρά ένα πρόσωπο της κάτω πόλης.

Η μονή Ακαπνίου διατήρησε προνομιακό καθεστώς στη διάρκεια της Φραγκοκρατίας των αρχών του 13ου αιώνα. Κατά παράκληση της Μαρίας Μομφερατικής πέρασε στην προστασία της Αγίας Έδρας[62].

Στη μετέπειτα ιστορία της μονής η διενέργεια ενός θαύματος, στο οποίο δεν πίστεψε τότε ακόμη και αυτός που το αναφέρει, ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης, ενώνει την τύχη της Ακαπνίου με την οικογένεια των Παλαιολόγων. Στα 1258, έναν χρόνο πριν αναλάβει τα ηνία του Βυζαντίου ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Μανουήλ Δισύπατος οργάνωσε μια αγρυπνία στη μονή Ακαπνίου, για να μάθει τη θέληση του Θεού στα συμβαίνοντα τότε στην αυλή της Νικαίας. Κατά τη διάρκεια της τελετής ακούστηκε μυστηριωδώς μία βροντώδης φωνή, η οποία φώναξε τρεις φορές την ακατάληπτη λέξη «ΜΑΡΠΟΥ». Η λέξη αναλύθηκε στη ρήση, «Μιχαήλ άναξ Ρωμαίων οξέως υμνηθήσεται». Η προφητεία βγήκε αληθινή, εφόσον ο Μιχαήλ κατάφερε την επόμενη χρονιά να κηρυ-

χθεί αυτοκράτορας των Ρωμαίων και να θεωρηθεί νέος Κωνσταντίνος με την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως στα 1261. Η καθαίρεση όμως από τον ίδιο του πατριάρχη Αρσενίου και η εκκλησιαστική του πολιτική δημιούργησαν τεράστια αναστάτωση στους κόλπους της εκκλησίας, η οποία μόλις στα 1310 με την αποκατάσταση του ονόματος του πατριάρχη από τον γιο πλέον του Μιχαήλ, Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, κόπασε. Πάντως, σύμφωνο με την πολιτική του Μιχαήλ βρίσκουμε τον ηγούμενο της μονής Ακαπνίου Αρσένιο (μεταξύ του 1270-1282), ο οποίος έπαιξε τον ρόλο του μεσάζοντα μεταξύ του αυτοκράτορα και του πατριάρχη Ιωσήφ (1275)[63]. Εναντίον του μιλά με εμπάθεια ο Γρηγόριος Κύπριος[64].

Η επίσημη θέση της μονής Ακαπνίου μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης φαίνεται από μια σειρά πράξεων ακατανόητων ως έναν βαθμό σήμερα. Ένα γράμμα του πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ (1283-1289) προς τον μεγάλο λογοθέτη αναφέρει ότι στη Θεσσαλονίκη υπήρχε η κακοδιοικούμενη πατριαρχική γυναικεία μονή του Γεροντίου. Ο πατριάρχης είχε ορίσει, εκτός από τον χαρτοφύλακα της μητροπόλεως, τους ηγουμένους της μονής Ακαπνίου και της μονής Χορταΐτου να εξετάσουν την υπόθεση και να συντάξουν σχετική αναφορά. Σε μία δεύτερη περίπτωση η μονή Ακαπνίου απαιτούσε τα δίκαιά της στον ναό των Ασωμάτων και το δικαίωμα να τοποθετεί εκεί κληρικούς και οικονόμο. Ο ναός των Ασωμάτων είναι η σημερινή Ροτόντα, η οποία αναφέρεται και ως ένας από τους καθολικούς ναούς της Θεσσαλονίκης[65]. Μία απόφαση του πατριάρχη Ιωάννου ΙΒ΄ Κοσμά στα 1294 καταδίκασε αυτή την απαίτηση των μοναχών και τους απαγόρευσε να εμπλέκονται στα της δικαιοδοσίας του τοπικού μητροπολίτη. Οι Ακαπνιώτες δεν έμειναν άπραγοι μετά την απόφαση αυτήν και πέτυχαν την έκδοση σχετικής πατριαρχικής πράξεως του Ιωάννου ΙΔ΄ Καλέκα[66], με την οποία αναγνωριζόταν το δικαίωμά τους πάνω στον ναό των Ασωμάτων, δικαίωμα που τους είχε χορηγηθεί με αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα του Ανδρονίκου Β΄ και του Ανδρονίκου Γ΄[67]. Οι δύο περιπτώσεις είναι ενδεικτικές της ανερχόμενης πνευματικής σημασίας της μονής στους κόλπους της Θεσσαλονίκης. Η ισχύς της στηρίζεται σε αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα και είναι η πρώτη φορά που αναφέρεται πλέον ως σεβασμία βασιλική και πατριαρχική μονή του Ακαπνίου. Η αξία και η θέση της μέσα στη Θεσσαλονίκη φαίνονται πλέον πολύ μεγάλες, αν αναλογισθεί κανείς τα δικαιώματά της σε έναν ναό του μεγέθους της Ροτόντας. Αλλά και η περιουσιακή της κατάσταση αρχίζει πλέον να αναδύεται από μία σειρά εγγράφων των αρχείων του Αγίου Όρους. Από τα 1300 και έπειτα η Μονή Ακαπνίου έχει κτήματα σε περιοχές της Ανατολικής και Κεντρικής Μακεδονίας, καθώς και μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης[68].

Η ιστορία της μονής, όπως και σε κάθε άλλη περίπτωση, δεν συμπληρώνεται με πλήθος πληροφοριών κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Πάντως, στα χρόνια της διακυβέρνησης της Θεσσαλονίκης από την Άννα Παλαιολογίνα, η αυτοκράτειρα χρησιμοποιεί τον αρχιμανδρίτη της μονής Ευθύμιο και τον ηγούμενο της μονής Προδρόμου στην εκδίκαση μιας υπόθεσης της μονής Δοχειαρίου. Προς το τέλος του 14ου αιώνα η διαμάχη της μονής Ακαπνίου με τη Νέα Μονή του Μακαρίου Χούμνου για κτηματικές διαφορές στον Κολυνδρό και την Βολλάδα είναι μία ενδιαφέρουσα υπόθεση. Παράλληλα η αδυναμία της μονής, να συγκεντρώσει τις δυνάμεις της μετά την πρώτη άλωση της Θεσσαλονίκης στα 1387, δείχνει τον καλπάζοντα οικονομικό μαρασμό της. Η ακαταστασία του χώρου φαίνεται και από το γεγονός ότι οι μοναχοί της επίσημης μονής του Προδρόμου καταφεύγουν στη μονή Ακαπνίου. Στα 1405 την επισκέπτεται ο Ιγνάτιος Σμολιάνιν και λίγο πριν από την άλωση του 1430 ο Συμεών Θεσσαλονίκης μας μεταφέρει την ενδιαφέρουσα μαρτυρία ότι η μονή Ακαπνίου ήταν η μόνη που κατείχε τεμάχιο Τιμίου Ξύλου, το οποίο παραχωρούσε προς τη μητρόπολη για την εορτή της Μεγάλης Παρασκευής. Λίγο αργότερα είχε μετατραπεί σε τζαμί.

Β. *Τα πρόσωπα*

Γνωρίζουμε μερικούς ηγουμένους της μονής. Έτσι, εκτός από τον Φώτιο και ιδρυτή της μονής στις αρχές του 11ου αιώνα, έχουμε στη συνέχεια τον Ιγνάτιο και συγγραφέα της Διηγήσεως για τη μονή Λατόμου (11ος αι.). Στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα και στα χρόνια της αρχιερατείας του Βασιλείου Αχριδηνού αναφέρεται ο «ηγουμενεύων εν τη Ακαπνιώτων μονή» Νικήτας[69]. Ο ηγούμενος Αρσένιος (1270-1277) είναι παραλήπτης επιστολής του μοναχού Λαζάρου, ο οποίος ζούσε στη Θεσσαλία[70]. Ο Λάζαρος είναι ίσως το αυτό πρόσωπο με έναν ομώνυμο μοναχό, ο οποίος πέθανε στη μονή Ακαπνίου στις 28 Μαρτίου 1277 και είχε δωρήσει ένα χειρόγραφο σε αυτή. Το σημείωμα που μας μεταφέρει την προηγούμενη πληροφορία αναφέρει ως ηγούμενο τότε της μονής τον αρχιμανδρίτη και πρωτοσύγγελο Κυπριανό[71]. Τέλος, στα 1361 είναι γνωστός ο ηγούμενος Ευθύμιος. Ένας μοναχός Γεράσιμος, αντιγραφέας μηνολογίου, ανήκε μάλλον στη δύναμη της μονής (1274)[72]. Στα 1333 είναι γνωστοί οι ιερείς (ιερομόναχοι) Μαρκιανός και Δανιήλ και ο καλλιγράφος Μάρκος[73]. Ένας μοναχός Δανιήλ ο Τυφλός αναφέρεται σε σημείωμα του έτους 1404[74].

Γ. *Τα κτήματα της Μονής*

Η κτηματική περιουσία της μονής Ακαπνίου πρέπει να ήταν σεβαστή, εκτεινόμενη στην Ανατολική Μακεδονία, τη Χαλκιδική, τον Βαρδάρη και εντός της Θεσσαλονίκης. Φυσικά το πλούσιο κτηματολόγιό της δεν υπάρχει, εφόσον η μετατροπή της σε τζαμί είναι πολύ πρώιμη, και ούτε μεταφέρθηκε αλλού, ώστε να γνωρίζουμε κάτι περισσότερο για το θέμα. Από τα αρχεία των μεγάλων αγιορειτικών μονών, όπου περιγράφονται τα όρια των κτημάτων τους, αναφέρονται συχνά ως όμορα και τα δίκαια της μονής του Ακαπνίου.

Σε περιορισμό του Δημητρίου Απαλμενέ για το μετόχιο των Γουρνών της Λαύρας αναφέρεται (1300)· «... εών αριστερά τα της μονής του Χορταΐτου δίκαια και έρχεται άχρι των δικαίων της μονής του Ακαπνίου των από του Μελισσηνού, σχοινία νζ΄· κάμπτει ως προς ανατολάς, κρατεί τον ευρισκόμενον εκείσε ξηροχείμαρρον ανέρχεται τούτον καθώς κυκλεύει αρκτικώτερον, εών αριστερά και εκτός του περιοριζομένου τα δίκαια της μονής του Ακαπνίου και την Βουλγαροτύμβην, α-

νέρχεται μέχρι της οδού της από των Σεδών προς τα Θέρμα απαγούσης...»[75]· Οι Γούρνες βρίσκονταν κοντά στις Σέδες και Θέρμη, τοπωνύμια που διασώθηκαν, στα ανατολικά πεδινά της Θεσσαλονίκης.

Σε απογραφικό έγγραφο του Γεωργίου Απαλμενέ του 1301 αναφέρεται· «Εν τη περιοχή του Καλαμοκοπίου γη υπάμπελος της αυτής μονής (των Ιβήρων) έχουσα εξ ανατολών δίκαια της μονής του αγίου Γεωργίου του Κανίτου και σχοινία θ΄, εκ δύσεως την αμαξηγόν την από του μετοχίου της μονής του Ακαπνίου και σχοινία θ΄, οργυιάς β΄, εξ άρκτου την εκείσε δημοσίαν οδόν, δίκαια της μονής Ακαπνίου...»[76]. Το Καλαμοκόπιον είναι άγνωστο τοπωνύμιο.

Σε πρακτικό των Κωνσταντίνου Κουνάλη, Δημητρίου Κοντένου και Λέοντος Καλογνώμου για τη μονή Ιβήρων, του 1317, αναφέρονται· «οικήματα εντός τήσδε της πόλεως Θεσσαλονίκης δύο πλησίον του μετοχίου της αυτής μονής του τιμωμένου εις όνομα του Τιμίου Προφήτου Προδρόμου και Βαπτιστού Ιωάννου, άτινα περιήλθον τη τοιαύτη μονή από ανταλλαγής της σεβασμίας μονής Ακαπνίου»[77].

Σε απογραφικό έγγραφο του 1318 των προηγούμενων τριών απογραφέων φαίνεται ότι η μονή Ακαπνίου είχε μετόχιο κοντά στον Βαρδάριο ποταμό· «το εις τον ποταμόν τον Βαρδάριον οψαρατίκιον (της μονής Χελανδαρίου) το λεγόμενον του Σταυρού... ο δε περιορισμός έχει ούτως· άρχεται από του μαρμάρου του εις του Μιχαλίτζη ισταμένου και διαιρούντος τα δίκαια της σεβασμίας βασιλικής μονής του Ακαπνίου, κατέρχεται τα ειρημένα δίκαια της μονής Ακαπνίου εις το σύνορον του Βουκολάτα και έρχεται εις την Σπηλαίαν...»[78].

Σε απογραφικό έγγραφο του Κωνσταντίνου Περγαμηνού και Γεωργίου Φαρισαίου για τη μονή Ξενοφώντος από το έτος 1321 αναφέρεται οικονομία της μονής Ακαπνίου· «Εις το χωρίον τον Ουρλίακον από της οικονομίας της σεβασμίας μονής του Ακαπνίου»[79]. Ο Ουρλίακος είναι το σημερινό Στρυμονικό του νομού Σερρών.

Στα 1324 ο μοναχός Λαυρέντιος Κλάδων αφιέρωσε προς τη μονή του Ξενοφώντος το μονύδριο της Θεοτόκου κοντά στο ανατολικό τείχος και «άγχιστά τε της πόρτης της ονομαζομένης "Ρώμης"». Από το ίδιο έγγραφο φαίνεται ότι η μονή του Ακαπνίου είχε πλησιέστατα δίκαια· «εις την γειτονίαν του Ιπποδρόμου... και πλησίον του ειρημένου τείχους, εν επικοίνω αυλή μετά των δικαίων της σεβασμίας μονής του Ακαπνίου»[80]. Στην ίδια γειτονία είχε κτήμα και ο Δημήτριος Δουκόπουλος[81]. Το έγγραφο ομιλεί για μία περιοχή με πολύ καλή ανίχνευση. Γνωρίζουμε τη θέση του Ιπποδρόμου και της Πύλης Ρώμης, η οποία υπήρχε πολύ κοντά στον σημερινό Λευκό Πύργο. Φαίνεται ότι ο ναός της Θεοτόκου του Κλάδωνος πρέπει να ταυτισθεί με τον υπάρχοντα ναό της Νέας Παναγίας και όχι του Μαστούνη[82].

Στο προηγούμενο δωρητήριο έγγραφο του 1324 αναφέρεται ακόμη το εξής· «και του εις την Μικράν Καρύαν καν τω εδάφει του δημοσίου πλησίον της μονής του Ακαπνίου οκταμοδιαίου καματηρού αμπελώνος...»[83]. Η Μικρά Καρύα, το έδαφος του δημοσίου και ο αμπελώνας του Κλάδωνος δεν μπορεί να βρίσκονται μέσα στη Θεσσαλονίκη. Επειδή η Μικρά Καρύα δεν αναφέρεται σε άλλα γνωστά έγγραφα και δεν είναι σπουδαίο τοπωνύμιο, το πιο συνετό είναι να υποθέσει κανείς έναν τόπο που χαρακτηρίζεται τοπωνυμικά από ένα μικρό δένδρο καρυδιάς εκτός των τειχών της Θεσσαλονίκης, όπου υπήρχε ο αμπελώνας των 8 μοδίων του Κλάδωνος κοντά σε κάποιο κτήμα της μονής Ακαπνίου.

Από δύο έγγραφα της μονής Ξενοφώντος, με πρώτο αυτό του 1333, φαίνεται ότι η μονή Ακαπνίου είχε κτήμα κοντά στη Σύβρη της Κασσανδρείας· «Άρχεται από του αιγιαλού..., έχων δεξιά τα δίκαια της μονής Ακαπνίου...»[84]. Με τον ίδιο τρόπο αναφέρεται και στα 1338 σε απογραφικό έγγραφο του Κωνσταντίνου Μακρηνού[85].

Η μονή του Ακαπνίου κατείχε παλαιγενώς το μισό του χωρίου Αχιανός κοντά στον Στρυμόνα και την Αμφίπολη. Σε έγγραφο της μονής Χελανδαρίου του 1392 αναφέρεται· «Οι εν τη σεβασμία βασιλική και πατριαρχική μονή του Ακαπνίου τυγχάνοντες μοναχοί, ταις του καιρού ανωμαλίαις και τη των πραγμάτων μεταβολή στενοχωρηθέντες, και εις παντελή των αναγκαίων απορίαν καταστάντες, και ως ειπείν τελείως απαγορεύσαντες και πόρον μηδένα ποθές εσχηκότες, μηδέ ελπίδα τινά, δειν διεγνώκεσαν αυτών διαφερόντων τη μονή κτημάτων άνωθεν και εξ αρχής διαρπάσαι, και την πιέζουσαν αυτοίς ανάγκην παραμυθήσασθαι. και δη την ημίσην του Αχιανού χώραν, ην εξ αμνημονεύτων χρόνων κατείχον... προς τον ενδοξότατον κυρ Δημήτριον Βρυέννιον τον Λάσκαριν διεπώλησαν, ως την λοιπήν χώραν, την ημίσην δηλονότι, διακατέχοντα. ο δε παραδίδωσι ... (στη μονή Κουτλουμουσίου)»[86]. Πολύ περισσότερες λεπτομέρειες παρέχει για την ίδια υπόθεση ένα κρισιμόγραφο του μητροπολίτη Σερρών Ματθαίου για τη μονή Εσφιγμένου· «Οι εν τη σεβασμία αγιορειτική μονή του Εσφιγμένου ασκούμενοι μοναχοί έγκλησιν εποιήσαντο κατά του Λάσκαρι... περί του κατά τον Στρυμόνα ημίσεος χωρίου του Αχιανού, όπερ κατείχε μεν εξ αμνημονεύτων χρόνων η ... σεβασμία βασιλική και πατριαρχική του Ακαπνίου μονή, απολεσθέν δε κατά την της Θεσσαλονίκης πολιορκίαν, επανέσωσε... κυρ Μακάριος ο Βρυέννιος... Των ουν Ακαπνιωτών, ήδη της Θεσσαλονίκης προς σπονδάς ελθούσης ειρηνικάς, εις μεγάλην στενοχωρίαν ... και κατειγόντων και βαρέων χρεών, εις απορίαν μεγίστην κατενεχθέντων και το τοιούτον ήμισυ χωρίον εκποιήσασθαι ... την αγιορειτικήν του Κουτλουμουσίου μονήν εξωνήσασθαι, μη έχοντες δε μήτε από πλησιασμού δίκαιον... προσήλθον τε τω διαληφθέντι κυρώ Δημητρίω τω Λάσκαρι την ετέραν ημίσην του Αχιανού χώραν εσχηκότι λόγω προνοίας αυθεντικής, και την άπασαν τιμήν καταβεβληκότες όσην αν εξωνήσασθαι μετά των Ακαπνιωτών ... εις το ίδιον πρόσωπον κατά το φανερόν εξωνήσασθαι... περιποιήσασθαι δε την τούτου δεσποτείαν αυτοίς αφιερώσεως δήθεν τρόπω και ψυχικής ένεκεν δωρεάς»[87].

Σύμφωνα με τα ανωτέρω η μονή Ακαπνίου έχασε το κτήμα του Αχιανού πριν από το 1387, το οποίο πέρασε στην κατοχή του Μακαρίου Βρυεννίου με ένα ορκωμοτικό γράμμα του Haireddin. Ο Βρυέννιος, μετά τις σπονδές μεταξύ Τούρκων και Θεσσαλονίκης στις 9 Απριλίου του 1387, απέδωσε το κτήμα στη μονή Ακαπνίου. Ένας άλλος Βρυέννιος, ο Δημήτριος Λάσκαρης, κατείχε από «αυθεντική πρόνοια» του Μουράτ Α΄ ή του Βαγιαζήτ Α΄ το έτερο ήμισυ του χωρίου Αχιανός. Η μονή του Ακαπνίου ευρισκόμενη σε οικονομική στενοχωρία θέλησε να πωλήσει

το δικό της μερίδιο προς τον ειρημένο Δημήτριο Λάσκαρη Βρυέννιο. Πράγματι, ο Λάσκαρης αγόρασε το κτήμα των Ακαπνιωτών, με χρήματα όμως της μονής Κουτλουμουσίου. Ο φανερός πράττης Λάσκαρης με τα αφανή χρήματα της Κουτλουμουσίου προέβη σε αφιερωτήρια πράξη προς τους Κουτλουμουσιανούς μεταξύ των ετών 1387-1392, με την οποία αποδιδόταν το παλαιό κτήμα της Ακαπνίου στη μονή Κουτλουμουσίου. Την απάτη ανίχνευσαν οι Χιλανδαρηνοί, στους οποίους και αποδίδεται το ίδιο κτήμα με πράξη του μητροπολίτη Ματθαίου, λίγο πριν από το 1392, λόγω πλησιασμού. Τώρα, στα 1393, ο Ματθαίος κρίνει ότι το δικαίωμα στο ίδιο κτήμα έχουν στην πραγματικότητα οι Εσφιγμενίτες[88].

Στα 1394 ξεσπά μία σοβαρή διαμάχη μεταξύ της μονής Ακαπνίου και της Νέας Μονής για τον Κολυνδρό και τη Βολλάδα. Ο πατριάρχης Αντώνιος έγραψε προς τον ηγούμενο της Νέας Μονής Γαβριήλ και άλλοτε μητροπολίτη Χαλκηδόνος να αποδώσει στη μονή Ακαπνίου το κτήμα της στη Βολλάδα, το οποίο είχαν αποσπάσει οι Τούρκοι και στη συνέχεια κατακρατούσαν οι Νεαμονίτες. Ο ίδιος πατριάρχης και την ίδια χρονιά έγραψε για την ίδια υπόθεση προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ισίδωρο Γλαβά[89]. Το 1401 αγανακτισμένος για το ατελέσφορο της παλαιότερης πατριαρχικής επιταγής έγραψε και ο νέος πατριάρχης Ματθαίος προς τον Γαβριήλ, ο οποίος είχε πλέον ανέλθει στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης. Τον κατηγορούσε ότι για ολόκληρη οκταετία δεν φρόντισε για την επιστροφή του κτήματος της Βολλάδος προς τη δικαιούχο μονή. Τον κατηγορούσε ακόμη και για την κατακράτηση ενός βιβαρίου της μονής Προδρόμου, οι μοναχοί της οποίας βρήκαν φιλοξενία στη μονή Ακαπνίου, όπου και μετέφεραν τα δίκαιά τους. Το τέλος της υπόθεσης δεν είναι γνωστό.

Δ. *Η βιβλιοθήκη και το τυπικό της Μονής*

Μέχρι στιγμής έχουν εντοπισθεί ως ανήκοντες άλλοτε στη βιβλιοθήκη της μονής Ακαπνίου οι κατωτέρω κώδικες· Εσφιγμένου 91 (Athoniensis 2104), Σταυρονικήτα 44 (Athoniensis 909), Parisinus 513, Coilsin 73, Parisinus 1262 και Oxoniensis Aedes Christi 1.

Ο κώδικας 309 του Πατριαρχείου των Ιεροσολύμων περιέχει ένα εκκλησιαστικό Τυπικό στο είδος του ιεροσολυμιτικού Τυπικού του Αγίου Σάββα. Τον κώδικα αυτόν περιγράφουν τόσο ο Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς[90] όσο και ο Α. Dmitrievskij[91]. Πρόκειται για έναν ακέφαλο κώδικα των μέσων του 14ου αιώνα, ο οποίος σχετίζεται με τη Θεσσαλονίκη και αρχίζει με τις λέξεις «... αδελφών. ο δε ιερεύς μετά του κανδηλάπτου...» κ.λπ. Δυστυχώς την αρχή αυτού του κολοβού κειμένου μέχρι το φ. 14, όταν αρχίζει «Η ακολουθία της εκκλησιαστικής συνάξεως και ψαλμωδίας του όλου ενιαυτού, αρχομένη από του μηνός Σεπτεμβρίου και καταλήγουσα εις τον αυτόν Σεπτέμβριον», δεν ανιχνεύει ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς ούτε ο Dmitrievskij. «Η ακολουθία της εκκλησιαστικής συνάξεως» περιέχεται μέχρι το φ. 101, και ακολουθούν από το 101v μέχρι το 103v οι ενότητες «Περί των εορτών...» κ.λπ. και «Η ακολουθία της αγίας και μεγάλης τεσσαρακοστής». Από την αρχή του Τυπικού μέχρι και το φ. 103v υπάρχουν οι εξής αναφορές:

Φ. 8. «Εν τω του Ιγνατίου και της Περιβλέπτου».
Φ. 8v. «Εν τω του Ιγνατίου και της Περιβλέπτου».
Φ. 10v. «... ούτε εν τω του Ιγνατίου, ούτε εν τω της Περιβλέπτου εύρον».
Φ. 12v. «Εν τω του Ιγνατίου και της Περιβλέπτου».
Φ. 16. «Εν μόνω τω του Φωτίου τα τυπικά...» και «Εν μόνω τω του Ιγνατίου...».
Φ. 22. «Δει γινώσκειν ότι το Κύριε ελέησον εν ταις κατά πόλιν εκκλησίαις και εν τοις μοναστηρίοις πεντακόσια ψάλλεται, εν δε τη αγία Σοφία εν Θεσσαλονίκη χίλια διακόσια εβδομήκοντα εν».
Φ. 36. «Το πολυέλεον εν μόνω τω του Ισαάκ εύρον και τους αναβαθμούς και το ευαγγέλιον».
Φ. 91. «Τη αυτή θ΄ (Ιουλίου) μνήμη του οσίου πατρός ημών *Φωτίου, του κτίτορος της μονής του Ακαπνίου*».
Φ. 103v. «Εν μόνω τω του Ισαάκ το πολυέλεον εύρηται».

Το Τυπικό αυτό, μετά τα ανωτέρω, καθίσταται άξιο προσοχής, εφόσον για πρώτη φορά προσεγγίζουμε ένα τέτοιο θέμα για τη Θεσσαλονίκη. Αναφέρει την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, τον όσιο Φώτιο της Θεσσαλίας και κτήτορα της μονής Ακαπνίου, ένα Τυπικό συνταγμένο από τον Ισαάκ, ένα Τυπικό της Περιβλέπτου, Τυπικό του Φωτίου, Τυπικό του Ιγνατίου. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς θεωρεί ότι οι αναφερόμενοι Φώτιος και Ιγνάτιος είναι οι γνωστοί πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως. Ίσως όμως πρόκειται για δύο γνωστά πρόσωπα της Θεσσαλονίκης, δηλαδή ο όσιος Φώτιος της Θεσσαλίας και κτήτορας της μονής Ακαπνίου και ο ηγούμενος της ίδιας μονής στον 11ο αιώνα Ιγνάτιος, συντάκτης της Διηγήσεως για τη μονή Λατόμου. Σε ό,τι αφορά το Τυπικό της μονής Περιβλέπτου, δεν είναι απαραίτητο να ανατρέξουμε στην Περίβλεπτο της Κωνσταντινουπόλεως, εφόσον η Θεσσαλονίκη έχει τη δική της μονή της Περιβλέπτου, έργο κτητορικό του κυρ Ισαάκ, προσώπου γνωστού στα πράγματα της Θεσσαλονίκης. Για το λόγο αυτόν και ο κυρ Ισαάκ αναφέρεται δύο φορές στο Τυπικό του κώδικα 309 των Ιεροσολύμων, πρόσωπο αταύτιστο για τους παλαιούς ερευνητές Παπαδόπουλο-Κεραμέα και Dmitrievskij.

Μαθαίνουμε συνεπώς ότι η Περίβλεπτος του κυρ Ισαάκ της Θεσσαλονίκης (Άγιος Παντελεήμων) είχε αναμφίβολα το δικό της Τυπικό. Μαθαίνουμε ίσως ότι και η μονή Ακαπνίου είχε δικό της Τυπικό, συνταγμένο από τον κτήτορά της Φώτιο, και ανασυνταγμένο πιθανότατα από τον ηγούμενό της Ιγνάτιο στον 11ο αιώνα. Η αναπροσαρμογή αυτή ή κάποιες πιθανές προσθήκες μέσα σε λίγο διάστημα δεν είναι αδικαιολόγητες, αν θυμηθούμε το Τυπικό της μονής Ευεργέτιδος ή της Βεβαίας Ελπίδος στην Κωνσταντινούπολη. Πάντως, αυτή τη στιγμή δεν μπορούμε να αποφανθούμε αν το Τυπικό του κώδικα 309 των Ιεροσολύμων ανήκει στην ίδια τη μονή Ακαπνίου, εφόσον υπάρχει εξέχουσα μνεία του κτήτορός της Φωτίου, ή σε κάποια άλλη μονή ή και καθολικό ναό της Θεσσαλονίκης.

Εικόνα 4

V. Η ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΟΥ «ΠΡΟΦΗΤΗ ΗΛΙΑ» ΜΕ ΤΗ ΜΟΝΗ ΑΚΑΠΝΙΟΥ

Η απόρριψη της παλαιάς άποψης, ότι ο ναός του «Προφήτη Ηλία» **(εικ. 4)** υπήρξε καθολικό της Νέας Μονής, απελευθέρωσε τη σκέψη από ένα πράγματι αληθοφανές πλέγμα, όπως το δημιούργησε ο Γεώργιος Θεοχαρίδης. Το ίδιο το μνημείο, με τα σπαράγματα της ζωγραφικής του, έδωσε το έναυσμα για μια νέα πρόταση. Η αφιέρωσή του στον Χριστό και η εύνοια της τύχης να γνωρίζουμε αρκετά για τις ιστορικές μονές Χριστού στη Θεσσαλονίκη οδηγούν βήμα βήμα προς την ταύτισή του με τη μονή Ακαπνίου. Ο σημερινός ναός του «Προφήτη Ηλία» είναι αξιοζήλευτο κτίσμα του 14ου αιώνα, σε μέγεθος που δεν υπολείπεται σε τίποτε από τα μεγέθη των μεγαλύτερων μονών της αυτοκρατορίας. Η πιθανότητα να πρόκειται για το καθολικό της μονής του Χριστού του Φιλοκάλη φαίνεται μικρή, μια και από τις αρχές του 14ου αιώνα σημειώνεται κάποιου είδους εξάρτησή της από τη μονή της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. Αλλά και άλλου είδους στοιχεία θα πρέπει να επισημανθούν, που να απορρίπτουν αποφασιστικά κάθε σκέψη για μία τέτοια ταύτιση. Η μονή του Φιλοκάλη πρέπει να είχε συναισθηματική σχέση με κύκλους του σερβικού κράτους, εφόσον στις αρχές του 13ου αιώνα έζησε σε αυτήν ο πρώτος αρχιεπίσκοπος των Σέρβων Σάββας, και θα περίμενε κανείς γενναίες χορηγίες από την πλευρά των Σέρβων του 14ου αιώνα, που θα δικαιολογούσαν, αν πράγματι υπήρξαν και βεβαιώνονταν από πηγές, το υπέροχο μέγεθος του ναού. Όμως ο ναός του «Προφήτη Ηλία» παρέχει ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον αρχιτεκτονικό στοιχείο, την ύπαρξη κατηχουμένων, δηλαδή ενός αυτοκρατορικού θεωρείου, πάνω από τη λιτή[92]. Και είναι αξιοπρόσεκτο ότι η κατ' εξοχήν σερβική μονή του Χελανδαρίου στερείται ενός τέτοιου στοιχείου[93]. Τα κατηχούμενα υποδηλώνουν αυτοκρατορική χορηγία και φυσικά χρήση[94], που για τη Θεσσαλονίκη είναι κατανοητή μόνο από τη μεριά του οίκου των Παλαιολόγων και όχι των Σέρβων. Κάτι τέτοιο αποκλείει τελείως τη σκέψη για τη μονή του Φιλοκάλη στην περίπτωση του «Προφήτη Ηλία». Η μονή Ακαπνίου είναι βασιλική και πατριαρχική μονή και η συναισθηματική της σχέση με τον οίκο των Παλαιολόγων υπάρχει από τότε που σε αυτήν έγινε το θαύμα της πρόβλεψης της ανόδου του νέου οίκου στον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως με τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο[95].

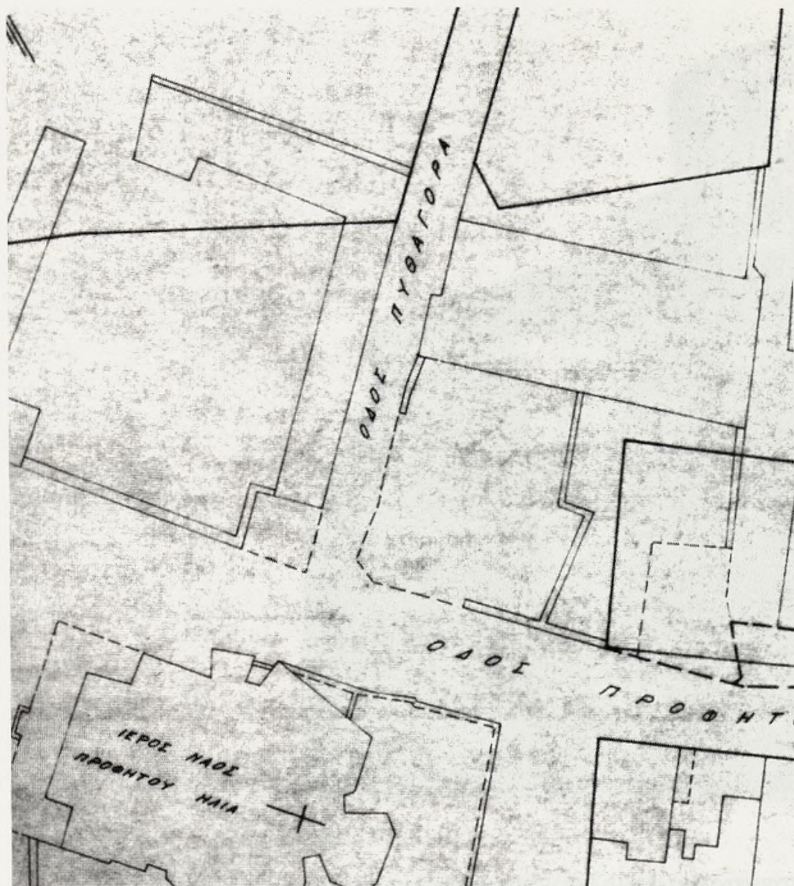
Εικόνα 5

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

I. Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Σε παλαιές φωτογραφίες των αρχών του αιώνα **(εικ. 5)** το μνημείο φαινόταν να δεσπόζει της πόλης της Θεσσαλονίκης, καθώς κατέχει μια αξιοζήλευτη θέση στο κέντρο της Θεσσαλονίκης και σε ύψωμα πάνω από τον ναό του Αγίου Δημητρίου. Σήμερα έχει χάσει αυτό το μοναδικό προνόμιο. Στη βόρεια πλευρά του μνημείου υπήρχε ένα δίπατο παλαιό κτίσμα για χρήση από τους Τούρκους. Ένας μιναρές υψωνόταν στη νοτιοδυτική γωνία και ογκώδεις αντηρίδες στη βόρεια εξωτερική πλευρά και στη νότια. Στο εσωτερικό πρόσθετοι μεγάλοι πεσσοί είχαν αποκρύψει την αρχική διαμόρφωση του τριμερούς ιερού. Οι ενισχυτικές αυτές εργασίες έσωζαν το μνημείο από κατάρρευση, καθώς ο τρούλος παρουσίαζε σοβαρή απόκλιση από την κάθετο.

Σχέδιο 2

Στο διάστημα 1956-1961 άρχισε και ολοκληρώθηκε η στερέωση και αποκατάσταση του ναού με την εποπτεία του Στυλιανού Πελεκανίδη και με μηχανικό τον Α. Σακλαμπάνη[96]. Διαπιστώθηκε τότε ότι το νότιο μέρος του ναού θεμελιώθηκε σε σαθρό υπόστρωμα, το οποίο αρκετά νωρίς δημιούργησε μεγάλα στατικά προβλήματα και προξένησε τις απαραίτητες τουρκικές επεμβάσεις. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης οι επεμβάσεις υπήρξαν μεγάλες και ανορθόδοξες ως έναν βαθμό. Φυσικά, στην ιστορική πορεία του μνημείου, φάνηκε ότι αυτό είχε χάσει αρκετά από τα αρχικά του στοιχεία. Σήμερα, μετά την αποκατάσταση, ο ναός έχει ένα περίστωο σε σχήμα Π γύρω από τη λιτή, η οποία είναι αρχική, όπως αρχικά είναι και τα κατηχουμενεία πάνω από τη λιτή. Το περίστωο όμως είχε βρεθεί μόνο στο ύψος του θεμελίου και αποκαταστάθηκε ως έχει. Στη βόρεια και νότια απόληξη του περιστώου προς ανατολάς σημειώθηκε η ύπαρξη δύο παρεκκλησίων, σωζόμενων κατά το ήμισυ και αθέατων άλλοτε από τις συμπαγείς εξωτερικές αντηρίδες. Τα παρεκκλήσια αυτά αναστηλώθηκαν σε μια κάτοψη, που είναι άγνωστη και ατεκμηρίωτη η μορφή της. Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο έγινε και η αναστήλωση των λεγόμενων τυπικαριών, βόρεια της πρόθεσης και νότια του διακονικού.

Επίσης αναστηλώθηκαν και οι δύο τρουλίσκοι πάνω από τη ΒΔ και ΝΔ γωνία της λιτής. Τα υπόλοιπα μέρη του ναού έμειναν λιγότερο ή περισσότερο άθικτα, εκτός από τις πρόσθετες εσωτερικές συμπαγείς τσιμεντένιες αντιστηρίξεις για ενίσχυση της έδρασης του τρούλου. Επίσης οι πλευρικοί χοροί και το ιερό επενδύθηκαν εσωτερικά με μανδύα από μπετόν. Όσο και αν στέκεται κριτικά κανείς στις επεμβάσεις της δεκαετίας του '50, είναι αναμφίβολο ότι το έργο αναστήλωσης υπήρξε γιγάντιο για τα ελληνικά δεδομένα και αποκατέστησε την παλαιά αίγλη του ναού.

ΙΙ. ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

[Α. *Οι πρόσφατες ανασκαφές*]

[Β. *Επιγραφές και γλυπτά*]

Εικόνα 6

ΙΙΙ. Η ΚΑΤΟΨΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ

Αν παρακολουθήσουμε την αποτύπωση της κάτοψης του ναού από τα χρόνια των Texier-Pullan, θα αναγνωρίσουμε εύκολα ότι αυτή περιοριζόταν σε μία υποτυπώδη καταγραφή του εσωτερικού της λιτής και του κυρίως ναού, αλλοιωμένου από τις εσωτερικές αντιστηρίξεις. Τα προβλήματα, καθώς και οι δύο ανατολικοί κίονες στήριξης του τρούλου είχαν αποκρυβεί από το υλικό των ανατολικών αντιστηρίξεων. Ο ναός φαινόταν ως ένα μεγάλο τρίκογχο κτίσμα με ευρύχωρο νάρθηκα (λιτή).

Ο Πελεκανίδης, αν και δεν μας άφησε καμία επιστημονική τεκμηρίωση, δεν φαίνεται να προχώρησε στην αναστήλωση με κάποια δόση αυθαιρεσίας· προφανώς υπήρχαν στοιχεία κάτοψης του περιστώου, των δύο παρεκκλησίων και των τυπικαριών, που εμφανίστηκαν μετά την απομάκρυνση των περιμετρικών αντηρίδων. Ο αρχιτεκτονικός πλούτος του ναού είχε αναδειχθεί.

Ο ναός καλύπτει εμβαδόν μεγαλύτερο των 450 τ.μ. **(σχ. 2)** με μέγιστο μήκος 28,90 μ. και πλάτος 18,80 μ. Το ύψος από το δάπεδο ως την κορυφή του τρούλου είναι 18,30 μ.

Ο κεντρικός πυρήνας του κυρίως ναού, διαστάσεων 9,40Χ9,80 μ., σχηματίζεται κατά τον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλο. Τέσσερις μεγάλοι γρανιτένιοι κίονες, προερχόμενοι από αρχαιότερα κτίρια, όπως και τα τέσσερα κιονόκρανα που τους κοσμούν, ανακρατούν τον ψηλό τρούλο, διαμέτρου 5,30 μ. και εσωτερικού ύψους ίσου με τη διάμετρο. Στην ανατολική, βόρεια και νότια πλευρά του κεντρικού πυρήνα συντίθενται τρεις ημικυκλικές κόγχες, εσωτερικής διαμέτρου 5,50-5,60 . Η βόρεια και νότια έχουν βάθος 3,50 μ. και η ανατολική 5,60 με την παρεμβολή της ημικυκλικής καμάρας του ιερού. Εξωτερικά και οι τρεις κόγχες είναι πολυγωνικές **(εικ. 6)**, εννεάπλευρη η κόγχη του ιερού και ενδεκά-

πλευρες οι πλάγιες. Μεγάλο τρίλοβο παράθυρο ανοίγεται στην κόγχη του ιερού και έξι παράθυρα σε δύο σειρές στις πλευρικές κόγχες.

Οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού δεν διαγράφονται εξωτερικά, ενώ ο χώρος που καλύπτουν είναι πολύ μικρός και στενός σε σχέση με το μέγεθος του ναού. Αριστερά της πρόθεσης και δεξιά του διακονικού υπάρχουν τα τυπικαριά. Το βόρειο εμφανίζεται ως συμμετρικός τετράκογχος ναΐσκος με τρούλο και το νότιο ως μονόχωρος ναΐσκος με τρούλο. Εξωτερικά είναι πολυγωνικά, και δεν γνωρίζουμε αν η μορφή τους αυτή, όπως αναστηλώθηκε, στηρίζεται σε πραγματικά αρχαιολογικά δεδομένα ή αποτελεί μία αναστηλωτική πρόταση, αρμονική ως προς την πραγματικά αρχαία μορφολογία των μεγάλων κογχών. Πάντως η εσωτερική ανόμοια οργάνωση των δύο τυπικαριών στηρίζεται σε πραγματικά ίχνη, που είχαν διατηρηθεί στα σημεία προσκόλλησης προς τον κύριο όγκο του ναού.

Η ιδιότυπη λιτή, εσωτερικών διαστάσεων 9,30Χ7,20 μ., έχει θυραία ανοίγματα και στις τέσσερις πλευρές· τρία που οδηγούν στον κυρίως ναό και τρία σε κάθε άλλη πλευρά. Τέσσερις κίονες στηρίζουν την ανωδομή από σταυροθόλια και δύο τρούλους, ο ένας στη ΒΔ και ο άλλος στη ΝΔ γωνία. Κλιμακοστάσιο, χτισμένο στο εσωτερικό του νότιου τοίχου, οδηγεί στα κατηχούμενα, έναν μακρόστενο χώρο που καλύπτει το ένα τρίτο της ανωδομής της λιτής. Το πλάτος των κατηχουμένων είναι 2,40 μ. Μεγάλο τρίβηλο άνοιγμα παρέχει θέα προς το εσωτερικό του κυρίως ναού. Ο δυτικός τοίχος του χώρου είναι διάτρητος από δύο τρίλοβα παράθυρα, χωρίς να λείπουν φωτιστικές θυρίδες στον βόρειο και νότιο τοίχο. Τα κατηχούμενα στεγάζονται με τρεις καμάρες.

Το περίστωο (εξωνάρθηκας) είναι τελείως ανακατασκευασμένο. Ο Στ. Πελεκανίδης, με βάση στοιχεία που υπήρχαν τότε και φαίνονται σε παλαιά φωτογραφία, ανακατασκεύασε το περίστωο ως μια πιόσχημη στοά με περιμετρικούς πεσσούς, γύρω από τη λιτή. Ίχνη δύο παρεκκλησίων υπήρχαν στην ανατολική απόληξη της βόρειας και νότιας στοάς. Τα δύο παρεκκλήσια έχουν το σχήμα μικρών τρικόγχων με τρούλο, όμοιων στην κάτοψη. Το εξωτερικό πολυγωνικό τους σχήμα δεν γνωρίζουμε αν στηρίζεται σε πραγματικά αρχαιολογικά δεδομένα.

IV. ΑΝΩΔΟΜΗ ΚΑΙ ΤΟΙΧΟΔΟΜΙΑ

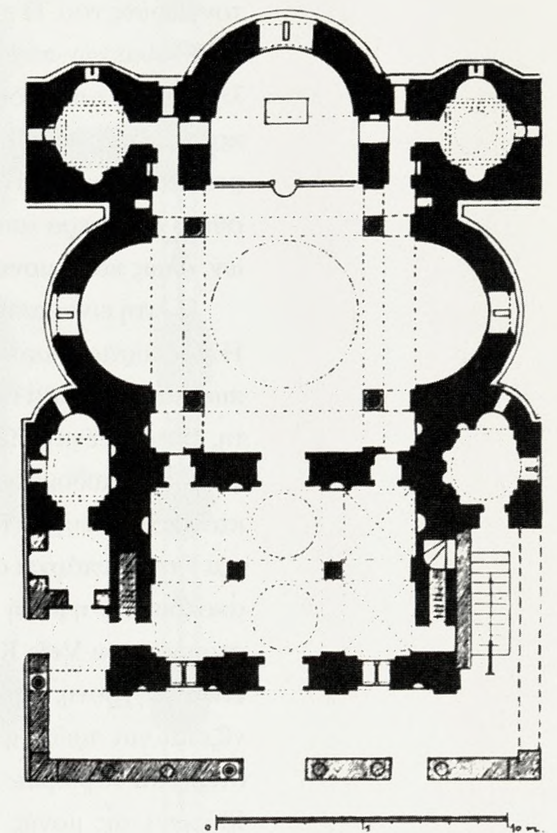
Α. Η καθ' ύψος οργάνωση του ναού

Εξωτερικά, η πολυπλοκότητα των όγκων, όπως διαγράφονται προς τα πάνω σε διάφορα επίπεδα, με τις εναλλαγές κυρτών, κάθετων και ασύμμετρων επιφανειών, μαζί με την κεραμοπλαστική διακόσμηση σε αψιδώματα και τρούλους, αφήνει το μάτι να πλανηθεί ευχάριστα στο σύνολο και στις λεπτομέρειες και να ανακαλύπτει κάθε φορά διαφορετικούς όγκους από διαφορετικά σημεία όρασης του μνημείου, για τους οποίους ο βυζαντινός αρχιτέκτονας φρόντισε να έχουν άλλη κάθε φορά σύνθεση. Η γοητεία που ασκεί στο μάτι ο «Προφήτης Ηλίας» είναι μοναδική και ασύγκριτη για τη Θεσσαλονίκη. Μόνον ο ναός της Γοργοεπηκόου (Άγιοι Απόστολοι) έχει αυτή τη χάρη, με πιο υποταγμένο ωστόσο τρόπο και σε ένα επίπεδο οριζόντιο και χαμηλό, τέτοιο που στον «Προφήτη Ηλία» είναι άγνωστο. [...]

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΚΑΠΝΙΟΥ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ι. Η ΚΑΤΟΨΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ

Το καθολικό της μονής Ακαπνίου βρίσκεται σε ένα στάδιο μεστής απόδοσης των επιμέρους στοιχείων, τα οποία συνιστούν τον λεγόμενο αθωνικό τύπο στην αρχιεκτονική, δηλαδή έναν σταυροειδή εγγεγραμμένο τετρακιόνιο ναό με χορούς.

Σχέδιο 3

Η μονή της Μεγίστης Λαύρας αποτέλεσε την ευφυή βάση αυτού του νέου τύπου. Το καθολικό της, το οποίο είχε κτισθεί από τον όσιο Αθανάσιο το 963 με τη μορφή ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, με λιτή και παρεκκλήσια, έχει αποδειχθεί ότι λίγο αργότερα, το 1002, απόκτησε τη σημερινή του μορφή με την προσθήκη των χορών από τον ίδιο κτήτορα[97]. Η νέα σύνθετη αρχιτεκτονική μορφή ενός εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού με χορούς αποτέλεσε το πρότυπο, για να κτισθούν ή και να αναπροσαρμοσθούν, περίπου την ίδια εποχή, το καθολικό της μονής Βατοπαιδίου, της μονής Ιβήρων[98] και λίγο αργότερα του Αγίου Δημητρίου του Κυνόποδος ή Σκυλοπόδαρη. Εξαιρουμένου του προτύπου, η μονή Ιβήρων και του Αγίου Δημητρίου εμφανίζουν ένταση του κατά μήκος άξονα του εσωτερικού χώρου ενώ λιγότερο η μονή Βατοπαιδίου. Αργότερα ο ίδιος τύπος ακολουθείται στο καθολικό της μονής Χελανδαρίου και γνωρίζει ευρεία διάδοση στη Σερβία. Σε όλους αυτούς τους ναούς ελλείπει ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της μονής Ακαπνίου: τα τυπικαριά. Τυπικαριά πρωτοεμφανίζονται στη μονή Κουτλουμουσίου και Διονυσίου, ενώ φαίνεται ότι έχουν προστεθεί εκ των υστέρων στη μονή Παντοκράτορος.

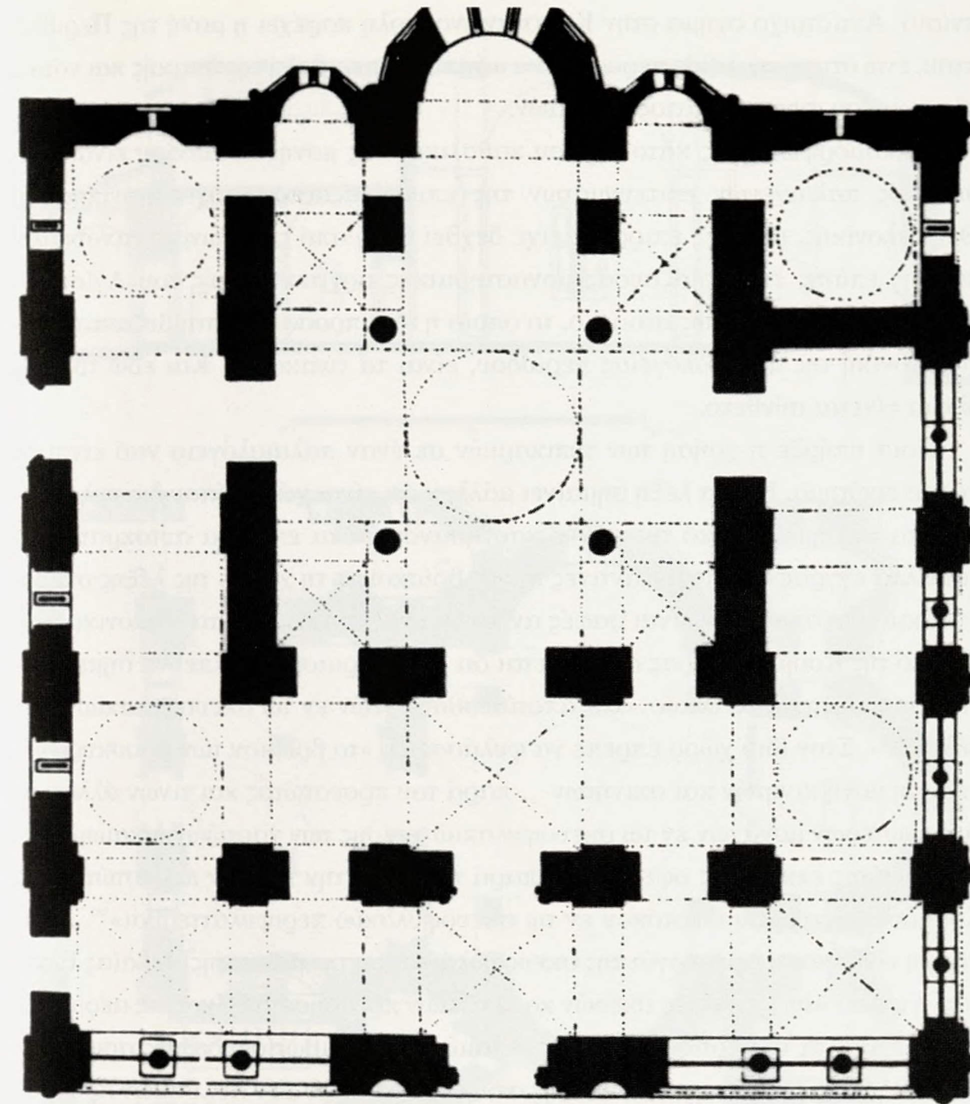
Η δυτική διάρθρωση των περίτεχνων αυτών αγιορειτικών κτισμάτων είναι προβληματική από έλλειψη έρευνας και πληροφοριών. Για τη Λαύρα η καταστροφή της πρόσοψης και των υπερκείμενων κατηχουμένων και η δημιουργία νέας στέρησαν από το μνημείο την αρχική διάταξη. Σήμερα η ευρύχωρη λιτή και η δυτική στοά-εξωνάρθηκας δεν έχουν εσωτερική αρμονία. Το βόρειο παρεκκλήσιο των Αγίων Τεσσαράκοντα και το νότιο του Αγίου Νικολάου επικοινωνούν με τον εξωνάρθηκα και τη λιτή, χωρίς να είναι δυνατό να καθορισθεί το μέγεθος των νέων επεμβάσεων, ούτε να ειπωθεί αν διατηρούν την παλαιότητά τους, αν και είναι γνωστό από τον βίο του Αθανασίου ότι είχε ιδρύσει δύο παράπλευρα παρεκκλήσια. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τις μονές Βατοπαιδίου και Ιβήρων. Στη μονή Βατοπαιδίου **(σχ. 3)** υπάρχει μία ευρύχωρη σχετικά λιτή, με την οποία επικοινωνούν ένα βόρειο παρεκκλήσιο, τιμώμενο στον Άγιο Δημήτριο, και ένα νότιο, τι-

μώμενο στον Άγιο Νικόλαο. Ένας στενός και επιμήκης εξωνάρθηκας, με κτιστά περιστύλια, καλύπτει όλο το πλάτος του ναού με αυτό των παρεκκλησίων, τα οποία έχουν πρόσβαση και από τον εξωνάρθηκα. Βέβαια καμία συγκεκριμένη μαρτυρία δεν υπάρχει αν όλες αυτές οι δυτικές κατασκευές είναι σύγχρονες με τον κυρίως ναό. Η πλουσιότατη σε ρυθμό μονή του Βατοπαιδίου δεν στερείται και κατηχουμένων πάνω από τη λιτή. Η μονή Ιβήρων έχει δικιόνιο λιτή με προσκολλημένα σε αυτήν δύο παρεκκλήσια, το βόρειο αφιερωμένο στους Αρχαγγέλους και το νότιο στον Άγιο Νικόλαο. Όλος ο χώρος της λιτής καλύπτεται με ευρύχωρα κατηχούμενα. Η μονή του Χελανδαρίου, αν και έχει ευρύχωρη λιτή, με πρόσθετο αργότερα από τον πρίγκιπα Λάζαρο εξωνάρθηκα, στερείται παρεκκλησίων, όπως και η μονή του Αγίου Δημητρίου.

Η λιτή είναι απαραίτητος μοναστηριακός χώρος με συγκεκριμένη λειτουργία. Η προεόρτιος εορτή με τις απαραίτητες δεήσεις προς κάθε άγιο γίνεται εδώ, όπως και μία σειρά ευχών, του Αποδείπνου, του Μεσονυκτικού και των Ωρών (τρίτη, έκτη και ένατη Ώρα). Ο νάρθηκας πάλι αποτελούσε ανέκαθεν στοιχείο της βυζαντινής ναοδομίας. Ο συνδυασμός εσωνάρθηκα και εξωνάρθηκα είναι αρχιτεκτονικό επίτευγμα της πρωτεύουσας. Σε μία σειρά μνημείων από τον 11ο αιώνα και έπειτα υπάρχει σταθερά. Πρώιμο παράδειγμα είναι η μονή του Παντεπόπτου, ακολουθούν η μονή του Παντοκράτορος, της Χώρας, του Λιβός, της Παμμακαρίστου και του Vefa Kilise. Στους δύο πρώτους ναούς η κατασκευή των δύο χώρων είναι σύγχρονη, κάτι που δεν συμβαίνει με τους υπόλοιπους. Δικιόνιος λιτή εμφανίζεται για πρώτη φορά σε αγιορειτικό έδαφος στη μονή Ιβήρων, η οποία όμως στερείται νάρθηκα. Αργότερα, δικιόνιος σχηματίζεται η λιτή (κατά το σχήμα των Ιβήρων) της μονής Χελανδαρίου, στην οποία πολύ αργότερα προστίθεται και νάρθηκας. Η παλαιότερη λιτή αυτού του τύπου υπάρχει στον ναό της Θεοτόκου της μονής του Οσίου Λουκά της Λειβαδιάς, των μέσων του 10ου αι. Σε δικιόνιο λιτή μετατράπηκε περί τα μέσα του 12ου αι. το δυτικό μέρος του Οσίου Μελετίου, ενώ της μονής Σαγματά, περί το 1175, είναι τετρακιόνιος.

Παρά την ελευθεριότητα που παρατηρούμε στη διάρθρωση διαφόρων καθολικών, εκείνο που ως παρατήρηση έχει σημασία, κυρίως για τον αγιορειτικό χώρο, είναι ότι ήδη στον 11ο αιώνα αυτά εμφανίζουν συγκροτημένη μορφή, η οποία συνίσταται από τη μετατροπή του παλαιού τετρακιόνιου εγγεγραμμένου σταυροειδούς σε ναό με χορούς, με λιτή, παρεκκλήσια προσκολλημένα στη λιτή και κατά περίπτωση με κατηχούμενα. Η συγκρότηση αυτή επηρέασε και τη μεταγενέστερη εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης.

Τα παλαιολόγεια μνημεία της Θεσσαλονίκης έχουν μία πιο εύκολα αναγνωρίσιμη μορφή στη δυτική τους διάρθρωση. Το παλαιότερο αυτής της σειράς, η μονή του κυρ Ισαάκ (ναός του Αγίου Παντελεήμονος), εκτός από τη λιτή με την απλή μορφή εσωνάρθηκα, είχε ένα πιόσχημο περίστωο, κατεστραμμένο σήμερα, το οποίου οι ανατολικές απολήξεις διαμορφώνονταν σε δύο παρεκκλήσια. Λίγο αργότερα η μονή της Γοργοεπηκόου (ναός των Αγίων Αποστόλων) εμφανίζει και αυτή ανάλογη μορφή (**σχ. 4**), κάπως πιο συγκεχυμένη· δηλαδή η βόρεια στοά του

Σχέδιο 4

περιστώου καταλήγει σε ένα ανοικτό παρεκκλήσιο του Ιωάννου του Προδρόμου και η νότια σταματά απότομα σε έναν τοίχο, ο οποίος ορίζει έναν κλειστό χώρο, εν είδει παρεκκλησίου, ο οποίος επικοινωνεί μόνο με το διακονικό του κυρίως ναού. Ο χώρος αυτός είναι πρόδρομο, όπως θα δούμε, στοιχείο τυπικαριού. Στην «Αγία Αικατερίνη» τα παρεκκλήσια στη βόρεια και νότια πλευρά του ιερού είναι επίσης ανοιχτά. Η βόρεια και νότια στοά σύγκεινται με τον νάρθηκα, μια και ο ναός αυτός στερείται εξωνάρθηκα. Η σπαραγματική διατήρηση της μονής Βλατάδων έχει διασώσει επίσης ένα νότιο κλειστό παρεκκλήσιο. Και πάλι με ανοιχτά παρεκκλήσια και χωρίς εξωνάρθηκα είναι κατασκευασμένος ο ναός της Παρηγορίτισσας στην Άρτα.

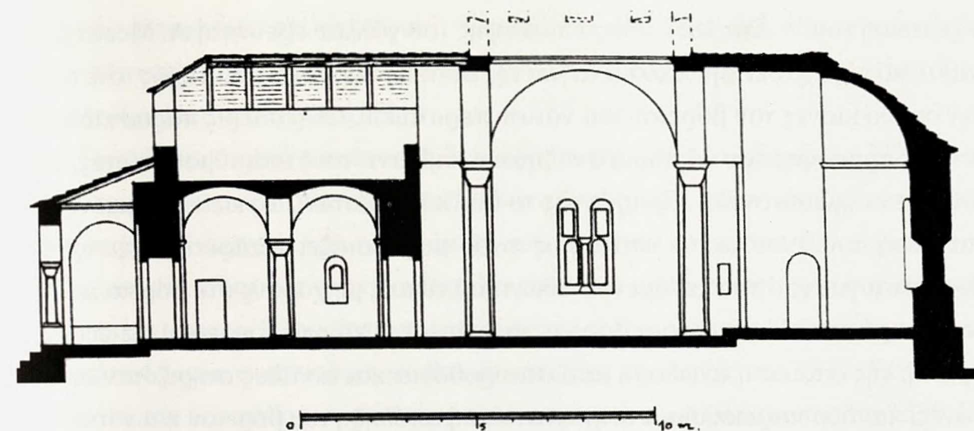
Η περιβολή του κεντρικού πυρήνα του ναού με το πιόσχημο περίστωο και τα συναπτά ανατολικά παρεκκλήσια επιχωριάζει στη Θεσσαλονίκη. Η περιμετρική αυτή κατασκευή άλλοτε καλύπτει όλο το μήκος του ναού (μονή του κυρ Ισαάκ, μονή της Γοργοεπηκόου), και άλλοτε περιορίζεται στο μήκος της λιτής (μονή Ακα-

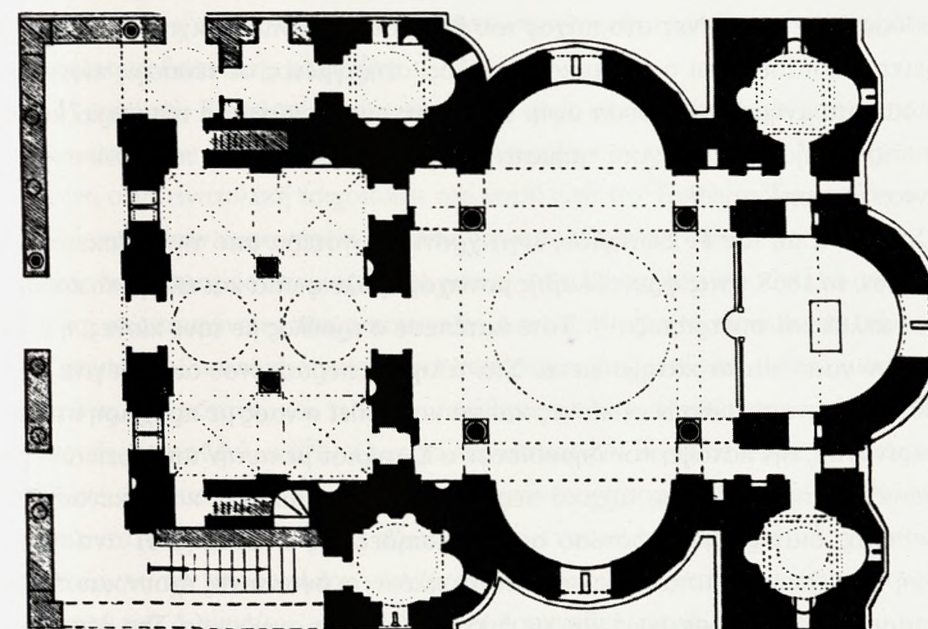
πνίου). Αντίστοιχο σχήμα στην Κωνσταντινούπολη παρέχει η μονή της Περιβλέπτου, ενώ στη μονή Λιβός περιορίζεται μόνο στην περιβολή της δυτικής και νότιας πλευράς του συγκροτήματος των ναών.

Η διαμόρφωση της κάτοψης του καθολικού της μονής Ακαπνίου είναι συνδυασμός παλαιγενών επιτευγμάτων της επιχωριάζουσας αρχιτεκτονικής της Θεσσαλονίκης, με όσες επιρροές είχε δεχθεί αυτή από την Κωνσταντινούπολη, και της επίσης επιχωριάζουσας μοναστηριακής αρχιτεκτονικής του Αγίου Όρους. Το νεοφανές όμως στοιχείο, το οποίο η ίδια προσφέρει στη βυζαντινή αρχιτεκτονική της παλαιολόγειας περιόδου, είναι τα τυπικαριά. Και εδώ το πρόβλημα γίνεται σύνθετο.

Ποια υπήρξε η χρήση των τυπικαριών σε έναν παλαιολόγειο ναό είναι το πρώτο ερώτημα. Η ίδια λέξη σημαίνει μάλλον ότι είναι χώροι όπου διαφυλάσσονταν το επίσημο Τυπικό της μονής και πιθανότατα τα επίσημα αυτοκρατορικά και άλλα έγγραφα. Στις βυζαντινές πηγές βρίσκουμε τη χρήση της λέξης σκευοφυλάκιον, το οποίο δεν είναι σαφές αν πρέπει να ταυτισθεί με το διακονικό. Στο Τυπικό της Κοσμοσωτείρας αναφέρεται ότι οι λογαριασμοί πρέπει να σημειώνονται σε πρακτικό, το οποίο «και αποτίθεσθαι χρεών εν τω σκευοφυλακίω προς δήλωσιν». Στον ίδιο χώρο έπρεπε να φυλάσσεται «το βρέβιον των προσκυρωθέντων τη μονή κινητών και ακινήτων ... παρά του προεστώτος και τινων άλλων αξιολογωτέρων μοναχών εν τω σκευοφυλακίω· επίσης των χαρτώων δικαιωμάτων της τοιαύτης εκκλησίας οφειλόντων παρά του κατά την ημέραν προεστώτος της Κοσμοσωτείρας μου Θεοτόκου εν τω σκευοφυλακίω περιφυλάττεσθαι»[99]. Αντίστοιχη είναι και η λειτουργία της σκευοφυλάκισσας της μονής της Βεβαίας Ελπίδος, η οποία «των ιερών τε σκευών και επίπλων προνοήσεται... και εις αέρας μετεωρίζεσθαι τα τε χαρτώα της μονής δικαιώματα εν κιβωτίοις δεξιώς ασφαλίζεσθαι»[100]. Η πρακτική της διαφύλαξης σε ιδιαίτερο χώρο των πολύτιμων πραγμάτων στο Άγιον Όρος φαίνεται από την πληροφορία του Γεράσιμου Σμυρνάκη ότι «κατά το 1894 μόλις διετήρήθη ο δεξιόθεν αδρομερής τοίχος του θυσιαστηρίου και ωκοδομήθη δωμάτιον ή διακονικόν εν είδει σκευφυλακίου μετά πολλών ερμαρίων κύκλω προς εναπόθεσιν των αμφίων και ετέρων ιερών σκευών» της μονής Βατοπαιδίου[101]. Και είναι γνωστό ήδη ότι η μονή Βατοπαιδίου δεν είχε ποτέ τυπικαριά.

Το δεύτερο ερώτημα είναι πότε δημιουργήθηκε το νέο αυτό αρχιτεκτονικό στοιχείο των τυπικαριών και πού. Παρατηρήσαμε ήδη ότι στη μονή Γοργοεπηκόου της Θεσσαλονίκης υπάρχει ένα νοτιοανατολικό παρεκκλήσιο, το οποίο δεν επικοινωνεί με τη νότια στοά του περιστώου αλλά απ' ευθείας από το διακονικό. Η λειτουργική του χρήση δεν μπορεί να συνδυασθεί με τις τελετές του κυρίως ναού παρά μόνο με τις του αβάτου του ιερού, ως προέκταση του ιερού. Παρόμοιο αρχιτεκτονικό στοιχείο υπάρχει και σε δύο ναούς της Βέροιας, στον ναό των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας και της Παναγίας Περιβλέπτου, των οποίων η χρονολόγηση είναι μεταγενέστερη από του ναού της Θεσσαλονίκης. Η δειλή εμφάνιση τέτοιου χώρου στα προαναφερθέντα μνημεία αποκτά στο καθολικό της μονής Ακα-

Σχέδιο 5

πνίου δυναμική μορφή και ανεπτυγμένη, εφόσον τώρα δεν υπάρχει ένας μόνον περιορισμένος χώρος εν είδει παρεκκλησίου αλλά δύο, βόρεια της πρόθεσης και νότια του διακονικού, που είναι βατοί μόνον από τον χώρο του τριμερούς ιερού. Το νεοφανές στοιχείο υπάρχει ακόμη σε δύο καθολικά του Αγίου Όρους, στις μονές Κουτλουμουσίου και Διονυσίου, και στο καθολικό μιας σημαντικής αλλά ανεπαρκώς γνωστής και κατεστραμμένης μονής, του Οικονομείου ή Λυκοστομίου, στην Όσσα της Θεσσαλίας. Αλλά και οι τρεις περιπτώσεις μένουν ανεξιχνίαστες.

II. ΤΑ ΣΥΝΑΠΤΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

Αρχίζοντας από τη μονή του Λυκοστομίου (**σχ. 5**) διαπιστώνουμε τις εκπληκτικές ομοιότητες του καθολικού της με το καθολικό της μονής Ακαπνίου. Πρόκειται για δύο ναούς πιστά αντίγραφα ο ένας του άλλου. Σημειώνω ενδεικτικά ότι ο τρούλος και των δύο έχει κοινή διάμετρο και μόνο η λιτή του Λυκοστομίου είναι δικιόνιος. Δυστυχώς τόσο από άποψη ιστορίας όσο και τύχης ιχνηλατούμε στα σκοτεινά την

περίπτωσή του[102]. Στα 1852, έτος επίσκεψης του γάλλου ερευνητή A. Mezières, το καθολικό είχε χάσει την παλαιά αίγλη της δυτικής πρόσοψης. Ευτυχώς τότε υπήρχαν οι δύο κίονες του βόρειου και νότιου περιστώου. Οι τέσσερις παραστάδες της δυτικής πρόσοψης του νάρθηκα αναζητούν απέναντί τους ισάριθμους κίονες, οι οποίοι δεν σημειώνονται. Εξαιρώντας το δυτικό περίστωο, ως κατεστραμμένο ήδη στα μέσα του 19ου αι., ο υπόλοιπος ναός παρουσιάζει εξαίρετη συμμετρία[103]. Πρόκειται για ναό του λεγόμενου αθωνικού τύπου, με χορούς στη βόρεια και νότια πλευρά του, με τυπικαριά βόρεια και νότια της κόγχης του ιερού, με ευρύχωρη λιτή, της οποίας η ανωδομή από σταυροθόλια και ασπίδες στηριζόταν σε δύο κίονες, και δύο παρεκκλήσια στην ανατολική απόληξη του βόρειου και νότιου περιστώου. Ο ναός είχε και κατηχούμενα, όπως δηλώνουν οι βαθμίδες ανόδου και καθόδου, εγγεγραμμένες στο πάχος του βόρειου και νότιου τοίχου της λιτής. Οι ευρείες διαστάσεις και ο κεντρικός τρούλος, στηριγμένος σε τέσσερις κίονες, απέδιδαν στο μνημείο εξέχουσα όψη. Τρούλους είχαν επίσης τα τυπικαριά και τα δύο παρεκκλήσια. Τα αρχικά τμήματα του βόρειου και νότιου περιστώου καλύπτονταν με ασπίδες.

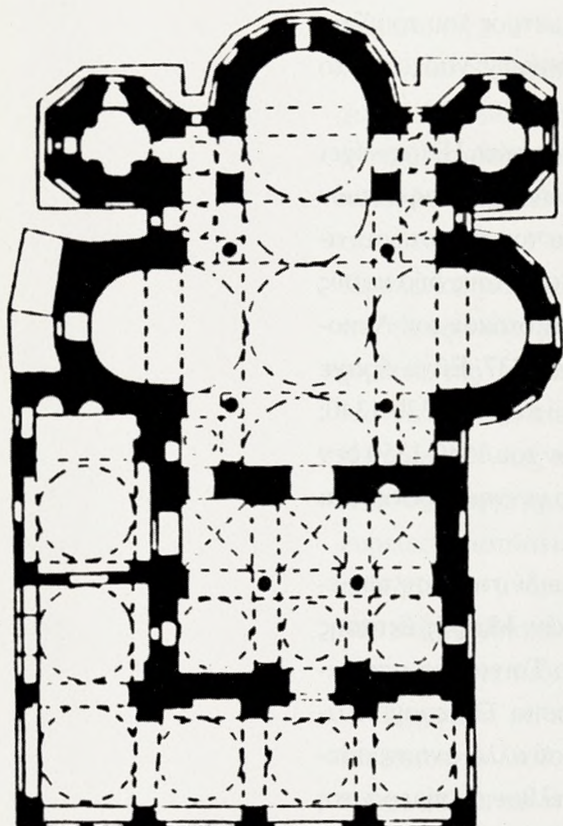
Σύμφωνα με τον Γ. Σωτηρίου, λίγα χρόνια αργότερα από την επίσκεψη του Mezières, το 1868, ένας φρενοβλαβής μοναχός έβαλε φωτιά και έκαψε το καθολικό, τα κελιά και την τράπεζα[104]. Τότε κατέπεσε ο τρούλος με τους κίονες, η ανωδομή του ναού και τα κατηχούμενα. Στα τέλη του περασμένου αιώνα έγινε προσπάθεια να ανασηκωθούν οι κίονες και να καλυφθεί ο ναός με πρόχειρη στέγη. Συγκρίνοντας την κάτοψη που δημοσίευσε ο Σωτηρίου με αυτήν του Mezières διαπιστώνεται ότι στο βόρειο αρχικό περίστωο γίνονται μερικές κατασκευαστικές προσθήκες· διατηρούνται ωστόσο οι δύο ασπίδες της ανωδομής. Η αντίστοιχη μορφή του νότιου περιστώου δεν υφίσταται πλέον· οι δύο κίονες έχουν καταπέσει συμπαρασύροντας προφανώς και τις δύο ασπίδες της ανωδομής. Στη θέση εκεί κατασκευάσθηκε μία ξύλινη σκάλα για να οδηγεί στα κατηχούμενα. Στην κατά μήκος τομή του ναού ο Σωτηρίου φαίνεται ότι αλλού αποτυπώνει την πραγματική κατάσταση και αλλού αποκαθιστά μερικώς τον ναό, όπως για παράδειγμα στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης και στις καμάρες του ιερού. Η αποκατάσταση φαίνεται ικανοποιητική στον κυρίως ναό, με τη διαφορά ότι στο ιχνογράφημα του τρούλου αποδίδονται 6 παράθυρα, δηλαδή 9 της πραγματικότητας, ενώ ο Mezières σημειώνει την ύπαρξη δέκα παραθύρων[105]. Ίσως η λύση των δώδεκα παραθύρων να εγγίζει την πραγματικότητα (κάτι δεν μέτρησε ίσως ορθά ο Mezières). Ο Σωτηρίου ανατρέχει, και ορθά, στην αναζήτηση του σπάνιου τύπου του ναού στο Άγιον Όρος[106]. Βέβαια τι ακριβώς από το Άγιον Όρος θα βοηθούσε στη χρονολόγηση του καθολικού του Κισσάβου είναι ένα εξίσου δυσεπίλυτο πρόβλημα. Όταν ο Σωτηρίου έγραφε το άρθρο του, ο ναός του λεγόμενου «Προφήτη Ηλία» στη Θεσσαλονίκη ήταν κρυμμένος μέσα στις τρομακτικές τουρκικές αντιστηρίξεις με δημοσιευμένη μία σχηματική και ελλιπέστατη κάτοψη[107]. Η επακόλουθη αναστήλωση του «Προφήτη Ηλία» αποκάλυψε ένα πράγματι αρχιτεκτονικό κόσμημα της Θεσσαλονίκης, με το οποίο το καθολικό της Θεοτόκου εμφανίζει εκπληκτικές ομοιότητες στα γενικά και στα επιμέρους. Επισήμανα ήδη ότι η διάμετρος του τρούλου των δύο ναών είναι κοινή. Αυτό σημαίνει ότι σχεδόν όλος ο κυρίως ναός έχει το ίδιο σχήμα στα δύο μνημεία[108].

Ομοιότητες υπάρχουν και στη διάρθρωση της λιτής (ο «Προφήτη Ηλίας» έχει τέσσερις κίονες και δύο τρούλους), των εξωτερικών πολυγωνικών επιφανειών των μεγάλων κογχών, των τυπικαριών, των παρεκκλησίων και του περιστώου, ακόμη και στο είδος της τοιχοδομίας. Το ερώτημα είναι ποιος από τους δύο ναούς αντιγράφει ποιον. Τώρα, στην περίπτωση του καθολικού της Θεοτόκου του Λυκοστομίου, έχουμε τη μοναδική μαρτυρία ύπαρξης της μονής στα 1337. Είναι άραγε αυτό σημάδι και καθορισμού της χρονολόγησης του καθολικού περί το 1330-1340; Ίσως ναι, ίσως όχι. Η ταραχώδης πάλι περίοδος των εμφυλίων του 1340-1350 δεν μπορεί ίσως να αποκαλύψει ένα πρόσωπο προνοητή μιας τόσο γενναιόφρονης και πραγματικά βασιλικής χορηγίας.

Η μονή του Κουτλουμουσίου αποτελεί ίσως σήμερα το κλειδί στη λύση των ερωτημάτων που τίθενται σχετικά με την ύπαρξη των τυπικαριών. Μικρής έκτασης έρευνα στην ανατολική τοιχοποιία του ναού από τον Ευθύμιο Τσιγαρίδα απέδειξε ότι αυτή ήταν εμφανής με πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος δεν περιορίζεται μόνον στην κόγχη του ιερού αλλά αναπτύσσεται και στις επιφάνειες των τυπικαριών. Δεν μπορούμε να εισέλθουμε σήμερα στη συζήτηση περί του τι προϋπήρχε στη θέση του σημερινού καθολικού, μια και η μονή είναι αρχαιότατη, και τι ενσωματώθηκε από το αρχαίο στο υπάρχον κτίσμα (παρατηρήσεις Μυλωνά[109]). Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος ιερού και τυπικαριών δηλώνει ότι αυτός πρέπει να έγινε από τον νέο κτήτορα της μονής κυρ Χαρίτωνα, λίγο μετά το 1369. Έτσι, για πρώτη φορά έχουμε τουλάχιστον μία χρονολογική ένδειξη για την αποδοχή του νέου αρχιτεκτονικού στοιχείου και τη γενίκευσή του. Η μονή του Διονυσίου, αν και δε έχει ερευνηθεί, αποδίδει το δεύτερο χρονικά μνημείο στον Άθωνα που έχει επίσης τυπικαριά. Σύμφωνα με ιστορικά στοιχεία η μονή ιδρύθηκε περί το 1370-1374.

III. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Θεωρώντας συνολικά το καθολικό της μονής Ακαπνίου συνάγουμε το συμπέρασμα ότι ο ταλαντούχος εμπνευστής του συνθέτει ένα πολυποίκιλο έργο, με βάση τη γνώση που του παρείχαν τα αρχαιότερα παλαιολόγεια μνημεία της πόλης και του Αγίου Όρους. Λόγοι λειτουργικοί και εξωγενείς του έδωσαν το έναυσμα για τη δημιουργία ενός κτίσματος συμμετρικού και όχι ακατάστατου, όπως θα συνέβαινε, αν εκείνος θα ήθελε να ενσωματώσει προϋπάρχοντα αρχιτεκτονικά στοιχεία. Η κάτοψη, με το εσωτερικό τρίκογχο του κυρίως ναού και του ιερού, αγιορειτικής έμπνευσης, η λιτή με το περίστωο και τα δύο παρεκκλήσια, στοιχείο προερχόμενο από παλαιότερα παλαιολόγεια κτίσματα της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης και του Αγίου Όρους, εμπλουτίζονται με την προσθήκη των τυπικαριών και δείχνουν τον δημιουργικό ρόλο της εκλεπτυσμένης Θεσσαλονίκης σε θέματα ναοδομίας. Η τέλεια σύνθεση σε ένα όλων αυτών των στοιχείων, τα οποία

Σχέδιο 6

αποδίδουν μία τέλεια συμμετρία, καθιστά το δημιούργημα αγλάισμα της Θεσσαλονίκης και πρόδρομο μιας νέας μορφής στην τελευταία φάση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής της Θεσσαλονίκης, με μια δυναμικότητα που μόνον η ζωηρή πνευματική κίνηση της πόλης θα μπορούσε να δημιουργήσει. Ένα τέτοιο έργο συγκρινόμενο με τη μονή του κυρ Χαρίτωνος δείχνει πόσο το δεύτερο θέλησε να ενσωματώσει το νέο προοδευτικό επίτευγμα της Θεσσαλονίκης. Εξάλλου, η ύπαρξη κατηχουμένων στη μονή Ακαπνίου κρύβει το μυστικό της αδρής βασιλικής χορηγίας, τέτοιας που το Άγιον Όρος γνώρισε σε πολύ παλαιότερες εποχές.

IV. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΚΑΠΝΙΟΥ

Νομίζω πως η μονή του Κουτλουμουσίου (**σχ. 6**) αντέγραψε το στοιχείο των τυπικαριών από τη μονή Ακαπνίου, την πιο δυναμική και ιστορική μονή της Θεσσαλονίκης. Επίσης, η μονή του Κουτλουμουσίου παρέχει τη χρονολογική ένδειξη για τη θεσσαλονίκεια μονή, εφόσον δεχθούμε ότι έπεται χρονικά. Τώρα όμως εγείρεται το τρίτο μεγάλο πρόβλημα και το πιο ουσιαστικό της μονής Ακαπνίου.

Αναμφίβολα η μονή Ακαπνίου με όλη αυτή την εμφαντική εξέλιξη τοποθετείται χρονικά πέρα από τη μονή της Γοργοεπηκόου, για την οποία υπάρχει σχετική χρονική μνεία. Είναι γνωστό ότι, μετά την πρώτη παλαιολόγεια ακμή των δύο πρώτων δεκαετιών του 14ου αιώνα, η Θεσσαλονίκη εμπλέκεται σε πνευματική και πολιτική αστάθεια με τους αγώνες κατά ή υπέρ των ησυχαστών και τους εμφυλίους πολέμους. Η περίοδος αυτή, κυρίως του εμφυλίου, δεν μπορεί να θεωρηθεί παραγωγική για τη Θεσσαλονίκη. Μετά το τέλος του εμφυλίου, ο οποίος κλείνει και το πρώτο μισό του αιώνα, αρχίζει να διαφαίνεται μία νέα παραγωγική περίοδος με τη δημιουργία νέων καθολικών, όπως της μονής Βλατάδων, του ναού της Θεοτόκου (Σωτήρας) και άλλων για τις οποίες μόνο γραπτές μαρτυρίες υπάρχουν. Ένα δεύτερο ιστορικό όριο για τα πράγματα της Θεσσαλονίκης θέτει η πρώτη της άλωση από τους Τούρκους κατά το 1387. Έτσι, μετά το 1351 και πριν από το 1387 θα πρέπει να τοποθετηθεί η εκ νέου ανοικοδόμηση της μονής Ακαπνίου. Αν δεχθούμε και την υπόθεση, ότι η μονή του κυρ Χαρίτωνος αντιγράφει τα τυπικαριά της θεσσαλονίκειας μονής, τότε περιορίζουμε το διάστημα της ανοικοδόμησης μεταξύ 1351 και 1369.

Η μορφολογία του ναού και η ύπαρξη κατηχουμένουν υποδεικνύουν τη βασιλική χορηγία ενός προσώπου της αυλής των Παλαιολόγων στο διάστημα 1351-1369. Το διάστημα αυτό συμπίπτει περίπου με την παρουσία της Άννας Παλαιολογίνας στη Θεσσαλονίκη. Η αυτοκράτειρα Άννα είχε πολιτική εμπειρία έχοντας διοικήσει την Κωνσταντινούπολη από το 1341 μέχρι το 1347, στα χρόνια δηλαδή του εμφυλίου μεταξύ των πιστών στον νόμιμο αυτοκράτορα και γιο της Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο και του καταχραστή του θρόνου Ιωάννου ΣΤ΄ Καντακουζηνού. Μετά τη θριαμβική είσοδο του τελευταίου στη Θεσσαλονίκη το 1350 ο Ιωάννης Ε΄ τοποθετήθηκε στη διοίκηση της Θεσσαλονίκης με επιτηρητή τον πιστό στον Καντακουζηνό και συγγενή του Ανδρόνικο Ασάνη. Ήδη την επόμενη χρονιά ο Ασάνης αναγκάζεται να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη μεταφέροντας την πληροφορία ότι ο Ιωάννης είχε πεισθεί από τους θεσσαλονικείς φίλους του να ζητήσει την υποστήριξη του Στεφάνου Δουσάν της Σερβίας. Ο Καντακουζηνός ασχολούμενος με το πρόβλημα των Γενουατών στην Κωνσταντινούπολη δεν είχε τη δυνατότητα να επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη και να επιβάλει την τάξη. Στη θέση του έστειλε την Άννα Παλαιολογίνα, η οποία κατάφερε να πείσει τον στρατοπεδεύσαντα περί τη Θεσσαλονίκη Δουσάν να εγκαταλείψει τα σχέδιά του. Από το 1351 και μέχρι τον θάνατό της, περί το 1365, η αυτοκράτειρα Άννα δεν επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και διοίκησε με σύνεση την πόλη της Θεσσαλονίκης για δεκατέσσερα έτη. Δυστυχώς τα δείγματα της παρουσίας της αυτοκράτειρας στην πόλη είναι ελάχιστα. Μια επιγραφή του 1355 σε πυλίδα του ΒΑ μέρους του τείχους της Θεσσαλονίκης αναφέρει ότι έγινε «ορισμώ της κραταιάς και αγίας ημών κυρίας και δεσποίνης κυράς Άννης της Παλαιολογίνης». Ένα μεταγενέστερο έγγραφο του εγγονού της Μανουήλ Β΄ αναφέρει έναν ορισμό της Άννας, με τον οποίο εκείνη είχε δωρήσει την αυλή του Συργή στην παραθύριο γυναικεία μονή των Αγίων Αναργύρων. Η σχέση της αυτοκράτειρας με τη μονή Ακαπνίου βεβαιώνεται μόνο από τη χρησιμοποίηση ως εκδίκου του ηγουμένου της Ευθυμίου σε μια υπόθεση της μονής Δοχειαρίου. Λίγα χρόνια μετά τον θάνατο της μοναχής Αναστασίας και πρώην αυτοκράτειρας Άννας, ως διοικητής της Θεσσαλονίκης αναλαμβάνει ο εγγονός της και μετέπειτα αυτοκράτορας Μανουήλ. Λίγα είναι γνωστά για τη δράση του Μανουήλ από το 1369 (δέκατο ένατο έτος της ηλικίας του) μέχρι το 1371, όταν μετά τη μάχη του Marica καταλαμβάνει από τους αδύναμους πλέον Σέρβους την πόλη των Σερρών.

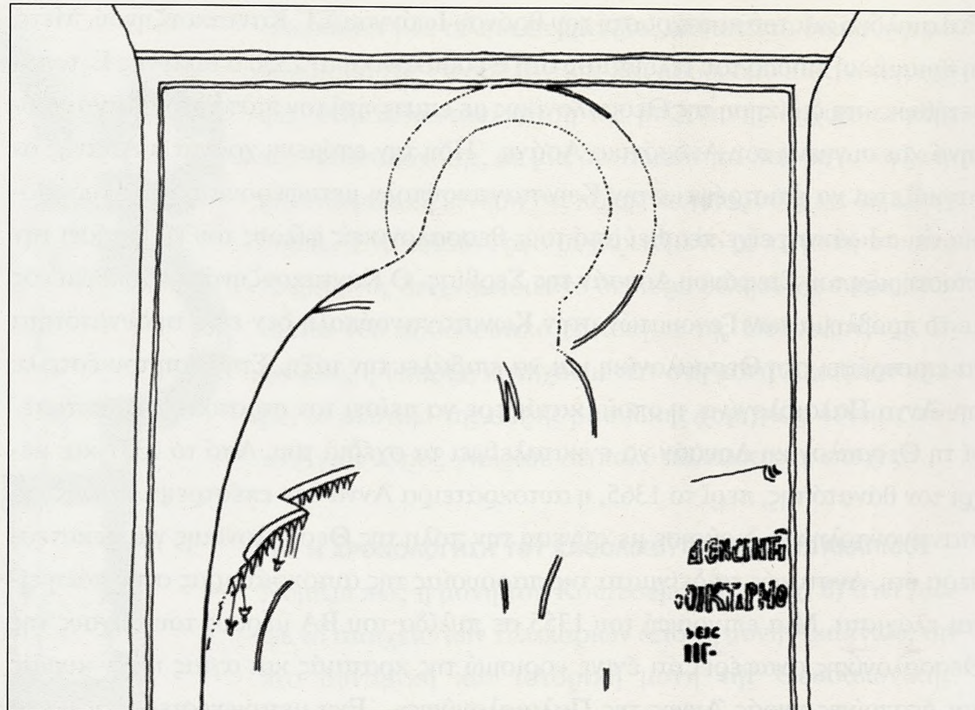
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Ο ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Ι. Η ΤΥΧΗ ΤΟΥ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ

Ο τεράστιος ναός έχει χάσει κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας το μέγιστο του εσωτερικού διακόσμου του. Σε μία πρόχειρη έρευνα με τον φίλο αρχαιολόγο Δημήτρη Ναλμπάντη διαπιστώσαμε την απόθεση σπαραγμάτων τοιχογραφιών, κατά τη διάνοιξη της οδού Ολυμπιάδος, βόρεια και σύρριζα του ναού, και κατά τη διαμόρφωση του αύλειου χώρου από τον Δήμο Θεσσαλονίκης, με τη γνωστή πρόχειρη και τρέχουσα αισθητική των εκατομμυρίων. Τα σπαράγματα των τοιχογραφιών είχαν συγκεντρωθεί σε σωρό σε απόσταση λίγων μέτρων από τη βορειοδυτική γωνία του ναού. Νομίζω ότι το μεγαλύτερο μέρος αυτού του σωρού εξακολουθεί να υπάρχει κάτω από την τσιμεντένια επίστρωση της διαμόρφωσης. Δυστυχώς, από τη δική μας περισυλλογή προήλθε σώα μόνον η κεφαλή ενός αγγέλου.

Σχέδιο 7

Πότε συνέβη η καταστροφή δεν είναι δυνατόν να το γνωρίζουμε· πάντως οι τοιχογραφίες, παρά τη χρήση του ναού ως τουρκικού τεμένους, έμεναν ορατές για μεγάλο διάστημα, αν κρίνουμε από ενδιαφέροντα χαράγματα καραβιών στο νότιο τοίχο της λιτής, πάνω στα σώματα αγίων μοναχών εκεί, αλλά κυρίως από την ύπαρξη μιας γραπτής τουρκικής επιγραφής μυστικού ερωτικού περιεχομένου, ίσως του 16ου αιώνα, σε ειλητάριο αγίου, πάλι στη λιτή και κοντά στη βόρεια θύρα εισόδου προς τον κυρίως ναό (κάτω από τη βρεφοκτονία).

II. ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

ΤΥΠΙΚΑΡΙΑ. Ελάχιστα ίχνη τοιχογραφιών, αδιάγνωστων θεμάτων λόγω της μικρής σωζόμενης επιφάνειας, υπάρχουν και στα δύο τυπικαριά, στις συναπτές προς τον κύριο όγκο του ναού πλευρές.

ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ. Τίποτε δεν έχει διασωθεί, εκτός από διακοσμητικά θέματα στα εσωρράχια των παραθύρων τρούλου και χορών.

ΛΙΤΗ. Διατηρεί το ήμισυ περίπου της αρχικής διακόσμησης, το οποίο κάποια στιγμή καλύφθηκε με επίστρωμα ασβέστου. Η κατάσταση διατήρησης δεν είναι βέβαια απολύτως ικανοποιητική. Κοσμήτης που περιτρέχει τις κάθετες επιφάνειες της λιτής στο ύψος της γένεσης των καμαρών διαχωρίζει τις πάνω επιφάνειες, όπου εικονίζονται σκηνές κυρίως θαυμάτων του Χριστού, από τις κάτω, όπου εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι μοναχοί.

Α. *Η κάτω ζώνη.*

1. Ανατολικός τοίχος, από βορρά προς νότο. Δύο άγιοι, δεξιά της βόρειας εισόδου, με ειλητά, μένουν αδιάγνωστοι από την κακή διατήρηση. Στην παραστάδα απόληξης της βόρειας κιονοστοιχίας εικονίζεται η Θεοτόκος Παράκλησις (**σχ. 7**). Στην παραστάδα της νότιας κιονοστοιχίας πρέπει να εικονιζόταν ο Ιωάννης Πρόδρομος (δεν σώζεται). Ακολουθούν τα ίχνη δύο ακόμη αδιάγνωστων αγίων, βόρεια της νότιας θύρας εισόδου.

Εικόνα 7

Εικόνα 8

2. Νότιος τοίχος, από ανατολή προς δύση. Τρεις ολόσωμοι μοναχοί υπάρχουν στο πρώτο τρίτο της λιτής· ο Κυριακός ο αναχωρητής, ο Χαρίτων και ο Αθανάσιος ο αγιορείτης. Ακολουθεί ο άγιος Ονούφριος (**εικ. 7**), στην πρώτη παραστάδα. Στο δεύτερο τρίτο υπάρχουν τα ίχνη τριών ακόμη αδιάγνωστων μοναχών αγίων. Στη δεύτερη παραστάδα εικονίζεται ο άγιος Αρσένιος. Στο εσωρράχιο της νότιας θύρας υπάρχουν οι άγιοι Δοσίθεος και Δωρόθεος (**εικ. 8**), Βαρλαάμ και Ιωάσαφ (**εικ. 9**) και ο όσιος Δαβίδ της Θεσσαλονίκης. Κοντά στη νότια γωνία της λιτής έχει εικονισθεί ο Θεοδόσιος ο κοινοβιάρχης.

3. Δυτικός τοίχος, από νότο προς βορρά. Δυστυχώς, οι περισσότερες μορφές διατηρούνται στα εσωρράχια των εκεί δίλοβων παραθύρων. Στον πρώτο λοβό του νότιου παραθύρου εικονίζονται οι άγιοι Αναστάσιος και Βησσαρίων. Πάνω από τον αμφικίονα υπάρχει ένας αδιάγνωστος άγιος (**εικ. 10**). Στον άλλο λοβό εικονίζονται οι άγιοι Σισώης και Ευφρόσυνος. Παραπλεύρως του παραθύρου υπάρχουν τα λείψανα της μορφής του Παύλου του Θηβαίου. Στην παραστάδα-απόληξη της νότιας κιονοστοιχίας υπάρχει ένας αδιάγνωστος μοναχός. Στις πολύ στενές επιφάνειες δεξιά και αριστερά της δυτικής θύρας της λιτής εικονίζονται δύο αδιάγνωστοι στυλίτες. Στην παραστάδα-απόληξη της βόρειας κιονοστοιχίας υπάρχει ένας ακόμη ολόσωμος αδιάγνωστος μοναχός. Αριστερά του βόρειου παραθύρου εικονίζεται ο Εφραίμ ο Σύρος και στο εσωρράχιο του πρώτου λοβού του παραθύρου ένας αδιάγνωστος μοναχός και ο άγιος Αρκάδιος. Πάνω από τον αμφικίονα υπάρχει ο άγιος

Εικόνα 9

Ευθύμιος. Στον άλλο λοβό εικονίζονται οι άγιοι Ξενοφών και Ακάκιος. Παραπλεύρως της βόρειας απόληξης του παραθύρου υπάρχει ακόμη ένας αδιάγνωστος άγιος.

4. Βόρειος τοίχος, από δυτικά προς ανατολή. Λείπουν σχεδόν όλες οι μορφές που κοσμούσαν αυτή την επιφάνεια. Κοντά στη βόρεια γωνία υπάρχει ένας αδιάγνωστος άγιος παραπλεύρως της βόρειας θύρας, στο εσωρράχιο της οποίας υπάρχουν ίχνη του στυλίτη αγίου Αλυπίου, ενός ακόμη στυλίτη και δύο ακόμη αδιάγνωστων αγίων. Στο εσωρράχιο του μονόλοβου παραθύρου αυτής της πλευράς διατηρούνται ίχνη μιας ακόμη μορφής. Τέλος, ένας ακόμη αδιάγνωστος άγιος υπάρχει στην ανατολικότερη παραστάδα αυτού του τοίχου.

Β. *Η άνω ζώνη*

Ως άνω ζώνη χαρακτηρίζεται η περιοχή, το κάτω πέρας της οποίας ορίζει ο περιτρέχων τους κάθετους τοίχους της λιτής κοσμήτης. Στην άνω ζώνη απεικονίζονται κυρίως θαύματα του Χριστού. Θέματα αυτού του κύκλου καλύπτουν έτσι το άνω μέρος των περιμετρικών κάθετων τοίχων και την οροφή με φυσικά όρια μεταξύ τους τις νευρώσεις των σταυροθολίων, όχι όμως πάντοτε. Σε πολλές περιπτώσεις η απεικόνιση ενός θέματος δεν περιορίζεται στα αρχιτεκτονικά σχήματα των κάθετων τοίχων, αλλά ανατρέχει και σε τμήματα των σταυροθολίων πάνω από αυτά. Η περιγραφή του κάθε θέματος ακολουθεί την ιστορική διάταξη του Ευαγγελίου. Δύο μόνο θέματα είναι παρέμβλητα σε αυτόν τον κύκλο των θαυμάτων: η Βρεφοκτονία και λείψανα δύο εξαπτερύγων πάνω από την κεντρική θύρα. Τα λείψανα των δύο εξαπτερύγων που κρατούν λάβαρα με τη ρήση ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ υπήρξαν καθοριστικά για την αναγνώριση του τιμώμενου προσώπου του Χριστού στον συγκεκριμένο ναό.

Εικόνα 10

1. Η βρεφοκτονία (**εικ. 11**). (Ματθ. β΄, 16-18).
2. Ο Χριστός πειραζόμενος υπό του διαβόλου (**εικ. 12**). (Ματθ. δ΄, 1-11, Μάρκ. α΄, 13, Λουκ 1-13).
3. Ο Χριστός μεταβάλλων το ύδωρ εις οίνον (Ιωάν. β΄, 1-10).
4. Ο Χριστός ιώμενος τον υιόν του βασιλικού.
5. Ο Χριστός ιώμενος τον δαιμονιζόμενον εν τη συναγωγή.
6. Ο Χριστός ανιστών τον υιόν της χήρας.
7. Ο Χριστός ιώμενος την πενθεράν του Πέτρου.
8. Ο Χριστός ιώμενος τον παράλυτον εν τω οίκω.
9. Ο Χριστός ιώμενος την αιμορροούσαν.
10. Ο Χριστός ιώμενος τον ξηράν έχοντα την χείρα.
11. Ο Χριστός ξενιζόμενος παρά της Μάρθας.
12. Ο Χριστός ευλογών τα βρέφη.
13. Ο Χριστός ιώμενος τους τυφλούς και χωλούς εν τω ιερώ (**εικ. 13**).
14. Αταύτιστο.
15. Αταύτιστο.
16. Αταύτιστο.
17. Αταύτιστο.

ΝΑΡΘΗΚΑΣ. Διατηρεί ελάχιστες παραστάσεις, οι οποίες, ως ευρισκόμενες στο εσωτερικό των κογχών της δυτικής πρόσοψης διασώθηκαν. Πρόκειται για ημικατεστραμμένες παραστάσεις της αγίας Άννας ολόσωμης με τη Θεοτόκο στην αγκαλιά της, στη βόρεια κόγχη, της ολόσωμης Θεοτόκου με τον Χριστό στην αγκαλιά της, στην κόγχη βόρεια της κεντρικής εισόδου προς τη λιτή, του Ιωάννου Προδρόμου ολόσωμου, στην κόγχη νότια της κεντρικής εισόδου προς τη λιτή, και του Χριστού ολόσωμου, στη νότια κόγχη. Στο νότιο σκέλος του περιστώου υπάρχει μόνο η μορφή ενός στρατιωτικού αγίου.

ΒΟΡΕΙΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟ. Η συναπτή προς τον βόρειο τοίχο της λιτής κόγχη του παρεκκλησίου έχει διασώσει την ενδιαφέρουσα παράσταση του χορού αποστόλων, δικαίων ιεραρχών και αγίων (**εικ. 14, 15**) και κάτω χαμηλά παράσταση του παραδείσου με τον δίκαιο Αβραάμ. Στον κοσμήτη που διαχωρίζει τον χορό των δικαίων από τον παράδεισο υπάρχει δυσανάγνωστη η κατωτέρω έμμετρη επιγραφή·

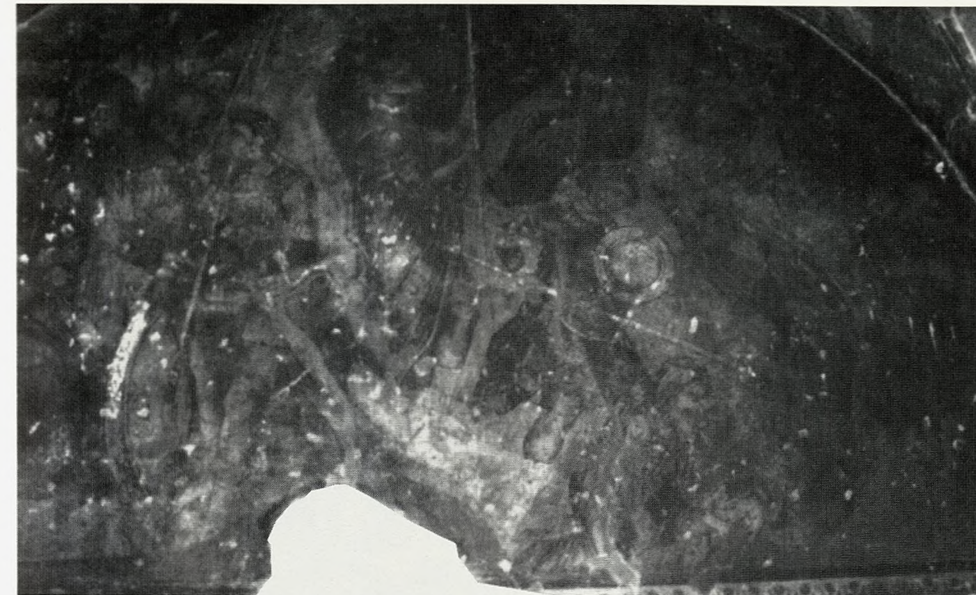
«----------- των αποστόλων
και των δικαίων ιεραρχών οσίων.
Θεός γαρ αυτών δημιουργός τυγχάνει».

Στη σκηνή του παραδείσου υπάρχουν δύο επιγραφές· η μία αναγράφει (**εικ. 16**)·
«Πληρωθείναι δει τον άνω κόσμον
Χ(ριστό)ς κελεύει. Μη αντιτείνωμεν».

Η άλλη εξίτηλη πάνω από την πύλη του Παραδείσου: «Η φλογίνη ρομφαία...»

Δύο επίσκοποι άγιοι έχουν ακόμη διασωθεί στον χώρο που άλλοτε ανήκε στο ιερό.

Η σαφής αναφορά στη Δευτέρα Παρουσία του σωζόμενου τμήματος επιτρέπει τη λογική υπόθεση ότι και στους υπόλοιπους τοίχους του παρεκκλησίου υπήρχε αναλυμένη η μεγάλη αυτή σύνθεση. Μια τέτοια παρατήρηση καθιστά εύλογη

Εικόνα 11

Εικόνα 12

την άποψη ότι το παρεκκλήσιο είχε ταφικό χαρακτήρα, κρύβοντας στο εσωτερικό του τον τάφο μιας επίσημης μορφής.

ΝΟΤΙΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟ. Σπαράγματα υπάρχουν και εδώ μιας πολύ ενδιαφέρουσας τέχνης. Στη βόρεια κόγχη παριστάνεται η κρίση του αγίου Δημητρίου από τον Μαξιμιανό. Κάτω από τον διαχωριστικό κοσμήτη υπάρχουν τα ίχνη τριών στρατιωτικών αγίων. Στην κόγχη του ιερού υπάρχει το ήμισυ του σώματος ενός αγγέλου και κάτω από τον κοσμήτη ένας συλλειτουργών επίσκοπος άγιος. Η ύπαρξη του μοναδικού για τη Θεσσαλονίκη θέματος από το μαρτύριο του αγίου Δημητρίου, δηλώνει, θαρρώ, πως το παρεκκλήσιο αυτό ήταν αφιερωμένο στη μνήμη του προστάτη αγίου της πόλης. Είναι ωστόσο εξίσου πιθανό να λειτούργησε και αυτό ως ταφικό παρεκκλήσιο εξέχουσας μορφής, συνώνυμης με τον άγιο.

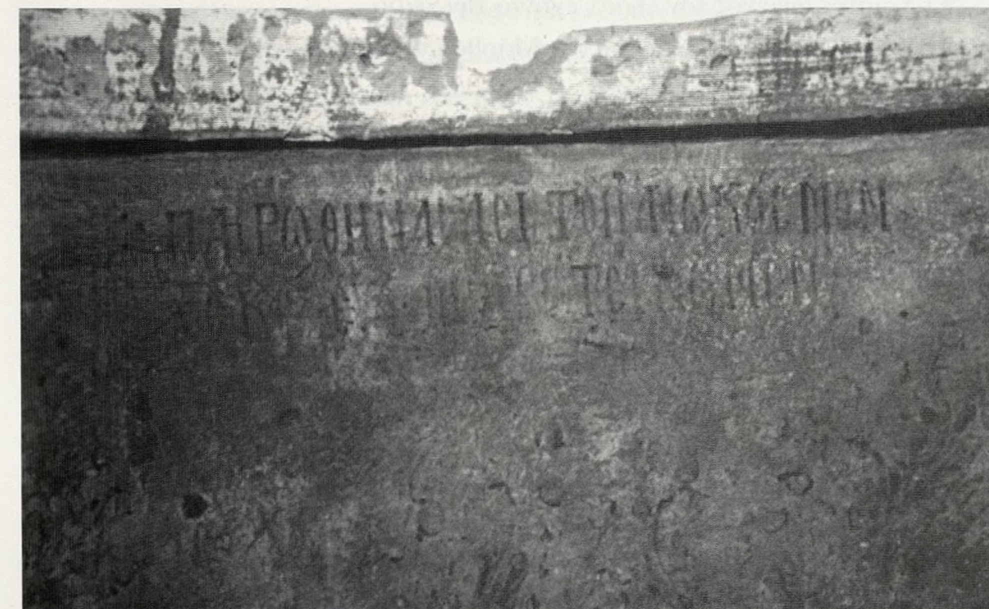
Εικόνα 13

Εικόνα 14

Εικόνα 15

Εικόνα 16

ΙΙΙ. Η ΣΠΑΝΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ

Α. ***Οι τοιχογραφίες της λιτής***

Στο ειδικό αυτό τμήμα δεν θα ασχοληθώ με τους ολόσωμους αγίους της κάτω ζώνης, εφόσον οι μορφές τους κοσμούν πολλές φορές μοναστηριακούς ναούς και εδώ στην ολότητά τους εμφανίζονται κατεστραμμένοι. Βέβαια έχει σημασία να αναφερθεί η παρουσία του οσίου Αθανασίου του Αθωνίτου, του οποίου η αρχαιότερη γνωστή παράσταση υπάρχει στον Μέγα Θεολόγο της Βέροιας, και ακολουθούν η παράσταση της μορφής του από τον Πανσέληνο στο Πρωτάτο του Αγίου Όρους και μερικές εικόνες του 14ου αιώνα στη μονή της Μεγίστης Λαύρας[110]. Επίσης έχει σημασία να αναφερθώ στην παρουσία εδώ μερικών σπάνιων ή και πρωτοφανέρωτων αγίων, όπως ο όσιος Δαβίδ ο Θεσσαλονίκης, στη μοναδική ως τώρα εντο-

πισμένη στην πόλη της λατρείας του παράσταση[111]. Υπάρχουν ακόμη ο άγιος Αναστάσιος Θεσσαλονίκης, ο άγιος Ευδόκιμος και οι άγιοι Ξενοφών και Αρκάδιος.

Ενδιαφέρον μεγάλο από εικονογραφική άποψη παρουσιάζουν τα θέματα του κύκλου των θαυμάτων, επίσης με ιδιαίτερη σπανιότητα για τη Θεσσαλονίκη. Προτάσσεται η εκπληκτική παράσταση της βρεφοκτονίας, ασύντακτης βέβαια με τον προηγούμενο κύκλο.

Η βρεφοκτονία.
Ο Χριστός πειραζόμενος υπό του διαβόλου.
Ο Χριστός μεταβάλλων το ύδωρ εις οίνον.
Ο Χριστός ιώμενος τον υιόν του βασιλικού.
Ο Χριστός ιώμενος τον δαιμονιζόμενον εν τη συναγωγή.
Ο Χριστός ιώμενος τον υιόν της χήρας.
Ο Χριστός ιώμενος την πενθεράν του Πέτρου.
Ο Χριστός ιώμενος τον παράλυτον εν τω οίκω.
Ο Χριστός ιώμενος την αιμορροούσαν.
Ο Χριστός ιώμενος τον ξηράν έχοντα την χείρα.
Ο Χριστός ξενιζόμενος παρά της Μάρθας.
Ο Χριστός ευλογών τα βρέφη.
Ο Χριστός ιώμενος τους τυφλούς και χωλούς εν τω ιερώ.

[Β. *Το σπάραγμα της Δευτέρας Παρουσίας στο βόρειο παρεκκλήσιο*]

[Γ. *Η κρίση του αγίου Δημητρίου στο νότιο παρεκκλήσιο*]

[IV. ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΗ]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΚΑΠΝΙΟΥ

I. Η ΠΡΩΤΗ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1320

Η Θεσσαλονίκη, μετά την άνοδο στον θρόνο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, έχει να επιδείξει μία σειρά έργων ποικίλων τάσεων, τα οποία όμως συνθέτουν συνολικά ένα μεγάλο μέρος του φαινομένου, που συνήθως αποκαλούμε παλαιολόγεια αναγέννηση. Το άλλο μέρος καλύπτει η Κωνσταντινούπολη. Τα έργα της Θεσσαλονίκης, χωρίς να συνθέτουν ιδιαίτερη σχολή, μια και εντάσσονται στη γενικότερη καλλιτεχνική κίνηση των τελευταίων δεκαετιών του 13ου και των πρώτων του 14ου αιώνα, απηχούν γενικότερες πνευματικές κατακτήσεις, για τις οποίες η πόλη αυτή δίκαια είναι υπερήφανη. Μια σειρά φιλολόγων, θεολόγων και θεραπόντων των γραμμάτων με γενικότερο, ακόμη και κοινωνικό, περιεχόμενο, κινείται ή ζει στη Θεσσαλονίκη. Έτσι, Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολη συνθέτουν μαζί βήμα βήμα τις νέες κατακτήσεις, για τις οποίες η τοποθέτηση ορίων μεταξύ του τι ανήκει στη μια και του τι στην άλλη αποτελεί μάλλον σύγχρονη αδυναμία προσέγγισης και κατανόησης των φαινομένων.

Πρώτο έργο εξαίρετης ποιότητας με μοναστηριακές απηχήσεις είναι ασφαλώς το Πρωτάτο. Σύμφωνα με τελευταίες προσεγγίσεις οι τοιχογραφίες του Πρωτάτου τοποθετούνται χρονικά περί το 1290. Μία τέτοια τοποθέτηση γίνεται κατανοητή, εφόσον ερμηνεύει την κατά βάση ομοιότροπη τέχνη της Θεοτόκου Περιβλέπτου στην Αχρίδα (1294/5)[112]. Και στις δύο περιπτώσεις τυχαίνει να γνωρίζουμε τα ονόματα των ζωγράφων. Ο Μανουήλ Πανσέληνος δημιούργησε ένα έργο έντονης πνευματικότητας, με σοφή χρήση των λαμπρών χρωμάτων και με τεχνοτροπία που δεν της διαφεύγει ο δραματικός τόνος και η επιμονή στη μίμηση της φύσης. Επιλέγει ακόμη τα μεγάλα σχήματα σε συνθέσεις και σώματα, τα οποία, με τη διάχυτη και μυστική πνευματικότητα, τείνουν προς μία μεγαλειώδη ζωγραφική. Το μεγαλειώδες της ζωγραφικής του Πρωτάτου αντικαθίσταται από την υπερβολή στη χρωματική αντίθεση των τοιχογραφιών της Περιβλέπτου. Ωστόσο η διάθεση των ζωγράφων Μιχαήλ Αστραπά και Ευτυχίου κινείται σε όμοιο περίπου επίπεδο με του Πρωτάτου, με μέτρο αποκλίνον από την ποιότητα της ζωγραφικής του δευτέρου. Το ζωγραφικό ύφος του Πρωτάτου και της Περιβλέπτου συναντάται ακόμη και στις τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Βατοπαιδίου[113], για τις οποίες χρειάζεται έρευνα, ώστε να διαπιστωθεί εάν πράγματι το έτος 1312, που παραδίδει επιγραφή του 1819, είναι αληθινό. Διότι, αν οι τοιχογραφίες του Βατοπαιδίου χρονολογούνται πράγματι στα 1312, τότε το έργο αυτό πρέπει να θεωρηθεί ως απολίθωμα μιας ανενεργού πλέον τεχνοτροπίας, εφόσον μέχρι το 1312 έχουν επισυμβεί αλματώδεις αλλαγές στο ζωγραφικό ύφος. Αν όμως ενταχθεί χρονικά πλησιέστερα προς τις χρονολογίες του Πρωτάτου και της Περιβλέπτου, τότε πράγματι μπορεί να θεωρηθεί ως ένα έργο ισάξιο των δύο και με θετικότατη συμβολή στις ανερχόμενες κατακτήσεις της ζωγραφικής του τέλους του 13ου αιώνα[114].

Ο Μιχαήλ Αστραπάς και ο Ευτύχιος ήδη από το 1310/13 έχουν εγκαταλείψει το παλαιό ζωγραφικό τους ύφος και επαναπροσδιορίζουν το καλλιτεχνικό τους αισθητήριο με βάση νέες κατακτήσεις. Τώρα η ζωγραφική τους, αν και δεν έχει εγκαταλείψει τον δραματικό τόνο, γίνεται πιο ανθρώπινη, τα χρώματα αποκτούν διαύγεια και γίνονται περισσότερο απαλά, οι συνθέσεις περισσότερο αφηγηματικές. Επειδή στους ίδιους αποδίδεται και μία σειρά εικόνων της Αχρίδος, εύστοχα παρατηρήθηκε ότι στις τοιχογραφίες τους αποκομίζει κανείς την αίσθηση μεγεθυσμένων εικόνων και στις εικόνες τους την αίσθηση σμικρυμένων τοιχογραφιών[115].

Το νέο ύφος των Μιχαήλ και Ευτυχίου παρατηρείται σε μια σειρά έργων με χορηγό τον κράλη Milutin, στην υπηρεσία του οποίου πέρασαν ουσιαστικά οι δύο θεσσαλονικείς ζωγράφοι. Πρόκειται για την Παναγία Ljieviska στο Prizren 1310/13), τον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoricino (1316-1318) και τον Άγιο Νικήτα στο Cucer (πριν από το 1316), ενώ τους αποδίδονται και οι υπέροχες τοιχογραφίες του παρεκκλησίου των Αγίων Ιωακείμ και Άννας (1314) στη μονή της Studenica[116]. Η ενεργητικότητα των δύο πράγματι μεγάλων δημιουργών επηρέασε το έγο και άλλων, όπως αυτών της Zica (1309-1316) ή της βασιλικής μονής της

Gračanica (περί το 1320)[117]. Ευτυχώς, κοντά σε όλα αυτά τα έργα, η Θεσσαλονίκη παρέχει το δικό της δείγμα, που είναι οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου των Ορφανών[118], της «Αγίας Αικατερίνης» και τα λείψανα της Παναγίας των Χαλκέων. Σε όλα αυτά τα λιγότερο ή περισσότερο ομοιότροπα έργα έχουν πλέον εγκαταλειφθεί οι ογκηροί σχεδιασμοί της τέχνης του Πρωτάτου, της Περιβλέπτου και της Βατοπαιδίου, έχει εκδηλωθεί μία ροπή προς τη μίμηση της φύσης και έχει κατακτηθεί πλήρως το κλασικό ιδεώδες της παλαιολόγειας αναγέννησης.

Παράλληλα με όλη αυτή τη νευρώδη και ενεργητική αναζήτηση η Θεσσαλονίκη έχει να επιδείξει και μία σειρά έργων με ακαδημαϊκότερο και έντεχνα υψηλό ύφος. Πρόκειται για τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου στον ναό του Αγίου Δημητρίου, τις τοιχογραφίες της μονής Χελανδαρίου[119] και τις προκοπές στη Βέροια του Γεωργίου Καλλιέργη[120]. Ήδη στα 1303, όταν έγιναν οι τοιχογραφίες του Αγίου Ευθυμίου με δωρεά του πρωτοστράτορος Μιχαήλ Γλαβά Ταρχανειώτου, έχει εγκαταλειφθεί η μοναστηριακή ογκηρή τεχνοτροπία και ακολουθείται ένα πιο επαναστατικό και ανανεωτικό ύφος. Το έργο αυτό, παρά την κακή του διατήρηση, αποτελεί τον απτό κρίκο μεταξύ της τέχνης της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία θεραπεύει την κλασική ωραιότητα, συμμετρία και κομψότητα. Το ίδιο συμβαίνει και με τη δυσκολότερη τέχνη του ψηφιδωτού, για την οποία η Θεσσαλονίκη προσφέρει τον διάκοσμο της μονής της Γοργοεπηκόου (1310-1314)[121] και η Κωνσταντινούπολη τα ψηφιδωτά της μονής της Χώρας (1315/6-1321) και της Παμμακαρίστου.

Ο συγκερασμός όλων αυτών των στοιχείων επιτυγχάνεται στις τοιχογραφίες της μονής της Γοργοεπηκόου.

II. Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΗΣ ΓΟΡΓΟΕΠΗΚΟΟΥ (ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ)

Εύστοχα έχει παρατηρηθεί ότι η ζωγραφική του συγκεκριμένου μνημείου πρέπει να διαχωρισθεί χρονολογικά από τον ψηφιδωτό διάκοσμο του 1310-1314. Πρώτος εξέφρασε την άποψη ήδη από το 1932 ο Α. Ξυγγόπουλος[122], στηριζόμενος βέβαια στο δυσερμήνευτο γεγονός της διακόσμησης του μισού ναού με ψηφιδωτά και του υπόλοιπου με τοιχογραφίες, εκτιμώντας μάλιστα ότι αυτές έγιναν περί τα μέσα του 14ου αιώνα. Τη δραστική αυτή και παλαιά άποψη του Ξυγγόπουλου ασπάστηκε και ο V. Djuric[123]. Προηγουμένως όμως ο Σ. Κίσσας[124] είχε δώσει αποφασιστική λύση στο σχετικό πρόβλημα, ερμηνεύοντας μία κτητορική επιγραφή που συνοδεύει τον προσπίπτοντα ηγούμενο Παύλο της μονής και μαθητή του αγιωτάτου οικουμενικού πατριάρχου κυρ Νίφωνος. Ο Κίσσας με βάση ιστορικά δεδομένα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού ολοκληρώθηκε στο διάστημα μεταξύ του 1328, έτους ανάρρησης στον θρόνο του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, και του 1334, έτους θανάτου του πατριάρχη Νίφωνος.

Η συνάφεια της ζωγραφικής της Γοργοεπηκόου και της μονής της Χώρας έχει διαπιστωθεί από πολλού. Η χρονολόγηση των ψηφιδωτών και των κατά λίγο μεταγενέστερων τοιχογραφιών του ταφικού παρεκκλησίου της μονής περί το 1315/6-1321 είναι η γενικότερα αποδεκτή[125]. Στην κρίση αυτήν αντιστέκεται ο Κ. Weitzmann, ο οποίος θέτει τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών πριν από το 1335[126], χρονολόγηση βέβαια χωρίς αποδεικτική ισχύ, καθοριστική όμως, παρά τη γνωστή δημοσίευση του P. Underwood, μιας διάχυτης αμφιβολίας για το κατά πόσο οι τοιχογραφίες μπορούν να θεωρούνται ανεπιφύλακτα έργο της δεύτερης δεκαετίας του 14ου αιώνα. Και τούτο γιατί οι τοιχογραφίες διαπνέονται από μία τόσο ρηξικέλευθη ανανεωτική τάση, πρωτόγνωρη και μοναδική για τα ζωγραφικά πράγματα των αρχών του 14ου αιώνα. Η ίδια ατμόσφαιρα διακατέχει και τις τοιχογραφίες της Γοργοεπηκόου, ώστε η άποψη του Κίσσα για τοποθέτησή τους στα 1328-1334 φαίνεται να προσδιορίζει χρονικά την παλαιότερη γενική εκτίμηση του Α. Ξυγγόπουλου (μέσα του 14ου αιώνα).

Η ζωγραφική της Γοργοεπηκόου δεν έχει όμοιά της στη Θεσσαλονίκη και τη γύρω περιοχή. Σε αυτήν απορρίπτεται συνειδητά η πολλές φορές δραματική και φλύαρη διάθεση έργων, όπως οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου των Ορφανών, και επιλέγεται ως πρότυπο η πιο ακαδημαϊκή γραμμή των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου, ακόμη και της μονής του Καλοθέτου στη Βέροια, έργο του Καλλιέργη. Αποφεύγεται ακόμη και η επιλογή του αυστηρού ύφους μοναστηριακής επιρροής της προηγούμενης γενιάς, από το Πρωτάτο και έπειτα. Οι επιβλητικές και ήρεμες συνθέσεις, με μεγαλειώδεις από ιδεαλισμό και ευγένεια μορφές, ανασυνθέτουν τις μορφοπλαστικές κατακτήσεις της ζωγραφικής μέχρι το 1320 σε ένα πιο εσωστρεφές και μνημειώδες σύνολο. Η διαυγής και υπολογισμένη ευρυθμία των τοιχογραφιών της Γοργοεπηκόου αποτελεί σταθμό στην εξέλιξη της παλαιολόγειας ζωγραφικής στη Θεσσαλονίκη. Με το έργο αυτό κλείνει η περίοδος των νέων πειραματισμών ύφους, οι οποίοι εκφράζονται ποικιλότροπα από το 1280 και έπειτα. Οι νέες κατακτήσεις οδεύουν βήμα βήμα προς ένα οριακό σημείο, το οποίο αποκαλύπτεται εναργώς στις τοιχογραφίες του θεσσαλονίκειου μνημείου.

Αν και το έργο αυτό παραμένει ουσιαστικά αμελέτητο, μια και χρειάζονται πολλές ακόμη εργασίες αποκάλυψης και στερέωσης, μερικοί, όπως ο V. Djuric, προτρέχουν για να βρουν διαφορετικά χέρια στην εκτέλεση του ζωγραφικού διακόσμου. Το πράγμα είναι δύσκολο. Ίσως έχει αλήθεια, χωρίς να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι περισσότεροι από έναν ζωγράφοι κινούνται σε ένα ομοιότροπο επίπεδο. Από άποψη τεχνοτροπίας έχει ενδιαφέρον ο μεγαλύτερος εξανθρωπισμός των μορφών και η ελευθερία τους μέσα στους χώρους, οι οποίοι, από το ορθό σημείο όρασης που επιτυγχάνεται απλούστατα με την ανύψωση της κεφαλής του θεατή προς τα επάνω, αποκαλύπτονται σχεδόν τρισδιάστατοι. Το μέγεθος μιας τέτοιας επιτυχίας είναι αυτονόητο και συνάμα επαναστατικό για τη βυζαντινή ζωγραφική. Είναι σημάδι μιας εξέλιξης που έχει φτάσει σε οριακό σημείο. Δυστυχώς, τους νεωτερισμούς της Γοργοεπηκόου δεν έχουμε την τύχη να τους παρακολουθήσουμε σε κάποιο άλλο μνημείο της Θεσσαλονίκης παρά στο κατά πολύ μεταγενέστερο καθολικό της μονής Ακαπνίου. Είχαν στο μεταξύ προηγηθεί πολλά και θλιβερά ιστορικά γεγονότα, τα οποία δικαιολογούν αυτή την έλλειψη.

[...]

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- *Actes de Chlilandar*= L. Petit-B. Korablev. *Actes de Chilandar*, Πετρούπολη 1911.
- *Actes d'Esphigménou*= JJ. Lefort. *Actes d'Esphigménou*. Arcives de l'Athos VI, 1973.
- *Actes de Lavra* III= P. Lemerie-A. Guillou-N. Svoronos-D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra* III *de 1392 à 1500*, Archives de l'Athos X, Παρίσι 1979.
- *Actes de Xénophon*= D. Papaschryssanthou, *Actes de Xénophon*, Archives de l'Athos XV Παρίσι 1986.
- Αρσένιος, Φώτιος Θεσσαλίας= Episkop Arsenij, *Pochvalnoje slovo sv. Photiju Thessalijskomu*, Novgorod 1897.
- Barker, *Manuel II*= J.W. Barker, Manuel II Palaeologus (1391-1425): A study in late Byzantine statesmanship (New Brunswick) N. J. 1969.
- Beck, *Kirche*= H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, in Byzantinischen Reich, Munich 1959.
- Grumel, «La mosaïque du "Dieu Sauveur"»= V. Grumel, «La mosaïque du "Dieu Sauveur" au monastère du "Latome" a Salonique (découverte en août 1927), *EO* 29 (1930), σ. 157-175.
- Grumel, «Le fondateur d'Akapniou»= V. Grumel, «Le fondateur d'Akapniou et la date de fondation du monastère thessalonicien d'Akapniou» *EO* 30 (1931).
- Darrouzès «Obits et colophons»= J. Darrouzès, «Obits et colophons», *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, τ. Α΄ Αθήναι 1965, σ. 299-313.
- Delehaye. *Deux Typika*= H. Delechaye, *Deux Typika byzantins de l'époque des Paléologues*, Bruxells 1921.
- Dennis, *Manuel II in Thessalonica*= Dennis, *Letters of Manuel II*= G. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus* [Dumbarton Oaks Texts, 4], Washington D.C. 1977.
- Δημητριάδης, *Τοπογραφία*= Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983.
- *EO*= *Échos d'Orient.*
- Θεοχαρίδης, «Δύο νέα έγγραφα»= Γ. Θεοχαρίδης, «Δύο νέα έγγραφα αφορώντα εις την Νέαν Μονήν της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 4 (1960), σ. 315-351.
- Θεοχαρίδης, «Η Νέα Μονή»= Γ. Θεοχαρίδης, «Η Νέα Μονή Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 3 (1955), σ. 334-352.
- Θεοχαρίδης, «Η μονή Φιλοκάλλη»= Γ. Θεοχαρίδης, «Μία εξαφανισθείσα σημαντική μονή της Θεσσαλονίκης. "Η μονή Φιλοκάλλη"», *Μακεδονικά* 21 (1981), σ. 319-348.
- *IPAIK*= *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta V. Konstantinopole.*
- Janin, *Les églises de CP*= R. Janin. *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Premiére patrie. Le siège de Constatinople et le patriarcat oecumenique. T. III. Les églises et les monastrères*, Paris 1969.
- Janin, *Les églises*= R. Janin. *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975.
- Krumbacher, *Byzantinische Literatur*= K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinische Literatur*, München 1891.
- Λαούρδας, «Ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης»= Β. Λαούρδας, «Ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης», *Αθηνά* 55/6 (1951/2), σ. 199-124.
- Συνδίκα-Λαούρδα, «Εγκώμιον Γαβριήλ»= Λ. Συνδίκα-Λαούρδα, «Εγκώμιον εις τον αρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Γαβριήλ», *Μακεδονικά* 4 (1960), σ. 352-370.
- Λάσκαρης, «Ναοί και μοναί»= Κ. Λάσκαρις, «Ναοί και μοναί Θεσσαλονίκης το 1405 εις το οδοιπορικόν του εκ Σμολένσκ Ιγνατίου», *Τόμος Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 315-344.
- Laurent, «Le métropolite Gabriel»= V. Laurent, «Le métropolite de Thessalonique Gabriel (1397-1416/19) et le couvent de la Nea Moni», *Ελληνικά* 13 (1954), σ. 241-255.
- Laurent, «Écrits de Choumnos»= V. Laurent, «Écrits spirituels de Macaire Choumnos († c. 1382), fondateur de la "Nea Moni" à Thessalonique», *Ελληνικά* 14 (1955), σ. 40-86.
- Laurent, «Nea Moni»= V. Laurent, «Une nouvelle fondation monastique des Choumnos: La *Nea Moni* de Thessalonique», *REB* 13 (1955), σ. 109-130.
- Lemerie, *Philippes*= P. Lemerie, *Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945.
- Loenertz, «Isidore Glabas»= R. Loenertz, «Isidore Glabas, métropolite de Thessalonique (1380-96)», *REB* 6 (1948).
- *MMI-VI*=Fr. Miklosich-J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profania I-VI*, Βιέννη 1860-1890.
- *NE*= *Νέος Ελληνομνήμων.*
- Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί*= Α. Ξυγγοπούλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 1952.
- Papadopoulos-Kerameus, *Varia graeca sacra*= A. Papadopoulos-Kerameus, *Varia graeca sacra,* S. Peterburg 1909.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Σταυράκιος, Βεάσκος»= Α. Παπαδοπούλος-Κεραμεύς, «Ιωάννης Σταυράκιος και Δημήτριος Βεάσκος», *VizVr.* 13 (1906).
- Papazotos, «Church of "Profitis Elias"»= Th. Papazotos, «The identification of the church of "Profitis Elias" in Thessaloniki», *DOP* 45 (1991), σ. 120-127.
- Petit, «Les évêques de Thessalonique»= L. Petit, «Les évêques de Thessalonique», *EO* 4 (1901), σ. 136-145, 212-221, *EO* 5 (1901-1902), σ. 26-33, 90-97.
- Petit, «Kosmosotira»= L. Petit, «Le Typikon du monastrère de Kosmosotira près d'Ainos (1152)», *IRAIK* 13 (1908), σ. 17-77.
- *PG*= *Patrologia Graeca.*
- *PL*= *Patrologia Latina.*
- *PLP*= *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit.*
- *REB*= *Revue des Études Byzantines.*
- Tafrali, *Topographie*= O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913.
- Texier-Pullan. *L'architecture*= Ch. Texier-R. Pullan, *L'architecture byzantine*, London 1864.
- Χατζη-Ιωάννου, Αστυγραφία= Μ. Χατζη-Ιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης, ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, εν Θεσσαλονίκη 1880.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι Τούρκοι δεν ονόμαζαν το τζαμί Serayli αλλά Seray (Saray) Atik cami'i ή Eski Seray cami'i. Την παρετυμολογία, μάλλον ελληνική, βρίσκουμε και στον Χατζη-Ιωάννου, *Αστυγραφία*, σ. 91, ο οποίος όμως την αποδίδει σε άλλο τζαμί της κάτω πόλης, του Kara Ali. Η ονομασία του «Προφήτη Ηλία» Sarali βρίσκεται και στους Texier-Pullan, L'architecture, σ. 122. Για την πραγματική ονομασία του «Προφήτη Ηλία» βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, σ. 311. Επίσης για το τζαμί Kara Ali της κάτω πόλης, *ό.π.*, σ. 143 και σχ. σ. 145.
2. Βλ. τον Οδηγό, *Η Θεσσαλονίκη και τα μνημεία της*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 130.
3. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, σ. 301-302.
4. Θεοχαρίδης, «Δύο νέα έγγραφα», σ. 343-351.
5. Η αφιέρωση της μονής στη Θεοτόκο ήταν γνωστή ήδη από τον Συρίδωνα Λαυριώτη, «Έγγραφα της μονής Περιστερών», *Θεολογία* 5 (1927), σ. 266 και Σ. Ευστρατιάδη, «Ιστορικά μνημεία του Άθω», *Ελληνικά* 2 (1929), σ. 379.
6. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, σ. 302.
7. *MM* II, σ. 200-203, 518-520.
8. Mme B. de Khitrovo, *Itinéraires russes en Orient*, Génève 1889, σ. 147, όπου αναφέρεται λανθασμένα ως Simoni. Ο Tafrali, *Topographie*, σ. 199 αριθμ. 15, δεν γνωρίζει κάτι περισσότερο και μεταφέρει αυτούσιο το Simoni, αγνοώντας τα παραπάνω έγγραφα της έκδοσης των *MM*. Για το ίδιο θέμα, Λάσκαρης, «Ναοί και μοναί», σ. 318. Η Mme B. de Khitrovo αγνοούσε την πρώτη έκδοση του Ιγνατίου από τον S.V. Arsenjev, *Chozdenie Ignatia Smoljanina, Prasolsavnyi Palestinskij Sbornik*, τόμος XII, τεύχος IV, αριθ. 3, St. Peterburg 1887, όπου στη σ. 25 αναγινώσκεται ορθά Naemoni.
9. *NE* 9 (1912), σ. 359, 363, 369. Είναι δίκαιο να πούμε ότι ο Σπ. Λάμπρος είναι ο πρώτος μελετητής της Νέας Μονής. Αργότερα με τον Ισίδωρο ασχολείται ο Loenertz, «Isidore Glabas».
10. «Ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης», *Αθηνά* 55/6 (1951/2), σ. 199-214. Ολόκληρο το κείμενο δημοσίευσε η Συνδίκα-Λαούρδα. «Εγκώμιον Γαβριήλ», σ. 352-370.
11. «Le métropolite Gabriel».
12. «Η Νέα Μονή» και «Δύο νέα έγγραφα».
13. «Écrits de Choumnos».
14. Για την οικογένεια των Χούμνων βλ. J. Verpeaux, «Notes prosopographiques sur la famille Choumnos», *Byzantinoslavica* 20 (1959), σ. 253-266. Η παλαιότερη μνεία μέλους αυτής της οικογένειας ανάγεται στον 11ο αιώνα. Ο Θεόδωρος Χούμνος, κάτοχος γης στα Μογλενά, αναφέρεται σε έγγραφο της Λαύρας, *Actes de Lavra* I. Αργότερα είναι γνωστός ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Μιχαήλ Χούμνος, Petit, «Les évêques de Thessalonique», 5, σ. 27, συγγραφέας νομοκανονικού έργου, Κ. Ράλλη-Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τ. 5, Αθήναι 1855, σ. 397 και *PG* 119, στήλ. 1297-1300. Ένα ακόμη σύγγραμμά του για τους νέους χρονολογείται στα 1122. Για τον Μιχαήλ Χούμνο βλ. Krumbacher, *Byzantinische Literatur*, σ. 482 και *DHGE* 12 (1951), σ. 764-765 (V. Laurent). Από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης αναφέρεται και ως συγγραφέας της Ακολουθίας των Καλυτηνών Μαρτύρων, Th. Tafel, *Eustathii metropolitae thessaloniquensis, Opuscula*, Φρανκφούρτη 1832, σ. 36, των οποίων η μονή υπήρχε στη Θεσσαλονίκη και ταυτίζεται με εκείνην του Οσίου Δαβίδ, εκτός των τειχών της Θεσσαλονίκης, Janin, *Les églises*, σ. 364, Χούμνος, μέγας δομέστικος των Αγγέλων, αναφέρεται στο *REB* 13 (1955), σ. 109. Ο επί του κανικλείου Νικηφόρος Χούμνος και μέγας λογοθέτης του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου είναι από τους κύριους εκφραστές του φαινομένου της αναγέννησης των γραμμάτων στα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα. Για τον Νικηφόρο βλ. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos homme d'état et humaniste byzantin (ca 1250/1255-1327)*, Παρίσι 1959. Υπήρξε ιδρυτής της μονής της Γοργοεπηκόου στην Κωνσταντινούπολη· V. Laurent, «Une fondation monastique de Nichéphore Choumnos. Η εν Κωνσταντινουπόλει μονή της Θεοτόκου Γοργοεπηκόου», *REB* 12 (1954) σ. 32-44. Η ενδιαφέρουσα προσωπικότητα της κόρης του Ειρήνης Χούμναινας περιγράφεται από τον D. Nicol, *The Byzantine Lady: Ten Portaits*, Cambridge 1994, σ. 59-70. Κατείχε έξοχη ελληνική παιδεία και ίδρυσε τη μονή του Φιλανθρώπου Χριστού στην Κωνσταντινούπολη. Για την Ειρήνη βλ. V. Laurent, «Une princesse byzantine au cloître. Irène-Eulogie Choumnos Paleologine, fondatrice du couvent de femmes του Φιλανθρώπου Σωτήρος», *EO* 29 (1930), σ. 29-60, V. Laurent, «Là direction spirituelle à Byzance. La correspondance d'Irène-Eulogie Choumnaina Paléologue avec son second directeur», *REB* 14 (1956), σ. 48-86, A. C. Hero, «Irène-Eulogia Choumnaina Palaiologina Abbess of the convent of Philanthropos Soter in Constantinople», *Byzantinishce Forschungen* 9 (1985), σ. 119-147 και A. C. Hero, *A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina Abbess of the convent of Philanthropos Soter in Constantinople*, Brookline, Mass.1986
15. *Actes de Lavra* III, αριθ. 150· «... της σεβασμίας βασιλικής και πατριαρχικής μονής της υπεραγίας Θεοτόκου και επικεκλημένης Νέας Μονής του κυρ Μακαρίου εκείνου του Χούμνου...». Για ένα έγγραφο του καίσαρα της Θεσσαλίας Αλεξίου Αγγέλου Φιλανθρωπηνού, από το έτος 1388, βλ. N. A. Bees, «Serbich-Byzantinische Urkunden des Meteoronklosters», *Wiederabdruk aus der Zeitschrift «Byzantins»* 2 (1911/12), σ. 24-27, Λάσκαρης, «Ναοί και μοναί», σ. 315-344, Dennis, *Manuell II in Thessalonica*, σ. 104-105, Θεοχαρίδης, «Η Νέα Μονή», σ. 327-332, Barker, *Manuel II*, σ. 46, Ferjancic, *Tessalija*, σ. 265-276.
16. Η Κωνσταντινούπολη είχε τουλάχιστον τρεις μονές με αυτή την προσωνυμία· Janin, *Les églises de CP*, σ. 378-379. Για τη Νέα Μονή της Χίου βλ. Μουρίκη. Άλλα παραδείγματα στο *NE* (1912), σ. 408-409.
17. Lemerie, *Philippes*, σ. 225.
18. Guilland, *BZ* 46 (1953), σ. 78-79.
19. A-M M. Talbot, *Blue-stocking Nuns. Intellectual life in the Convents of Late Byzantium*, Harvard Ukranian Studies VII, Cambridge Mass, 1984, σ. 604-618. Κατά τη διάρκεια της διαμάχης με τους ησυχαστές η μονή του Φιλανθρώπου Σωτήρος της Χούμναινας υπήρξε το κέντρο των αντιπαλαμιστών. A. Constatinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos*, Washington D.C., 1983, σ. 318-319. Η Ειρήνη-Ευλογία παρέμεινε πιστή στους αντιπαλαμιστές Ακίνδυνο και τον ιστορικό Νικηφόρο Γρηγορά, μέχρι τον θάνατό της, περί το 1356. Το όνομά της υπάρχει σε έναν κατάλογο εξεχόντων αντιπαλαμιστών. G. Mercati, «Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV», *Studi e Testi* 56 (1931) σ. 223, αριθμ. 26. Η Ειρήνη-Ευλογία δέχεται για τη στάση της τα ειρωνικά σχόλια του ίδιου του Παλαμά· Λ. Κοντογιάννη-Β. Φανουργάκης, *Αντιρρητικοί προς Ακίνδυνον [Γρηγορίου του Παλαμά Συγγράμματα, ΙΙΙ]*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 466-470. Επίσης, η αντιπάθεια του Ιωσήφ Καλοθέτου προς την Ειρήνη-Ευλογία μεταφέρεται με οξείς χαρακτηρισμούς στα κείμενά του κατά του προσώπου της («γύναιον», «Σεμίραμις»). Δ. Τσάμης, *Ιωσήφ Καλοθέτου, Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 164, 293, 295.
20. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, V. Petrograd 1915, σ. 19.
21. Από τον κώδικα αυτόν ο Laurent, «Écrits de Choumnos», σ. 60-85, δημοσίευσε την «Υποτύπωσιν, Επιστολή γραφείσα από της πόλεως και σταλείσα τοις αδελφοίς μετά της υποτεταγμένης μονωδίας. Μονωδία επί Γρηγορίω και Ακακίω» και την «Επιλεύτιον Ομιλία».
22. Laurent, «Écrits de Choumnos», σ. 41.
23. Laurent, «Écrits de Choumnos», σ. 42.
24. Laurent, «Écrits de Choumnos», σ. 43.
25. Laurent, «Écrits de Choumnos», σ. 60-71.
26. Laurent, «Écrits de Choumnos», σ. 67· «Τον νεόφυτον Θεόδουλον παιδαγωγείτε, ... ός και μενέτω εντός του κελλίου, της πύλης της μονής όλως μη εξερχόμενος, πλην ει μη που παραβάλοι τω παπά κυρ Δωροθέω τω Βλατή χάριν νουθεσίας και εξομολογήσεως των κρυπτών αυτού λογισμών...».
27. Η Λαύρα του Αθανασίου έπρεπε να έχει 80 μοναχούς, Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Λειψία 1894, σ. 114, του Ατταλειάτου 7, *MM V*, σ. 311, του Προδρόμου του Φοβερού 12, A. Papadopoulos-Kerameus, *Noctes Petropolitanae*, St. Peterburg 1913, σ. 57, της Κεχαριτωμένης 24-40 μοναχές, *MM V*. σ. 337, του Παντοκράτορος 80 μοναχούς, A. Dmitrievskij, *Opicanie liturgiceskich rukopisej*, I, Κίεβο 1895, σ. 671, της Κοσμοσωτείρας 74, Petit «Kosmosotira», σ. 24, του Αγίου Μάμαντος 20, Σ. Ευστρατιάδου, «Τυπικόν της εν Κωνσταντινουπόλεως μονής του Αγίου Μάμαντος», *Ελληνικά* 1 (1928), σ. 267, της Θεοτόκου των Ηλίου Βωμών 20, A. Dmitrievskij, *ό.π.* σ. 725, του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ 20, A. Dmitrievskij, *ό.π.*, σ. 780 και της Θεοτόκου Βεβαίας Ελπίδος 30 μοναχές. Delehaye, *Deux Typika*, σ. 32.
28. Θεοχαρίδης, «Η Νέα Μονή», σ. 342-352.
29. Θεοχαρίδης, «Δύο νέα έγγραφα», σ. 343-351.
30. Β. Λαούρδας, «Ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης», *Αθηνά* 56 (1952), σ. 204 και Συνδίκα-Λαούρδα, «Εγκώμιον Γαβριήλ», σ. 360.

31. Θ. Παπαζώτου, «Κτήματα της μονής Λιβός στην περιοχή της Βέροιας», *Ιστορικογεωγραφικά* 5 (1995), σ. 169-170.
32. Θεοχαρίδης, «Δύο νέα έγγραφα», σ. 345.
33. Θεοχαρίδης, *ό.π.*, σ. 345-346.
34. Θεοχαρίδης, *ό.π.*, σ. 346-348.
35. Θεοχαρίδης, *ό.π.*, σ. 334-335.
36. Θεοχαρίδη, *ό.π.*, σ. 342.
37. Papazotos, «Church of "Protifis Elias"», σ. 122-123.
38. Janin, *Les églises*, σ. 416. Ο Χριστός Αγιομαυρίτης αναφέρεται μία και μοναδική φορά σε δωρητήριο έγγραφο του Ανδρονίκου Β΄ προς τη μονή Καρακάλλου (1294). Επίσης και ο Χριστός του κυρ Κύρου αναφέρεται μόνο μία φορά σε έγγραφο του 1364. Την ανεπιτυχή ταύτιση του μονυδρίου αυτού με ναΐσκο του λεγόμενου Σωτήρος έκρινε ήδη ο Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί*, σ. 67-73. Κατά τις εργασίες αναστήλωσης του μνημείου βρέθηκε το εγκαίνιο του ναού με την εξής τετράστιχη επιγραφή. «Τίμιον αίμα φέρω Χριστού μαρτύρων / Υπατίου τε φημί και του Πρωτάθλου. / ελθόντες άμα οι Χριστού άθλα θήτε/ εγκαινίσοντες τον ναόν της Παρθένου». Συνεπώς ο ναός του Σωτήρος υπήρξε στην πραγματικότητα ναός της Θεοτόκου.
39. Βλ. Ε. Διονυσιάτης-Στ. Κυριακίδης, «Έγγραφα της ιεράς μονής του Αγίου Διονυσίου αφορώντα εις αγνώστους ναούς της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 3 (1956), σ. 365-366 και Α. Ξυγγόπουλος, «Το μονύδριον του Σωτήρος το κατά τον μάκρωνα της Αγίας Σοφίας», *Μακεδονικά* 3 (1956), σ. 376-377.
40. Janin, *Les églises*, σ. 416-419.
41. Για την ιστορία του ναού βλ. Ε. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1989.
42. Janin, *Les églises*, σ. 418. Για την ιστορία της μονής βλ. A. Cituridu, «Manastir Filokal u Solunu», στον τόμο *Sava Njemanjic-sveti Sava, Istorija i predanje*, Βελιγράδι 1979, σ. 263-268 και Θεοχαρίδης, «Η μονή Φιλοκάλλη», σ. 337-338, ο οποίος υποθέτει ότι η μονή, η οποία καταστράφηκε από τους Νορμανδούς το 1185, ιδρύθηκε στον 11ο αιώνα.
43. Για τη χρονιά της πρώτης παραμονής του αγίου Σάββα στη μονή Φιλοκάλη, Μ. Ζιβγίνοβιτς, «Επισκέψεις και παραμονές του αγίου Σάββα στη Θεσσαλονίκη», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, IV (Histoire)*, Αθήνα 1980, σ. 443.
44. Θεοχαρίδης, «Η μονή Φιλοκάλλη», σ. 322.
45. *PL* 216, στήλ. 328.
46. Θεοχαρίδης, «Η μονή Φιλοκάλλη», σ. 347.
47. Γ. Θεοχαρίδης, *Μία διαθήκη και μια δίκη βυζαντινή: Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα του ΙΔ΄ αιώνος περί της μονής Προδρόμου Βεροίας,* (ΕΜΣ), Θεσσαλονίκη 1962, σ. 63-64.
48. P. Magdalino, *REB* 35 (1975), σ. 282. Η μονή του Φιλοκάλη δεν αναφέρεται σε διοικητικά έγγραφα στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Αυτό ίσως εξηγείται από μία σχέση κατοχής της από τη Μεγίστη Λαύρα. Βέβαια στα 1041 αναφέρεται ο διορισμός από τον πατριάρχη Ματθαίο του ηγουμένου της μονής Φιλοκάλη Ιγνατίου ως πατριαρχικού εξάρχου «των εν Θεσσαλονίκη και πάση Θετταλία και τη Βεροία και εν τη Λαρίση και πάση τη δευτέρα Θετταλία πατριαρχικών πάντων δικαίων», *MM II*, σ. 524. Η ιστορική πραγματικότητα του τέλους του 14ου και των αρχών του 15ου αιώνα και η συνακόλουθη διοικητική σύγχυση δεν αναιρούν αποτελεσματικά την υπόνοια μας εξάρτησης από τη Λαύρα.
49. Αρσένιος, *Φώτιος Θεσσαλίας*, σ. 13. Ο Βίος περιέχεται σε χειρόγραφο του 12ου αιώνα· Beck, *Kirche*, σ. 578.
50. Αρσένιος, *ό.π.*, σ. 19-20.
51. Αρσένιος, *ό.π.*, σ. 27.
52. Αρσένιος, *ό.π.*, σ. 29.
53. *PLP* 2, αριθμ. 2541. Φαίνεται ότι λανθασμένα θεωρήθηκε και μητροπολίτης Θεσσαλονίκης από τον L. Petit «Les évêques de Thessalonique» *EO* 5 (1901/2), σ. 32-33 και στη συνέχεια από τον Beck, *Kirche*, σ. 703. Ο Δημήτριος Βέασκος ανήκει στους παραλήπτες επιστολών του πατριάρχου Γρηγορίου Κυπρίου. Μια επιστολή του πατριάρχου με τίτλο «Τω θεσσαλονικεί κυρώ Δημητρίω τω Βεάσκω» δημοσιεύθηκε στο *Gregorii Cyprii declamationum et epistolarum e codice Leidensi editarum patricula tertia*, Ienae 1877, σ. 12, αριθμ. ζ΄. Η επιστολή καθορίζει και την περίοδο δράσης του Βεάσκου. Επίσης είναι παραλήπτης επιστολής και του Πεδιασίμου Ιωάννου· M. Treu, 45.
54. Το στιχηρό διασώζουν οι κατωτέρω τρεις κώδικες: (1) Ο 1486 κώδικας της μονής Βατοπαιδίου, Σ. Ευστρατιάδης και Αρκάδιος Βατοπαιδινός, *Κατάλογος των εν τη ιερά μονή Βατοπαιδίου αποκειμένων κωδίκων*, Paris 1924, σ. 433-444, από όπου και η μεταγραφή του τίτλου. Οι εκδόσεις προτείνουν λανθασμένη χρονολόγηση του κώδικα, ο οποίος χρονολογείται στα 1299 κατά τον P. Uspenskij, *Premier voyage aux monastères et aux skites de l'Athos*, 1881 (2) Ο κώδικας Γ 74 της Λαύρας, Σπυρίδων Λαυριώτης, «Ιδιόμελα του μακαρίτου Νικηφόρου Φωκά του βασιλέως», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 6 (1924), σ. 315. «Τη θη Ιουλίου του οσίου πατρός ημών Φωτίου και κτήτορος μονής του Ακαπνίου εν Θεσσαλονίκη. Ποίημα Δημητρίου Βεάσκου και μεγάλου οικονόμου μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, μέλος Δανιήλ του Αχράδι, ήχος δ΄». Ο Σπυρίδων Λαυριώτης χρονολογεί λανθασμένα το χειρόγραφο στο 12ο αιώνα (3) Ο Petropolitanus 139, Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Σταυράκιος, Βεάσκος», σ. 495· «Του οσίου πατρός ημών Φωτίου και κτήτορος μονής του Ακαπνίου εν Θεσσαλονίκη». Ιουλίου θ΄. Οι μεν λόγοι Δημητρίου Βεάσκου οικονόμου Θεσσαλονίκης, το δε μέλος Δανιήλ του Αχράδι. Για το ίδιο θέμα πρβλ. και V. Laurent «Le fondateur», σ. 91-92.
55. Για τη δημοσίευση του στιχηρού βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Σταυράκιος, Βεάσκος», σ. 493-495, και Σπυρίδων Λαυριώτης, «Ιδιόμελα», *ό.π.*, σ. 315. Για τον μελοποιό Δανιήλ Αχράδη βλ. *PLP* 1, άριθ. 1717. Αλλά και ο Βεάσκος υπήρξε μελοποιός σε ποίημα του Ιωάννου Σταυρακίου για τον Άγιο Δημήτριο. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *ό.π.*, 493-495. Το κείμενο του Σταυρακίου και τη μουσική του Βεάσκου περιέχει η παπαδική 139 της Πετρούπολης (του έτους 1752) στα φύλλα 347r-348v. «Εις τον άγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον. Οι λόγοι Σταυρακίου χαρτοφύλακος, το μέλος Βεάσκου ρεφενδαρίου Θεσσαλονίκης». Ο Σταυράκιος είναι επίσης παραλήπτης επιστολής του πατριάρχου Γρηγορίου του Κυπρίου. Λόγο του Σταυρακίου στα θαύματα του αγίου Δημητρίου δημοσίευσε ο Ιωακείμ Ιβηρίτης, «Ιωάννου Σταυρακίου Λόγος εις τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου», *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 324-376. Ο Ιωακείμ αγνοεί τον χρόνο δράσης του Σταυρακίου. Βίο της αγίας Θεοδώρας του Σταυρακίου δημοσίευσε ο E. Kurtz, *Des Klerikers Gregorios Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation der Hl. Theodora von Thessalonich, nebst der Metaphrase des Ioannes Stavrakios*, St. Peterburg 1902, σ. 50-70, και 13 επιστολές του ο M. Treu στον ίδιο τόμο, σ. 94-104.
56. *MM* I, σ. 191.
57. Υπήρχε στη Θεσσαλονίκη η γυναικεία μονή Ακρουλίου, που αναφέρει ο Καμενιάτης, για την οποία ο Σπυρίδων Λαυριώτης σημείωσε, χωρίς τεκμηρίωση, ότι ήταν αφιερωμένη στους Αγίους Αναργύρους, *Θεολογία* 5 (1927), σ. 264.
58. Θ. Παπαζώτος, «Η πύλη των Αγίων Αποστόλων του κουλά της Θεσσαλονίκης», *Ιστορικογεωγραφικά* 1 (1986), σ. 201.
59. Ότι τα βόρεια πρανή της Θεσσαλονίκης δεν είναι κατοικημένα φαίνεται από τη Διήγηση για τη μονή Λατόμου, όπου ο συντάκτης της, ερμηνεύοντας το όνομα της μονής, σημειώνει: «... περί τα βορειότερά που και ανωφερέστερα μέρη της πόλεως, α δη Λατόμια εγχωρίως ονομάζονται, διά το τους λίθους εκείθεν (οίμαι) λατομείσθαι τους χρησίμους εις οικοδομάς...». Papadopoulos-Kerameus, *Varia graeca sacra*, σ. 106.
60. Grumel, «Le fondateur d'Akapniou».
61. Papadopoulos-Kerameus, *Varia greaca sacra*, σ. 102. «Διήγησις επωφελής περί της θεανδρικής εικόνος του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, της φανερωθείσης εν τη κατά Θεσσαλονίκη μονή των Λατόμων, συγγραφείσα παρά Ιγνατίου μοναχού και καθηγουμένου της εν Θεσσαλονίκη μονής του Ακαπνίου». Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς δημοσίευσε το κείμενο παραλληλίζοντας ένα χειρόγραφο της κατά το Παγγαίο μονής της Κοσινίτζης, του 1307, και ένα άλλο της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας, του 12ου αιώνα. Πρβλ. και Grumel, «La mosaïque du "Dieu Sauveur"», σ. 165. Τη Διήγηση του Ιγνατίου διασώζουν ακόμη και οι 3666 (17ος αι.) και 3794 (12ος αι.;) κώδικες της μονής Διονυσίου.
62. R. Janin, «l'églises latine a Thessalonique de 1204 a la conquête turque», *REB* 16 (1958) 214-215.
63. Παχυμέρης, 5, 14, σ. 379. Για τον Αρσένιο βλ. και *Actes de Xéropotamou*, σ. αριθ. 9A και 9B (1270-1274).
64. Στην 144 επιστολή του Σ. Ευστρατιάδου, *Γρηγορίου του Κυπρίου, οικουμενικού πατριάρχου επιστολαί και μύθοι*, Αλεξάνδρεια 1910.

65. Στην ταύτιση του ναού με τη Ροτόντα προχώρησε ο Γ. Θεοχαρίδης, «Ο ναός των Ασωμάτων και η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης», *Ελληνικά* 13 (1954), σ. 24-70.

66. *ΜΜ Ι*, σ. 191-194 αριθμ. 89.

67. *ΜΜ*, *ό.π.*, σ. 192 «... προέτεινε μεν και ο της Ακαπνίου μεταγενεστέραν πατριαρχικήν γραφήν, ... και τα χρυσόβουλλα και πρόσταγμα σεπτόν επ' αυτοίς του αοιδίμου και μακαρίτου βασιλέως (Ανδρονίκου Β΄), του πάππου του κρατίστου και αγίου μου αυτοκράτορος, και έτερον σεπτόν πρόσταγμα αρτίως απολυθέν παρ' αυτού δη του εκ θεού βασιλέως (Ανδρονίκου Γ΄) ομού και την του κλήρου επιλογήν και εφορείαν και την επιτήρησιν του τοιούτου θείου ναού τω κατά καιρούς της του Ακαπνίου προεδρεύοντι ενετίθει και ενεχείριζε».

68. Η κτηματική κατάσταση της μονής δεν είναι γνωστή πριν από το 1300.

69. J. Schmidt, *Des Basillus aus Achrida, Erzbischofs von Thessaloniki, bisher unedierte Dialoge*, Μόναχο 1901, σ. 34-35.

70. Για τη σχέση του Λαζάρου με τον Αρσένιο βλ. V. Laurent-J. Darrouzès, *Dossier grec de l'union de Lyon (1273-1277)*, Paris 1976.

71. Darrouzès, «Obits et colophons», σ. 309· «Κατά την κη΄ του Μαρτίου μηνός εκοιμήθη ο αδελφός ημών Λάζαρος και διεκόμισε το παρόν βιβλίον προς την σεβασμίαν μονήν του Ακαπνίου, βασιλεύοντος δε του κραταιού και αγίου ημών αυθέντου και βασιλέως κυρ Μιχαήλ του Παλαιολόγου και νέου Κωνσταντίνου, πατριαρχούντος δε του ...φ... κυρ Ιωάννου του Βέκονος, ηγουμενεύοντος δε εν ταύτη τη μονή ο οσιότατος πατήρ ημών, αρχιμανδρίτης και πρωτοσύγγελος Κυπριανός ιερομόναχος· και διετέθη ούτος προς μνήμην μικράν, ως βούλοιτο ο κατά την ημέραν ηγουμενεύων. Έτους ϛψπε΄, ινδικτιώνος ε΄». Το σημείωμα βρίσκεται στον κώδικα Paris. 513.

72. «Η βίβλος ήδε της μονής Ακαπνίου. / Ο γουν συλλήσων μη γραφή ζωής βίβλω. Και Αρχή συ Χριστέ και πάλιν συ τέρμα πέλεις / ο καταξιώσας με της δέλτου ταύτης/ το τέλος ιδείν, ανακογχήν ευράσθαι/ και εμέ τον δείλαιον Χριστέ μου σώσον./ τους σολοικισμούς μου δε Χριστέ συγχώρει,/ του χωρικογράφου τε και αμαρτώδους/ Γερασίμου ταπεινού, αθλίου ιδιώτου/ Έτους ϛψπβ΄». Γεώργιος Σέρβος· S. P. Lambros, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos*, I, Amsterdam 1966 (ανατύπωση της έκδοσης του Cambridge 1895), σ. αριθ. Athon. 909 (Σταυρονικήτα 44).

73. Darrouzès, «Obits et colophons», σ. 309-310· «Η βίβλος ήδε της μονής Ακαπνίου,/ πόθω, πόνω τε και συνδρομή συντόνω/ θύτου εντελούς Μαρκιανού την κλήσιν,/ οικείας εξόδου τε συν σπουδή πάση/ πέρας έλαβεν και τέλος απηρτίσθη, συναραμένου της σπουδής και μερικής εξόδου/ θύτου Δανιήλ τιμιωτάτου πάνυ,/ και προσετέθη τη μονή, μέγα τι χρήμα/ και ωφέλειαν πλουτίζουσα τοις επιούσι / διό τοις εντυγχάνουσιν αντιβολούμεν λίαν/ ευχήν ημίν χαρίσασθαι ευπρόσδεκτον / Κυρίω, ίν' εύρημεν λύσιν των εσφαλμένων/ και της μερίδος τύχημεν των σωζομένων πάντων·/ ο δε γε ταύτην συλήσαι βουληθείς και τη μονή στερήσαι/ βίβλω ζωής μηδέποτε γραφή μηδ' εν τοις σωζομένοις,/ αλλά γε σύνδικος φανή τοις σταυρωταίς Κυρίου. Ετελειώθη δε η βίβλος μηνί Μαρτίω, ινδικτιώνος α΄ έτους ϛωμα΄ διά χειρός του καλογράφου μοναχού Μάρκου». Πρόκειται για σημείωμα στον Paris. Coislin 73.

74. S. P. Lambros, *Catalogue*, *ό.π.*, σ. αριθ. Athon. 2104 (Εσφιγμένου 91)· «Το παρόν βιβλίον εδόθη τω τιμιωτάτω εν ιερομονάχοις κυρ Μελετίω χάριν ψυχής και ωφελείας παρά του τιμιωτάτου εν μοναχοίς κυρ Δανιήλ του Τυφλού του εις του Ακαπνίου, μηνί Αυγούστω ινδικτιώνος ιβ΄, ϛπιβ΄ έτους, επί της βασιλείας των ευσεβεστάτων βασιλέων Ιωάννου και Ειρήνης των Παλαιολόγων. †«Ο Κανστρήτσιος».

75. *Actes de Lavra* II, σ. αριθ. (1321). Τα ίδια δίκαια της μονής Ακαπνίου αναφέρονται και σε περιορισμό του Κωνσταντίνου Περγαμηνού και Γεωργίου Φαρισαίου για το μετόχιο των Γουρνών της Λαύρας. (1321). «... επιλαμβάνεται των δικαίων της σεβασμίας μονής του Ακαπνίου... και έρχεται και ακουμβίζει άχρι των δικαίων της μονής του Ακαπνίου των από του Μελισσηνού, εών αριστερά τα δίκαια της μονής του Χορταΐτου, σχοινία εικοσιέξ· κάμπτει προς ανατολάς, διέρχεται μέσον του εκείσε ξηροχειμάρρου, ανέρχεται τούτον, είτ' αύθις καθώς κυκλεύει αρκτικώτερον, εών αριστερά και εκτός του περιοριζομένου τα ειρημένα δίκαια της μονής του Ακαπνίου και την Βουλγαροτύμβην, ανέρχεται μέχρι της οδού της από των Σεδών εις τα Θέρμα απαγούσης...».

76. Dögler, *Sechs Praktika*, σ. 52. Για το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου του Κανίτου, Janin, *Les églises*, σ. 362.

77. Dögler, *Aus den Schatzkammern*, σ. 200, και του ίδιου, *Sechs Praktika*, σ. 65. Πανομοιότυπο κείμενο υπάρχει και στο απογραφικό έγγραφο των Κωνσταντίνου Περγαμηνού και Γεωργίου Φαρισαίου από το 1321· Dögler, *Aus den Schatzkammern*, σ. 203 και του ίδιου, *Sechs Praktika*, σ. 78. Για το μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου, Jamin, *Les églises*, σ. 406.

78. *Actes de Chilandar*, σ. 83 αριθ. 36.

79. *Actes de Xénophon*, σ. 140 αριθ. 15.

80. *Actes de Xénophon*, σ. 164 αριθ. 20.

81. Για τον Δημήτριο Δουκόπουλο, πρόσωπο συγγενικό με τον Πέτρο Δουκόπουλο, βλ. *PLP* 3, αριθ. 5706.

82. Για τη Θεοτόκο του Μαστούνη βλ. Janin, *Les églises*, σ. 396.

83. *Actes de Xénophon*, σ. 164 αριθμ. 20.

84. *Actes de Xénophon*, σ. 172 αριθ. 22 (έγγραφο του απογραφέως της Κασσάνδρας Νικολάου Τζερεμογίτη).

85. *Actes de Xénophon*, σ. 191 αριθμ. 25.

86. *Actes de Chilandar*, σ. 342-344, αριθ. 160.

87. *Actes d'Esphigménou*, σ. 175 αριθ. 30.

88. *Actes d'Esphigménou*, σ. 172-175.

89. Ο Ιωάννης Γλαβάς, ο μετέπειτα μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ισίδωρος, γεννήθηκε στα 1342 και πέθανε το 1396. R. J. Loenertz, «Isidore Glabas, métropolite de Thessalonique (1380-1396)», *REB* 6 (1948) 181-187 και *PLP* 2, σ. 214 αριθ. 4223. Η αρχιερατεία του συμπίπτει με τη γενικότερη αναστάτωση στον βαλκανικό χώρο από την εμφάνιση των Τούρκων. Μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1387 περιπλανήθηκε στη Μικρά Ασία και επέστρεψε στην έδρα του το 1393. Ο Ισίδωρος είναι αποδέκτης επιστολών του Δημητρίου Κυδώνη και του Θεοδώρου Ποτάμη. Για τον Ποτάμη βλ. Dennis, *Lettres of Manuel* II, σ. xiviii-1 Στη σ. 226 του ίδιου έργου του Dennis δημοσιεύεται επιστολή του Ποτάμη προς τον Ισίδωρο από τον κώδικα Ιβήρων 184. Στον Ισίδωρο αφιέρωσε μια Μονωδία ο Κωνσταντίνος Ίβαγκος, διδάσκαλος του Μανουήλ Β΄. Τη Μονωδία δημοσίευσε ο E. Legrand, *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue*, Παρίσι 1893, σ. 105-112. Για τον Ίβαγκο βλ. Dennis, *Lettres of Manuel* II, σ. xivi.

90. *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. II, St. Peterburg 1894, σ. 435-439.

91. *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, τ. III, Petrograd 1917, σ. 199-203.

92. Για τα κατηχούμενα βλ. το λήμμα Κατηχούμενα στου Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, I, Μπρατισλάβα 1891. Για τη λειτουργική χρήση των κατηχουμένων βλ. το «Περί της βασιλείου τάξεως» του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου. Ο βασιλεύς, μετά την προσκύνηση στους τάφους στον ναό των Αγίων Αποστόλων, «ανέρχεται διά του αυτού αριστερού κοχλίου εν τοις σεπτοίς κατηχουμενίοις», *ό.π.*, σ. 70. Στον ναό του Αγίου Σεργίου, την τρίτη της διακαινησίμου, «ο δε βασιλεύς, εισελθών εν τοις κατηχουμενίοις, άπτει κηρούς απέναντι του θυσιαστηρίου, ύπερθεν των βασιλικών πυλών και εύχεται εκείσε», *ό.π.*, σ. 79-80. Στην Αγία Σοφία, «χρή δε ειδέναι ότι ηνίκα άρξηται η θεία λειτουργία ευθέως ανέρχονται οι του κουβουκλείου εν τοις κατηχουμενίοις, και εξέρχεται η αυγούστα εκ του μητατωρίου, του όντος εν τοις κατηχουμενίοις», Πορφυρογεννήτου της εκδοσης του Vogt, Paris 1935, σ. 61. Ο Πορφυρογέννητος κάνει επίσης λόγο για τα κατηχούμενα της Αγίας Σοφίας, *ό.π.*, (όχι Vogt), σ. 115, 140, 144, 147, 178, της Παναγίας των Χαλκοπρατείων, *ό.π.*, σ. 155, 173, του Αγίου Μωκίου, *ό.π.*, σ. 93-94, 103-104, της Ζωοδόχου Πηγής, *ό.π.*, σ. 104, και της Παναγίας των Βλαχερνών, *ό.π.*, σ. 145 (βλ. *PEB* I. σ. 127). Επίσης ο Πορφυρογέννητος, *De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik, trans. R. J. Jenkins Washingoton D.C. 1967, σ. 138, κάνει λόγο για έναν ναό της Αγίας Τριάδος στα Διάδωρα, ο οποίος είχε επάνω ακόμη έναν ναό «δίκην κατηχουμένων». Κατά τη διάρκεια της τελετής ανάρρησης ενός νέου αυτοκράτορα ο Ψευδο-Κωδινός αναφέρει: «και τελεσθείσης της ιεράς λειτουργίας, και του διαδιδομένου τω λαώ αγιάσματος, ο φαμεν αντίδωρον, αύθις μετασχών, και ευλογηθείς παρά τε του πατριάρχου και των παρόντων αρχιερέων, και κατασπασάμενος τας αυτών χείρας, ανέρχεται εις τα λεγόμενα κατηχούμενα. Ξυλίνης δε κακείσε αναβάθρας μετρίας ούσης προκατεσκευασμένης και θρόνων των καθ' ημέραν συνήθων επικειμένων, ανέρχονται ο τε νέος βασιλεύς και η αυτού γυνή και βασιλίς μετά του βασιλέως και πατρός και της δεσποίνης μητρός, συμπαρόντων και των ειρημένων πρωτοψαλτών και δομεστίκτων. Χρυσών δε βηλοθύρων την αναβάθραν σκεπόντων ώστε μη οράσθαι τους βασιλείς, οι ψάλται άδουσι το "ανατείλατε, ανατείλατε". Αιρομένων ουν αύθις των βηλοθύρων ευφημούνται οι βασιλείς υπό των εν τοις κατηχουμένοις όντων απάντων»· J. Verpeaux Pseudo-Kodinos, *Traité des offices* (introduction, texte et traduction par), Παρίσι 1966, σ. 268-269.

93. Στη Σερβία η βασιλική μονή της Gračanica, κτίσμα του κράλη Milutin, έχει κατηχούμενα. Curcic,

Gračanica, πίν. 8, 18, 109, 110. Ακόμη, η Παναγία Ljieviska στην Πρισρένη, ανακαινισμένη από τον ίδιο αυτοκράτορα.

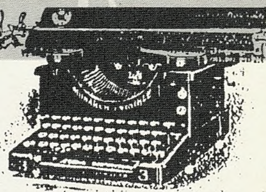
94. Ναοί που διατηρούν κατηχούμενα υπάρχουν σε πόλεις που υπήρξαν κατά καιρούς ιδιαίτερες πρωτεύουσες, όπως η Τραπεζούντα, η Άρτα, ο Μυστράς. Στην πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, εκτός από ναούς που είχαν κατηχούμενα και αναφέρονται σε φιλολογικές πηγές, σήμερα διατηρούν κατηχούμενα η Αγία Σοφία, ο Άγιος Σέργιος και Βάκχος, ο Παντοκράτωρ και ο Χριστός Παντεπόπτης. Κατηχούμενα έχουν στην Άρτα η Παρηγορίτισσα, στον Μυστρά ο Άγιος Δημήτριος και η Οδηγήτρια, και στην Τραπεζούντα η Παναγία Χρυσοκέφαλος. Στη Θεσσαλονίκη η Αγία Σοφία, όπως και στη Αχρίδα η Αγία Σοφία έχουν κατηχούμενα, εφόσον η λειτουργική τους θέση ως καθολικών ναών το επέτρεπε. Αλλά και μερικές βασιλικές μονές, όπως η Λαύρα και η Βατοπαιδίου στο Άγιον Όρος έχουν αυτό το ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό στοιχείο.
95. Απόηχος αυτού του σημαντικού γεγονότος είναι η επιγραφή «ΜΑΡΠΟΥ» στον βόρειο τοίχο του Arilje.
96. Σύντομες ανακοινώσεις για την αναστήλωση του ναού βλ. *ΕΕΒΣ* 26 (1956) 438, *ΕΕΒΣ* 27 (1957) 464, *ΕΕΒΣ* 28 (1958) 599, *ΕΕΒΣ* 29 (1959) 525, *ΕΕΒΣ* 30 (1960/61) 688, και το *Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας* κατά το 1958, Αθήνα 1959, σ. 189-192.
97. Π. Μυλωνάς, «Η αρχική μορφή του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας», *Αρχαιολογία*, τχ. 1 (Νοέμβριος 1981), σ. 54-63.
98. Το καθολικό της μονής Ιβήρων κτίσθηκε στην περίοδο 980-983. Μετά το 1005 προστίθεται το βόρειο παρεκκλήσιο. Κατά την υπόθεση του Παύλου Μυλωνά, ο ναός, όπως και στην περίπτωση της Μεγίστης Λαύρας, ήταν αρχικά κτισμένος ως εγγεγραμμένος σταυροειδής με τρούλο, στον οποίο προστέθηκαν χοροί κατά το 1028-1029. Τα προβλήματα ανάγνωσης ενός τόσο σπουδαίου μνημείου εξακολουθούν να υπάρχουν και εκτίθενται με σειρά από τον Π. Μυλωνά. «Παρατηρήσεις στο καθολικό Ιβήρων», *Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1985, σ. 66-68.
99. Petit, «Kosmosotira», σ. 14, 59, 70.
100. Delehaye, *Deux Typika*, σ. 118.
101. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, σ. 432.
102. Η μονή του Οικονομείου, κοντά στις εκβολές του Πηνειού, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένα θεσσαλικό μνημείο τόσο από ιστορική όσο και από αρχιτεκτονική άποψη. Η πρώτη επιστημονική επεξεργασία του υλικού που προσέφερε το μνημείο έγινε, ως γνωστόν, από τον Γ. Σωτηρίου, ο οποίος επισκέφθηκε τη μονή το 1912· *Μονή της Παναγίας παρά το Τσάγεζι*, σ. 349-375. Από την έρευνά του καθίσταται σαφές ότι η μονή του Κομνημείου ή Κονομειού ή της Θεοτόκου του Οικονομείου ή του Αγίου Δημητρίου του Οικονομίου ήταν αφιερωμένη κατ' αρχήν στη Θεοτόκο. Η μονή, ως ανήκουσα στην περιοχή της παλαιάς επισκοπής του Λυκοστομίου και αργότερα της επισκοπής Πλαταμώνος, πρέπει να συσχετισθεί με μία ανεκμετάλλευτη και αξιοσήμαντη μαρτυρία για ύπαρξη μονής του Λυκοστομίου σε σημείωμα χαρτώου κώδικος του 1337 της Μεγίστης Λαύρας· «Ετελειώθη η παρούσα βίβλος διά χειρός χαμού αμαρτωλού Βαρθολομαίου του τάλα εξ επιταγής Νήφωνος ιερομονάχου και προϊσταμένου της καθ' ημάς ιεράς μονής του Λυκοστομίου εν μηνί Ιουλίω ιθ΄ έτος ςωμε΄ ινδ(ικτιώνος) ε΄»· Σπυρίδων Λαυριώτης-Σ. Ευστρατιάδης, *Κατάλογος των κωδίκων της Μεγίστης Λαύρας*, Cambridge 1925, σ. 107 αρ. 1080. Το ίδιο χειρόγραφο είχε δει στη μονή της Όσσας και το περιέγραψε με τον ίδιο τρόπο ο A. Mezières στα 1853, *Mémoire sur le Pelion et l'Ossa*, σ. 248-249. Είναι παράδοξο πως η Ν. Παπαδημητρίου, *Η Επισκοπή Πλαταμώνος*, 155-156, ενώ γνωρίζει καλά τα χειρόγραφα της μονής, δεν μπόρεσε να κάνει αυτό τον συσχετισμό και να εκμεταλλευθεί μια τόσο σημαντική μαρτυρία για τη μονή. Η ίδια, *ό.π.*, σ. 160, περνά τον ηγούμενο Νίφωνα και τον γραφέα Βαρθολομαίο στα πρόσωπα της μονής του Οικονομείου, αφήνοντας όμως να της διαφύγει η πρώτη ιστορική μνεία της ως μονής του Λυκοστομίου. Έτσι, για πρώτη φορά μαθαίνουμε ότι στον 14ο αιώνα, και συγκεκριμένα στο 1337, η μονή είχε την προσωνυμία του «Λυκοστομίου»· αργότερα, από επιγραφή του 1491/2, βεβαιώνεται ότι ήταν αφιερωμένη στη Θεοτόκο· Σωτηρίου, *Μονή της Παναγίας παρά το Τσάγεζι*, σ. 353. Ο Mezières, εκτός των χειρογράφων της μονής, μας άφησε και την πολυτιμότερη πράγματι περιγραφή του καθολικού της. Σημειώνουμε τον θαυμασμό του για το καθολικό. A. Mezières, *Pelion et Ossa*, σ. 245: «Le couvent de Saint Dimitri renferme de curieux restes de l'art byzantin. L'église, est très remarquable».

103. Βλέποντας την κάτοψη του Mezières δεν είναι κατανοητό σε ποιες επισκευές αναφέρεται η επιγραφή του 1543, Σωτηρίου, *Μονή της Παναγίας παρά το Τσάγεζι*, σ. 353-354· «Ανεκ(αι)νίσθη [και] ετελειώθει ο πάνσεπτος / κ(αι) περικα<λ>λής ναός της πανάγνου κ(αι) θεομήτορος Παρθένου διά σινδρομής / κ(αι) κόπου τον μοναχόν κ(αι) του ηγουμένου [...] ιερομονάχου, / έτη ζνα΄, ινδ(ικτιώνος) α΄».
104. Σωτηρίου, *Μονή της Παναγίας παρά το Τσάγεζι*, σ. 352.
105. A. Mezières, *Pelion et Ossa*, σ. 246.
106. Σωτηρίου, *Μονή της Παναγίας παρά το Τσάγεζι*, σ. 356-362.
107. Εξακολουθούσε να είναι τότε σε χρήση η κάτοψη των Diehl-Letourneau-Saladin, *Les monuments*.
108. Papazotos, «Church of "Profitis Elias"», σ. 125-126.
109. «Τα καθολικά Προφήτη Ηλιού Θεσσαλονίκης και Κουτλουμουσίου Α. Όρους: η τελευταία φάση στην εξέλιξη του αγιορειτικού καθολικού», *Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1989, σ. 58-60.
110. Τις παραστάσεις του οσίου Αθανασίου του Αθωνίτου συνέλεξε ο μοναχός Νικόδημος Μπιλάλης, *Ο όσιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης* τ. Α΄, Αθήναι 1975, σ. 323, 331-333.
111. Θαυμάσιας διατήρησης είναι η κατά πολύ νεότερη παράσταση του τοπικού αγίου της Θεσσαλονίκης στο παλαιό καθολικό των Μετεώρων. Για το θέμα αυτό μπορεί να συμβουλευθεί κανείς το άρθρο του H. Junger, «Die byzantinische Literatur in der I. Hälfte des 14. Jahrhunderts», στον τόμο *Decani et l'art byzantini au milieu du XIVe siècle*, Βελιγράδι 1989, σ. 35-44.
112. Η βιβλιογραφία για τη ζωγραφική της Περιβλέπτου είναι εκτεταμένη. Βλ. V. Djuric, *Byzantinische Fresken*, σ. 241-243.
113. Βλ. το λεύκωμα, Ιερά μεγίστη μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος, *Τοιχογραφίαι εκ του εξωνάρθηκος του καθολικού* (χωρίς έτος έκδοσης).
114. Την επιφύλαξή της για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της μονής Βατοπαιδίου εκφράζει και η Α. Τσιτουρίδου, *Η εντοίχια ζωγραφική*.
115. Α. Τσιτουρίδου, *Η εντοίχια ζωγραφική*.
116. Για τα ανωτέρω έργα και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. V. Djuric, *Byzantiniche Fresken*, σ. 68-72 και 259-263.
117. Για τους δύο ναούς και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. V. Djuric, *Byzantininshe Fresken*, σ. 68-70, 72-73, 260-261 και 263-264.
118. Α. Τσιτουρίδου, *Η εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Νικολάου στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1978.
119. V. Djuric, *Byzantinische Fresken*, σ. 74, και 264-265.
120. Στον ίδιο αποδίδονται και οι τοιχογραφίες του Αγίου Βλασίου στην ίδια πόλη.
121. Α. Ξυγγόπουλος, *Η ψηφιδωτή διακόσμησις του ναού Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953.
122. «Τα ψηφιδωτά του ναού των Αγίων Αποστόλων εν Θεσσαλονίκη», *ΑΕ* (1932) 153-156 και του ίδιου, *Η ψηφιδωτή διακόσμησις*, σ. 3-5.
123. V. Djuric, *La peinture de Resava*, σ. 278-284.
124. Σ. Κίσσας, «La datation des fresques des Saint Apôtres à Thessalonique», *Zograf* 7 (1977), σ. 52-57 (σερβικά με γαλλική περίληψη).
125. Την άποψη αυτήν εκφράζει, με βάση τα ιστορικά γεγονότα και τον ιστορικό Νικηφόρο Γρηγορά, ο I. Sevcenko, «Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time», *The Kariye Djami*, IV, ed. P.A. Underwood, Princeton 1975, σ. 90-91.
126. Ο K. Weitzmann, «The icons of Constantinople», στο συλλογικό έργο των K. Weitzmann-G. Alibegasvili-A. Volskaja-M. Chatzidakis-G. Babic-M. Alpatov-T. Voinescu, *The icon*, Νέα Υόρκη 1982, σ. 21 και πίν. των σ. 70-71, δέχεται ως όριο εκτέλεσης του συγκεκριμένου έργου το έτος θανάτου του Θεοδώρου Μετοχίτου (†1335), το οποίο όμως κατά τον I. Sevcenko, «Theodore Metochites», *ό.π.*, σ. 37, είναι το 1332. Σε μία τέτοια άποψη αντιτίθεται το γεγονός ότι μετά την ανάρρηση στον θρόνο του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου το 1328, ο Θεόδωρος είχε χάσει τον πλούτο του, καθώς δημεύθηκε η περιουσία του, και ο ίδιος έζησε για δύο χρόνια εξόριστος στο Διδυμότειχο. Είναι εύλογο να μη θεωρήσουμε την περίοδο μετά το 1382 ως σημαίνουσα για τη διακόσμηση της μονής της Χώρας.

Η Ιερά Σταυροπηγιακή Μονή της Αναστάσεως
της Νέας Ιερουσαλήμ, 50 χιλιόμετρα από τη Μόσχα

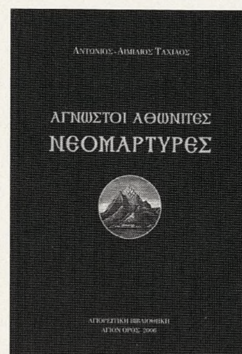
Βιβλιοπροσκλητήριο

ΑΝΤΩΝΙΟΣ-ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΤΑΧΙΑΟΣ

Άγνωστοι Αθωνίτες Νεομάρτυρες

Αγιορειτική Βιβλιοθήκη, Άγιον Όρος 2006
σελίδες 104

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για τους νεομάρτυρες της οθωμανικής περιόδου είναι πολλαπλό. Οι νεομάρτυρες συνδέονται με το κορυφαίο ζήτημα των εξισλαμισμών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η διαδικασία των εξισλαμισμών υπήρξε η πηγή τροφοδοσίας και ανανέωσης του μουσουλμανικού πληθυσμιακού στοιχείου της αυτοκρατορίας αλλά και της πολιτικής, στρατιωτικής και διοικητικής μηχανής της. Ίσως οι εξισλαμισμοί αποτελούν το κλειδί για την κατανόηση πολλών πτυχών του βίου της οθωμανικής κοινωνίας, οι οποίες παραμένουν ακόμη αδιευκρίνιστες.

Τα βιογραφικά στοιχεία των νεομαρτύρων αποτελούν έμμεσες αλλά αναντικατάστατες πηγές για τις συνθήκες υπό τις οποίες τελούνταν οι εξισλαμισμοί. Χρειάζεται βέβαια να εξοπλιστεί με ιδιαίτερη προσοχή και με πολλή κριτική διάθεση ο ιστορικός που θα χρησιμοποιήσει ως πηγή τον βίο ενός νεομάρτυρα. Παρά την επιφύλαξη αυτήν, οι βίοι των νεομαρτύρων συνιστούν πολύτιμα ιστορικά τεκμήρια.

Γι' αυτό και ο καλαίσθητος τόμος «Άγνωστοι Αθωνίτες Νεομάρτυρες» του καθηγητή Αντώνιου-Αιμίλιου Ταχιάου, που εκδόθηκε στη σειρά «Αγιορειτική Βιβλιοθήκη», αποτελεί πολύτιμο απόκτημα όχι μόνον για όσους ασχολούνται από θρησκευτικής απόψεως με τους νεομάρτυρες αλλά και για τους θεράποντες της κοινωνικής ιστορίας. Ο καθ. Α. Α. Ταχιάος χρησιμοποίησε ανέκδοτες ή λανθάνουσες σλαβικές πηγές και ως εκ τούτου προσκομίζει στην έρευνα εντελώς άγνωστα στοιχεία: Αποκαλύπτει τέσσερις νεομάρτυρες, εκ των οποίων οι τρεις είναι αθωνίτες μοναχοί και ο ένας ανώνυμος λαϊκός.

Ο «Ρουσίνος» (Ουκρανός) Ονούφριος είχε διαπράξει φόνο στη νεότητά του. Για να εξιλεωθεί, προσπαθεί να γίνει μοναχός και ζητά να μεταβεί «στις χώρες των Αγαρηνών». Ο ηγούμενός του του δίνει το μοναχικό σχήμα, υπό κάπως παράτυπες συνθήκες που ερμηνεύει ο συγγραφέας. Έτσι, ο κατά κόσμον Ονούφριος ονομάζεται πλέον Αντώνιος και εγκαθίσταται στο Άγιον Όρος τη δεύτερη δεκαετία του 16ου αιώνα. Όταν οι αγιορείτες μοναχοί αντιλαμβάνονται ότι ο νέος αδελφός τους είναι διατεθειμένος να μαρτυρήσει για την πίστη του, τον περιορίζουν για να τον προφυλάξουν -και να τον επιτηρούν- στο κελί του Αγίου Σάββα του Σέρβου στις Καρυές.

Η συνέχεια των γεγονότων δικαιολογεί τις προφυλάξεις τους. Το 1515 μαρτυρεί ο νεομάρτυρας Γεώργιος (η ταυτοποίηση γίνεται από τον συγγραφέα) και το μαρτύριό του ξεσηκώνει τον Αντώνιο. Πηγαίνει, λοιπόν, στη Θεσσαλονίκη, εισέρχεται σε τέμενος που ήταν προηγουμένως ναός της Θεοτόκου (κατά την εύλογη υπόθεση του Α.Α.Τ. στο Εσκί Τζαμί, δηλαδή στον ναό της Αχειροποιήτου), όπου βρίσκει «συναγμένους τους Αγαρηνούς να τελούν τις θεομίσητες επικύψεις τους, και κάνοντας το σημείο του σταυρού έπεσε στα γόνατα προσευχόμενος εντόνως». Η ενέργεια αυτή μπορεί να ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως. Οπωσδήποτε, αποτελούσε έμπρακτη αμφισβήτηση της μετατροπής του ναού της Θεοτόκου σε τέμενος. Κατά την κρατούσα άποψη, η μετατροπή αυτή είχε γίνει το 1430[1]. Σημειώνει όμως ο Χατζή Ιωάννου: «Ο Μουράτ Β΄ αφαίρεσε από τους Θεσσαλονικείς τους τέσσαρας καθολικούς ναούς, απέδωκεν αυτούς πάλιν μετ' ολίγον. Εάν λοιπόν η Αχειροποίητος ήτο η σημερινή Εσκή Τζουμά, ήτο καθολικός ναός και επομένως απεδόθη»[2]. Δεν αποκλείεται, συνεπώς, να αποδόθηκε ο ναός στους χριστιανούς και στη συνέχεια να αφαιρέθηκε και πάλι. Σ' αυτό συνηγορεί η παρουσία της ονομασίας «Αχειροποίητος» μεταξύ των συνοικιών του έτους 1500, ενώ χάθηκαν πλήθος βυζαντινά τοπωνύμια. Συνεχίζει η αφήγηση: «Οι Αγαρηνοί τον πιάνουν, και με κλωτσιές και χτυπήματα, τον βασανίζουν για πολύ, και αφού τον δένουν γερά, τον παραδίδουν στον έπαρχο της πόλης». Ο «έπαρχος», κατά τον Α.Α.Τ. ο διοικητής της Θεσσαλονίκης, αρχικώς τον δέρνει και έπειτα τον φυλακίζει επί δέκα ημέρες.

Η συνέχεια είναι κάπως περίεργη[3]. Ο διοικητής παραπέμπει τον Αντώνιο στο «δικαστήριο». Δικονομικές λεπτομέρειες δεν παραδίδονται στον βίο του νεομάρτυρα. Εκείνο που αντιλαμβανόμαστε είναι ότι ο Αντώνιος πραγματοποιεί στο «δικαστήριο» μια ομολογία πίστεως, από τις συνήθεις στους βίους των νεομαρτύρων, αν και η συγκεκριμένη εμμένει σε ειδικά σημεία που αναλύονται προσφυώς από τον Α.Α.Τ. Το αποτέλεσμα της «δίκης» (επρόκειτο άραγε περί δίκης;) ήταν να παραπεμφθεί ο Αντώνιος στον «νομικό δικαστή». Ποια ήταν η διαφορά του «νομικού δικαστή» και του «δικαστηρίου» δεν φαίνεται στον βίο του μάρτυρα. Ο αναγνώστης παραπέμπεται στη σχετική βιβλιογραφία. Πράγματι, ίσως ο συγγραφέας έχει δίκιο και πρόκειται για τη διάκριση ανάμεσα στον «kadi» και τον «kadi asker». Ο πρώτος ήταν ο πραγματικός δικαστής, που στις αρχές του 16ου αιώνα είχε εξουσία αδιαμφισβήτητη και στις αποφάσεις του δεν είχαν δικαίωμα ανάμειξης ούτε οι ανώτατοι αξιωματούχοι. Ο δεύτερος ήταν ο στρατιωτικός δικαστής[4]. Πάντως, ο «νομικός δικαστής» δεν έκρινε τον Αντώνιο ένοχο θανάτου, αλλά και δεν τον απελευθέρωσε. Τον παρέπεμψε πάλι στον διοικητή. Εκείνος, όμως, «είχε καταληφθεί από το θυμό της προσβολής. Εξανάγκαζε το μάρτυρα να απαρνηθεί τον Χριστό και να προσκυνήσει αυτούς δουλικώς». Παρά τις προσπάθειες μερικών «νομικών Αγαρηνών» να τον σταματήσουν, ο διοικητής παρέπεμψε τον Αντώνιο στην πυρά κι εκείνος «τάχυνε προς το πυρ», προσβάλλοντας κα εξοργίζοντας τον δεσμώτη του, για να πεθάνει μια ώρα αρχύτερα. Ήταν, κατά τους υπολογισμούς του συγγραφέα, η 4η Φεβρουαρίου 1516.

Από τη διήγηση προκύπτει ότι οι αρχές της πόλης διχάστηκαν στο ζήτημα του

Αντωνίου. Ορισμένοι Οθωμανοί αξιωματούχοι (ο «νομικός δικαστής», οι «νομικοί Αγαρηνοί») δεν έκριναν ότι το αδίκημα του μοναχού έπρεπε να τιμωρηθεί με θάνατο. Είναι όμως πιθανόν ότι τον πίεσαν να εξισλαμιστεί. Αντίθετα, ο διοικητής (ο οποίος κατά την αφήγηση ήταν παλαιός στρατιωτικός, που «κάποτε με τρεις χιλιάδες πολεμιστές νίκησε δέκα τέσσερις χιλιάδες οπλισμένους»), έθεσε τον Αντώνιο ενώπιον του διλήμματος: αλλαξοπιστία ή θάνατος. Στην πραγματικότητα, δεν έχουμε ένα απλό εκδικαζόμενο ποινικό αδίκημα, αλλά ένα σοβαρό πολιτικό πρόβλημα. Δεν θα αποτελούσε συχνό κρούσμα να πηγαίνουν χριστιανοί σε πολυσύχναστα τεμένη και να κάνουν το σημείο του σταυρού. Αν, μάλιστα, λάβουμε υπόψη ότι η συνοικία της Αχειροποιήτου είχε μεγάλη πληθυσμιακή αναλογία προσηλύτων εκείνη την εποχή[5], -τυχαία, άραγε, διάλεξε ο Αντώνιος το Εσκί Τζαμί;- αντιλαμβανόμαστε ότι η πράξη του Αντωνίου μπορούσε να προσλάβει πολιτικές προεκτάσεις. Ίσως, εκείνοι που αποφάσισαν «τη στάχτη του να τη σκορπίσουν στον αέρα για να μην πάρουν οι χριστιανοί υπολείμματα του σώματός του» δεν ήταν ο διοικητής και οι ακόλουθοί του, αλλά οι άλλοι, οι «νομικοί», που είχαν αντιληφθεί ότι η θανάτωση του Αντωνίου θα αποτελούσε εμπόριο στους μελλοντικούς εξισλαμισμούς και ίσως κλόνιζε το ηθικό των προσηλύτων.

Από την πλευρά του, ο διοικητής φαίνεται να πίστευε ότι δεν ήταν δυνατόν να παραμείνει ζωντανός κάποιος που πρόσβαλε τόσο πολλούς μουσουλμάνους -και δη προσηλύτους- μέσα στο τέμενός τους. Μόνον αν γινόταν και ο ίδιος μουσουλμάνος -οπότε αναιρούσε την πράξη του, να προσευχηθεί ως χριστιανός μέσα στο τέμενος- μπορούσε η ενέργειά του να αποβεί πολιτικώς επωφελής. Μάλλον ο διοικητής και οι «νομικοί» δεν διαφωνούσαν ως προς το σκέλος του προσηλυτισμού, αλλά ως προς τη μέθοδο της επίτευξής του και ως προς τις συνέπειες της άμεσης θανάτωσης. Όσο για τον διοικητή, ο ισχυρισμός του ότι «κάποτε με τρεις χιλιάδες πολεμιστές νίκησε δέκα τέσσερις χιλιάδες οπλισμένους», δημιουργεί την υπόνοια ότι ήταν και εκείνος προσήλυτος. Οι στρατιωτικοί συσχετισμοί στα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα ήταν τέτοιοι, ώστε δύσκολα ένας Οθωμανός διοικητής θα αντιμετώπιζε πενταπλάσιους εχθρούς. Η οθωμανική στρατιωτική ιστορία έχει να παρουσιάσει πολλά παραδείγματα προσήλυτων διοικητών[6].

Δεν διαθέτουμε στοιχεία για τους εξισλαμισμούς στη Θεσσαλονίκη κατά τον 16ο αιώνα. Πάντως, στην απογραφή του 1567-1568 η συνοικία του επίμαχου τεμένους εξακολουθούσε να ονομάζεται «Ahiropit», έστω και αν είχαν περάσει πολλές δεκαετίας από τη μετατροπή του ναού σε τέμενος. Ακόμη σημαντικότερο ήταν το γεγονός ότι η Αχειροποίητος αποτελούσε τη μεγαλύτερη χριστιανική συνοικία[7], γιατί αυτό συνιστά έμμεση ένδειξη κάποιας ανάσχεσης του ρεύματος των εξισλαμισμών[8].

Οι υπόλοιπες τρεις περιπτώσεις νεομαρτύρων δημοσιεύθηκαν στη ρωσική

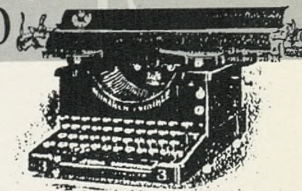
Ο νεομάρτυρας Γεώργιος του Κρατόβου, το μαρτύριο του οποίου παρακίνησε τον Αντώνιο να μαρτυρήσει και αυτός. Ξυλογραφία του 19ου αιώνα

γλώσσα το 1887. Χάρη στην έρευνα και τη μετάφραση του Α.Α.Τ., διαθέτουμε πλέον τα κείμενα στην ελληνική γλώσσα. Ειδικά η περίπτωση του μοναχού Αββακούμ ήταν γνωστή από λακωνική σημείωση του 17ου αιώνα στον κώδικα της Μεγίστης Λαύρας. Η σημείωση είχε οδηγήσει παλαιότερα τον υπογράφοντα στη λανθασμένη υπόθεση ότι ο Αββακούμ ήταν λαυριώτης μοναχός και ότι είχε έρθει στη Θεσσαλονίκη, για να φροντίσει τα κτηματικά συμφέροντα της μονής του (βλ. εφ. «Τύπος της Κυριακής», φ. 26-8-2001). Τώρα, όμως, μαθαίνουμε ότι μόναζε στη σκήτη της Μονής Ξενοφώντος. Ο πνευματικός του ήταν Βούλγαρος και στη μονή αυτήν εγκαταβίωναν κατά τον 17ο αιώνα και νωρίτερα Σλάβοι μοναχοί. Ο Αββακούμ μαρτύρησε στη Θεσσαλονίκη στις 30 Οκτωβρίου 1628 (όπως αναφέρει η διήγηση και δέχεται ο Α.Α.Τ., και όχι τον Αύγουστο, όπως μαρτυρούσε η σημείωση της Λαύρας). Είχε έρθει στην πόλη από το Άγιον Όρος και «άρχισε να κηρύττει τον Χριστό και να στηλιτεύει την τουρκική ασέβεια». Ύστερα από ξυλοδαρμό οδηγήθηκε στον καδή (kadi), όπου προέβη σε ομολογία πίστεως. Ο καδής επέβαλε την ποινή του ραβδισμού. Καθώς ράβδιζαν τον μοναχό, του υπέδειξαν να αλλαξοπιστήσει, προφανώς για να απαλλαγεί από την ποινή. Έπειτα, τον φυλάκισαν και την επόμενη μέρα τον οδήγησαν και πάλι στον καδή. Εκείνος κάλεσε εκ νέου τον Αββακούμ να αλλαξοπιστήσει. Ο Αββακούμ αρνήθηκε και ακολούθησε νέος ραβδισμός και εγκλεισμός στο κρατητήριο. Αυτό συνεχίσθηκε για τέσσερις μέρες. Την τέταρτη ο καδής τον παράδωσε στους γενιτσάρους.

Η δικονομική αυτή κατάληξη έχει τη σημασία της. Ο καδής δεν επέβαλε ποινή, αλλά καταδίκασε τον Αββακούμ. Ακόμη το 1628 μεγάλο μέρος των γενιτσάρων προερχόταν από παιδομάζωμα, ήταν δηλαδή προσήλυτοι. (Πρόσφατα, μόλις το 1625, είχε γίνει πάλι παιδομάζωμα)[9]. Αν υποθέσουμε ότι πράγματι η έλευση του Αββακούμ στη Θεσσαλονίκη στόχευε στον φρονηματισμό των χριστιανών (όπως φαίνεται να πιστεύει ο συντάκτης του βίου του), η ενδεχόμενη αλλαξοπιστία του (που επιδίωκε ο καδής) θα καταρράκωνε το κύρος του και το γόητρο του κλήρου. Έχοντας αποτύχει στον στόχο του, ο καδής προτίμησε να λύσει το πρόβλημα στο εσωτερικό του κύκλου των προσηλύτων, το φρόνημα των οποίων θα κλονιζόταν από το κήρυγμα του μοναχού. Ο Αββακούμ κομματιάστηκε από τους γενιτσάρους, αφού προηγουμένως αρνήθηκε να υπακούσει στο κέλευσμά τους να αλλαξοπιστήσει και εκείνος. Αυτά συνέβησαν «στο μέσον της αγοράς» ή κατ' άλλη διατύπωση «σε εκείνη την πλατεία». Δίχως αμφιβολία πρόκειται για την αγορά των αλεύρων, την Ουν-Καπάν. Εκείνη ήταν η σημαντικότερη αγορά της πόλης -και ταυτοχρόνως πλατεία- στις αρχές του 17ου αιώνα. Οι γενίτσαροι δεν είχαν την πρόνοια να κάψουν το σώμα -όπως είχε συμβεί με τον Αντώνιο- ή να το κρατήσουν για να το πουλήσουν, όπως συνέβη στην περίπτωση του Αθανασίου που ακολουθεί. Έτσι, το διέσωσαν κρυφά ευσεβείς χριστιανοί. Την επόμενη Σαρακο-

Ερημίτης στις Καρυές. Λήψη 1918, Μουσείο Αλμπέρ Καν. *Ο Αυτοχρωμικός Άθως: Οι πρώτες έγχρωμες φωτογραφίες του αιώνα 1913-1918* (Εκδόσεις Ολκός & Αγιορειτική Φωτοθήκη), Αθήνα 1997

στή μεταφέρθηκαν στο Άγιον Όρος μερικά τεμάχια του λειψάνου. Επίσης, «στη Θεσσαλονίκη πολλοί άρρωστοι θεραπεύθηκαν αγγίζοντας τα λείψανά του». Υποθέτουμε ότι ένδειξη της τοπικής λατρείας του λειψάνου του Αββακούμ είναι το βαπτιστικό όνομα Αββάκης που απαντά στον ανέκδοτο κώδικα της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα. Τότε συναντούμε τον γουναρά Αββάκη Σχάρου και τον επίσης γουναρά «Νικόλας γαμβρό Αββάκη», προφανώς γαμπρό του προηγουμένου[10]. Επίσης, το 1820 απαντά στον κώδικα της ενορίας της Παναγούδας ο «Αποστόλης γαμβρός Αβακούμ»[11].

Την άνοιξη του 1629 ένας από τους προσήλυτους Θεσσαλονικείς -δυστυχώς το όνομά του δεν καταγράφτηκε- διαπίστωσε ότι τα λείψανα του Αββακούμ ήταν θαυματουργά και θέλησε να τον μιμηθεί στο μαρτύριό του. Έσπευσε λοιπόν ο Ανώνυμος στο δικαστήριο και αποκήρυξε τη μουσουλμανική πίστη. Δήλωσε μάλιστα ότι με τις ευχές του Αββακούμ είχε αντιληφθεί την αλήθεια. Αυτή τη φορά ο καδής συμπεριφέρθηκε διαφορετικά. Δεν τον παρέδωσε στους γενιτσάρους, αλλά τον «θεώρησε δαιμονισμένο» και τον άφησε ελεύθερο. Ο Ανώνυμος άρχισε να περιφέρεται στη Θεσσαλονίκη, να διαλαλεί ότι είναι χριστιανός και να συμβουλεύει (προφανώς τους εξισλαμισμένους) να ασπαστούν την πίστη του Χριστού και να αποκηρύξουν τον Μωάμεθ. Οι «Αγαρηνοί» τον έδερναν και τον έφτυναν.

Έπειτα ο Ανώνυμος εμφανίστηκε και πάλι στο δικαστήριο και δήλωσε ότι είναι χριστιανός. Είναι άξιο προσοχής ότι και πάλι δεν συνελήφθη. Απλώς ξυλοκοπήθηκε και διώχθηκε από την πόλη[12]. Αυτός όμως κατάφερε να επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη και να εμφανιστεί εκ νέου στον καδή. Εκεί διευκρίνισε ότι το κίνητρό του ήταν το παράδειγμα του Αββακούμ. Παρακολούθησε το μαρτύριό του και περίμενε να δει αν το σώμα του θα έμενε άλιωτο και θα ευωδίαζε, γιατί είχε ακούσει «από τους χριστιανούς τι φρονούν για τους μάρτυρες του Χριστού». Ο ίδιος μάλιστα είχε πάρει ένα κομμάτι από το σώμα του και το «έκρυψε σε κάποιο χριστιανό». (Έχουμε εδώ σαφή μαρτυρία επαφών ενός εξωμότη με τους χριστιανούς της πόλης). Με αυτό το λείψανο θεράπευσε μάλιστα κάποιο συγγενή του.

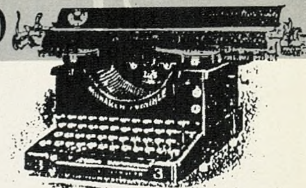
Ο καδής διέταξε να καεί στην πυρά ο μετανοήσας προσήλυτος, αλλά αυτό δεν επιτεύχθηκε λόγω μεσολαβήσαντος ισχυρού σεισμού (πράγματι, το 1629 σημειώθηκαν ισχυροί σεισμοί από το Αιγαίο μέχρι το Πακιστάν). Τελικώς, κατά διαταγή του καδή, ο Ανώνυμος νεομάρτυρας και μιμητής του Αββακούμ αποκεφαλίσθηκε και το πτώμα του ρίχθηκε στη θάλασσα.

Ο τέταρτος και τελευταίος νεομάρτυρας με τον οποίο ασχολείται ο Α.Α.Τ. στο παρουσιαζόμενο έργο του είναι ο Αθανάσιος, Έλληνας το γένος. Ο πατέρας του είχε εξισλαμιστεί. Δεδομένου, μάλιστα, ότι αναφέρεται ως «τσαούσης» (çavus), φαίνεται ότι ήταν παλαιός κατώτερος αξιωματικός των γενιτσάρων[13]. Δεν είναι γνωστό σε ποια πόλη κατοικούσε ο Αθανάσιος, πάντως σε ηλικία 12 ετών εγκατέλειψε το σπίτι του και κατέφυγε στο Άγιον Όρος, όπου έγινε μοναχός στη μονή Ιβήρων. Το 1628, ίσως για να μιμηθεί και αυτός τον Αββακούμ, επέστρεψε στη γενέτειρά του και αμφισβήτησε την προσχώρηση των γονέων του στον μουσουλμανισμό. Ήταν πλέον ζήτημα ζωής ή θανάτου για τον πατέρα και τον γιο: Η μοναδική λύση ήταν να προσχωρήσει ο Αθανάσιος στο Ισλάμ. Προς αυτήν την κατεύθυνση πιέσθηκε ο νεαρός μοναχός από τους «μορφωμένους εμίρηδες», από τον καδή και από τον ίδιο τον πατέρα του. Υπέμεινε φυλάκιση και βασανισμούς και τελικώς μαρτύρησε στην πυρά, στην αγορά της άγνωστης πόλης (ενδιαφέρουσες σκέψεις για την ταύτισή της διατυπώνει ο Α.Α.Τ.).

Σαγηνευτική είναι η συνέχεια, που συνδέεται με ένα πρόβλημα ιστορικής τοπογραφίας της Θεσσαλονίκης. Η μητέρα του μάρτυρα Αθανασίου εγκατέλειψε τη μουσουλμανική πίστη, αγόρασε ακριβά από κάποιο γενίτσαρο το κεφάλι του γιου της και το έφερε στη Θεσσαλονίκη, όπου και μόνασε στο «μοναστήρι το ονομαζόμενο της Αγίας Παρασκευής»[14]. Προηγουμένως στο χειρόγραφο είχε γραφτεί «της Κοιμήσεως της Υπεραγίας Θεοτόκου». Για ποιο μοναστήρι πρόκειται; Με βάση τα χρονολογικά στοιχεία, την πληροφορία ότι το 1628 υπήρχε στη Θεσσαλονίκη Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου[15] και την εύλογη υπόθεση ότι η μητέρα του Αθανασίου κατέφυγε σε μονή που υπαγόταν στη μονή Ιβήρων, ο Α.Α.Τ. ταυτίζει την άγνωστη μονή με τη σημερινή Νέα Παναγία[16].

Η μεγάλη συμβολή της μελέτης του Α.Α.Τ. φαίνεται από τα εξής στοιχεία: Από τα 22 γνωστά πρόσωπα που μαρτύρησαν επί Τουρκοκρατίας και είχαν κάποια σχέση με τη Θεσσαλονίκη, μόνον τα 5 χρονολογούνται στην περίοδο μέχρι και τον 17ο αιώνα (7 στον 18ο και 9 στον 19ο αιώνα). Σε αυτούς τους 5 προστίθενται τώρα οι 4 που προαναφέρθηκαν. Ο Αντώνιος είναι ο δεύτερος που μαρτύρησε στη Θεσσαλονίκη (1516), μετά τον Μακάριο (1507). Ακολουθεί ο Μιχαήλ εκ Γρανίτσης (1544) και έπονται οι λοιποί τρεις νεομάρτυρες στους οποίους αναφέρεται το βιβλίο. Τώρα, πλέον, υπάρχει η κρίσιμη μάζα για τη συγκριτική εξέταση της στάσης των οθωμανικών αρχών απέναντι στους νεομάρτυρες κατά τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας.

Ευάγγελος Χεκίμογλου

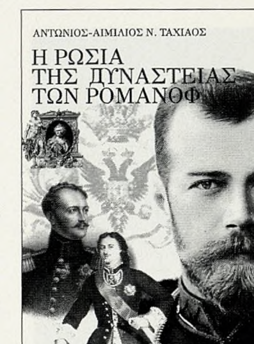
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. όμως και μερικές επιφυλάξεις στο Γ. Αναστασιάδης & Ε. Χεκίμογλου, *Η «χαμένη Εγνατία» της Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, 125-128.
2. Μιχαήλ Χατζή Ιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880. Αναστατική αναπαραγωγή από τις εκδόσεις Νέας Πορείας, Θεσσαλονίκη 1976, 93.
3. Πιο σύνθετη, οπωσδήποτε, από το ιστορικό του πρώτου νεομάρτυρα που μαρτύρησε στη Θεσσαλονίκη, του Μακαρίου (1507), ο οποίος φυλακίσθηκε, πιέσθηκε να εξισλαμιστεί και στη συνέχεια θανατώθηκε. Βλ. εις *Το Αγιολόγιον της Θεσσαλονίκης*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1997, 17.
4. G. Bayerle, *Pashas, Begs and Effendis: A historical dictionary of titles and terms in the ottoman empire*, The Isis Press 1997, Istanbul 1997, 88-89.
5. Ε. Χεκίμογλου, «Τα "φαντάσματα" των γιων του Αμπντουλλάχ: Εξισλαμισμοί στη Θεσσαλονίκη κατά τον 15ο αιώνα», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 19 (Μάιος 2006), 137.
6. Για τον ρόλο των χριστιανών διοικητών στη διαμόρφωση του οθωμανικού κράτους βλ. H. W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany 2003.
7. Melek Delilbaşi, «Η Εγνατία οδός και η Θεσσαλονίκη κατά τον 16ο αιώνα», στο Elizabeth Zachariadou (ed.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699), Halcyon Days in Crete II*, A Symposium Held in Rethymnon, 9-11 January 1994. Crete University Press, Rethymnon 1996.
8. Πάντως, στην επόμενη απογραφή, στις αρχές πλέον του 17ου αιώνα, παύει να αναφέρεται το τοπωνύμιο, όπως είχε την καλοσύνη να ενημερώσει τον γράφοντα ο καθ. Heath Lowry. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι το επόμενο κύμα νεομαρτύρων σημειώνεται, όπως θα δούμε, στα 1628-1629.
9. G. Goodwin, *Οι Γενίτσαροι*, Εκδόσεις Οδυσσέας (μετ. Τρισεύγενη Παπαϊωάννου), Αθήνα 1997, 42.
10. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Άτιτλο λογιστικό κατάστιχο ελληνικής κοινότητας, σελ. 68-78.
11. Γ. Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας εξ ανεκδότων πηγών, 1757-1905», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ.* 19 (1974), 370.
12. Ίδια υπήρξε και η μεταχείριση του ιερομάρτυρα Κυπριανού, ο οποίος το 1679 ήρθε από το Άγιον Όρος στη Θεσσαλονίκη για να μαρτυρήσει. Ο δικαστής «τον θεώρησε παράφρονα», γι' αυτό έδωσε εντολή να τον ξυλοκοπήσουν και να τον αφήσουν ελεύθερο. Βλ. λ. «Κυπριανός» εις *Το Αγιολόγιον της Θεσσαλονίκης*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1996, 366.
13. G. Bayerle, *ό.π.*, 30-31.
14. Για την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής βλ. Γ. Τσάρας, «Ο τέταρτος καθολικός ναός της Θεσσαλονίκης στο Χρονικό του Ιωάννη Αναγνώστη», *Βυζαντινά* 5 (1973), 178, όπου υποστηρίζεται ότι η Αγία Παρασκευή ήταν μεγάλη εκκλησία και βρισκόταν μεταξύ Αγίου Αθανασίου και Παναγούδας. Για την εκδοχή ότι η Αγία Παρασκευή βρισκόταν στο συγκρότημα του ναού του Αγίου Αθανασίου βλ. Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης: Κείμενα για τους χαμένους τόπους της πόλης*, Θεσσαλονίκη 2001, 244-248.
15. Η πληροφορία αυτή, που προέρχεται από σλαβική πηγή, ήταν άγνωστη μέχρι τώρα στην τοπική ιστοριογραφία και τοποθετεί σε νέα βάση το ζήτημα της ταυτοποίησης των πέντε γυναικείων μονών που αναφέρονται στις περιηγητικές πηγές του 17ου αιώνα.
16. Για τη Νέα Παναγία βλ. Θάλεια Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Σχετικά με την ιστορία της Νέας Παναγίας», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1 (2000) 47-60. Για διαφορετική εκτίμηση βλ. Ε. Χεκίμογλου, «Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη», *Τύπος της Κυριακής*, φ. 17, 24 και 31.8.2003.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ-ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΤΑΧΙΑΟΣ

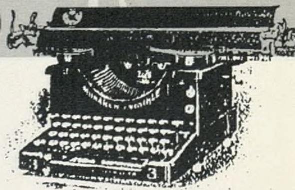
Η Ρωσία της δυναστείας των Ρομάνοφ

University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002
σελίδες 200

Ο κομψός αυτός τόμος αποτελεί εξαιρετικό δείγμα της βαθιάς γνώσης και της αγάπης του συγγραφέα του για τον ρωσικό κόσμο. Πυρήνας του τόμου είναι 99 εικόνες -άγνωστες ή και αδημοσίευτες- με προσωπογραφίες αυτοκρατόρων και αυτοκρατειρών, καθώς και με αστικά τοπία των ρωσικών πόλεων. Το άκρως ενδιαφέρον οπτικό αυτό υλικό σχολιάζεται με προσοχή και επιμέλεια, -ουδέν αναληθέστερο της ρήσεως ότι μία εικόνα αξίζει όσο χίλιες λέξεις, εφόσον ο σχολιαστής της εικόνας γνωρίζει το αντικείμενό του)- και συμπληρώνεται με κατατοπιστικά και γλαφυρά κείμενα για το έργο των αυτοκρατόρων και των αυτοκρατειρών μιας δυναστείας που κυβέρνησε τη μεγάλη Ρωσική Αυτοκρατορία επί τριακόσια χρόνια. Καθώς η παράλληλη ελληνική ιστορία της περιόδου συνδέεται στενά με τις ρωσικές επιρροές και τις προσδοκίες των Ελλήνων από το «ξανθό γένος», η εξοικείωση του Έλληνα αναγνώστη με τη ρωσική ιστορία είναι απαραίτητη και ο εν λόγω τόμος αποτελεί ευσύνοπτο μέσο για την επίτευξή της.

Το έργο αποτελείται από έξι κεφάλαια. Το πρώτο αναφέρεται συνοπτικά στους αυτοκράτορες και τις αυτοκράτειρες της δυναστείας των Ρομάνοφ. Ο σχετικός πίνακας περιλαμβάνει 16 μονάρχες, που ξεκινούν από τον Μιχαήλ Φιοντόροβιτς, ο οποίος βασίλευσε από το 1613 ως το 1645, και τελειώνουν με τον τραγικό Νικόλαο Β΄ Αλεξάντροβιτς, που βασίλευσε από το 1894 ως το 1917, οπότε και σφαγιάσθηκε μαζί με την οικογένειά του. Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στο ξεκίνημα της δυναστείας. Το τρίτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στον Μεγάλο Πέτρο και τη στροφή προς τη Δύση. Όπως σημειώνει στον πρόλογό του ο συγγραφέας, η Ρωσική Αυτοκρατορία «είχε εμφανιστεί ως συνεχιστής και κληρονόμος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, της οποίας οικειοποιήθηκε τίτλους και θεσμικές αρχές, ώστε να εμφανιστεί ως ένα θεοκρατικό κράτος, όπου δέσποζε η θεωρία της απόλυτης μοναρχίας (...) Ενώ η Ρωσική Αυτοκρατορία ξεκίνησε τη ζωή της επάνω σε καθαρώς βυζαντινές δομές, τις οποίες όμως προσάρμοσε στους όρους της ρωσικής ιδιοσυγκρασίας και της εθνικής ιδιαιτερότητας, βαθμηδόν άρχισε να στρέφει τα βλέμματά της προς τη Δύση, της οποίας έγινε δουλικός μιμητής...». Αυτή είναι η κόκκινη κλωστή των εξελίξεων που παρακολουθούμε στο επόμενο κεφάλαιο, το οποίο εξετάζει τον Διαφωτισμό στη Ρωσία. Το προτελευταίο κεφάλαιο αναφέρεται στο απόγειο της αυτοκρατορίας, που χρονικά συμπίπτει με τον 19ο αιώνα. Το τελευταίο κεφάλαιο αναφέρεται στο τέλος της αυτοκρατορίας, που συμπίπτει με τη βασιλεία του Νικολάου Β΄.

Ο άγιος Ιωάννης της Κροστάνδης (1829-1908)

Θα ήταν άδικο αν δεν αναφερόμασταν στην αισθητική πληρότητα του τόμου, στο σωστό μέγεθος του τυπογραφικού οφθαλμού, το άρτια επιλεγμένο χαρτί και τη ζηλευτή τετράχρωμη εκτύπωση του πλούσιου και σπάνιου εικονογραφικού υλικού, που συγκεντρώθηκε με επιμέλεια από τον συγγραφέα του.

Ε.Χ.

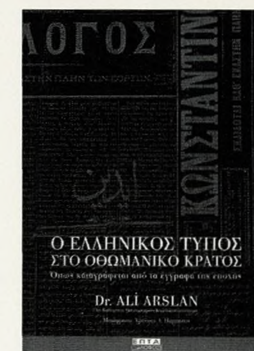
Ο Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάος είναι ομότιμος καθηγητής της Ιστορίας των Σλαβικών Εκκλησιών του Α.Π.Θ. Έχει εκλεγεί αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών και αλλοδαπό μέλος της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών αλλά και της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών. Έχει ανακηρυχθεί επίτιμος διδάκτορας από αλλοδαπά πανεπιστημιακά ιδρύματα. Μεταξύ πολλών άλλων υπηρεσιών που προσέφερε στα κοινά, διατέλεσε πρόεδρος του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου Αίμου και της Εταιρείας Σλαβικών Μελετών.

ALI ARSLAN

Ο ελληνικός τύπος στο οθωμανικό κράτος

Όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής

Εκδόσεις Επτάλοφος, Αθήνα 2004
Μετάφραση Χρήστος Λ. Πάμπαλος, σελίδες 236

Το ενδιαφέρον για την ιστορία του οθωμανικού τύπου είναι έντονο στην Τουρκία, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι κατά το έτος 2001 επανεκδόθηκε (στη σύγχρονη τουρκική γραφή) η ογκώδης και θεμελιώδης εργασία «Istanbul Mektuplari» [=Εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης] του πρωτοπόρου του οθωμανικού τύπου Αλή Μπασιρετζή [Basiretci Ali] (1845-1910), εκδότη της εφημερίδας «Μπασιρέτ». Η ιστορία του οθωμανικού τύπου διδάσκεται σε τμήματα ιστορίας τουρκικών πανεπιστημίων, ενώ οι τουρκικές βιβλιοθήκες διαθέτουν σώματα εφημερίδων για αυτοψία, στους λίγους, φευ, ερευνητές που μπορούν να αναγνώσουν την αραβική γραφή.

Το εξαιρετικά χρήσιμο βιβλίο του δρος Ali Arslan, καθηγητή του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης, με αντικείμενο τον ελληνόγλωσσο τύπο που κυκλοφόρησε στο οθωμανικό κράτος κατά την περίοδο 1864-1909, στηρίχθηκε σε αρχειακή έρευνα και συγκεκριμένα σε έρευνα των αιτήσεων που υποβλήθηκαν στις αρμόδιες αρχές κατά την εν λόγω περίοδο. Τις σχετικές αιτήσεις εξέταζαν διάφορες υπηρεσίες. Ήταν μακρύς ο δρόμος μέχρι την περιπόθητη έγκριση, την οποία παρείχε ο ίδιος ο σουλτάνος. Η έρευνα του καθηγητή Arslan κατέγραψε αιτήσεις για την έκδοση δεκάδων εφημερίδων και περιοδικών. Τα περισσότερα από τα έντυπα αυτά επρόκειτο να εκδοθούν στην Κωνσταντινούπολη. Δεν είναι όμως γνωστό ποια τελικώς εκδόθηκαν, δεδομένου ότι σύμφωνα με ευρήματα του συγγραφέα μερικά έντυπα τελικώς δεν εκδόθηκαν -αν και έλαβαν την άδεια- για ποικίλους λόγους που αφορούσαν τους εκδότες τους.

Πίσω από τα πρόσωπα των επίδοξων εκδοτών πιθανώς να κρύβονταν πρωτοπόροι της οθωμανικής κοινωνίας. Το 1894 κάποιος Βασίλης εφέντης και κάποιος Φαχρί εφέντης κατέθεσαν από κοινού αίτηση να εκδώσουν στην Κωνσταντινούπολη ελληνόγλωσσο εβδομαδιαίο περιοδικό με θέματα ναυτιλίας, χυτοσιδηρουργίας, μηχανολογίας και χημείας. Το περιοδικό τους θα ονομαζόταν «Βιομηχανικός». Ποιοι να ήταν άραγε εκείνοι οι πρωτοπόροι και τι να απέγινε το εγχείρημά τους;

Στις περιπτώσεις που εξέτασε ο καθηγητής Ali Arslan περιλαμβάνονται δύο εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, η «La Verita» («Αλήθεια») και ο «Φάρος της Θεσσαλονίκης», γνωστές και οι δύο από τη βιβλιογραφία και ειδικώς από τη μονογραφία του Μ. Κανδυλάκη για τον τύπο της Θεσσαλονίκης. Στην πρώτη περίπτωση, ο «Salvator[e] Murator[i]», Ιταλός υπήκοος, εγκατεστημένος στη Θεσσαλονίκη από το 1872 περίπου, υπέβαλε το έτος 1895 αίτηση για την έκδοση εφημερίδας σε πέντε (!) γλώσσες. Λόγω του πολύγλωσσου περιεχομένου, όμως, δεν θα ήταν δυνατή η άσκη-

Απόσπασμα από την εφημερίδα «Αϊδίν.»

Ἀριθ. 520. Σμύρνη, 10 Μαΐου 1878.

ΑΪΔΙΝ.

ση λογοκρισίας. Έτσι, η αίτηση παραπέμφθηκε στις καλένδες (σε αντίθεση με δεκάδες άλλες που εγκρίθηκαν σε χρονικό διάστημα εβδομάδων) και εγκρίθηκε μόλις το 1902, αλλά μόνον για την ελληνική γλώσσα.

Στη δεύτερη περίπτωση, του «Φάρου της Θεσσαλονίκης», η αίτηση υποβλήθηκε το 1898 και δεν αφορούσε την έκδοση αλλά τη μεταβίβαση της εφημερίδας, που ήδη κυκλοφορούσε, από τον πατέρα στον γιο. Οι Οθωμανοί γραφείς αλλοίωσαν το όνομα του ιδιοκτήτη της εφημερίδας (Σοφοκλή) Γκαρμπολά σε Kariola, το οποίο ο μεταφραστής απέδωσε «Καραολής»[1]. Ευτυχώς, διέσωσαν το όνομα του γιου του (Νικόλαος). Ωστόσο, κερδίζουμε από την είδηση τη βέβαιη χρονολογία για την αποχώρηση του Σοφοκλή Γκαρμπολά από τη Θεσσαλονίκη.

Ασφαλώς ο μεταφραστής Χρήστος Πάμπαλος είχε να επιτελέσει -και επιτέλεσε- δύσκολο έργο, όπως άλλωστε και ο συγγραφέας. Η εμβάθυνση της έρευνας με την αυτοψία των εντύπων περιμένει τον ίδιο ή πιο φιλόδοξο ερευνητή. Το ίδιο ισχύει και για τις στοιχειώδεις βιογραφικές πληροφορίες, οι οποίες θα μας επέτρεπαν να κατανοήσουμε ποιοι ήταν οι «εκδότες» ελληνόγλωσσων εντύπων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η έκδοση, ιδιαίτερα λιτή και αμφίβολης αισθητικής (με γραμματοσειρά μάλλον απρόσφορη και οφθαλμό αδόκητα μεγάλο), πάσχει καταφανώς από την έλλειψη ενός αναλυτικού ευρετηρίου, απαραίτητου με τόσες ονομασίες και ονόματα, πόσο μάλλον από πίνακα περιεχομένων που να παραπέμπει στη σελίδα στην οποία εξετάζεται κάθε έντυπο. Πέρα από τις αδυναμίες αυτές, η έκδοση είναι σημαντική και απαραίτητη στον μελετητή της οθωμανικής και της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

Ε.Χ.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Με την ευκαιρία, και ο Aristokos Avaraydis -επίδοξος εκδότης της εφημερίδας «Σημαία»- είναι άραγε ο Αρίσταρχος Βαράγγης;

ΚΩΣΤΑΣ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

Συλλογική ταυτότητα και αστική υφή

Η συγκρότηση της ταυτότητας στις κοινότητες του παραδοσιακού αστικού χώρου-Θεσσαλονίκη (1430-1960)

Έκδοση: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Αθήνα 2006, σελίδες 364

Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα, η οποία έχει ως αντικείμενο ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον ζήτημα. Συγκεκριμένα επιχειρεί να μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται, εξελίσσεται και διατηρείται μέσα στον χρόνο η αίσθηση της ταυτότητας σε μεμονωμένα άτομα και κυρίως σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, σε σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζουν και τις ιστορικές και πολιτικές συνθήκες. Παράλληλα, διερευνώνται οι μετασχηματισμοί στους οποίους υπόκειται ο αστικός χώρος μέσα στον χρόνο, πάντα σε συνάρτηση με τους κατοίκους του, συγκροτώντας μία ενιαία υφή.

Για τον σκοπό αυτόν, εξετάζεται το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης με αφετηρία την κατάληψή της από τους Τούρκους, το 1430. Η διερεύνηση προεκτείνεται ως τα μέσα περίπου του εικοστού αιώνα, με ιδιαίτερη έμφαση στην ύστερη Τουρκοκρατία και στα πρώτα χρόνια της ένταξης της πόλης στο ελληνικό κράτος. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης θεωρήθηκε ενδεικτική, γιατί στην πόλη συμβίωσαν επί αιώνες κοινότητες που υπήρξαν φορείς διαφορετικών, πολύ σημαντικών πολιτισμών. Αυτή η σύνθεση είχε προσδώσει στη φυσιογνωμία της πόλης έναν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα και συνέβαλε στην πολιτισμική εξέλιξη και την οικονομική της ανάπτυξη.

Ο συγγραφέας δεν εστιάζει την προσοχή του σε μία μόνο κοινωνιολογική ή πολεοδομική διάσταση. Αντίθετα, επιλέγει και προσπαθεί να προσεγγίσει ορισμένες δράσεις ή φαινόμενα, τα οποία θεωρεί ενδεικτικά και αντιπροσωπευτικά του συνόλου. Έτσι, η μελέτη παρουσιάζει ενδιαφέρον για επιστήμονες ποικίλων ειδικοτήτων, που έχουν ωστόσο ένα κοινό ενδιαφέρον για τον χώρο, την εξέλιξη και την ιστορία του. Πιο αναλυτικά, το έργο διαιρείται σε τρία μέρη, που το καθένα αναπτύσσεται σε δύο κεφάλαια.

Στο πρώτο μέρος τίθεται το θεωρητικό υπόβαθρο της διατριβής: αναλύονται οι βασικές έννοιες για το άστυ και την κοινωνική ταυτότητα και παρουσιάζονται συνοπτικά οι σημαντικότερες θεωρίες της κοινωνικής κριτικής επιστήμης.

Ο αστικός χώρος της Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας και τα ίχνη που έμειναν από τη ζωή των κατοίκων στην τοπογραφία της πόλης εξετάζονται στο δεύτερο μέρος της εργασίας. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται το *τρίπλοκον* (κάστρο-χώρα-περίχωρα) της βυζαντινής Θεσσαλονίκης και ο μετασχηματισμός της μετά

την οθωμανική κατάκτηση. Περιγράφεται με συντομία το διοικητικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η εξέλιξη και ανάπτυξη του εμπορίου και οι σχέσεις με τους Ευρωπαίους. Εξετάζεται επίσης η δημογραφική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης, ο μητροπολιτικός χαρακτήρας της και η θέση της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ως του μεγαλύτερου αστικού κέντρου της στην Ευρώπη αλλά και ως της σημαντικότερης πόλης των Βαλκανίων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται η Θεσσαλονίκη ως δομημένο περιβάλλον: παρουσιάζονται οι χώροι λατρείας (τζαμιά, συναγωγές, εκκλησίες), τα νεκροταφεία, οι αγορές, οι συνοικίες και η χωροθέτηση των κοινοτήτων μέσα σ' αυτήν, καθώς και οι τεράστιες συνέπειες της πυρκαγιάς του 1917 στη μετέπειτα εξέλιξή της. Στο τέλος του κεφαλαίου διερευνάται η σημασία της μνήμης για τη διαμόρφωση ταυτότητας, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, καθώς αυτή με τον τρόπο που συγκροτείται δημιουργεί ένα πλαίσιο για σκέψη και δράση.

Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στους τρόπους έκφρασης και επικοινωνίας των κοινοτήτων της Θεσσαλονίκης και στην εξέλιξή τους μέσα στον χρόνο. Εξετάζονται οι γλώσσες των διάφορων κοινοτήτων στα Βαλκάνια και σε ειδική παράγραφο οι γλώσσες που μεταχειρίστηκε κατά καιρούς η εβραϊκή κοινότητα, ανάλογα με τις ιστορικές και πολιτικές συνθήκες, η ανάπτυξη στη Θεσσαλονίκη των διάφορων λεσχών και μορφωτικών συλλόγων ως χώρων κοινωνικού προβληματισμού (προδρόμων των πολιτικών κομμάτων), η ίδρυση τυπογραφείων και η κυκλοφορία εντύπων (βιβλίων και εφημερίδων), καθώς και η ίδρυση εκπαιδευτηρίων από το επίσημο κράτος αλλά και από τις κοινότητες. Επίσης, παρουσιάζονται οι ιδεολογικές ζυμώσεις του 19ου αιώνα που κατέληξαν στη δημιουργία συγκρούσεων και κινημάτων με ευρύτερες συνέπειες [Μακεδονικός Αγώνας, Κίνημα των Νεοτούρκων (1908), ίδρυση της Σοσιαλιστικής Εργατικής Ομοσπονδίας (Φεντερασιόν) (1909)].

Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο καταγράφονται οι επιπτώσεις που είχαν στην εξέλιξη της ταυτότητας της πόλης οι μεταρρυθμίσεις και οι εκσυγχρονιστικές προσπάθειες αρχικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τον 19ο αιώνα, υπό την πίεση και εποπτεία των Ευρωπαίων, και στη συνέχεια του νεοελληνικού κράτους τον 20ό αιώνα. Διερευνάται επίσης ο ρόλος της εγκατάστασης των προσφύγων και της ανταλλαγής των πληθυσμών και τέλος οι μετασχηματισμοί που υπέστη η πόλη ύστερα από την εξόντωση της εβραϊκής κοινότητας από τους Ναζί και τη δημογραφική αύξηση εξαιτίας του ρεύματος αστυφιλίας των δεκαετιών που ακολούθησαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο.

Ανεξάρτητα από τις παρατηρήσεις, τις διαφωνίες ή τις ενστάσεις που θα μπορούσαν να διατυπωθούν για διάφορα επιμέρους θέματα, λιγότερο ή περισσότερο

Η Καμάρα το 1897, πηγή Π.Κ. Ενεπεκίδης, 1988. Το χαρακτηριστικό λιθόστρωτο καλντερίμι επιβίωνε σε δρόμους της πόλης και μετά το 1970

ουσιώδη, θεωρούμε ότι και μόνο η θέση ενός ζητήματος τόσο σημαντικού, όπως αυτό που εξετάζει η διατριβή του Κώστα Θεολόγου, και η συζήτηση πάνω σ' αυτό αποτελούν μία ουσιαστική συμβολή. Όπως παρατηρεί και ο συγγραφέας, «η μελέτη του τρόπου που πραγματοποιήθηκε και εξελίχθηκε η συμβίωση κοινοτήτων στο παρελθόν έχει πολλά να διδάξει στο σύγχρονο ρευστό και υπό αναδιάταξη κόσμο, που τείνει να συγκροτήσει μία νέα πολυπολιτισμική κοινωνία τόσο στον ελληνικό χώρο, όσο και σε όλη την Ευρώπη».

Έλλη Γκαλά-Γεωργιλά

βιβλιο ΔΙΑΛΟΓΗΤήΡΙΟ

γράφει
ο Γιώργος Κορδομενίδης
<entefktirio@translatio.gr>

Θεόδωρου Ράλλη, *Ο εικονογράφος: ζωγράφος των ιερών εικόνων στο Όρος Άθως*, συλλογή Γιάννη Περδίου, Αθήνα

Ο αγώνας της μνήμης ενάντια στη λήθη

FRED BOISSONNAS

Οδοιπορικό στον Άθω, 1928-1930

Θεσσαλονίκη, Αγιορειτική Εστία-Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης-Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού ΑΕ, 2006, 227 σελ.

Στις αρχές του εικοστού αιώνα η Θεσσαλονίκη συγκέντρωσε το ενδιαφέρον μεγάλου αριθμού φωτογράφων, ξένων κυρίως, που έσπευσαν να αποτυπώσουν την καινούρια όψη της πόλης, όπως διαμορφωνόταν από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και μετά, με τους βαλκανικούς πολέμους, την απελευθέρωση της πόλης από την οθωμανική κυριαρχία, τον ερχομό των συμμαχικών στρατευμάτων της Αντάντ και την πυρκαγιά του 1917.

Οι φωτογράφοι αυτοί δεν ήταν όλοι «επαγγελματίες», όπως θα λέγαμε σήμερα· πολλοί συμμετείχαν σε στρατιωτικές αποστολές ή κινηματογραφικά συνεργεία και αξιοποίησαν την παραμονή τους εδώ, για να εμπλουτίσουν τις φωτογραφικές τους συλλογές.

Ο ΕΛΒΕΤΟΣ «ΕΛΛΗΝΑΣ» ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΣ

Ο Φρεντ Μπουασονά (1858-1946) ήταν ένας από τους λιγοστούς ξένους φωτογράφους που ενδιαφέρθηκαν να αποτυπώσουν με τον φακό τους όλες τις πτυχές της ελληνικής κοινωνίας. Φωτογράφισε τη φύση, τοπία της Παρνασσίδας, της Μακεδονίας και του Αιγαίου, τα αρχαία μνημεία, την αστική ζωή της πρωτεύουσας και της Θεσσαλονίκης. «Για να καταλάβει κανείς τον Μπουασονά είναι χρήσιμο να τον δει μέσα από το πρίσμα του περιβάλλοντός του. Είναι γόνος μιας φωτογραφικής δυναστείας. Οι Μπουασονά στράφηκαν στη φωτογραφία όταν η ωρολογοποιία είχε αντιμετωπίσει μια σοβαρή κρίση. Η φωτογραφία ήταν το επάγγελμα του μέλλοντος και στα 1860 ο πατέρας του Φρεντ Μπουασονά άνοιξε στη Γενεύη το πρώτο φωτογραφείο με την επωνυμία της οικογένειας, που στηρίζεται και από άλλα μέλη που κρατούν το όνομα Μπουασονά έως το 1968», έγραφε με άλλη αφορμή ο Νίκος Βατόπουλος (εφημ. *Η Καθημερινή*, 8.7.2001).

Ο Φρεντ Μπουασονά συγκαταλεγόταν ήδη ανάμεσα στους μεγάλους φωτογράφους της εποχής του, όταν πρωτοεπισκέφθηκε την Ελλάδα, το 1903, όπου ταξίδεψε αρκετές φορές στη διάρκεια των δύο δεκαετιών που ακολούθησαν. Όπως παρατηρούν (σε κείμενό τους στο λεύκωμα που παρουσιάζεται εδώ) ο Ηρακλής Παπαϊωάννου και η Ανέτα Τσούκα, «οι φωτογραφίες και τα λευκώματα [του Μπουασονά] συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης για την Ελλάδα, αναδεικνύοντάς τον σε πρεσβευτή της σύγχρονης Ελλάδας. Το διάστημα 1903-1933 κυκλοφόρησε συνολικά δεκατέσσερα λευκώματα με θέμα την Ελλάδα, τα οποία χωρίς να αγνοούν τα κλασικά ερείπια απεικόνισαν την ελληνική επικράτεια από την Κρήτη ώς τον Όλυμπο και από την Ιθάκη ώς το Άγιον Όρος. Είναι ο πρώτος φωτογράφος που περιηγείται τον ελληνικό χώρο σε τέτοια ακτίνα. Ο Μπουασονά παρουσιάζει την Ελλάδα ως υπαρκτή χώρα, πέρα από τη στατική αρχαιολατρία, δημιουργώντας ενότητες φωτογραφιών με τη ζωή, τα μνημεία και τα τοπία της χώρας, θέτοντας τα θεμέλια για μια περισσότερο σύγχρονη εικόνα της Ελλάδας από το εξιδανικευμένο φιλελληνικό όραμα».

Μονή Καρακάλλου,
16/29 Αυγούστου 1923

Στη Θεσσαλονίκη ο Μπουασονά ήρθε για πρώτη φορά το 1913 (προσκαλεσμένος του τότε βασιλιά Κωνσταντίνου) και ξανά το 1919. Οι φωτογραφίες του από αυτά τα δύο ταξίδια περιλαμβάνονται στο μοναδικό λεύκωμα *Θεσσαλονίκη 1913+1919*, Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Εκδόσεις Διαγωνίου 1989.

Στο τέταρτο ταξίδι του στην Ελλάδα, το 1928, ο Μπουασονά, αναγνωρισμένος πια ως ο βασικός «Έλληνας» φωτογράφος της εποχής, μπαίνοντας στην έβδομη δεκαετία της ζωής του, επισκέφτηκε και το Άγιον Όρος (είχε ήδη περάσει από εκεί το 1913) για να το φωτογραφίσει. Επέλεξε μάλιστα την εποχή, έτσι ώστε να είναι πα-

Μονή Καρακάλλου, αρσανάς. 20 Σεπτεμβρίου/ 3 Οκτωβρίου 1930

ρών στην πανήγυρη της Πορταΐτισσας των Ιβήρων (της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, 15 Αυγούστου με το παλιό ημερολόγιο, 28 Αυγούστου με το νέο). Έμεινε εκεί δέκα ημέρες και επέστρεψε δύο χρόνια αργότερα, αυτή τη φορά για τρεις εβδομάδες.

Το πρώτο του συστηματικό ταξίδι στον Άθω φαίνεται πως είχε χαρακτήρα περισσότερο ανιχνευτικό και προπαρασκευαστικό για το επόμενο. Την πρώτη φορά μάλιστα καταγράφει τις εντυπώσεις του όχι μόνο με φωτογραφίες αλλά και με ένα κείμενό του που δημοσιεύθηκε αρχικά στην *Επιθεώρηση του Ελληνικού Κόσμου* και αργότερα εκδόθηκε αυτοτελώς με τίτλο *Οδοιπορικό στο Άγιο Όρος*. Εκεί αναφέρεται με θαυμασμό στο αναχωρητικό τοπίο «μεταξύ ουρανού και γης» με τη «θεϊκή φύση» και την «οργιώδη βλάστηση», στη μοναστική αρχιτεκτονική και τους πνευματικούς θησαυρούς του Όρους· δεν λείπουν βέβαια και κάποιες κριτικές παρατηρήσεις του για τις συνθήκες της ζωής στα μοναστήρια.

Παρά την προτίμησή του σε λήψεις της στεριάς από τη θάλασσα, οι φωτογραφίες που τράβηξε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του προς το Όρος δεν είναι πολλές. Εξίσου λιγοστές είναι και οι φωτογραφίες με ανθρώπινο στοιχείο, πράγμα

Μονή Μεγίστης Λαύρας. 29 Σεπτεμβρίου/ 12 Οκτωβρίου 1930

που εξηγείται εύκολα, καθώς στη δεκαετία του '20 το να αποτελεί ο μοναχός θέμα φωτογράφησης θεωρούνταν πράξη εκκοσμίκευσης που παρεξέκλινε από το απαράβατο τότε πνεύμα ταπεινότητας και άρνησης κάθε μορφής σπουδαιότητας του εαυτού. Ωστόσο, υπάρχουν ευτυχώς μερικά πορτραίτα μοναχών, σκηνές από την εκτέλεση εργασιών στα μοναστήρια ή στους γύρω αγρούς αλλά και σκηνοθετημένες λήψεις με μοναχούς που διαβάζουν ή που κάθονται σε μικρές ομάδες. Περιορισμένος είναι κι ο αριθμός των φωτογραφιών από την καθημερινότητα των μοναχών και των λαϊκών κατοίκων του Όρους, κι όσες υπάρχουν έχουν σχεδόν δειγματοληπτικό χαρακτήρα, όπως μια μοναχική φιγούρα ρακένδυτου καλόγερου ή η ομάδα μοναχών που δουλεύει σε ένα αμπέλι...

Μεγάλο μέρος από τις περίπου 400 εκτυπώσεις επαφής του Μπουασονά με θέμα το Άγιον Όρος αφορά τη μοναστική αρχιτεκτονική (γενικές, μακρινές λήψεις ή κοντινά πλάνα). Ο έμπειρος φωτογράφος ενδιαφέρεται να αποτυπώσει τα επάλληλα αρχιτεκτονικά στρώματα και στις ημερολογιακές του σημειώσεις επαινεί ιδιαίτερα τις μονές Χιλανδαρίου και Μεγίστης Λαύρας, η αρχιτεκτονική των

οποίων χαρακτηρίζεται από ενότητα ύφους και αρμονία. Γράφει μάλιστα στο ημερολόγιό του: «Μόλις ο επισκέπτης περάσει το διάδρομο της εισόδου, αντικρίζει έναν απαράμιλλο σε ενότητα και χρώμα συνδυασμό κυπαρισσιών και αρχιτεκτονικής. Η Μονή Χιλανδαρίου -μαζί με τη Μονή Μεγίστης Λαύρας- είναι εκείνη που μου άφησε τις εντονότερες εντυπώσεις, εκείνη που αποτελεί την τελειότερη αρχιτεκτονική ενότητα. Έχεις την εντύπωση ότι ονειρεύεσαι και αισθάνεσαι ότι έχεις μεταφερθεί στην εποχή του Μάρκο Πόλο. Σ' αυτό το παράξενο και φοβερό φρούριο, τα πάντα δημιουργούν την αίσθηση μιας ρωμαλέας αρμονίας που με τρόπο θαυμαστό διατηρήθηκε επί οκτώ αιώνες, δίχως την παραμικρή μοντέρνα παραφωνία».

ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

«Η πλειονότητα των φωτογραφιών του Μπουασονά δεν συνεισφέρει ιδιαίτερα στις γνώσεις μας για την ιστορία του δομημένου περιβάλλοντος και της αρχιτεκτονικής της χερσονήσου», επισημαίνει στο κείμενό του ο Πλούταρχος Θεοχαρίδης, που προσθέτει: «Οπωσδήποτε, όμως, υπάρχουν πολλές λήψεις του Μπουασονά που μας δίνουν ιδιαίτερες πληροφορίες για συγκεκριμένα κτίρια, όπως λ.χ. εκείνη στο εσωτερικό του Πρωτάτου ή εκείνη στο εσωτερικό του ξύλινου δοξάτου στο αρχονταρίκι της Μεγίστης Λαύρας, με τον γραπτό διάκοσμο (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα) [...]».

Ο Μπουασονά ενδιαφέρεται επίσης να συλλάβει με τον φακό του τη συνύπαρξη του φυσικού με το δομημένο περιβάλλον, τα βουνά, τα δάση, την κοντινή θάλασσα. Όπως επισημαίνουν ο Ηρακλής Παπαϊωάννου και η Ανέτα Τσούκα, «οι λήψεις με θέμα το αγιορειτικό τοπίο είναι λίγες και δεν θυμίζουν τόσο οργανωμένες τοπογραφικές συνθέσεις, την παράδοση των οποίων άλλωστε γνώριζε πολύ καλά. Μοιάζουν περισσότερο με απεικονίσεις της παρθένας βλάστησης και του θαλάσσιου στοιχείου που περιβρέχει την αγιορειτική κοινότητα. Πρέπει να του έκανε ιδιαίτερη εντύπωση ο τρόπος που αναφύονται μέσα από τα απόκρημνα βράχια οι μονές, δίνοντας την εντύπωση χώρων προστατευμένων, φυσικά και μεταφορικά».

Ας σημειωθεί τέλος ότι ο Μπουασονά, σεβόμενος τους κανόνες της αγιορειτικής κοινότητας, δεν φωτογράφισε καθόλου θρησκευτικές τελετές και λειτουργίες, ενώ του επετράπη ελάχιστα να φωτογραφίσει κειμήλια, εικόνες ή τοιχογραφίες, κι αυτό στο δεύτερο ταξίδι του και σε μονές με τις οποίες προφανώς είχε αναπτύξει ιδιαίτερες σχέσεις εμπιστοσύνης.

Η εντύπωση που σχηματίζει κανείς από το σύνολο των φωτογραφιών αλλά και από τα κείμενα του Μπουασονά είναι πως ο φημισμένος φωτογράφος «δεν μοιάζει να προσεγγίζει τη μεταφυσική του Αγίου Όρους», αλλά μάλλον να κινείται «στο πνεύμα απεικόνισης της ευρύτερης ελληνικής επικράτειας, με φωτογραφίες που συνδυάζουν την τεκμηρίωση με την έντεχνη λήψη». Αντιλαμβάνεται μάλιστα, και το γράφει, ότι ικανό μέρος του αγιορειτικού βιώματος δεν μπορεί εύκολα να αποδοθεί φωτογραφικά.

Το βέβαιο είναι αυτό που τονίζουν ο Παπαϊωάννου και η Τσούκα, πως «το έργο του [Μπουασονά] αποτελεί σημαντική μαρτυρία της Αγιορειτικής κοινότητας στην περίοδο του μεσοπολέμου, που έρχεται να βρει τη θέση του στο πλούσιο σώμα περιηγητικών κειμένων και αναπαραστάσεων με θέμα το Άγιον Όρος». Και είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι ο Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού μερίμνησε να αγοράσει το τμήμα της συλλογής Μπουασονά που αφορά την Ελλάδα και διέθεσε στο Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης επί παρακαταθήκη (για αξιοποίηση, ανάδειξη αλλά και συντήρηση) το μέρος των φωτογραφιών οι οποίες αφορούν το Άγιον Όρος. Η έκθεση που πραγματοποιήθηκε με το υλικό αυτό και το λεύκωμα που την τεκμηρίωσε έδωσαν στο φιλότεχνο κοινό τη δυνατότητα να γίνει κοινωνός ενός σπουδαίου υλικού.

ΚΡΙΣΤΟΦΕΡ ΜΕΡΙΛ

Ταξίδι στον Άθω

Πρόλογος: Αναστάσης Βιστωνίτης. Μετάφραση: Νίκος Κούτρας
Με φωτογραφίες των Fred Boissonnas και Τάκη Τλούπα
Αθήνα, Μεταίχμιο 2005, 391 σελ.

Ο Κρίστοφερ Μέριλ είναι διακεκριμένος Αμερικανός ποιητής, δοκιμιογράφος και δημοσιογράφος, διευθυντής του Διεθνούς Προγράμματος Δημιουργικής Γραφής του Πανεπιστημίου της Αϊόβα. Έχει εκδώσει τέσσερις ποιητικές συλλογές (μία από τις οποίες τιμήθηκε με το βραβείο Peter I. B. Lavan Younger Poets της Ακαδημίας Αμερικανών Ποιητών) και τρία βιβλία με δοκίμια, ενώ τα δημοσιογραφικά του κείμενα δημοσιεύονται σε διάφορα έντυπα και έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες.

Προτεστάντης το θρήσκευμα, ο Μέριλ πήγε στο Άγιον Όρος το 1998 όχι ως τουρίστας αλλά ως προβληματισμένος άνθρωπος, που ήθελε να βρει την ψυχική του ηρεμία. Εξομολογείται ο ίδιος στον πρόλογο του βιβλίου: «Είχα φθάσει σε μια κρίσιμη φάση για τη ζωή μου, για το γάμο, τη δουλειά, την υγεία μου, κρίση που προσπάθησα να ξεπεράσω μέσω της πειθαρχίας μιας παλιάς θρησκείας». Ας συνυπολογιστεί ότι ο συγγραφέας μόλις είχε περάσει πέντε χρόνια στο σφαγείο του πολέμου στη Γιουγκοσλαβία, ενός πολέμου τον οποίο είχε καλύψει δημοσιο-

γραφικά. Ειδικά αυτή η εμπειρία φαίνεται πως τον έφερε αντιμέτωπο με κλασικά υπαρξιακά ερωτήματα: *Από πού ερχόμαστε; Τι είμαστε; Πού πηγαίνουμε;* (που είναι και ο τίτλος ενός πασίγνωστου πίνακα του Πωλ Γκωγκέν).

ΤΟ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΜΙΑΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ

Αναζητώντας τις απαντήσεις, ο Μέριλ αφήνει πίσω τη γυναίκα του και τη νεογέννητη κόρη τους και πηγαίνει να αναζητήσει τον Θεό στο Άγιον Όρος. Παρότι στην αρχή τον σοκάρουν η αυστηρή ζωή των μοναχών, ο προφανής αντισημιτισμός τους, το ότι τάσσονται ανεπιφύλακτα με το μέρος των Σέρβων που κατηγορούνται για αποδεκατισμό των Κοσοβάρων, γρήγορα εξοικειώνεται μαζί τους, συμμετέχει στη θεία λατρεία, προσεύχεται και συντρώγει με τους μοναχούς. Ανακαλύπτει την ομορφιά και τα βαθιά νοήματα στις καπνισμένες τοιχογραφίες και στις φορητές εικόνες, αφήνεται να τον διαπεράσουν το θυμίαμα και οι ψαλμωδίες των λειτουργιών. Στις πεζοπορίες του μέσα στα δάση και στα αμπέλια, στο άκουσμα του τιτιβίσματος των πουλιών, στη θέα των κρυμμένων κήπων εδώ κι εκεί ανακαλύπτει τα πράγματα του κρυμμένου θεού που ήρθε να συναντήσει (αυτός άλλωστε είναι ο πρωτότυπος τίτλος του βιβλίου του: *Things of the Hidden God: Journey to the Holy Mountain)*.

Οι παρατηρήσεις του ως προς τις εικόνες αναφέρονται περισσότερο στο ετερόδοξο αναγνωστικό κοινό του, το οποίο πληροφορεί ότι οι ορθόδοξοι χριστιανοί εκφράζουν τη λατρεία τους προς την Παρθένο ή τον Ιησού φιλώντας τα πόδια τους πάνω στις εικόνες, όμως επιμένουν ότι η πράξη αυτή δεν αφορά την απεικόνιση της μορφής τους πάνω στο ξύλο αλλά τα ίδια τα πρόσωπα· δεν λατρεύουν τις ίδιες τις εικόνες ούτε προσεύχονται σ' αυτές. Ο Μέριλ φαίνεται να συμφωνεί και αγοράζει εικόνες για λογαριασμό του στη διάρκεια των ταξιδιών του.

Το βιβίο του Μέριλ δεν είναι εύκολο να ταξινομηθεί, καθώς δεν είναι μελέτη, ούτε χρονικό, ούτε ένα τυπικό ταξιδιωτικό οδοιπορικό, αλλά συνδυάζει όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, και έτσι κατατάσσεται δίχως αμφιβολία ανάμεσα στα πιο σημαντικά κείμενα της σύγχρονης ταξιδιογραφίας.

Αυτό που καθιστά ιδιαίτερο το βιβλίο του Μέριλ το έχει ήδη επισημάνει ο Αναστάσης Βιστωνίτης, που έγραψε πως ο συγγραφέας, «στην προσπάθειά του να διεισδύσει στην ποιητική του χριστιανισμού αναφέρεται υπό την επίδραση της εμπειρίας στον μυστικό αγώνα των ελισαβετιανών ποιητών να διεισδύσουν στο μυστήριο της γέννησης, του έρωτα και του θανάτου». Κι ακόμη το ότι μάλλον είναι η πρώτη φορά που ένας σύγχρονος συγγραφέας διαβάζει και ταυτοχρόνως βιώνει και συγκρίνει τα πατερικά κείμενα με την ποίηση του Τσέλαν, του Έλιοτ, του Ρίλκε, του Μίλος, του Ελύτη, του Χέρμπερτ, του Νταν και της Μπίσοπ. Και μέσα από την ανάγνωση αυτήν αναπτύσσει ένα τελετουργικό της δικής του εσωτερικής ζωής, παράλληλο με την καθημερινή τελετουργία στο Άγιον Όρος. Ένα μικρό παράδειγμα· γράφει ο Μέριλ: «Ως τον δέκατο όγδοο αιώνα οι περισσότερες μονές είχαν υιοθετήσει αυτό το χαλαρότερο σύστημα, που επέζησε της επανάστασης του 1821, μιας αποτυχημένης προσπάθειας από τους Ρώσους να καταλάβουν το Άγιον Όρος, δύο βαλκανικών πολέμων, δύο παγκόσμιων πολέμων και του Ψυχρού Πολέμου. Μόλις την τελευταία δεκαετία τα εναπομείναντα ιδιόρρυθμα μοναστήρια ξανάγιναν κοινόβια -μια δραματική και, σύμφωνα με την Ιερά Κοινότητα, αμετάκλητη αλλαγή.

»Ήταν μέρος μιας παγκόσμιας επανάστασης, αυτό που ο Οκτάβιο Πας υπερασπιζόμενος την ποίηση αποκάλεσε "επιστροφή στις απαρχές". Ο Μεξικανός ποιητής πίστευε ότι στην εποχή της νεωτερικότητας η αναζήτηση του νοήματος θα μας οδηγήσει ή στην αναγέννηση ή στο πρωταρχικό χάος. "Η ανάσταση των θαμμένων πραγματικοτήτων" γράφει ο Πας, "η επανεμφάνιση όσων είχαν ξεχαστεί και κατασταλεί" θα μπορούσαν να προκαλέσουν μια αναγέννηση ή έναν πόλεμο. Η αναζωπύρωση όμως των θρησκευτικών, εθνικών και φυλετικών παθών και οι συνακόλουθες συγκρούσεις στη Βοσνία, τη Ρουάντα, τη Σομαλία και αλλού μας θυμίζουν ότι το χάος ανήκει στα κύρια χαρακτηριστικά της νέας παγκόσμιας τάξης πραγμάτων [...]».

Στον Μέριλ η ισχυρή μεταφυσική διάσταση λειτουργεί ως συμπλήρωμα μιας εξίσου ισχυρής δημοκρατικής συνείδησης κι ενός εξαιρετικού ταλέντου· γι' αυτό το αποτέλεσμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

«Η σκάλα που οδηγεί στη βασιλεία του Θεού είναι κρυμμένη στη ψυχή σου, έλεγε ο άγιος Ισαάκ ο Σύρος», γράφει ο Μέριλ. «Απόφυγε την αμαρτία, βυθίσου μες στον εαυτό σου, και στην ψυχή σου θα ανακαλύψεις τη σκάλα που πρέπει να ανεβείς. Αυτό έμαθα στα ταξίδια μου στο Άγιον Όρος. Ωστόσο όταν μπαίνω στο καθολικό της Μονής Γρηγορίου για έναν ειδικό πασχαλινό Εσπερινό, έχω μια εξαιρετικά ασαφή ιδέα για τη σημασία που η γνώση αυτή θα έχει στη ζωή μου. Είναι σαν να γαντζώνομαι από σκαλοπάτια μέσα στο σκοτάδι, προσευχόμενος η σκάλα να αντέξει. Και όμως παίρνω δύναμη από τα κεριά που καίνε για εκείνους που έχουν φύγει από τη ζωή· από τις εικόνες που συνδέουν το ορατό με το αόρατο, τις αισθήσεις με το πνεύμα· από τα αναγνώσματα του Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου που απαγγέλλονται σε εφτά γλώσσες και αφορούν τις εμφανίσεις του Χριστού στους αποστόλους και στον Θωμά: το μυστήριο από το οποίο εξαρτώνται όλες οι ελπίδες και όλοι μου οι φόβοι».

Δεν μου μένει παρά να προσυπογράψω την επισήμανση του Αναστάση Βιστωνίτη (στο *Βήμα της Κυριακής*, 7.8.2005): «Το Ταξίδι στον Άθω είναι ένα βι-

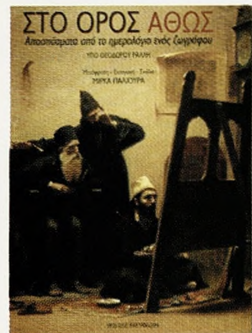
βλίο που προσπαθεί να αγγίξει την χάρι και τη δωρεά. Μπορεί όμως ένας κοσμικός συγγραφέας, και μάλιστα σε εποχή ιστορικών επιταχύνσεων, να διεισδύσει στα μυστήρια της χάριτος και να πλησιάσει στο μυστικό κέντρο της εμπειρίας; Ο Μέριλ, απηχώντας τον Οκτάβιο Πας, μας λέει ότι μπορεί, αν δει παραβολικά και με απόλυτη ειλικρίνεια τη ζωή του και αν εκείνο που φέρει μέσα του αποφασίσει να το μεταδώσει και στους άλλους. Αυτό που κάνει ο ίδιος στο εξαίρετο οδοιπορικό του, που αξίζει να διαβαστεί όχι τόσο για να δει κανείς πώς βλέπει την Ορθοδοξία ένας προτεστάντης αλλά πώς διακρίνει την χάριν, τα πατήματα του χρόνου και τα μυστικά της δωρεάς ένας πολίτης του κόσμου μέσα στο κάτοπτρο του παντοτινού».

Το βιβλίο κυκλοφόρησε πρώτα στην Αγγλία και την Αυστραλία· ακολούθησαν εκδόσεις του στις Ηνωμένες Πολιτείες, τον Καναδά αλλά και τη Νότια Κορέα, την Τσεχία και το Ιράν.

Στο Όρος Άθως: Αποσπάσματα από το ημερολόγιο ενός ζωγράφου

ΥΠΟ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΡΑΛΛΗ

Μετάφραση-εισαγωγή-σχόλια: Μίρκα Παλιούρα
Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη 2004, 119 σελ.

Ο ζωγράφος Θεόδωρος Ράλλης, γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη το 1852, εγκαταστάθηκε νέος στο Παρίσι, όπου παρέμεινε μόνιμα, αναγνωρίστηκε ως σημαντική φυσιογνωμία της επίσημης ακαδημαϊκής ζωγραφικής της δεύτερης πατρίδας του όπου και πέθανε το 1909. Ο Ράλλης υπήρξε ένας από τους καλλιτέχνες οι οποίοι επισκέφθηκαν το Άγιον Όρος στα τέλη του 19ου αιώνα, ως πρόδρομος των δεκάδων Ελλήνων καλλιτεχνών, συγγραφέων, ζωγράφων και διανοητών που μπήκαν στο Όρος και εντυπωσιάστηκαν βαθιά όχι μόνο από την πνευματικότητα της μοναστικής πολιτείας αλλά και από τη μακραίωνη παράδοση της τέχνης που βρήκαν εκεί. Το ταξίδι του Ράλλη στον Άθω χρονολογείται κατά προσέγγιση στα τέλη Ιουλίου με αρχές Αυγούστου του 1885 (δηλαδή υπό οθωμανική ακόμη κυριαρχία) και υπολογίζεται ότι κράτησε δύο βδομάδες. Σκοπός της επίσκεψής του (όπως ευθέως διατυπώνεται στο ημερολόγιο που κρατούσε και που εκδόθηκε, στα γαλλικά, στο Κάιρο το 1899) ήταν να μελετήσει τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς του Όρους, κυρίως την τέχνη της αγιογραφίας και τον τρόπο ζωής των μοναχών. Όπως παρατηρεί στον σύντομο πρόλογό του ο Νίκος Ζίας, «ο Ράλλης φτάνει εκεί [: στο Όρος] και αντιμετωπίζει την τέχνη του με την οπτική του ακαδημαϊκού ορθολογισμού, με την οποία έχει ανατραφεί στη δυτική Ευρώπη. Ζωγραφίζει ορισμένες σκηνές από τη ζωή των μοναχών, όπως την *Τράπεζα σε ένα ελληνικό μοναστήρι* ή άλλες που βρίσκονται εγγύτερα στα ενδιαφέροντά του, όπως *Ο εικονογράφος: ζωγράφος των ιερών εικόνων του Όρους Άθωνα*. Δουλεύει με το δικό του ακαδημαϊκό τρόπο και δεν δείχνει να τον έχει αγγίξει -όπως κανέναν άλλωστε ζωγράφο του 19ου αιώνα- η τέχνη του Όρους».

Η νέα ιστορικός της τέχνης Μίρκα Παλιούρα, που μετέφρασε και σχολιάζει το ημερολόγιο του Ράλλη, μας πληροφορεί στην εισαγωγή της ότι «η επίσκεψη στο Όρος πρέπει να έδρασε καταλυτικά στην έμπνευσή του, μιας και από τις συμμετοχές του στα επόμενα ετήσια Salon των Παρισίων με θέματα από την ορθόδοξη λατρεία διακρίνεται μια στροφή από τα οριενταλιστικά θέματα σε αυτά του ελληνικού χώρου, και μάλιστα θρησκευτικού περιεχομένου. [...] Στα εμπνευσμένα από το Άγιον Όρος έργα ο χώρος αντιγράφεται πιστά, ώστε να αγκαλιάζει αληθοφανώς το κεντρικό θέμα του έργου, όπου το στοιχείο της μυστηριακής ατμόσφαιρας αποτελεί πρωταρχικό στόχο. Για να επιτευχθεί αυτό επιστρατεύεται κάθε δυνατό μέσον, δηλαδή σκαριφήματα, σχέδια, γραπτές σημειώσεις ακόμη και φωτογραφίες».

Η ΔΙΑΥΓΗΣ ΜΑΤΙΑ ΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΑ «ΔΥΤΙΚΟΥ»

Το ημερολόγιο που κράτησε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του καταγράφει με μοναδικό τρόπο την «αγιορείτικη εμπειρία» του. Η ήπια κριτική που ασκεί σε όσα πέφτουν στην αντίληψή του δεν δείχνει έλλειψη ευλάβειας αλλά ίσως μια δικαιολογημένη έκφραση του ορθολογιστικού πνεύματος του δυτικού κόσμου, όπως όταν γράφει πως «οι κάτοικοι [του Άθω] πιστεύουν περισσότερο στην ευλογία παρά στην επιστήμη». Αλλού δεν διστάζει να καταγράψει μια παρακμή της βυζαντινής τέχνης, την οποία είχαν επισημάνει και προγενέστεροί του επισκέπτες του Αγίου Όρους, καθώς «από αντίγραφο σε αντίγραφο, το σχέδιο χαλαρώνει, οι λεπτομέρειες παραμελούνται, το χρώμα γίνεται κραυγαλέο και δεν είναι σήμερα παρά φιγούρες παραμορφωμένες». Από την άλλη μεριά, αναγνωρίζει ότι τα δημιουργήματα αυτά «φανερώνουν, μέσα στην απλοϊκότητά τους, ένα θρησκευτικό συναίσθημα που δεν είναι χωρίς αξία».

Ιδιαίτερο γλωσσικό ύφος, λιτότητα και ποιητική διάθεση, γλαφυρότητα στις περιγραφές, αμεσότητα και χιούμορ αναγνωρίζονται ως κύρια χαρακτηριστικά του ημερολογίου του Ράλλη. «Ο συγγραφέας», επισημαίνει η Μίρκα Παλιούρα, «αναζητά το γραφικό, το μυστηριακό στην ατμόσφαιρα ήδη από την πρώτη σελίδα. Η περιγραφή των χώρων είναι λεπτομερέστατη, αυτή των προσώπων με διάθεση ψυχογραφική. Η γραφή εστιάζεται στην περιγραφή εικόνων. Ο άνισος

καταμερισμός περιγραφών και σχολίων στο κείμενο σχετικά με τις μονές που επισκέφθηκε ο ζωγράφος οφείλεται στο σύντομο χρόνο παραμονής του, αλλά και στις διαφορετικές εμπειρίες που αποκόμισε σε κάθε μία από αυτές».

Δείγματος χάριν, αντιγράφω από το ημερολόγιο: «Σε δύο εβδομάδες το μικρό ατμόπλοιο θα σταματήσει πάλι στους πρόποδες του Αγίου Όρους και θα με οδηγήσει πίσω στον κόσμο. Αυτή η σκέψη μου δημιουργεί μια πυρετώδη ενέργεια. Το μουλάρι μου είναι ένα μεγάλο ζώο καφεκόκκινου χρώματος, το κεφάλι του οποίου, όπως φαίνεται σοβαρό και σε περισυλλογή, μου εμπνέει έναν κάποιο σεβασμό. Μαντεύει κανείς από τη σοβαρή του όψη ότι ανήκει σε μια ιερή αδελφότητα». Αλλού γράφει: «Ο πατήρ Βενιαμίν [...] κατοικεί σ' ένα ξύλινο σπίτι στην άκρη του χωριού, το εργαστήριό του μοιάζει με παρεκκλήσιο γεμάτο από άγιες εικόνες, αλλά αντί για το μυστηριώδες ημίφως των παρεκκλησίων, μια τεράστια υαλόφρακτη στέγη ρίχνει τη λάμψη του φωτός πάνω στα μόλις επιχρυσωμένα φωτοστέφανα των εικόνων του. Πάνω στα σανίδια είναι απιθωμένα μισοτελειωμένα έργα. Οι τοίχοι είναι όλοι καλυμμένοι. Υπάρχουν σωροί έργων πάνω στα σκαμνιά, στις γωνίες, παντού, πρόκειται για ένα παζάρι αγίων. [...] Στη μέση του εργαστηρίου, ένα απλοϊκό καβαλέτο, αριστούργημα απλότητας, και πάνω σε ένα τραπέζι το χειρόγραφο του βυζαντινού ζωγράφου, χωμένο κάτω από χαρτόνια γεμάτα από αποτυπώσεις».

Η ελληνόγλωσση έκδοση του ημερολογίου του Θεόδωρου Ράλλη εμπλουτίζει την ελληνική βιβλιογραφία όχι μόνο για το Άγιον Όρος αλλά και για την ελληνική ζωγραφική του προπερασμένου αιώνα και καθιστά προσιτή σε κάθε ενδιαφερόμενο αναγνώστη την αυθεντική και γοητευτική μαρτυρία αυτού του Έλληνα καλλιτέχνη με την κοσμοπολίτικη νοοτροπία. Μια μαρτυρία που κομίζει πλήθος πληροφοριών (λ.χ. για την τεχνική και τα υλικά που χρησιμοποιεί ο αγιογράφος μοναχός Βενιαμίν, και την εμπειρία του αυτή μεταφέρει στο έργο του *Ο εικονογράφος: ζωγράφος των ιερών εικόνων στο όρος Άθως*· επίσης, για τη ρωσική χρωμολιθογραφία που διείσδυσε στα μοναστήρια, δίχως αξιόλογες καλλιτεχνικές αξιώσεις) αλλά και τις απόψεις ενός σημαντικού Νεοέλληνα δημιουργού για την πραγματικότητα του Άθω.

Αθήνα 1954. Κοντά στην πλατεία Ομονοίας

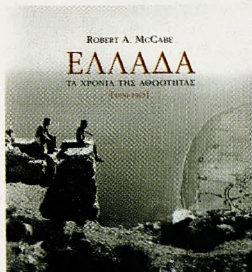
Νοσταλγία μιας «αθώας» εποχής που δεν υπήρξε

Τι μπορεί να σημαίνει η ύπαρξη λέξεων όπως «αθωότητα» ή «άδολος» στους τίτλους λευκωμάτων με φωτογραφίες της μεταπολεμικής Ελλάδας, από το 1940 μέχρι και το 1980; Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος με τη σκληρή ναζιστική Κατοχή και την Εμφύλια σύρραξη που επακολούθησαν, τα δύσκολα μεταπολεμικά πέτρινα χρόνια, η ανώμαλη πολιτική ζωή με την Αποστασία, το στρατιωτικό πραξικόπημα και την επτάχρονη δικτατορία καθιστούν την περίοδο αυτήν από τις πιο ανώμαλες της νεότερης ελληνικής ιστορίας-και οπωσδήποτε κάθε άλλο παρά «αθώα». Η μόνη εξήγηση που μπορεί να υπάρχει λοιπόν είναι πως η αθωότητα και το άδολο βρίσκονται στην ψυχή και τη ματιά του φωτογράφου.

ROBERT McCABE

Ελλάδα: Τα χρόνια της αθωότητας [1954-1965]

Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη 2004, 201 σελ. μεγάλου σχήματος (31x28 εκατ.)

Ο Robert McCabe γεννήθηκε στο Σικάγο το 1934. Δύο χρόνια αργότερα η οικογένειά του εγκαταστάθηκε στη Νέα Υόρκη, καθώς ο πατέρας του βρήκε δουλειά σε μια εφημερίδα της πόλης. «Είχα την τύχη να μεγαλώσω σε μια οικογένεια για την οποία η φωτογραφία ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής: ο πατέρας μου δούλευε στην New York Daily Mirror, μια ταμπλόιντ εφημερίδα που δημοσίευε πολλές φωτογραφίες. Έτσι, από τότε που ήμουν πολύ μικρός βρέθηκε μια φωτογραφική μηχανή στα χέρια μου και διασκέδαζα που είχα την ευκαιρία να καταγράφω μόνος μου ειδήσεις», έχει πει ο ίδιος.

Ο McCabe ήρθε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το καλοκαίρι του 1954 ως φοιτητής του Πανεπιστημίου του Πρίνστον, όπου σπούδασε αγγλική φιλολογία και έκανε τη διατριβή του με θέμα τον λόρδο Βύρωνα και την Ελλάδα. Για την πρώτη του αυτήν επίσκεψη στην Ελλάδα αναφέρει: «Θυμάμαι, σαν να ήταν χτες, πόσο έντονη ήταν η αίσθηση, από την πρώτη μέρα που βρέθηκα στην Αθήνα, ότι βρίσκομαι στο σπίτι μου. Το περιβάλλον ήταν εξωτικό για έναν Αμερικάνο· οι μόνες λέξεις που ήξερα ήταν "νερό" και "πεπόνι", ήδη όμως αισθανόμουν ότι ανήκα στην Αθήνα και ήξερα από την αρχή ότι θα επέστρεφα ξανά. Στην πραγματικότητα, από τότε επέστρεφα απαραιτήτως κάθε χρόνο, και τώρα περνώ πολλούς μήνες εδώ. Η Αθήνα έγινε πια το σπίτι μου.

Στα χρόνια κατά τα οποία τραβήχτηκαν αυτές οι φωτογραφίες η Ελλάδα άλλαξε πολύ λίγο. Ήταν μια φτωχή χώρα, που αγωνιζόταν να αναρρώσει από τις φοβερές κακουχίες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Όπου ταξίδευα, με υποδέχονταν σαν να ήμουν φίλος, απλοί άνθρωποι που θυσίαζαν το φαγητό τους και τις ανέσεις τους προσφέροντας ειλικρινή φιλοξενία».

ΜΙΑ ΧΩΡΑ ΕΞΩΤΙΚΗ

Ο ρομαντικός τίτλος του βιβλίου επιβεβαιώνει πως στα μάτια του McCabe, όπως και κάθε άλλου ξένου επισκέπτη που θα ερχόταν από τα περίχωρα της Νέας Υόρκης στην Ελλάδα την εποχή εκείνη, η χώρα φάνταζε εξωτική, όχι μόνο η ενδοχώρα και τα νησιά αλλά ακόμη και η πρωτεύουσα.

Ο συγγραφέας Edmund Keeley, που πριν από σχεδόν πέντε δεκαετίες επέβλεψε την οξυδερκή πτυχιακή διατριβή του McCabe με θέμα τον φιλελληνισμό του Βύρωνα, σε σύντομο κείμενό του που περιλαμβάνεται στο λεύκωμα γράφει ότι οι φωτογραφίες του McCabe αποτελούν μια παρόμοια καταγραφή του δικού του φιλελληνισμού με τον δικό του ποιητικό τρόπο. Όπως επισημαίνει, «προβάλλουν εικόνες που αποτελούν μεταφορικές έννοιες αυτού που ο ίδιος κρίνει ως πανανθρώπινα αξιόλογο και διασκεδαστικό, σε τοπία εμπλουτισμένα από πρόσωπα που συνάντησε κατά τό μακρινό εξερευνητικό του προσκύνημα. Όσοι από εμάς έχουν κάνει παρόμοιο προσκύνημα, ή ελπίζουν να το κάνουν, δεν έχουν παρά να διδαχθούν απ' ό,τι αυτός ο έμπειρος εξερευνητής μας παρουσιάζει, καρπό της αγάπης του για μια γη κατοικημένη ακόμα από θεούς και δαίμονες, που παραδόξως έχουν μείνει (για να παραφράσουμε τον Καβάφη) "νέοι κι αιθέριοι" επί τόσους πολλούς αιώνες».

Κάσος 1965. Το καφενείο του χωριού

Οι φωτογραφίες της έκθεσης (μοιρασμένες σε τέσσερις ενότητες: Η ιστορία-Οι άνθρωποι-Οι θάλασσες και τα νησιά- Η ορθοδοξία) αποτυπώνουν τα πρώτα έντεκα χρόνια των ταξιδιών του McCabe στην Ελλάδα. Από το 1954 έως το 1965, χρησιμοποιώντας την πρώτη του μηχανή, μια Rolleiflex με φακό Zeiss Tessar, αιχμαλώτιζε με τον φωτογραφικό φακό του μέρη της στεριάς και όψεις της ζωής στη θάλασσα, μεγαλοπρεπή χαλάσματα και ταπεινές αγροικίες, συνήθειες, ανθρώπους, δρόμους, ενσταντανέ μιας Ελλάδας που σήμερα δεν υπάρχει: μια πεσμένη εικόνα από τον ναό του Ολυμπίου Διός, η πλατεία Μοναστηρακίου με γραμμές

Σποράδες 1963. Καπετάνιος και ναύτης του Ελευθερία

του τραμ, ένας παγωτατζής με φόντο τα Μετέωρα, ένας μαρμαροτεχνίτης εν ώρα εργασίας στο Ηρώδειο, παράσταση του *Ιππόλυτου* του Ευριπίδη στην Επίδαυρο, μια παρέα χαμογελαστών κοριτσιών σε χωριό της Ηπείρου, μια μέρα μπουγάδας σε ποτάμι, αγρότες που καθαρίζουν κρεμμύδια στη Θήρα, ένας πιτσιρίκος στην πλώρη καϊκιού που πλέει στο Αιγαίο. Πρόκειται για φωτογραφίες-ντοκουμέντα, που λειτουργούν ως καταγραφή ενός τρόπου ζωής στην Ελλάδα σε «χρόνια μαγευτικά για όποιον είχε την τύχη να ταξιδέψει στην Ελλάδα», με τα λόγια του ίδιου του φωτογράφου. Οι φωτογραφίες δείχνουν μια χώρα ολόλαμπρη και λουσμένη σε ένα εκτυφλωτικό φως· αλλά αυτή δεν είναι παρά μόνο η πρόσοψη (ίσως η μόνη ορατή στα μάτια ενός ξένου), πίσω από την οποία υπάρχουν φτώχεια και στερήσεις, εκτελέσεις και φυλακίσεις και εκτοπίσεις πολιτικών κρατουμένων, διώξεις λόγω ιδεολογίας και φρονήματος... Σίγουρα οι εικόνες του McCabe διασώζουν μια «φέτα» της ζωής στην Ελλάδα την εποχή εκείνη· μόνο που αυτή η φέτα είναι πάρα πολύ λεπτή.

Αξίζει να επισημανθεί η υψηλή ποιότητα εκτύπωσης των φωτογραφιών, που έγινε στη Βερόνα της Ιταλίας και έδωσε τη δυνατότητα να αποδοθούν στο χαρτί λεπτές χρωματικές διαβαθμίσεις του λευκού και του μαύρου.

ΑΛΚΗΣ ΞΑΝΘΑΚΗΣ [Επιμέλεια]

Η άδολη ματιά: Ελλάδα 1940-1980

Χρήστος Αλειφέρης, Τάκης Ζιώγας, Πέτρος Μπρούσαλης, Κυριάκος Ντελόπουλος, Θανάσης Τσαγκρής [φωτογραφίες]
[Δίγλωσση έκδοση, ελληνικά και αγγλικά]
Αθήνα, Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού 2005, 83 σελ.

Εδώ το «άδολον» του τίτλου του μικρού λευκώματος μπορεί να αναφέρεται στο γεγονός ότι οι τέσσερις από τους πέντε φωτογράφους των οποίων παρουσιάζεται έργο δεν ήταν επαγγελματίες αλλά ερασιτέχνες: ένας τραπεζικός από την Καλαμάτα (Αλειφέρης), ένας τραπεζικός από την Καστοριά (Ζιώγας), ένας Σμυρνιός ναυτικός πράκτορας (Μπρούσαλης), ένας συγγραφέας και βιβλιογράφος (Ντελόπουλος)· μόνος επαγγελματίας ένας φωτορεπόρτερ από την Ηλεία (Τσαγκρής).

Κοινό χαρακτηριστικό τους ότι ήξεραν, καθένας με τον τρόπο του, να παρατηρούν τα πράγματα και τα πρόσωπα γύρω τους και να τα αποτυπώνουν με τον φωτογραφικό φακό. Έτσι, προέκυψε μια εκτεταμένη «τοιχογραφία» της Ελλάδας και των κατοίκων της, με τις αλλαγές στη ζωή τους, στο δομημένο περιβάλλον και

Καλαμάτα, δεκαετία '60, *Αλειφέρης*

Καστοριά, δεκαετία '60, *Ζιώγας*

στο τοπίο, καθώς και στην κοινωνική ζωή και συμπεριφορά. Οι Έλληνες φωτογράφοι όμως δεν έχουν την «αθώα» ματιά του ξένου, δεν προσπερνούν την αληθινή ζωή πίσω από τα φαινόμενα, κι έτσι αποτυπώνεται με τις λήψεις τους μια εποχή με μεγάλα πολιτικά γεγονότα και κρίσιμες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές. Οι στιγμές που καταγράφει ο φωτογραφικός φακός δεν είναι άχρονες αλλά συνομιλούν με τις συνθήκες που επικρατούσαν σε κάθε εποχή, όπως τις αντιλαμβανόταν έστω ο κάθε φωτογράφος, ανάλογα με τα βιώματα και τις αναζητήσεις του.

Οι παλαιότερες φωτογραφίες χρονολογούνται στη δεκαετία του 1940 και είναι του Χρήστου Αλειφέρη· οι πιο πρόσφατες είναι της δεκαετίας του 1980 και τραβήχτηκαν από τον Τάκη Ζιώγα. Η πιο φωτογραφημένη περίοδος πάντως είναι από το 1950 μέχρι το 1970, οπότε και επέρχονται οι μεγαλύτερες ίσως αλλαγές στον τόπο, αυτές που δημιούργησαν τη σημερινή Ελλάδα.

Ο Αλειφέρης (γενν. Μεσσήνη, 1913) φωτογράφισε από το 1929 μέχρι το 1985 τα γεγονότα και την κοινωνική ζωή της Καλαμάτας και της γύρω περιοχής. Ιδιαίτερα σημαντικές θεωρούνται οι φωτογραφίες του από τα χρόνια του Εμφυλίου (1944-1950). Η Επιτροπή του ΕΛΑΣ, που είχε στην κατοχή της την πόλη της Καλαμάτας, του είχε δώσει ειδική έγγραφη άδεια να φωτογραφίζει τα λαϊκά δικαστήρια, τις συγκεντρώσεις και άλλα πολιτικά γεγονότα. Το 1947 φωτογράφισε τους σεισμούς της Μεσσήνης, ενώ στα χρόνια της δικτατορίας κατέγραψε με τον φακό του τα συνθήματα και τις αφίσες στους τοίχους, κάτι που άλλωστε είχε κάνει και στα χρόνια του Εμφυλίου. Ενώ φωτογραφίζει σκηνές της μικροϊστορίας ή της Ιστορίας με το γιώτα κεφαλαίο, κατορθώνει να κρατάει μία κρίσιμη και κυρίως χρήσιμη απόσταση από τα φωτογραφιζόμενα πράγματα και πρόσωπα, ενίοτε με έντονο σατιρικό χαρακτήρα: όπως στη φωτογραφία των μελών του Σωματείου Μισθωτών Καπνοβιομηχανίας που με ανεξήγητο (πιθανότατα διατεταγμένο) ενθουσιασμό υποδέχονται τους βασιλείς Παύλο και Φρειδερίκη· ή στη φωτογραφία του νεαρού άντρα με το κοντό τζην παντελόνι και το καρώ πουκάμισο που ποζάρει σοβαρός-σοβαρός πλάι σε μια επιγραφή του δρόμου «Ζήτω Η Εθνοσωτήριος 21η Απριλίου»· ή μέσα στο Καφεοινομαγειρείον Κ. Γιατρακά, ένα στενόμακρο χαρτί κάτω από μια σειρά μπουκάλια μπύρας Φιξ, που γράφει: «Το ΝΑΤΟ προστατεύει και ενισχύει την Ελλάδα».

Ο Ζιώγας (γενν. Καστοριά, 1934) διδάχτηκε την τέχνη της φωτογραφίας από τον συνεξόριστο του πατέρα του στη Μακρόνησο, Καστοριανό επίσης, φωτογράφο Θ. Καραμπατσακίδη. Θα συνεχίσει να σπουδάζει μόνος, δι' αλληλογραφίας με τη σχολή ABC, και θα εκθέσει για πρώτη φορά μαζί με άλλους το 1977. Χιονισμέ-

Αριστερά: Ζαγόρια, δεκαετία '70, *Μπρούσαλης*

Δεξιά: Ολυμπία, δεκαετία '50 (στο τραίνο), *Τσαγκρής*

να τοπία της πόλης, η λίμνη της Καστοριάς, σκηνές από πανηγύρια μερικά από τα θέματά του.

Ο Μπρούσαλης, Σμυρνιός που ήρθε πρόσφυγας στην Ελλάδα, έμαθε τα της φωτογραφίας μετά το τέλος της ναζιστικής Κατοχής. Ειδικεύτηκε στην απεικόνιση του ελληνικού χώρου και τοπίου, καθώς και στην απεικόνιση του πλούτου της ελληνικής χλωρίδας. Ήταν ο πρώτος στην Ελλάδα που ασχολήθηκε με την υποβρύχια φωτογραφία, μετά το 1950.

Ο Ντελόπουλος (γενν. Κέρκυρα, 1933), συγγραφέας με πλούσιο δημιουργικό, κριτικό και βιβλιογραφικό έργο, ασχολείται με τη φωτογραφία από το 1953. Μοίρασε το ενδιαφέρον του μεταξύ της φωτογραφίας τοπίου (το οποίο συχνά φαίνεται να σχολιάζει με ευρηματικότητα και οξυδέρκεια, όπως σε μια φωτογραφία από το Ληξούρι της δεκαετίας του '60) και της καλλιτεχνικής φωτογραφίας με θέματα σε ελεύθερη απόδοση.

Ο Τσαγκρής (γενν. Κολύρι Ηλείας, 1922) είναι ο μόνος επαγγελματίας φωτογράφος (από το 1945) μεταξύ των πέντε που συμπαρουσιάζει το λεύκωμα. Του αναγνωρίζεται ότι συνέβαλε στη δημιουργία του φωτογραφικού εργαστηρίου της ΔΕΗ, του οποίου υπήρξε προϊστάμενος επί 20 περίπου χρόνια, οπότε φωτογράφισε όλα τα υδροηλεκτρικά έργα ανά την Ελλάδα, συγκροτώντας ένα μεγάλο σχετικό αρχείο. Οι φωτογραφίες του που υπάρχουν στο λεύκωμα δείχνουν εικόνες από την επαρχιακή Ελλάδα αλλά και την Αθήνα κυρίως των δεκαετιών του '50 και του '60.

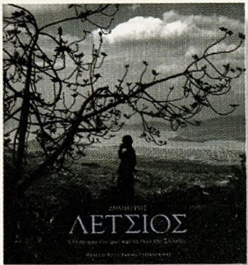

Ληξούρι, δεκαετία '60, Ντελόπουλος

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΕΤΣΙΟΣ

Οδοιπορία στο φως και τη σκιά της Ελλάδας

Θεσσαλονίκη, Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης 2005, 187 σελ.

Ο Δημήτρης Λέτσιος αναγνωρίζεται ως μία από τις πιο σημαντικές μορφές της ελληνικής μεταπολεμικής φωτογραφίας. Γεννημένος το 1910 στην Ανακασιά, ένα προαστιακό μεγαλοχώρι του Βόλου, άφησε το σχολείο μικρός για να εργαστεί στο οικογενειακό αρτοποιείο. Υπήρξε ενεργός πολίτης: μέλος της ΕΠΟΝ Βόλου και πρόεδρός της κατόπιν, πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση· μετά τα Δεκεμβριανά συνελήφθη, φυλακίστηκε και κατόπιν εξορίστηκε. Συνέχισε το επάγγελμα του φούρναρη μέχρι τη συνταξιοδότησή του στη δεκαετία του '70 και ασχολούνταν με τη φωτογραφία στον ελεύθερό του χρόνο, αλωνίζοντας τη Θεσσαλία και την ευρύτερη ελληνική επικράτεια και φωτογραφίζοντας ακατάπαυστα· η δραστηριότητά του αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός πολύτιμου αρχείου περίπου 40.000 φωτογραφιών, από το 1943 που άρχισε να φωτογραφίζει μέχρι τον θάνατό του το 2004. Αφανής συμπαραστάτης σε όλη αυτή την ανά την Ελλάδα περιήγηση και φωτογράφηση επί έξι δεκαετίες υπήρξε η σύζυγός του, Αθηνά Τζημέρου.

ΜΙΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ

«Το έργο του [Λέτσιου] αναπτύσσει την πλήρη ατζέντα, αισθητική κι ιδεολογική, του εκδρομισμού ως κινήματος γνωριμίας με τον τόπο, τη λαϊκή παράδοση, το αυθεντικό βίωμα, τη φυσική ζωή. Κινούμενος σε ένα ελεύθερο πλαίσιο θεματογραφικά, συχνά υπό την επιρροή της ΕΦΕ και του εκδρομικού ρεύματος, κατάφερε να αναπτύξει μια προσωπική, εξεταστική ματιά. Μοιάζει έτσι να ταλαντεύεται ανάμεσα στο *επίσημο* και το *ανεπίσημο* ρεύμα της ελληνικής φωτογραφίας: το *επίσημο* της αστικής αντίληψης για την εξοχή, τις γραφικές συνθέσεις και την αντίστοιχη πρόσληψη της Ελλάδας και της φωτογραφίας. Το *ανεπίσημο* αντίστοιχα διακρίνεται από μια βαθύτερη, σχεδόν οργανική σχέση με τον τόπο και τους ανθρώπους, τις αιτίες και τα ίχνη τους και μια προσπάθεια αναβάπτισης στον λαϊκό πολιτισμό, τον οποίο συγχρόνως προσπαθεί να διασώσει από την οριστική λήθη», σχολιάζει στην εμπεριστατωμένη εισαγωγή του ο Ηρακλής Παπαϊωάννου. Και συνεχίζει: «Στο έργο του συμπλέκονται συχνά πολλαπλές προθέσεις: αναμνηστική, καλλιτεχνική, κοινωνική, τεκμηριωτική. [...] Έχοντας την επίγνωση ότι τα πράγματα αλλάζουν, όπως για παράδειγμα ο μηχανικός τρόπος εργασίας αντικαθιστούσε στην αγροτική ζωή τον χειρωνακτικό, έβλεπε τη φωτογραφία και ως αγώνα ενάντια στη φθορά του χρόνου. Ταυτόχρονα, το έργο του πρέπει να αναγνωστεί και υπό το φως των πολιτικών του πεποιθήσεων. [...] Οι συνεπείς αριστε-

Στάση λεωφορείου, εθνική οδός Λάρισας-Τρικάλων

Ζευγάρι, Θεσσαλικός κάμπος

ρόστροφες θέσεις του, πέρα από κάθε κομματική δέσμευση και παραταξιακή στράτευση, προδιέθεσαν ενεργά τη φωτογραφική του πράξη απέναντι στον βασανισμένο αγροτικό κόσμο και την ευάλωτη θέση της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία, και τον ευαισθητοποίησαν στην καταγραφή του μόχθου και της ανθρώπινης συνθήκης. Το έργο του ενσωματώνει συχνά κοινωνικές διαστάσεις με τρόπο ελλειπτικό, μεταφορικό και όχι καταγγελτικό».

Οι μελετητές του έργου του το έχουν χωρίσει σε τρεις, άτυπες, φάσεις. Κάθε φάση πάντως δεν αναιρεί τις προηγούμενες αλλά έρχεται να διευρύνει τον προβληματισμό του.

Στην πρώτη φάση στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του βρίσκεται το τοπίο. Ο ίδιος είχε γράψει πως ασχολήθηκε με το τοπίο, επειδή δεν είχε δημιουργηθεί μέσα του η ανάγκη να μπει μέσα στον χώρο ο άνθρωπος. Ο Λέτσιος, περισσότερο ίσως από κάθε άλλον Έλληνα φωτογράφο, ασχολήθηκε με όλες τις μορφές του ελληνικού τοπίου, προφανώς λόγω της προνομιακής θέσης του Βόλου σε μικρή απόσταση από βουνό, θάλασσα, νησιά και κάμπο αλλά και λόγω της αγάπης του για περιηγήσεις, εκδρομές και πορείες στη φύση. Στην αρχή φωτογραφίζει τα τοπία με τρόπο συμβατικό, παρότι άρτιο τεχνικά και αισθητικά. Αργότερα εμβαθύνει περισσότερο στο τοπίο, φιλοτεχνώντας, όπως γράφει ο Παπαϊωάννου, «μια εικόνα της Ελλάδας που λανθάνει και αποκαλύπτει ένα τοπίο όμορφο μέσα στη βιωματική του αλήθεια και όχι το εικονικό του στερεότυπο». Ξεκινά από το βουνό, περνάει στο τοπίο και τον κόσμο της θάλασσας, συνεχίζει με τον θεσσαλικό κάμπο, με τον οποίο θα ασχοληθεί μεθοδικά. Ξεχωριστή ενότητα στο έργο του θα αποτελέσει η συστηματική φωτογράφηση της λίμνης Κάρλας επί μία δεκαετία μέχρι την αποξήρανσή της το 1962.

Η εισαγωγή του ανθρώπου ως υποκειμένου της ιστορικής πραγματικότητας σηματοδοτεί τη δεύτερη φάση του έργου του. Φωτογραφίζοντας χωριά που αποτελούσαν εφήμερους σταθμούς στις πολυήμερες περιπλανήσεις του, αποτύπωσε εκκλησίες, καφενεία, λιθόστρωτες πλατείες και καλντερίμια αλλά και τις μορφές των ανθρώπων και το κοινωνικό πλέγμα των σχέσεών τους.

Μια άλλη ενότητα στο έργο του Λέτσιου αποτελεί η φωτογράφηση της ελληνικής ορθόδοξης παράδοσης, με ειδικό ενδιαφέρον στο Άγιον Όρος αλλά και σε άλλα μοναστήρια και εκκλησίες ανά την επικράτεια.

Εννοείται ότι φωτογράφισε με επιμονή την πόλη του Βόλου: τις καθημερινές σκηνές της παραλίας, τη ζωή και την κίνηση γύρω από τη σιδηροδρομική γραμμή, τη γενικότερη πολεοδομική και κοινωνική εξέλιξη της πόλης. Με σύστημα επίσης απαθανάτισε στοιχεία της παράδοσης, από αντικείμενα (εικόνες, σκεύη, μικρά γλυπτά, υφαντά, επιγραφές) μέχρι λαϊκά δρώμενα, παραδοσιακούς χώρους, πανηγύρια κ.ά.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΟΣ «ΗΠΙΟΥ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΥ»

Μια άλλη σημαντική ενότητα φωτογραφιών του Λέτσιου περιλαμβάνει πορτραίτα ανθρώπων τους οποίους συναντούσε απροσχεδίαστα, κατά τις περιπλανήσεις και τις πορείες του. Για να δανειστώ πάλι ένα σχόλιο του Παπαϊωάννου, «δεν τον ενδιέφερε το πορτραίτο ως φωτογραφικό είδος αλλά η ανθρώπινη συνθήκη την οποία διερευνούσε στη συνεχή διασταύρωσή του με την τροχιά και τη ζωή άλλων ανθρώπων. Αναζητούσε με κάποια επιμονή τις επιβλητικές γεροντικές μορφές, τις "κυρούλες", καθώς και τα παιδιά. [...] Τα πορτραίτα περιέχουν συχνά τοπικές ενδυμασίες, συνταιριάζονται με στοιχεία παραδοσιακής αρχιτεκτονικής ή αφαιρούνται μέσα από τη λειτουργική καθημερινότητα του εικονιζομένου. Τα περισσότερα είναι τραβηγμένα σε φυσικό περιβάλλον ή δημόσιους χώρους. Έτσι, γίνονται περιβαλλοντικά πορτραίτα όπου οι άνθρωποι παρουσιάζονται μέσα στο πολιτισμικό και κοινωνικό τους πλαίσιο».

Στο προσωπογραφικό αλλά και στο ευρύτερο έργο του ξεχωριστή θέση κατέχει η γυναικεία μορφή, την οποία φωτογραφίζει με τρόπο που να αναδεικνύει τον «βουβό γυναικείο μόχθο» (κατά τον Γιώργο Θωμά), «δίπλα στ' αλέτρι, στη θημωνιά, στο βαμπακοχώραφο, στο λιομάζωμα κι ακόμα ζαλικωμένη το δεμάτι να περνάει τον ορμητικό χείμαρρο και να δαμάζει τη γης» (κατά τον μελετητή του έργου του, Γιάννη Μουγογιάννη).

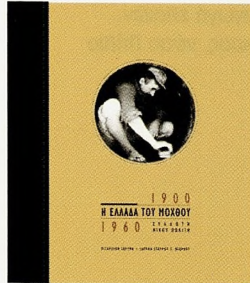
Στην τρίτη φάση έρχεται το χρώμα, που πάντως στην αρχή το χρησιμοποιούσε σε ειδικές περιπτώσεις, λόγου χάρη για να φωτογραφίσει τον μικρογραφικό διάκοσμο μιας παραδοσιακής φορεσιάς. Μόνο μετά το 1975 το χρώμα εμφανίζεται

Εξαγωγή ελαιών, Άφισος, νότιο Πήλιο

συχνότερα στη δουλειά του και πρωταγωνιστεί σε σχετικά αφαιρετικές συνθέσεις.

Ο επιμελημένος και πλούσιος τόμος που αφιέρωσε στον Λέτσιο το Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης (στο πλαίσιο σειράς λευκωμάτων που έχουν ως σκοπό να κάνουν ευρύτερα γνωστή την τέχνη της φωτογραφίας και να παρουσιάσουν τους μεγάλους δημιουργούς της), μαζί με την έκθεση φωτογραφίας του Λέτσιου, που οργάνωσε, προβάλλουν όντως στο ευρύτερο φιλότεχνο κοινό, τμήμα του οποίου ίσως δεν γνώριζε καν το όνομα του Λέτσιου, έναν ακούραστο δημιουργό που αναλώθηκε υπέρ της φωτογραφίας και αλώνισε την κεντρική κυρίως Ελλάδα, διασώζοντας με τον ήπιο ουμανισμό του, με την ευλαβική ματιά του, σπάνιες εικόνες του τόπου και των ανθρώπων.

Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΜΟΧΘΟΥ: 1900-1960

Συλλογή Νίκου Πολίτη

Εισαγωγή, κείμενα: Κατερίνα Σχινά
Επιμέλεια: Βάσω Αβραμοπούλου
Αθήνα, Ριζάρειον Ίδρυμα-Ίδρυμα Σταύρου Σ. Νιάρχου 2005,
299 σελ. μεγάλου σχήματος (27x24 εκατ.)

Οι φωτογραφίες αυτού του επίσης υποδειγματικά επιμελημένου λευκώματος παρουσιάζουν την καθημερινή ζωή στην Ελλάδα κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, δίνοντας έμφαση στον κόσμο του μόχθου: στην εργασία και τα επαγγέλματα. Ορισμένες υπογράφονται από γνωστούς φωτογράφους (Αδελφοί Μεγαλοκονόμου, Δημήτρης Χαρισιάδης, Ηνωμένοι Φωτορεπόρτερς) αλλά οι περισσότερες είναι ανώνυμες.

Το εντυπωσιακό υλικό του τόμου έχει ταξινομηθεί σε εννέα θεματικά κεφάλαια: Στους δρόμους της πόλης - Στα παζάρια και στις αγορές - Με άμαξες και αυτοκίνητα - Μ' αεροπλάνα και βαπόρια... - Μαστόροι και εργάτες - Γυναίκες στο μεροκάματο - Μάθε παιδί μου γράμματα... - Έξω ντέρτια και καημοί! - Στο χωράφι και στη θάλασσα.

Απουσιάζει σχεδόν εντελώς η βαριά βιομηχανία, ενώ είναι σχετικά λιγοστές αλλά πάντως ευρηματικές οι φωτογραφίες που αφορούν τις αγροτικές εργασίες.

Δύο είναι τα στοιχεία που δίνουν ιδιαίτερη αξία στην έκδοση αυτήν: η υψηλή ποιότητα των φωτογραφιών που περιλαμβάνει, καθώς και το γεγονός ότι οι περισσότερες ήταν άγνωστες έως τώρα και δημοσιεύονται για πρώτη φορά. Από τα δύο αυτά στοιχεία έρχεται να αναδυθεί το σημαντικό έργο που έχουν επιτελέσει έως τώρα οι συλλέκτες φωτογραφιών, που αναγνωρίζονται πλέον ως βαρύνων παράγοντας κυρίως στην περιοχή της ιστορικής φωτογραφίας, με γνωστή και δεδομένη την αδιαφορία της ελληνικής πολιτείας να διαφυλαχτεί και να μελετηθεί η φωτογραφική κληρονομιά. Από μια τέτοια πολύτιμη ιδιωτική συλλογή, του Νίκου Πολίτη, έχει αντληθεί το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των φωτογραφιών του λευκώματος [μερικές μόνο προέρχονται από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη και του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ)].

Γράφει μεταξύ άλλων ο Πολίτης, σχολιάζοντας την προσωπική του «συλλεκτική περιπέτεια»: «Ζώντας ανάμεσα σε ασπρόμαυρες φωτογραφίες και ξεφυλλίζοντας παλιά λευκώματα πορεύεσαι στο παρελθόν ίσως πιο έντονα απ' ό,τι με οποιοδήποτε άλλο μέσο. Το πάντοτε πολύτιμο υλικό τους, κι αυτό δεν αποτελεί υπερβολή για όποιον ξέρει να αποκωδικοποιεί τα μηνύματά του, σε αποθέτει μαγικά στην αυλή του προγόνου σου, στο καφενείο του, στα στέκια των παιδικών φίλων, σε χώρους όπου όλοι αυτοί οι άγνωστοι μόχθησαν για να κερδίσουν τη ζωή τους. Ήταν ωραία τότε, όπως ωραιότερες ήταν και θα είναι για κάθε γενιά οι προγενέστερές της.

Επαρχιακά λεωφορεία αγκομαχούν στις υποτυπώδεις «εθνικές οδούς». Τα ταξίδια διαρκούν ώρες ατέλειωτες, οι επιβάτες όμως αποδέχονται ασμένως την ταλαιπωρία. Έτσι κι αλλιώς, η εξόρμηση στα μεγάλα αστικά κέντρα δεν είναι συχνή εμπειρία για τους απομονωμένους επαρχιώτες (*κειμενολεζάντα της Κατερίνας Σχινά, από το λεύκωμα*)

Γοητευμένος από το άρωμα εποχής που απέπνεαν οι παλαιές φωτογραφίες, αποφάσισα να αρχίσω τη συλλογή. Στην αρχή δειλά και μετά με πάθος. Στάθηκα τυχερός, στο ξεκίνημα, γιατί οι πολλοί συλλέκτες αναζητούσαν τότε την ενυπόγραφη και προσδιορισμένη φωτογραφία, επιτρέποντας στους λίγους να τρυγήσουν τον πραγματικό συλλεκτικό θησαυρό από τα συρτάρια των παλαιοπωλών και τις σακούλες των παλιατζήδων».

Με αυτόν τον τρόπο συγκεντρώθηκαν πάνω από 60.000 φωτογραφίες, περίπου 1.000 από τις οποίες παρουσιάζονται στο λεύκωμα, οι περισσότερες σε μεγάλες και μερικές σε μικρές διαστάσεις, συνοδευμένες από κειμενολεζάντες που μπορεί να μην περιέχουν στοιχεία ταυτότητας της κάθε φωτογραφίας (χρόνος, τόπος, καλλιτέχνης - και η έλλειψη αυτής της τεκμηρίωσης οπωσδήποτε αποτελεί την αχίλλειο πτέρνα της έκδοσης) αλλά είναι ευρηματικές, παραστατικές, και βοηθούν στην «ανάγνωση» του πλούσιου οπτικού υλικού που παρατίθεται.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΒΙΟ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΖΩΗ

Όπως παρατηρεί η ιστορικός της τέχνης Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά, «οι εικόνες [του λευκώματος] μοιάζουν κάπως με την προφορική παράδοση, μόνο που την εικόνα δεν είναι εφικτό να την ανταγωνιστούν τα λόγια. Σε πολλές περιπτώσεις οι φωτογραφίες παίρνουν τη θέση των περιηγητικών σχεδίων και πινάκων, και σε ορισμένα σημεία διασταυρώνονται με την Ελλάδα της περιόδου 1950-1960 όπως

Αρτεργάτες στα άδυτα του φούρνου, μπροστά σε μια σχεδόν πρωτόγονη ζυμωτική μηχανή (*φωτ. Αφοί Μεγαλοκονόμου*)

μας την κρατά ζωντανή ο ελληνικός ασπρόμαυρος κινηματογράφος· ο λουστράκος, ο λαχειοπώλης, η λατέρνα, τα παλιά αυτοκίνητα, τα πρώτα εργοστάσια-επιχειρήσεις για σαπούνια, υφάσματα, μπακάλικα, υπάλληλοι, τροχονόμοι, λεωφορεία και εισπράκτορες, καφενεία, αεροσυνοδοί κ.ά. είναι θέματα γνωστά και στους νεότερους από ελληνικές ταινίες [...] Έτσι και στις φωτογραφίες με τα επαγγέλματα αποτυπώνονται ο παλιός και ο νέος κόσμος, η μοντέρνα, η σύγχρονη Ελλάδα και η άλλη, η καθημερινή, η παραδοσιακή, με τους λίγους πόρους, που άλλοτε με διστακτικότητα, άλλοτε με καπατσοσύνη, συχνά με χιούμορ και ευρηματικότητα, προσαρμόζεται στη νέα εποχή και σταδιακά αλλάζει πρόσωπο [...] Παράδοση και εκσυγχρονισμός, προσπάθεια ευθυγράμμισης με ό,τι αποκαλείται πρόοδος, αλλαγή στον τρόπο ζωής, στις συνήθειες, στην ενδυμασία, στη συμπεριφορά, στο περιβάλλον: όλα αυτά αποτυπωμένα κυρίως από την πλευρά των απλών, ταπεινών ανθρώπων του μεροκάματου και του μόχθου, αποκαλύπτουν την ποίηση του καθημερινού, μέσα από την οποία διακρίνεται η αλλαγή της αστικής και μεγαλοαστικής συμπεριφοράς».

Φυλλομετρώντας το λεύκωμα και περνώντας από φωτογραφία σε φωτογραφία, αντικρίζει κανείς συχνά πρόσωπα γελαστά, ίσως αθώα και συνήθως ανυποψίαστα για το διάνυσμα του ατομικού τους χρόνου. Γράφει γι' αυτό η Κατερίνα Σχινά στο γλαφυρό εισαγωγικό της κείμενο: «Παρατηρώντας τα πρόσωπα των

Οι πλάκες του σαπουνιού έχουν κρυώσει, και είναι ώρα να ξεκαλουπωθούν. Παρά την ύπαρξη μερικών εμβληματικών βιομηχανιών (Αλεπουδέλης), η σαπωνοποιία άνθησε σχετικά αργά στην Ελλάδα. Το σαπούνι ήταν προϊόν που παρασκευαζόταν συνήθως στο σπίτι με λάδι και καυστικό νάτριο («σαπουνόπετρα»), το οποίο προμήθευε στις νοικοκυρές ο μπακάλης του χωριού (*φωτ. Ηνωμένοι Φωτορεπόρτερς*)

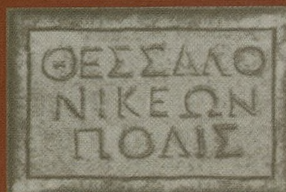
ανθρώπων, τις χειρονομίες τους, τα εργαλεία, τον κόπο τους, αποκομίζουμε την ολοζώντανη εικόνα μιας κοινωνίας σε μεταβατικό στάδιο. [...] Η συμφωνία που συνθέτουν, κάθε μια με τη δική της μουσική, οι φωτογραφίες του μόχθου είναι η μόνη μας εγγύηση για ένα δημιουργικό, ήπιο, ανθρώπινο μέλλον. Το σημερινό μας πρόσωπο είναι ο μόχθος των προγόνων μας. Το αυριανό ο καρπός των προσπαθειών τους».

Είτε από πρόθεση είτε εν αγνοία των φωτογράφων, ουσιαστικό θέμα τους είναι η ραγδαία μεταλλαγή του ελληνικού πληθυσμού από αγροτικό σε αστικό. «Οι φωτογραφίες έρχονται να καλύψουν ένα κενό στις γνώσεις μας σχετικά με την πρώιμη ελληνική φωτοδημοσιογραφία και μερικές από αυτές είναι αναμφισβήτητα εξαιρετικές», έγραψε η Νίνα Κασσιανού στο *Βήμα της Κυριακής*, 19.2.2006. Για να συμπληρώσει: «Η πορεία της κοινωνικής αλλαγής και οι ρίζες της εικονογραφούνται από τους φωτογράφους: η ταχύτατη εξάπλωση των μικρών επιχειρήσεων, τα δημόσια έργα, οι μικρές ηλεκτρικές εταιρείες, η δυναμική διείσδυση των γυναικών στην παραγωγή. Οι φωτογραφίες προσφέρουν χειροπιαστές λεπτομέρειες παρουσιάζοντας καθημερινές συνήθειες, ενδυματολογικές τάσεις, συμπεριφορές και ανθρώπινες σχέσεις».

Όλα αυτά συνθέτουν το πολυπρόσωπο μωσαϊκό μιας εποχής που πέρασε, όμως έχει σφραγίσει τη συλλογική μνήμη και προοικονομεί το μέλλον.

ΘΕΕ ΜΟΥ !
ΞΕΧΑΣΑ ΝΑ ΑΝΑΝΕΩΣΩ
ΤΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΜΟΥ ΣΤΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ!

ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σε αυτό το τεύχος φιλοξενούνται κείμενα των

Γιώργου Αναστασιάδη
Ευαγγελίας Α. Βαρέλλα
Σπύρου Βασιλειάδη
Έλλης Γκαλά-Γεωργιλά
Αλέξανδρου Χ. Γρηγορίου
Ευτέρπης Μαρκή
(†) Θανάση Παπαζώτου
Χαράλαμπου Παπαστάθη
Ευφροσύνης Ρούπα
Ευάγγελου Χεκίμογλου

ΒΙΒΛΙΟΔΙΑΛΟΓΗΤήΡΙΟ
Γιώργος Κορδομενίδης

ΒΙΒΛΙΟΠΡΟΣΚΛΗΤήΡΙΟ
Της Συντάξεως

ΤΙΜΗ 10 ΕΥΡΩ

ISSN 1108-5452